

नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा

प्रधान कार्यालय:

विश्व शान्ति विहार

नयाँ बानेश्वर, मीनभवन, काठमाडौं

फोन: ४१०६९४१, ४१०६९३६

E-mail: pariyatti2556@gmail.com

Website : www.nepalpariyatti.com

परियत्ति सद्धम्म कोविद प्रथम वर्ष

(कक्षा ८, प्रथम पत्र)

बौद्ध परियत्ति शिक्षा स्तर

१. परियत्ति सद्धम्म पालकको प्रारम्भिक प्रथम वर्ष
२. परियत्ति सद्धम्म पालकको प्रारम्भिक द्वितीय वर्ष
३. परियत्ति सद्धम्म पालकको प्रारम्भिक तृतीय वर्ष
४. परियत्ति सद्धम्म पालकको प्रवेश प्रथम वर्ष
५. परियत्ति सद्धम्म पालकको प्रवेश द्वितीय वर्ष
६. परियत्ति सद्धम्म पालकको प्रवेश तृतीय वर्ष
७. परियत्ति सद्धम्म पालकको उपाधि वर्ष
८. परियत्ति सद्धम्म कोविद प्रथम वर्ष
९. परियत्ति सद्धम्म कोविद मध्यम वर्ष
१०. परियत्ति सद्धम्म कोविद अन्तिम वर्ष

“पञ्जा नरानं रतनं”

परियत्ति शिक्षा

परियत्ति सद्धम्म कोविद प्रथम वर्ष

(कक्षा ८, प्रथम पत्र)

सम्पादक

भिक्षु धर्मगुप्त महास्थविर

भिक्षु बोधिज्ञान महास्थविर

भिक्षु निग्रोध

अमिता धाख्वा

“पञ्जा नरानं रत्नं”
परियत्ति शिक्षा
परियत्ति सद्धम्म कोविद प्रथम वर्ष
(प्रथम पत्र)

DhammaDigital सम्पादक

भिक्षु धर्मगुप्त महास्थविर
भिक्षु बोधिज्ञान महास्थविर
भिक्षु निग्रोध
अमिता धाख्या

प्रकाशक
अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ
नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा

प्रकाशक : अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ
नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा
पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक समिति

प्रकाशनार्थ सहयोगी
काठमाडौं महानगरपालिका

© प्रकाशकमा

प्रथम संस्करण : ५०० प्रति
बु.सं. : २५६५
वि.सं. : २०७८
ने.सं. : ११४१
ई.सं. : २०२१

सहयोगार्थ रकम : ३००

साधुवाद

प्रस्तुत पुस्तक परियत्ति शिक्षा कोविद प्रथम वर्ष (कक्षा ८) को प्रथम पत्रको पाठ्यक्रमानुसार तयार पारिएको हो । यस प्रथम पत्रमा पालिभाषावतरण, धम्मपद अट्ठकथा र नयाँ परित्राण निश्रयको नेपाली अनुवाद राखिएको छ ।

यस पुस्तकको खण्ड एक पालिभाषावतरण पुस्तकका लेखक पोलवत्ते बुद्धदत्त महानायक स्थविर हुनुहुन्छ । सींहली भाषाबाट नेपाल भाषामा अनुवाद भिक्षु शीलभद्र महास्थविरबाट भएको हो र नेपाली भाषामा अनुवाद भने शाक्यसिंह परियत्ति तथा प्रौढ शिक्षालयका केन्द्राध्यक्ष भिक्षु नारदले गर्नु भएको हो । पालिभाषावतरण पुस्तक नेपालीमा अनुवाद गर्नु भएका भिक्षु नारद साधुवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

खण्ड दुई धम्मपद अट्ठकथा पालि त्रिपिटकबाट लिइएको हो भने भिक्षु धर्मगुप्त महास्थविरले नेपाली अनुवाद गर्नुभएको अंशलाई यसमा सामेत गरिएको छ ।

खण्ड तीन परित्राण निश्रयका मूल लेखक भिक्षु वासेट्ठाभिवंश महास्थविर हुनुहुन्छ । यस पुस्तकको मूल अनुवाद नेपाल भाषामा भिक्षु ज्ञानपूर्णक महास्थविरबाट भएको हो र नेपाली भाषामा भने परियत्ति सद्धम्म कोविद उपाधिधारी विद्यार्थी उपासिका विद्यालक्ष्मी शाक्यबाट भएको हो । नेपाल भाषामा भएको न्हूगु परित्राण निश्रयलाई नेपालीमा अनुवाद तथा पुस्तक प्रकाशन गर्न प्रेरणा दिनु भएकोमा श्रद्धेय भिक्षु विपस्सी महास्थविरमा कृतज्ञता प्रकट गर्न चाहन्छु ।

यस संग्रहमा भएका पुस्तकहरू पुफ रिडिङ्ग गरी आवश्यक परिमार्जन संशोधन र शुद्धाशुद्धिमा भिक्षु निग्रोध, भिक्षु विमलो, अनागारिका धम्मज्राणी, अनागारिका आभासवती, अनागारिका श्रृजना, अनागारिका मधुभाणिनी, अमिता धाखाहरूले सहयोग गरेका थिए ।

परियत्ति शिक्षाको प्रसार र विस्तारका लागि उपयुक्त भएको यस पुस्तकका मूल लेखकहरू, मूल अनुवादकहरू र पुनः अनुवादक तथा पुस्तक प्रकाशक दाताहरू तथा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग गर्नुहुने सबैलाई साधुवाद दिन चाहन्छु ।

अन्तमा, परियत्ति कोविद तहको पाठ्यपुस्तकहरू श्रोत सामाग्रीको रूपमा छरिएर रहेका पुस्तक तथा फोटोकपीमा भर पर्नुपर्ने अवस्था थियो साथै पुराना प्रकाशनहरू अप्राप्य भैसकेको सन्दर्भमा विद्यार्थीहरूलाई सर्वसुलभ हुनेगरी एउटै पुस्तकका रूपमा प्रकाशन गर्न आर्थिक सहयोग गर्नु भएकोमा काठमाडौं महानगरपालिकालाई हार्दिक साधुवाद दिन चाहन्छौं ।

सम्पादन मण्डल

विषयसूची

१. पालि भाषा अवतरण 1
समासनाम 2
 १. कम्मधारयसमास 2
 २. दिगुसमास 6
 ३. तप्पुरिस समास 10
 ४. द्वन्द्वसमास 13
 ५. बहुव्रीहि-समास 19
 ६. अव्ययीभावसमास 22
 ७. मिश्रकसमासपद 26
२. धम्मपद अट्ठकथा 33
 १. यमकवग्गो 34
 १. चक्षुपालत्थेरवत्थु 34
 १. यमकवर्ग 51
 १. चक्षुपाल स्थविरको कथा 51
 २. मट्ठकुण्डलीवत्थु 65
 २. मट्ठकुण्डलीको कथा 76
 ३. तिस्सत्थेरवत्थु 88
 ३. तिप्प्यस्थविरको कथा 94
३. नयाँ परित्राण निश्रय (रत्न सूत्र तथा मैत्री सूत्र) 101
रतनसुत्त 102
रतन सुत्तको अर्थ 107
रत्न सूत्रको शब्दार्थ 111
भावार्थ 112
रत्न सूत्र स्तुति 113
पारमीको अर्थ 113
तीसवटा पारमी 114
महान पाँचवटा परित्याग 115

तीनवटा चर्या	116
प्रतिसन्धि ग्रहण	116
जन्म	117
गृहत्याग	118
दुष्करचर्या	118
बोधिपल्लङ्कमा मार विजय	119
सर्वज्ञता ज्ञान लाभ	120
धर्मचक्र र लोकुत्तर	121
सम्पूर्ण बुद्धगुण	121
आयुष्मान आनन्दले जस्तै	122
रत्न सूत्र निदान	123
भावार्थ	125
रत्न सूत्रको प्रारम्भ	125
व्याकरण स्पष्टीकरण	126
वा शब्द विकल्पन	126
दुईथरी प्रेरणाहरू	127
पयोग सम्पत्ति	128
अरू अरू सम्पत्तिहरू	128
अथोपि अर्थ	129
भावार्थ	131
प्रेरणात्मक उपदेश	131
तस्मा हि निर्धारण	131
कान दिनुपर्ने उपदेश	132
उपकार उल्लेख	133
बलि स्वरूप	134
देवताहरू पूजनीय हुन् र ?	134
अतिक्रमण हुनु हुँदैन	136
भावार्थ	137
बुद्ध रत्न	137
व्याकरण स्पष्टीकरण	138
बुद्धको अर्थ	139

अर्को अर्थ एउटा	140
रत्न लाई भाव चिन्तन ढंग	140
सुन्दर बनाइदिन सक्छ	141
रमाइलो हुने	141
रत्नको अर्थ पाँचथरी	142
गौरव राख्न योग्य	142
बहुमूल्य	143
बेजोडको	144
दर्शन दुर्लभ	145
श्रेष्ठ उत्तम व्यक्तिहरूबाट मात्र उपभोग्य	146
परित्राण प्रभाव वृद्धि गर्नको लागि	147
सत्य वचन	147
सुवर्ण साम	148
कृष्णद्वैपायन	149
सुवर्त्ति	150
भावार्थ	151
निर्वाण धर्म	151
खयं विरागं	151
अभाव हो कि ?	154
प्रणीत	155
निर्वाण लाभ	157
शाक्यमुनी समाहितो	158
अतुलनीय धर्म	159
उद्योग गर्न लायक	159
भावार्थ	161
आर्य मार्गको गुण विशेषण	161
बुद्धसेट्ठो	162
परिवर्णयी सुचिं	163
आन्तरिक	164
कल्पलाई रोकिराख्नसक्ने व्यक्ति	165
अतुलनीय समाधि	165

मार्ग सबै लिनुपर्छ	166
उत्तम रथ	166
भावार्थ	168
आर्यसंघ गुण	169
आर्य भाव	169
अरूअरू आर्यहरू	170
सतं पसत्था	172
कसै-कसैले जान्दैन	174
१०८ जना आर्यहरू	175
प्रशंसाभागी	175
दक्षिणाय पुद्गल	176
सम्मति, परमार्थ	176
असल गुरूका श्रावक	177
बुद्धसँग नजिकका, टाढाका	178
दानको महान फल	179
सांघिक होइन	179
मार्ग पुद्गल दान	180
एतेसु अर्थ	181
भावार्थ	182
अरहन्त संघ	183
आचरण पनि गुण नै हो	183
समाधि ग्रहण गर्नुपर्छ	184
दल्हेन र दलेन	184
राम्रो युग र समय	185
पत्तिपत्ता	186
अरहत्त फल मात्र	187
निर्वाणमा पुग्नु	188
सम्पत्ति खर्चनु पर्दैन	189
मुधा -को यथार्थ अर्थ	190
फलसमाप्ति सुखानुभव	191
प्रेरणा	191

भावार्थ	193
स्रोतापन्न गुणांग	193
व्याकरण अनुसार स्पष्टीकरण	193
सत्य दर्शन ढंग	194
फकाई फुलाई छल्ल सक्दैन	197
तर्साएर सकिन्न	197
छल्ल सकिदैन	199
स्रोतापत्तियङ्ग	200
वदामि स्वरूप	201
भावार्थ	202
सत्तक्खत्तुपरम स्रोतापन्न गुण	203
सत्य जान्नु नै हो	203
सर्वज्ञ धर्म	204
सात जन्म मात्र	205
तीनथरीका स्रोतापन्न	206
उपनिश्रय	207
विभिन्नवाद	207
सन्तुष्टि	208
रत्नको भाव	209
स्रोतापन्नको विशेषता	209
भावार्थ	211
स्रोतापन्न गुण एकथरी	211
व्याकरण दृष्टिबाट स्पष्टीकरण	211
अर्को तरिकाबाट	213
सक्कायदिट्ठि	214
विचिकिच्छा	216
सीलब्बत	217
यदत्थि किञ्चि	217
थप भन्नुपर्ने	219
अपायबाट मुक्त भयो	219
छवटा अभिठान	220

पृथग्जन भाव निन्दनीय	221
छ चाभिठानानि मात्र	222
भावार्थ	223
स्रोतापन्न गुण एकथरी	224
गर्न पुगेको पापकर्म	224
छोप्न अयोग्य व्यक्ति	225
बुद्ध देशना	226
अरू अरू गुणहरू	227
भावार्थ	229
बुद्ध गुण	229
व्याकरण अनुसार स्पष्टीकरण	230
घना जंगलको उपमा	232
उपमा दिनुपर्नाको कारण	232
निर्वाणको लागि मात्र	233
बुद्धको रत्न भाव	234
भावार्थ	235
बुद्धगुण	235
वर-उत्तम पुद्गल	236
अर्को तरिका	236
उत्तम गुणले गर्दा	237
वरञ्जू	238
वरदो	239
महत्त्वपूर्ण गुण	239
वराहर	241
गणक मोगल्लान	242
औचित्यता गुण	243
भावार्थ	245
अरहन्त गुणांग	245
पुरानो कर्म पनि सिद्धिन्छ	246
नयाँ कर्म उत्पन्न हुँदैन	246
नत्थि सम्भवं अर्थ	247

नयाँ जन्ममा टाँसिदैन 248
प्रतिसन्धि बीज छैन 248
जन्म विपुलता अनावश्यक 249
तेलबत्ति शान्त हुनु भैं 250
सत्यलाई नदेखेर मात्र 250
उल्टो दृष्टि 251
भावार्थ 254
देवराजको वचन 254
तथागत 254
अर्को तरिका 255
धर्मको तथागत नाम 255
संघको तथागत नाम..... 256
प्रेरणा..... 257

मेत्त सुत्तं 258
मेत्त-सुत्तको अर्थ 259
भावार्थ 261
प्रशंसा 262
निदान अर्थोत्पत्ति 262
व्याकरण अनुसार स्पष्टीकरण 263
मैत्रीको प्रतिफल ११ वटा 264
अरू अरू प्रतिफलहरू 266
फेरी अर्को थरी 266
विशेष प्रतिफल एउटा 267
भावार्थ 270
मैत्री उत्पत्ति कारण आचरणहरू 270
करणीयादि 270
करणीयं आदि अर्थ 271
दोस्रो विधि 272
तेस्रो विधि 272
मेत्ता पुब्बभाग पटिपदा 273

सामर्थ्य भएका	274
सिद्धा, अति सिद्धा व्यक्ति	275
अनुशासन गर्न सजिलो	276
नरम कोमल व्यक्ति	277
अभिमान रहित व्यक्ति	279
सन्तोष हुन सजिलो	279
भरण पोषण गर्न सजिलो व्यक्ति	281
कत्सप संयुक्त	282
अल्पकृत्य	283
हलुका भाव भएको व्यक्ति	283
इन्द्रिय शान्त दान्त भएका व्यक्ति	284
प्रज्ञावान	285
प्रचण्ड असभ्य नभएका	285
गृहस्थीप्रति अनाशक्त व्यक्ति	287
भावार्थ	289
अकरणीय र मैत्री वृद्धि	289
अकरणीयमा बुभुनुपर्ने	289
मैत्री वृद्धिमा जान्नुपर्ने	290
चोदना गर्न अयोग्य	292
भावार्थ	293
विस्तृत मैत्री वृद्धि गर्ने तरिका	294
अर्थ दिने तरिका	295
पाणभूता स्वरूप	295
तस आदि सत्त्वहरू	297
दुक, तिक	299
चार दुक	299
तीन तिक	299
टिप्पणी	300
भावार्थ	301
मैत्री वृद्धि तरिका अर्को थरि	301
व्याकरण अनुसार स्पष्टीकरण	302

कामना गर्नु	303
भावार्थ	305
आमाले भै मैत्री राख्नुपर्दछ	305
गाथामा जान्नुपर्ने	305
अभिप्रेत अभिप्राय	307
भावार्थ	308
मैत्री फिजाउने तरिका	308
सिंगै लोक	309
असम्बाध	309
सीमा सम्भेद	310
शत्रुता, शत्रु छैन	312
टिप्पणी	313
भावार्थ	314
इर्यापथ अनुसार प्रशंसा	315
आसनको नियम छैन	315
निद्रा नलागेसम्म	315
अर्को अर्थ	316
ध्यानलाभीले मात्र	317
श्रेष्ठ विहार	317
चार थरी विहार	318
भावार्थ	319
ध्यानद्वारा मार्ग फलमा	319
आत्मदृष्टि ग्रहण	320
विपश्यना प्रदर्शन	320
विशुद्धि छवटा ग्रहण	321
बिचको दुइटा मार्ग	322
अर्थकथा भनाई	322
एकथरी चिन्तन	323
अर्को तरिकाबाट	323

पालि भाषा अवतरण
परियत्ति सद्धम्म कोविद प्रथम वर्ष
(प्रथम पत्र)
(शिक्षण अवधि ५०)

लेखक – पोलवत्ते बुद्धदत्त महानायक स्थविर
अनुवादक – भिक्षु शीलभद्र महास्थविर
नेपालीमा अनुवाद – भिक्षु नारद

समासनाम

१. “समास” भनेको दुईटा पद वा दुई भन्दा बढी पदलाई जोडी एउटा शब्द हुनेगरि मिलाउनु हो । समास हुने पदहरूमा पूर्वपदको विभक्तिलाई लोप गर्नु पर्दछ । त्यस पछि सबै पद एउटै पदको रूपमा मिलाएर अन्तमा एउटा विभक्ति मात्र प्रयोग गरिन्छ । (पहिला प्रथमा विभक्ति प्रयोग गर्नुपर्छ)

“नील + उप्पल” भन्ने विभक्ति सहित भएको पद दुईटा समास गर्दा “नील + उप्पल” हुनजान्छ । पूर्वस्वरलोपसन्धि सँग मिलाउदा “नीलुप्पल” हुन जान्छ । यो (समास भएको कारण एउटा मात्र पद भएको हुँदा) अन्तमा पठमा एकवचन विभक्तिरूप दिँदा “नीलुप्पलं” भनि पद बन्छ । मूलपदको विभक्ति लोप नभई समास हुने कुनै कुनै पदहरू पनि देख्नसकिन्छ ।

पालिभाषामा समास

१. कम्मधारय

२. दिगु

३. तप्पुरिस

भनी ६ प्रकारमा विभाजन गरिएको छ ।

४. द्वन्द

५. बहुव्वीहि

६. अव्ययीभाव

१. कम्मधारयसमास

२. विशेषण विशेष्यको रूपमा एउटा अर्थ मात्र रहने, समान विभक्ति भएको दुईटा पद मिलाएर एउटा पद बनाउनेलाई “कम्मधारयसमास” भनिन्छ ।

“सेतं + वत्थं” भन्ने ठाउँमा “सेतं” भन्ने पद “वत्थं” भन्ने पदको विशेषण हो । “वत्थं” भन्ने विशेष्य (विशेषता देखाउन योग्य) पद हो । समासमा विभक्ति लोप गर्नुपर्ने हुँदा दुवै पदको विभक्ति लोप गर्दा “सेतवत्थं” भनि समासनाम सिद्ध हुन्छ । त्यस पछि पठमा एकवचन प्रयोग गर्दा “सेतवत्थं” हुनजान्छ ।

प्रायः गरी कम्मधारयसमासमा विशेषण पद अगाडि रहन्छ, तर कहिलेकहीँ पछाडि पनि रहन सक्छ ।

उदाहरण :-

पठमो + पुरिसो = पठमपुरिसो (= प्रथम पुरुष) पु.
सेतो + हत्थि = सेतहत्थि (= सेतो हात्ती) पु.
रत्तं + उप्पलं = रत्तुप्पलं (= रातो कमल) न.
वीरो + पुरिसो = वीरपुरिसो (= वीर पुरुष) पु.
कण्हो + सप्पो = कण्हसप्पो (= कालो सर्प) पु.
लोहितं + चन्दनं = लोहितचन्दनं (= रातो श्रीखण्ड) न.
खत्तिया + कञ्जा = खत्तियकञ्जा (= राजकन्या) इ.
सुमेधो + पण्डितो = सुमेधपण्डितो (= सुमेध पण्डित) पु.
सारिपुत्तो + थेरो = सारिपुत्तथेरो (= सारिपुत्रस्थविर) पु.
बुद्धघोसो + आचरियो = बुद्धघोसाचरियो (= बुद्धघोषाचार्य) पु.

३. यस समासमा महन्त शब्द अरु शब्दहरूको विशेषणको रूपमा अगाडि रहँदा त्यसलाई “महा” भनि आदेश गरिन्छ ।

महन्तो + पुरिसो = महापुरिसो (= महापुरुष) पु.
महन्तो + विहारो = महाविहारो (= महाविहार) पु.
महन्तो + मुनि = महामुनि (= सर्वज्ञ) पु.
महन्ती + पठवी = महापठवी (= महापृथ्वी) इ.
महन्तं + बलं = महब्बलं (= महाबल वा सेना) न.
महन्तं + भयं = महाभयं वा महब्भयं (= महाभय) न.

“महब्भयं” भन्ने शब्दमा “मह” आदेश भएको भनि देखाएको छ । सन्धि विधि अनुसार आकारलाई ह्रस्व बनाउन सकिन्छ ।

४. समासमा विभक्ति लोप गर्दा शब्दको मूलरूप बाँकी रहन्छ । आकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दको विभक्ति लोप गर्दा पनि आकारान्त नै हुन्छ । तर तल उल्लेख गरिएको “खत्तियकञ्जा” भन्ने पदमा “खत्तिय” शब्दमा आकार ह्रस्व भएको देखिन्छ । त्यसको कारण : – कम्मधारय समासमा स्त्रीलिङ्ग शब्द एउटा विशेषण भई अगाडि रहँदा (त्यस शब्द पुल्लिङ्गमा पनि प्रयोग गर्न सकिने शब्द भए) त्यस शब्द पुल्लिङ्ग समान हुन्छ ।

खत्तिया-शब्द पुल्लिङ्गमा “खत्तिय” हुन्छ । त्यसैले यहाँ खत्तियकञ्जा भनी समास हुन्छ । अरु पनि आकारान्त-ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दहरूलाई (पुल्लिङ्गमा पनि प्रयोग गर्न सकिने भए) यसरी नै पुल्लिङ्ग भावमा रहने कुरा बुझिराख्नु पर्छ ।

उदाहरण—

रत्ता + लता = रत्तलता (= रातो लहरा) इ.

ब्राह्मणी + दारिका = ब्राह्मणदारिका (ब्राह्मणी बालिका) इ.

खत्तिया + कुमारी = खत्तियकुमारी (= राजकुमारी) इ.

नागी + माणविका = नागमाणविका (= नागमाणविका) इ.

तरुणी + ब्राह्मणी = तरुणब्राह्मणी (= तरुणी ब्राह्मणी) इ.

दुतिया + भिक्षा = दुतियभिक्षा (= दोस्रो भिक्षा) इ.

टिप्पणी—

पूर्वपद (अगाडिको पद) संज्ञानाम हुँदा पुलिङ्गमा प्रयोग हुँदैन ।
“नन्दापोक्खरणी” “नन्दादेवी” भन्ने यसको उदाहरण हो ।

५. उपमारूपमा प्रयोग हुने विशेषणपद समासपदको अगाडि रहन्छ । सीहो विय सीहो (= सिंह जस्तो “सिंह” भनि भनिन्छ ।) मुनि च सो सीहो चाति मुनिसीहो (= मुनि पनि त्यही, सिंह पनि त्यही त्यसैले “मुनिसीह” भनिएको हो ।) भन्ने ठाउँमा “सीह” भन्ने पद उपमाको रूपमा रहेको विशेषणपद हो । तपस्वी वा भिक्षु सिंह हुन सक्दैन, त्यसैले “मुनिसीह” को अर्थ “सिंह जस्तो मुनि” भनी बुझ्नुपर्छ । यसरी विशेषणपद उपमाको रूपमा रहँदा अगाडि प्रयोग गरिन्छ । अरु पनि उदाहरणहरूः—

नागो विय बुद्धो = बुद्धनागो (= बुद्धनाग, श्रेष्ठ सर्वज्ञ हो ।) यहाँ ‘नाग’ भनेको हात्ति हो । यी सीह, नाग, उसभ आदि शब्दहरू श्रेष्ठार्थमा प्रयोग भएको भनी बुझ्नुपर्छ ।

आदिच्चो विय बुद्धो = बुद्धादिच्चो (= सूर्य जस्तो बुद्ध)

चन्दो विय मुखं = मुखचन्दो (= चन्द्रमा जस्तो मुख अथवा चन्द्रमा रूपी मुख) पु.

पदुमं विय मुखं = मुखपदुमं (कमलको फुल जस्तो मुख) न.

पुण्डरीकं विय समणो = समणपुण्डरीको (= सेतो कमलको फुल जस्तो श्रमण) पु.

६. यस समासमा न-निपात अगाडि रहन आउँदा त्यसको पछाडि व्यञ्जन छ, भने अकारादेश र पछाडि स्वर छ, भने अन्-आदेश गरिन्छ ।

पछाडि व्यञ्जन रहँदा :-

न + सुरो = असुरो (= असुर पु. देउता होइन भन्ने अर्थमा आएको हो ।)

न + ब्राह्मणो = अब्राह्मणो (= ब्राह्मण होइन पु.)

न + समणो = अस्समणो (= श्रमण होइन)

न + मनुस्सो = अमनुस्सो (= अमनुष्य पु.)

न + कुसलं = अकुसलं (= अकुशल) न.

न + करोन्तो = अकरोन्तो (= नगरेको) पु.

पछाडि स्वर हुँदा:-

न + अस्सो = अनस्सो (= घोडा होइन) पु.

न + अरियो = अनरियो (= अनार्य; आर्य नभएको) पु.

न + अस्सवो = अनस्सवो (= भनेको कुरा नसुन्ने) पु.

न + इट्ठो = अनिट्ठो (= अनिष्ट, इच्छा नभएको) पु.

३५. यस समासमा कु-निपातको पछाडि स्वर रहँदा कद-भन्ने आदेश गरिन्छ । (कु-निपात गिरेको अर्थात् नीच भन्ने अर्थमा व्यक्त गरिन्छ ।)

कु + अन्नं = कदन्नं (= सस्तो चामल) न.

कु + असन = कदसनं (= नराम्रो आहार) न.

“कुपुत्तो, कुदिट्ठि” आदि ठाउँमा पछाडि स्वर नभएको हुँदा कदादेश नगरिएको देख्न सकिन्छ ।

३६. अल्पार्थमा (अलिकति भन्ने अर्थमा) आउँदा कु-निपातलाई का-भन्ने आदेश गरिन्छ ।

कु + लवणं = कालवणं (= नून अलिकति) न.

कु + पुष्पं = कापुष्पं (= फुल अलिकति) न.

७. पछाडि पुरिस शब्द रहँदा निन्दितार्थमा (निन्दा गर्ने अर्थमा) पनि कहिलेकहीं कु-निपातलाई का-आदेश गरिन्छ ।

कु + पुरिसो = कापुरिसो (= नीच पुरुष) पु. कुपुरिसो को रूपमा पनि रहन्छ ।

२. दिगुसमास

८. संख्या पद अगाडि रहँदा कम्मधारयसमासलाई नै “दिगुसमास” भनिन्छ। यस समासको विशेष लक्षण भनेको समास भएको पद नपुंसकलिङ्ग एकवचनको रूपमा रहन्छ। कहिलेकहीं बहुवचनमा पनि रहन्छ।

द्वे + रतियो (दुइरात) भन्ने ठाउँमा विभक्ति लोप गर्दा “द्विरत्ति” हुन्छ। समासमा पदान्त भइराखेको इकारादिलाई अकारादेश गर्न सकिने हुनाले रत्ति शब्दमा इकारलाई अकारादेश गरी नपुंसकलिङ्ग एकवचनमा राख्नेबेला “द्विरत्तं” भनी रहन्छ। उदाहरण: –

द्वे + अङ्गुलियो = द्वङ्गुलं (= दुइटा औंला) न.

तयो + लोका = तिलोकं (= त्रिलोक) न.

तयो + दण्डा = त्रिदण्डं (= तीनवटा दण्डी, त्रिशुल) न.

चतस्रो + दिसा = चतुर्दिसं (= चार दिशा) न.

पञ्च + सीलानि = पञ्चसीलं (= पञ्चशील) न.

सत्त + अहानि = सत्ताहं (= एक हप्ता; सात दिन) न.

सतं + योजनानि = सतयोजनं (= सय योजन) न.

“एकपुग्गलो, चतुर्दिसा, तिभवा” आदि दिगुसमास भएपनि नपुंसक एकवचनको रूप हुँदैन।

Dhamma.Digital

अभ्यास-७

नेपाली भाषामा अनुवाद गरी समासपदहरू सिद्ध भएको तरीका देखाउनुहोस्।

१. बुद्धादिच्चे अनुदिते चन्दसुरिय-सहस्सानिपि मोक्खमग्गं पाकटं कातुं न सक्कोन्ति।

२. महापुरिसे महाबोधि-मुपसङ्गमन्ते महापठवी महारवं रवमाना कम्पि।

३. धम्मासोकमहाराजा सट्ठिसहस्समत्ते समणपतिरूपके नीहरित्वा बुद्धसासनं निम्मलमकासि।

४. सक्यसीहो अनाथपिण्डकमहासेट्ठिना कारिते जेतवनमहाविहारे एकूनवीसतिवस्सानि वसि ।

५. सारिपुत्तत्थेरो पिप्फलिगुहायं समापत्तिसुखेन सत्ताहं वीतिनामेसि ।

६. बुद्धघोसाचरियो जम्बुदीपतो सीहलदीपमागन्त्वा अनुराधपुरे महाविहारे वसन्तो तिपिटकपालिया अट्ठकथायो मागधभासाय परिवत्तेसि ।

७. वट्टगामणी-अभयमहारञ्जो काले बहवो महाथेरा मातुलजनपदे आलोकगुहायं सन्निपतित्वा परियत्तिधम्मं तालपण्णेषु लिखिंसु ।

८. तिथिया रत्तचन्दनमण्डपं कारापेत्वा तं नीलुप्पलपत्तेहि छादापेत्वा महाजनस्स पाटिहारियं दस्सेस्सामाति तत्थ अट्ठंसु ।

९. महामोगल्लानत्थेरो अत्तनो इट्ठिबलेन सक्कस्स देवरञ्जो वेजयन्तपासादं कम्पेसि ।

१०. देवदत्तत्थेरो राजगहनगरे अजातसत्तुकुमारं पसादेत्वा महालाभं उप्पादेसि ।

११. सिद्धत्थकुमारो उरुवेलायं गयापदेसे नेरञ्जरानदीतीरे अस्सत्थरुक्खमूले निसीदित्वा वेसाखपुण्णमिया पच्छिमयामे अभिसम्बोधिं पापुणि ।

१२. किसानोत्तमी नाम खत्तियकञ्जा नगरं पदक्खिणं करोन्तस्स बोधिसत्तस्स रूपसिरिं दिस्वा एकं गाथमाह ।

नयाँ शब्दहरू

अजातसत्तु	= अजातशत्रु पु.	ज
जम्बुदीप	= जम्बुद्वीप पु.	
अट्ठकथा	= अर्थकथा इ.	
तालपण्ण	= ताडपत्र न.	
अनुदित	= नभेटेको (नउदाएको) ३	
तिपिटकपालि	= त्रिपिटक पालि	
अनेक	= अनेक, धेरै ३	
तिथिय	= अर्को दृष्टि भएको श्रमण	
अभिसम्बोधि	= बुद्धत्व इ.	
देवराज	= देवताहरूको राजा पु.	
अस्सत्थरुक्ख	= पिपलको रूख	
नीहरित्वा	= बाहिर निकालेर (पठाएर) पू.क्रि.	
आलोकगुहा	= आलोक नाम गरेको गुफा	
पकासेतुं	= प्रकाश गर्न नि.	
इट्ठिबल	= ऋद्धिबल न.	

पच्छिमयाम	= पश्चिम प्रहर/याम पु.
उपसङ्गमन्त	= नजिक गएर
पदक्खिणा	= प्रदक्षिण गर्ने, दर्शन गर्ने; इ.
उरुवेला	= उरुवेला ठाउँको नाम इ.
परिवत्तेति	= अनुवाद गर्छ
कम्प	= कम्प भयो
परियत्तिधम्म	= परियत्ति (त्रिपिटक) धर्म
छादापेत्वा	= छोप्न लगाएर
मोक्खमग्ग	= निर्वाण मार्ग पु.
पसादेत्वा	= प्रसन्न गरेर पू. क्रि.
रव	= शब्द; नाद पु.
पाटिहारिय	= प्रातिहार्य; ऋद्धि न.
रवमान	= कराउँदै पु.
पिप्फलिगुहा	= पिप्फलिगुफा (गुफाको नाम)
राजगहनगर	= राजगृहनगर न.
रूपसिरि	= रूपसम्पत्ति इ.
मातुलजनपद	= मातले प्रदेश पु.
बुद्धवचन	= बुद्ध धर्म न.
वीतिनामेति	= समय बिताउँछ
मण्डप	= मण्डप पु.
वेजयन्तपासाद	= वैजयन्त नामक प्रासाद पु.
महाजन	= महाजन
वेसाखपुण्णमी	= वैशाखपुर्णिमा इ.
महारह	= धेरै मुल्य पर्ने ३
सक्यसीह	= शाक्यसिंह (बुद्ध) पु.
महालाभ	= धेरै लाभ पु.
समापत्तिसुख	= समापत्ति सुख न
मागधभासा	= मागधी (पालि) भाषा इ.
समणपतिरूपक	= प्रव्रजित जस्तो

समास प्रयोग गरी पालिभाषामा अनुवाद गर्नुहोला

१. क्षत्रिय ब्राह्मणकन्याहरूले रातो वस्त्र लगाइ रातो कमलको फुल लिएर जेतवनारामविहारमा गएर शाक्यमुनिलाई वन्दना गरे ।

२. पाँचसयजना महाक्षीणाश्रवहरूले राजगृहनगरको सप्तपर्णिगुफाद्वारमा अजातशत्रु राजाले बनाइ दिएको मण्डपमा सङ्गायन गर्नुभयो ।

३. सिद्धार्थ कुमार आषाढ पुर्णिमाको मध्यम याममा यशोधरा देवी, राहुल कुमार र सबै सम्पत्ति छाडेर प्रव्रज्या हुन गयो ।

४. मेघवण्णाभय महाराजाले रातो श्रीखण्डको करण्डक(चैत्य बट्टा)मा सुनको करण्डक राखेर त्यसमा दन्तधातु स्थापना गरेर महापूजा गरायो ।

५. “मेण्डोन्” भन्ने बर्माका अधिराजाले बुद्धगयामा महाबोधि नजिकको महाविहार धेरै धन खर्च गरी जीर्णोद्धार गरायो ।

६. बुद्धघोषाचार्यले महाविहारवासी सङ्घपाल महास्थविरबाट सिंहल अर्थकथा सिकेर त्यसलाई पालिभाषामा अनुवाद गर्नुभयो ❀ ।

७. प्रथम पराक्रमबाहु महाराजाले सारा लङ्काद्वीपमा एउटा छाता उठाएर तीनवटा निकायलाई एउटै बनाई शासन शुद्ध गरे ।

८. शाक्यसिंहले त्रिलोकमा सबै देवताहरू र मानिसहरूलाई धर्म देशना गर्नुभयो ।

९. महाकाश्यप स्थविरले पाँचसयजना भिक्षुहरूसँग कुशीनगर जानुभई परिनिर्वाण हुनुभएका भगवान् बुद्धको श्रीपादमा सिरले वन्दना गरे ।

१०. मल्लराजाहरूले बुद्धको देहलाई सुवर्णद्रोणीमा राखेर बास आउने तेल खन्याएर श्रीखण्डको काठको चित्तामा राखेर जलाए ।

११. राजगृहसेठले रातो श्रीखण्डको पात्र बनाउन लगाई “यदि ऋद्धिवान्हरू छन् भने ❀ आकासबाट गएर लेउ” भनि त्यो (पात्र) साठी हात भएको बाँसको टुप्पोमा राखिदिए ।

१२. पिण्डोलभारद्वाज स्थविरले आकाशबाट गएर त्यो (पात्र) लियो; तर सर्वज्ञले त्यो पात्र फुटाउन लगाउनु भयो ।

१३. रातो कपडा, नीलो कपडा, सेतो कपडा आदिले सुसज्जित महामण्डप सुधर्मादेवसभा जस्तै प्रज्वलित भइरह्यो ।

१४. उपासक उपासिकाहरू सेतो वस्त्र लगाएर सेतो कमल, रातो कमल, सेतो श्रीखण्ड आदि लिएर गई रत्नमाली महाचैत्य, महाबोधिर मरिचवट्टि चैत्यमा पूजागर्छन् ।

❀ यो “आरोपेसि” भनी पालि भाषामा अनुवाद गर्दा “भासा” भन्ने शब्द दुतिया विभक्तिमा राख्नु पर्छ । ‘परिवत्तेसि’ भनि राख्दा त्यस शब्दलाई ततिया विभक्तिमा राख्नु पर्छ ।

★ सचे-निपात अगाडि प्रयोग गर्दा “भने” अर्थ आउँछ ।

नयाँ शब्दहरू

आषाढपूर्णिमा	= आसल्लिपुण्णमी इ.
निधान गरेर	= निदहित्वा, ठपेत्वा पु.
बाँस	= वेनु, वेनुयट्टि पु.
काठको चिता	= चित्तक पु.
करण्डु	= करण्डक, सन्दुक पु.
धनखर्च	= धनव्यय, पु. वस्सज्जन न.
तर्साएर	= तज्जेत्वा पू. क्रि.
धर्मसङ्गायन	= धम्मसङ्गीति इ.
स्थापना गरेर	= निदहित्वा, ठपेत्वा पू. क्रि.
तर	= तथापि नि.
अनुवाद गरायो	= आरोपेसि
सुर्वण द्रोणी (कुलि)	= सुवण्णदोणि इ.
तीन निकाय	= निकायत्तय न.
मरिचवट्टि चैत्य	= मरिचवट्टिचेतिय न.
प्रब्रज्या हुन	= पव्वजितुं नि.
खन्याएर	= आसिञ्चित्वा पु.
परिनिर्वाण भएका	= परिनिव्वुत ३
शुद्ध गरायो	= सोधेसि
जीर्णोद्धार गराउँछ	= पटिसङ्गारापेति
श्रीखण्ड काठ	= चन्दन दारु न.
राखेर	= पक्खिपित्वा पू. क्रि.
सुगन्ध तेल	= गन्ध तेल न.
छुटाउन लगाए	= भिन्दापेसि
बर्माको अधिराजा	= मरम्माधिराज पु.
मध्यम याम	= मज्झिमयाम पु.
महाक्षीणाश्रव	= महाखीणासव पु.

३. तप्पुरिस समास

९. द्वितियादेखि सप्तमीसम्म उल्लेख भएको विभक्ति युक्त पदको पछाडि रहेका पदहरूसँग समास गर्नुलाई “तप्पुरिस समास” भनिन्छ ।

(अघिल्लो पदमा अं इत्यादि विभक्ति लोप भएर पछिल्लो पदको अर्थ प्रधान हुने समासलाई तप्पुरिस समास भनिन्छ। उदाहरणको लागि “भूमिं गतो भूमिगतो” मा भूमिं अघिल्लो पदमा अं विभक्ति लोप भएको छ। अघिल्लो पदको अर्थ प्रधान नभई पछिल्लो पदको अर्थ प्रधान भएको छ। यस लोप भएको विभक्तिलाई हेरेर दुतियातप्पुरिस भनी थाहा पाउनु पर्दछ। ततियातप्पुरिस, चतुर्थीतप्पुरिस इत्यादिमा पनि यस्तै हो।)

कम्मधारय-दिगु-समासहरू प्रथमा विभक्ति युक्त पदहरू बीचमा मात्र समास हुन्छ। अगाडिको पद प्रथमा विभक्ति रूप हुँदा तप्पुरिस समास हुँदैन। तर पछाडिको पदमा भने प्रथमा विभक्ति रूप हुन्छ। (समास भइसकेपछि जुनसुकै समास पदभित्र पर्ने पदहरू भएपनि नाम पद जस्तै सम्भरेर सबै विभक्तिमा रूप चलाउन सकिन्छ भनि बुझ्नुपर्छ।)

१०. दुतिया विभक्तिले युक्त पद अगाडि रहेर समास हुँदा त्यस समासलाई दुतिया तप्पुरिस समास भनि भनिन्छ। ततिया आदि विभक्तिले युक्त पद अगाडि रहेर समास हुँदा ततिया तप्पुरिस समास आदि नाम सत्तमी तप्पुरिससमास सम्म त्यसरी नै हुन्छ भनि बुझ्नुपर्छ।

(१) दुतिया तप्पुरिस

सरणं + गतो = सरणगतो (= शरण गएको व्यक्ति) पु.
 गामं + गतो = गामगतो (= गाउँमा गएको व्यक्ति) पु.
 सुखं + पत्तो = सुखप्पत्तो (= सुखी भएको) पु.
 रथं + आरूल्हो = रथारूल्हो (= रथ चढेको) पु.
 सोतं + आपन्नो = सोतापन्नो (= श्रोतापन्न भएको) पु. (निर्वाणमा पुर्याउने डुङ्गामा पुगेको व्यक्ति भन्ने अर्थ)
 पमाणं + अतिक्कन्तो = पमाणातिक्कन्तो (मात्रा नाघेको) पु.

(२) ततिया तप्पुरिस

बुद्धेन + देसितो = बुद्धदेसितो (= बुद्धले देशना गर्नुभएको धर्म) पु.
 अग्गिना + दट्ठो = अग्गिदट्ठो (= आगोले पोलेको) पु.
 सप्पेन + दट्ठो = सप्पदट्ठो (= सर्पले टोकेको) पु.

रञ्जा + हतो = राजहतो (= राजाले हनन गरेको) पु.

करणार्थमा ततिया तप्पुरिस

असिना + कलहो = असिकलहो (तरवारद्वारा गरिने युद्ध) पु.

वाचाय + निपुणो = वाचानिपुणो (वचनद्वारा सक्षमभएको) पु.

(३) चतुत्थी तप्पुरिस

चीवरस्स + दुस्सं = चीवरदुस्सं (चीवरको लागि कपडा वा चीवरवस्त्र) न.

यागुया + तण्डुलं = यागुतण्डुलं (यागको लागि चामल) पु.

सङ्गस्स + भत्तं = सङ्गभत्तं (सङ्गलाई भोजन; सङ्गभोजन) न.

बुद्धस्स + देय्यं = बुद्धदेय्यं (बुद्धलाई दिनुपर्ने वस्तु) न.

पासादाय + दब्बं = पासाददब्बं (प्रासादकृ लागि काठ) न.

(४) पञ्चमी तप्पुरिस

रुक्खा + पतितो = रुक्खपतितो (रुखबाट खसेको) पु.

राजतो + भयं = राजभयं (राजाबाट आउने भय; राजभय) न.

बन्धना + मुत्तो = बन्धनमुत्तो (बन्धनबाट मुक्तभएको) पु.

अग्गितो + भयं = अग्गिभयं (आगोबाट भय) न.

पापतो + भीतो = पापभीतो (पापबाट भय) पु.

दुच्चरिततो + विरति = दुच्चरितविरति (दुश्चरित्रबाट अलग भएको)

इ.

(५) छट्ठी तप्पुरिस

जिनस्स + वचनं = जिनवचनं (= बुद्धवचन) न.

रञ्जो + पुत्तो = राजपुत्तो (= राजाको छोरा, राजपुत्र) पु.

धञ्जानं + रासि = धञ्जरासि (= धानको रास)

हत्थिनो + पदं = हत्थिपदं (= हात्तिको खुट्टा) न.

पुप्फस्स + गन्धो = पुप्फगन्धो (= फुलको वासना) पु.

बुद्धस्स + सावको = बुद्धसावको (= बुद्धश्रावक) पु.

(६) सप्तमी तप्पुरिस

अरञ्जे + वासो = अरञ्जवासो (जङ्गलमा बस्ने/वनवासी) पु.
गामे + सूकरो = गामसूकरो (गाउँमा सुंगुर) पु.
कूपे + मण्डुको = कूपमण्डुको (इनारमा भ्यागुता) पु.
वने + पुष्पं = वनपुष्पं (जङ्गलमा फुल; जङ्गली फुल) न.
समुद्रे + कच्छपो = समुद्रकच्छपो (समुद्रमा बस्ने कछुवा) पु.
धम्मो + रतो = धम्मरतो (धर्ममा रमाउने) पु.
अन्ते + वासिको = अन्तेवासिको (अन्तेवासिक) पु.
मनसि + कारो = मनसिकारो (स्मरण गर्ने; मनमा राख्ने) पु.
पङ्के + रुहं = पङ्केरुहं (कमलको फुल, हिलोमा फुलेको) न.
पुब्बे + निवासो = पुब्बेनिवासो (पहिला बसेको) पु.

४. द्वन्दसमास

११. कम्मधारय समासमा जस्तै विशेषण-विशेष्य भाव नभएको, तप्पुरिसमा जस्तै द्वितीयादी पूर्वपद नभएको र अलग अलगै अर्थ प्रकाश गर्ने शब्दहरू समास गर्नुलाई द्वन्दसमास भनिन्छ ।

“देवा च मनुस्सा च - देवमनुस्सा” इत्यादि प्रकारले ‘च’ शब्दसँग सम्बन्ध राख्ने शब्दहरू द्वन्दसमास हुन्छ भनि बुझ्नुपर्छ । ‘च’ शब्द नेपाली भाषामा ‘र’ शब्द समान हो ।

‘च’ शब्दसँग सम्बन्ध भएको शब्द दुइटो अथवा त्यो भन्दा बढी शब्दहरू द्वन्दसमासमा एउटा पद हुने गरि समास गरिन्छ । दुइटो पदभन्दा बढी भएको पदहरूलाई समास गर्ने क्षमता अरू समासमा देख्न सकिदैन ।

१२. द्वन्दसमास-समाहार द्वन्द, इतरीतरयोगद्वन्द भनि दुई प्रकारमा विभाजन गरिएको छ । समाहारद्वन्दमा समासपद नपुंसक एकवचनको रूपमा रहन्छ ; (१० वटा पद समास गरेपनि एकवचनको रूपमा नै रहन्छ भनी बुझ्नुपर्छ । इतरीतरद्वन्दमा समास भएको पदहरूमा अन्तर्गत भएको लिङ्ग बहुवचन रूपमा राखिन्छ ।

१३. कम्मधारयमा ‘सेतहत्थि’ भन्ने पदमा ‘हत्थि’ भन्ने पछाडिको पद प्रधान हुन्छ । ‘सेत = सेतो’ भन्ने प्रधान हुँदैन । तप्पुरिसमा ‘गामगतो’ भन्ने पदमा ‘गतो = गयो’ भन्ने प्रधान हुन्छ । यसरी ती दुई समासमा पछाडिको पद प्रधान हुन्छ, तर द्वन्दमा एउटा मात्र पद प्रधान हुँदैन भनि बुझ्नुपर्छ । त्यसरी दुइटो पदमा समान क्षमता हुँदा अगाडि राख्नुपर्ने पद कुन हो भनि

निश्चय गर्न कठिन हुने हुँदा कम अक्षर भएको पद अगाडि प्रयोग गर्नुपर्छ । श्रेष्ठत्व देखाउने पद अगाडि प्रयोग गरिन्छ । यस्ता नियमहरू पूर्वाचार्यहरूले देखाइराख्नु भएको छ ।

(A) समाहारद्वन्द्व

नामञ्च रूपञ्च = नामरूपं (नाम र रूप, नामरूप) न.

चक्खुं च सोतञ्च = चक्खुसोतं (आँखा र कान) न.

गीतञ्च वादितञ्च = गीतवादितं (गीत गाउनु र बाजा बजाउनु)

न.

छवि च मंसञ्च लोहितञ्च = छविमंसलोहितं (छाला-मासु-रगत)

न.

हत्थिनो च अस्सा च रथा च पत्तिका च = हत्थिस्सरथपत्तिकं (हात्ती-घोडा-रथ-पैदलसेना) न.

हत्थि च गवो च अस्सा च वलवा च = हत्थिगवास्सवलवं (हात्ती-गोरु-घोडा-घोडी) न.

(B) इतरीतरयोगद्वन्द्व

चन्दो च सुरियो च = चन्दसुरिया (= चन्द्रसूर्य) पु.

सारिपुत्तो च मोग्गल्लानो च = सारिपुत्तमोग्गल्लाना (= सारिपुत्र मौद्गल्यायन स्थविरहरू) पु.

समणा च ब्राह्मणा च = समणब्राह्मणा (= श्रमण-ब्राह्मणहरू) पु.

देवा च मनुस्सा च = देवमनुस्सा (= देव-मनुष्यहरू) पु.

माता च पिता च = मातापितरो (= आमा-बुवाहरू) पु.

सुरा च असुरा च नरा च उरगा च नगा च यक्खा च = सुरा'सुरनरो'रगनागयक्खा (= देव-असुर-मनुष्य-नाग-हात्ती-यक्षहरू) पु.

अभ्यास - ८

नेपाली भाषामा अनुवाद गरी समासपद सिद्ध भएको आकार देखाउनुहोस् ।

१. “उत्तमङ्गुरुहा मत्थ्यं, इमे जाता वयोहरा ।

पातुभूता देवदूता, पव्वज्जासमयो मम ॥” (मखादेव जातक)

२. “महासत्तो पन आगच्छन्तो कहापणसहस्सेन सद्धिं एकं साटकं तम्बूलपसिब्वके ठपेत्वा आगतो ।” (महोसध जातक)

३. पण्डितो उप्पादितधनं च आहतधनं च सब्बं तस्सा मातापितुन्नं दत्त्वा ते समस्सासेत्वा तमादाय नगरमेव अगमासि ।

४. “जरसक्को अम्हे मत्ते कत्वा महासमुद्दपिट्ठे खिपित्वा अम्हाकं देवनगरं गण्हि; मयं तेन सद्धिं युज्झित्वा अम्हाकं देवनगरमेव गण्हस्साम ।” (कुलावक जातक)

५. “तस्स गमनमग्गे सिम्बलीवनं तालवनं विय छिज्जित्वा समुद्दपिट्ठे पतति; सुपण्णपोतका समुद्दपिट्ठे परिवत्तन्ता महारवं रविंसु ।” (जातक निदान)

६. “महामायादेवीगन्धोदकेन नहायित्वा चत्तारि सतसहस्सानि विस्सज्जेत्वा महादानं दत्त्वाअलङ्कृतपटियत्तं सिरिगब्भं पविसित्वा सिरिसयने विपन्ना.....इमं सुपिनं अद्दस ।” (जातक निदान)

७. “राजाकपिलवत्थुतो याव देवदहनगरमगं समं कारापेत्वा....देविं सोवण्णसिविकाय निसीदापेत्वा महन्तेन परिवारेण पेसेसि ।” (त्यही नै)

८. “द्विन्नं पन नगरानं अन्तरे उभयनगरवासीनम्पि लुम्बिनीवनं नामं मङ्गलसालवनं अत्थि ।” (त्यही नै)

९. “सकलं लुम्बिनीवनं चित्तलतावनसदिसं महानुभावस्स रञ्जो सुसज्जित-आपानमण्डलं विय अहोसि ।”

१०. “बोधिसत्तो पन धम्मासनतो ओतरन्तो धम्मकथिको वियद्वे हत्थे द्वे पादे च पसारित्वाकासिकवत्थे निक्खित्तं-मणिरतनं विय जोतन्तो मातुकुच्छित्तो निक्खमि ।” (त्यही नै)

११. “अथेकदिवसं बोधिसत्तो उय्यानभूमिं गन्तुकामो सारथिं आमन्तेत्वा ‘रथं योजेही’ति आह ।”

१२. “सो ‘साधू’ ति पटिसुणित्वा महारहं उत्तमरथं सब्बालङ्कारेण अलङ्कित्वा चत्तारो मङ्गलसिन्धवे योजेत्वा बोधिसत्तस्स पटिवेदेसि ।” (त्यही नै)

नयाँ शब्दहरू

आगच्छन्त = आइरहेको ३

उत्तमङ्गरूह = कपाल पु.

आपानमण्डल = जाँड रक्सी पिउने उत्सवको लागि बनाएको मण्डप

न.

उष्पादित = उत्पन्न भएको, बनाएको ३

उय्यानभूमि = उद्यान भूमि इ.

सिरिसयन = राजकीय खाट न.

आमन्तेत्वा = बोलाएर पू.क्रि.

ओतरन्त = ओलिरहेको व्यक्ति ३

कहापण = असर्पि पु.

पव्वज्जासमय = प्रव्रज्या हुने समय पु.

कासिकवत्थ = काशिदेशको वस्त्र न.

परिवत्तन्त = गुल्टेर ३

खिपित्वा = राखेर, फालेर पू.क्रि.

पसारेत्वा = खोलेर पू.क्रि.

गन्धोदक = सुगन्ध पानी न.

पसिब्बक = खल्ली पु.

गमनमगग = जाने बाटो पु.

पातुभूत = उत्पन्न भएको ३

चित्तलतावन = देवलोकको एउटा उद्यानको नाम न.

पोतक = चराको बच्चा पु.

जरसक्क = बुढो इन्द्र पु.

मङ्गल = शुभ, मङ्गल, राजकीय ३

जात = जन्म भएको ३

मणिरतन = माणिक रत्न

जोतन्त = उज्यालो पादैँ ३

मत्त = मातेको, मस्त भएको ३

तम्बूल = पान न.

महानुभाव = धेरै आनुभाव भएको ३

तालवन = तालरूखको वन

मातुकुच्छि = आमाको गर्भ पु. इ.

देवदूत = देवताहरूको दूत पु.

युज्झित्वा = युद्ध गरेर पू.क्रि.
धम्मसासन = धर्मासन न.
रवि = करायो
धम्मकथिक = कथा भन्ने व्यक्ति, धर्मकथिक पु.
वयोहर = आयु सकाईदिने
नगरवासी = नगरवासी पु.
विस्सजेत्वा = खर्च गरेर पू.क्रि.
निक्खित्त = राखिराखेको ३
सकल = सबै ३
निपन्न = पल्टिने ३
सदिस = समान भएको ३
पटियत्त = मिलाइ राखेको, सिंगारि राखेको ३
समस्सासेत्वा = आश्वासन दिएर
पटिवेदेति = खबर दिन्छ
समुद्वपिट्ठ = समुद्र दायौं बायाँ न.
साटक = वस्त्र पु. न.
सिम्बली = सिम्बली रूख पु.
सिरिगम्भ = राजकीय कोठा पु.
सुपण्ण = गरूडको बच्चाहरू
सुपिन = सपना
सुसज्जित = राम्रो सँग सजाएको

समासयुक्त गरी पालि भाषामा अनुवाद गर्नुहोस्

१. सुमेध पण्डितले अमृतदाता दीपङ्कर महामुनिको अगाडी बुद्धत्वको निमित्त प्रार्थना गर्‍यो ।

२. बुद्धको शरणमा गएका देव-मनुष्य-असुर-नागहरूलाई धेरै सुख प्राप्त भयो ।

३. सर्वालङ्कारले सजिएको राजा अलङ्कार गरिएको मङ्गल हात्तीमा चढेर देवनगर जस्तै सजाइएको शहरमा विचरण गर्नुभयो ।

४. इनारमा बस्ने भ्यागुताले आफू बस्ने इनारलाई नै महासागर भैं सम्भिरहन्छ, त्यस्तै अत्यश्रुतले पनि आफू महापण्डित भनि सोच्छ ।

५. धर्माशोकको छोरा महेन्द्र कुमारले मौद्गलिपुत्र तिष्य महास्थविरकहाँ प्रव्रजित भएर त्रिपिटक सिक्नुभयो ।

६. गाउँमा गएको पुरुषले धानको रास ल्याएर नगरवासी व्यापारीहरू दस जनालाई बेच्यो ।

७. आगो बलेको बेलामा जङ्गलमा सिंह-बाघ-चितुवा-सुंगुर-मृग-चराहरू बास गर्दैनन् ।

८. बन्धनबाट मुक्त भएका गाई-भैंस र बाखा-भेंडाहरू रूखको पात घाँस आदि खादै खेल्दै घुमिरहे ।

९. बुद्धले देशना गर्नुभएको निर्वाण धर्म सुनेर स्त्री-पुरुषहरूले चीवरवस्त्र ल्याएर भिक्षु-भिक्षुणी-श्रामणे-श्रामणेरीहरूलाई दान दिए । १०. लङ्कामा ग्राम-निगम-शहरमा ताडको रूख - नरिवलको रूख - कटहरको बोट- लौका छन् ।

११. रूखबाट खसेको बाँदरलाई गाउँमा बस्ने कुकुरहरूले समाते ।

१२. चन्द्र-सूर्य-ताराहरूले आकाशमा घुम्दै सारा संसारलाई सिंगारिराखेको छ ।

१३. सर्पले टोकिएका सबै बालकहरू -बुढाहरू-गरीबहरू-धनीहरू ठुलो दुःखमा परेकाछन् ।

१४. क्षत्रीय-ब्राह्मण-वैश्य-शुद्रहरू बुद्धशासनमा प्रव्रजित भएर महासमुद्रमा पुगेको विभिन्न नदीहरूको पानी जस्तै समानतामा पुग्छन् ।

प्रश्न:-

१. “रूखं + आरूल्हो, बुद्धेन + भासितो, रत्तं + वत्थं, सेतो + गोणो, चोरतो + भयं, तिस्सो + रत्तियो, चत्तारि + सच्चानि, नरो च नारी च, नच्चं च गीतं च वादितं च” भन्ने ठाउँमा कसरी समास गर्ने ? सबैको समास नाम पनि देखाउनुहोस् ।

२. गेहगतो, मुखनासिकं, पत्तचीवरं, खत्तिवब्राह्मणा, महामोहो, दससीलं, छलायतनं, अलाभो, कालवणं, मज्झिमपुरिसो, पुराणविहारो, गुत्तिलाचरियो, महोसधपण्डितो भन्ने समासपद कुन कुन समासपदमा अन्तर्गत छ ? पद अलग गरी समास गर्ने आकार पनि देखाउन आवश्यक छ ।

नयाँ शब्दहरू

अल्पश्रुत = अप्पस्सुत ३

प्रार्थना गन्यो = पत्थियि

अलंकार गरिएको = अलङ्कृत, मण्डित
भेंडा = मेण्ड पु.
गरीब = दुक्खित, दलिद्
बुद्धत्व = बुद्धत्त न.
चितुवा = दीपि पु.
भिक्षुणी = भिक्षुनी न.
सिंगारिराखेको छ = मण्डेति, अलङ्करोति
मङ्गल हात्ति = मङ्गलहत्यि पु.
बाघ = व्यगघ पु.
राँगो = महिस पु.
पुग्छ = पापुणाति
लौका जस्तो फल = लबुज पु.
दुःखी = दुक्खित, दलिद्
विचार गर्छ = सल्लक्खेति
निगम = निगम पु.
शुद्र = सुद्
निर्वाण दिने = अमत्तन्दद
समानत्व = समानत्त न.
निमित्त = अत्थाय
सर्वालङ्कार = सब्बालङ्कार न.
तारा = तारा, तारका इ.
सजिएको = पटिमण्डित ३

Dhamma Digital

५. बहुव्रीहि-समास

१४. समास भइसकेपछि त्यस पदको अर्थ नभइकन अर्कै अर्थ प्रकाश गर्ने समासलाई “बहुव्रीहि” भनिन्छ ।

“छिन्नहत्थ” भन्ने पदमा “छिन्न, हत्थ” भनि दुइटो पद छन् । “काटेको, हात” भन्ने अर्थ ती पदहरूले व्यक्त गर्छ । तर बहुव्रीहि विधि अनुसार समास भइसकेपछि ती पदहरूले व्यक्त गर्ने छुट्टै छुट्टै अर्थ सम्म पनि प्रमुख रूपमा प्रकाश हुँदैन । “काटिएको हात भएको मानिस” भनि त्यस समास पदले

अर्थ व्यक्त गर्छ । त्यसैले बहुव्रीहि समास हुँदा एक एक पद मात्र प्रमुख नभई अर्कै अर्थ प्रधान हुन्छ भनि बुझिराख्नुपर्छ ।

आगता समणा यं, सो = आगतसमणो (विहारो)

(जुन ठाउँमा आएका श्रमणहरू हुन्छन्, त्यस ठाउँलाई आगतसमण नाम गरिन्छ; अर्थात् विहार भनिन्छ ।)

आरूल्हा वाणिजा यं सा = आरूल्हवाणिजा (नावा)

(जसमा व्यापारीहरू चढेका हुन्छन्, त्यसलाई आरूल्हवाणिजा भनिन्छ, अर्थात् ढुंगा हो ।)

आरूल्हो वानरो यं, सो = आरूल्हवानरो । (रुखो)

(= बाँदर जहाँ चढ्छ, त्यो आरूल्हवानर हो अथवा रुख हो ।)

यी पद तीनवटै कर्मार्थमा सिद्ध हुन्छ । आउन कर्म भएको विहार; चढ्न कर्म भएको जहाज (डुङ्गा) र रुख । यी कुराहरू समास पदबाट प्रकाश भएकोले कर्मार्थ हुन्छ भनि बुझिराख्नुपर्छ । (यहाँ) 'आएका-चढेका-व्यापारीहरू-बाँदर' भन्ने अर्थ समास भइसकेपछि एउटा मात्र प्रमुख नभई अर्कै नै अर्थ प्रकाश हुन्छ भन्ने कुरा सम्झिराख्नुपर्छ ।

विजिता मारा येन, सो = विजितमारो (भगवा)

(= जसले मारलाई हरायो, त्यो विजितमार हो । भगवान बुद्ध हो)

दिट्ठो धम्मो येन, सो = दिट्ठधम्मो । (अरियसावको)

(= जसले धर्मलाई देख्छ, त्यो दिट्ठधम्म हो । आर्यश्रावक हो)

जितानि इन्द्रियानि येन, सो = जितिन्द्रियो (समणो)

(= जसले इन्द्रियालाई जित्यो, त्यो जितिन्द्रिय हो । श्रमण हो) यो पद तृतीय विभक्तिको अर्थमा रहन्छ ।

दिन्नो सुड्ढो यस्स, सो = दिन्नसुड्ढो । (राजा)

(= जसलाई कर दिन्छ, त्यो दिन्नसुड्ढो हो । (राजा हो))

उपनीतं भोजनं यस्स, सो = उपनीतभोजनो ।

(= जसलाई भोजन ल्याएको हो, त्यो उपनीतभोजन हो ।) यी पदहरू चतुर्थी अर्थमा रहन्छ ।

अपेतं विञ्जाणं यस्मा, सो = अपेतविञ्जाणो । (मतकायो)
(= जसबाट विज्ञान अलग भयो, त्यो अपेतविञ्जाण हो । मृत शरीर हो)

निग्गता जना यस्मा, सो = निग्गतजनो । (गामो)
(= जहाँबाट मानिसहरू निस्कन्छन्, त्यो निग्गतजन हो । गाउँ हो)

निग्गतो अयो यस्मा, सो = निरयो
(= जुन ठाउँबाट सुख निस्कन्छ, त्यो निरय हो । नरक हो) यी पदहरू पञ्चमी अर्थमा रहन्छ ।

छिन्ना पादा यस्स, सो = छिन्नपादो (पुरिसो)
(= जस्को खुट्टा काटिएको छ, त्यो छिन्नपाद हो । दण्ड भोगेको पुरुष हो)

खीणा आसवा यस्स, सो = खीणासवो (अरहा)
(= जसको आश्रव क्षीण भयो, त्यो खीणासव हो । अरहन्त हो ।)

दुट्ठं सीलं यस्स सो, = दुस्सीलो (पुगलो)
(= जसको शील दूषित भयो, त्यो दुस्सील हो । शील नभएको व्यक्ति हो ।)

सुन्दरो गन्धो यस्स, तं = सुगन्धं (चन्दनादि)
(= जसको बास राम्रो छ, त्यो सुगन्ध हो । श्रीखण्डादि वस्तु हो ।)
यी पदहरू षष्ठी विभक्तिको अर्थमा रहन्छ ।

आकिण्णा मनुस्सा यस्सं, सा = आकिण्णमनुस्सा । (राजधानी)
(= जहाँ जम्माभएका मानिसहरू छन्, त्यो आकिण्णमनुस्सा हो । राजधानी हो ।)

बहवो तापसा यस्मिं, सो = बहुतापसो (अस्समो)

(= जहाँ धेरै ऋषिहरू छन्, त्यो बहुतापस हो । आश्रम हो ।)

सम्पन्नानि सस्सानि यस्मिं, सो = सम्पन्नसस्सो । (जनपदो)

(= जहाँ समृद्ध धान छ, त्यो सम्पन्नसस्स हो । (जनपद हो ।) यी पदहरू सप्तमी विभक्तिको अर्थमा रहन्छ ।

१५. यस समासमा कुनै कुनै अवस्थामा अगाडिको “सह”-शब्दको सट्टा सकारादेश हुन्छ; समास भइसकेपछि, पछाडि क-कार आगम हुन्छ ।

सह हेतुना यो वत्तते, सो = सहेतुको, सहेतु ।

(= जुन हेतु सहित हो, त्यो सहेतुक अथवा सहेतु भनिन्छ । हेतु सहितको चित्तादि हो ।)

सह परिवारेन यो वत्तते, सो = सपरिवारो ।

(= जो परिवार सहित हो, त्यो सपरिवार हो । परिवार भएको राजपुत्रादि हो ।)

यी पदहरू प्रथमा विभक्तिको अर्थमा रहन्छ ।

६. अव्ययीभावसमास

१६. अव्यय अथवा उपसर्ग-निपातपदहरू अगाडि रहेर पछाडिको पदहरूसँग समास गर्नुलाई अव्ययीभावसमास भनिन्छ । यो समासमा अगाडिको उपसर्ग-निपातको अर्थ प्रधान हुन्छ । अव्ययीभावसमासपदहरू नपुंसकलिङ्गको रूपमा रहन्छ । अकारान्त भएको अव्ययीभावसमास शब्दबाट पछाडि रहेको सबै विभक्तिलाई पनि कहिलेकाहीँ “अं” आदेश गरिन्छ; इकारान्तादि शब्दहरूमा पछाडि रहेको सबै विभक्ति लोप हुन्छ ।

नगरस्स + उप = उपनगरं (= नगरको नजिक अथवा उपनगर)

दराथानं + नि = निदरथं (= डाह नभएको) न.

रथस्स + अनु = अनुरथं (= रथको पछाडि, रथको पछि, पछि) न.

अद्धमासं + अनु = अन्वद्धमासं (= आधि महिनाको एकचोटी, १५ दिनमा एकपटक) न.

पव्वतस्स + तिरो = तिरोपव्वतं (= पर्वतको पछाडि) न.

नगरस्स + अन्तो = अन्तोनगरं (= शहर भित्र) न.
 पासादस्स + उपरि = उपरिपासादं (= प्रासादको माथि) न.
 मञ्चस्स + हेट्ठा = हेट्ठामञ्चं (= खाट मुनि) न.
 भत्तस्स + पच्छा = पच्छाभत्तं (= खाइसकेपछि, सन्ध्या समय) न.
 गङ्गाय + उप = उपगङ्गं (= नदी नजिकको प्रदेश) न.
 वुद्धानं + (पटिपाटि) यथा = यथावुद्धं (= जेष्ठता अनुसार) न.
 कमो + यथा = यथाकम्मं (= क्रमैसित) न.
 जीवस्स (परिच्छेदो) याव = यावजीवं (= जीवनको परिच्छेद जति हो
 त्यसलाई यावजीवं भनिन्छ, 'जीवितान्त सम्म' भन्ने अर्थ हो ।)
 नगरतो + बहि = बहिनगरं (= शहर बाहिर अथवा बाहिरी शहर)
 न.

सत्ति + यथा = यथासत्ति (= शक्ति अनुसार, शक्ति ननाघेको) न.
 वातस्स + पटि = पटिवातं (= हावाको विपरीत) न.
 अत्थो + याव = यावदत्थं (= जति आवश्यक छ) न.
 कुड्डस्स + तिरो = तिरोकुडुं (= भित्ताको उतापटिट) न.
 वातस्स + अनु = अनुवातं (= अनुवात, हावाको धार) न.
 भत्तस्स + पुरे = पुरेभत्तं (= भात खान अगाडि, बिहानको समय) न.
 पुब्बस्स + अनु = अनुपुब्बं (= क्रमैसित) न.
 वस्सस्स + अन्तो = अन्तोवस्सं (= वर्षाकाल भित्र) न.
 (यसमा 'यथासत्ति' भन्ने पदमा इकारान्त भएकोले विभक्तिमा अं
 आदेश नगरिकन लोप गरिएको भनि बुझ्नुपर्छ ।)

अभ्यास-९

नेपाली भाषामा अनुवाद गरी समासपद देखाउनुहोस् ।

१. “तस्मिं समये सत्था अनुपुब्बेना‘गन्त्वा अनाथपिण्डकेन महासेट्ठिना
 कारिते जेतवन महाविहारे विहरति महाजनं
 सगममग्गे च मोक्खमग्गे च पतिट्ठापयमानो ।” (धम्मपदट्ठकथा)
२. “तदा सावत्थियं सत्तमनुस्सकोटियो वसन्ति, तेसु अरियसावकानं
 द्वे येव किच्चानि अहेसु । पुरेभत्तं दानं देन्ति, पच्छाभत्तं
 गन्धमालादिहत्था वत्थभेसज्जपानकादिं गाहापेत्वा धम्मसवणत्थाय
 गच्छन्ति ।” (धम्मपदट्ठकथा)

३. “सुरनरमहितो सत्था सहस्सभिक्खुपरिवारो आकिण्णमनुस्सं राजगहं पाविसि ।

४. आरूल्हवाणिजा महानावा निरूपद्दवेन महासमुदं तरित्वा सत्ताहेन लङ्कादीपं सम्पापुणि ।

५. सपरिवारो राजा अन्वद्धमास‘मन्तेपुरे निक्खमित्वा नाना तरुसण्डमण्डितं दिजगणकूजितं उय्यानं गच्छति ।

६. “सीलगन्धसमो गन्धो कुतो नाम भविस्सति,
यो समं अनुवाते च पटिवाते च वायति ?” (विसुद्धिमग्ग)

७. बहवो ब्राह्मणा बहिनगरतो अन्तोनगरं पविसित्वा यावदत्थम्भुजित्वा सकसकगेहानि अगमंसु ।

८. दुस्सीलं यावजीवमकुसलानि क्त्वा परम्मरणा निरये उपज्जित्वा अतिकटुकं दुक्खं विन्दन्ति ।

९. छलभिज्जाप्पत्ता पञ्चसतखीणासवा अन्तोवस्सं राजगहसमीपे वसन्ता धम्मविनयसङ्गीतिं अकंसु ।

१०. सम्बुद्धपरिनिब्बानतो वस्ससतच्चयेन वेसालिवासिनो वज्जिपुत्तका भिक्खू सासने अब्बुदं उप्पादेसुं ।

नयाँ शब्दहरू

अतिकटुक = अति डरलाग्दो ३

निरूपद्दव = उपद्रव नभएको ३

दीजगणकूजित = चराहरूको बथानको आवाज ३

वज्जिपुत्तक = वज्जिहरूका छोराहरू ३

धम्मसवण = धर्मश्रवण न.

सम = सम्मभएको, बराबर ३

वायति = (हावा) चलिरहन्छ

समय = समय, धर्म पु.

विन्दति = भोग गर्छ

सीलगन्ध = शीलरूपी सुगन्ध ३

सग्गमग्ग = स्वर्गको बाटो पु.

अनुपुब्बेन = क्रमैसित क्रि. वि.

अब्बुद = अर्बुद, भेद, भगडा पु.

परं = पछि क्रि.वि.

अरियसावक = आर्यश्रावक पु.

परिनिव्वानं = परिनिर्वाण न
 किच्च = काम, क्रिया न.
 परिवुत = वरिपरिबाट ३
 गाहापेत्वा = समाउन लगाएर, ल्याउन लगाएर पू.क्रि.
 पानकादि = पिउने चीज आदि पु.
 छलभिञ्जापत्त = छ अभिज्ञा प्राप्त ३
 मण्डित = सजाइराखेको ३
 तरुसण्ड = रूखको समूह पु.
 महित = पूजा गरिराखेको ३
 पतिट्ठापयमान = प्रतिष्ठापन गरेर ३
 सत्तमनुस्सकोटियो = सात करोड मानिस

पालि भाषामा अनुवाद गरी योग्य ठाउँमा समास गर्नुहोस् ।

१. परिवार सहित देवानपियतिस्स राजाले महामहेन्द्र स्थविरबाट धर्म सुनेर बुद्धश्रावक भयो ।

२. सँधै भोजन अगाडि पाँचसयजना भन्तेहरू अनाथपिण्डिकको घरमा जानुहुन्थ्यो ।

३. राजा परिवारसहित उद्यानबाट बाहिर निस्केर शहरभित्र पसेर कथा सुन्न गयो ।

४. व्यापारीहरू चढेको जहाज समुद्र तरेर तीन महिनामा चीन देशमा पुग्यो ।

५. क्रमैसित आउनुभएका शास्ता राजगृहनगरको वेलुवनाराममा जानुभई क्षत्री-ब्राह्मणादिहरूलाई धर्मदेशना गर्नुभयो ।

६. बिम्बिसार महाराजा त्यो धर्म सुनेर एकलाख र बीस हजार मानिसहरूसँगै श्रोतापन्न भयो ।

७. आर्यश्रावकहरूले भोजन अगाडि दान दिएर भोजन पछि कथा सुन्नुहुन्छ ।

८. महेन्द्र महास्थविरले जीवन रहेसम्म समृद्ध खेत बालि भएको हुलकूल जनसमूह भएको लङ्कादीपमा बास गर्नुभयो ।

९. भगवान बुद्ध देवलोकमा जानुभई वर्षावासको तीन महिनासम्म (त्यहीँ) वस्नुभई देवताहरूलाई धर्मदेशना गर्नुभयो ।

१०. फूलको गन्ध हावा चलेको ठाउँमा छोडेर हावाको विरुद्ध कहिले पनि जाँदैन ।

नयाँ शब्दहरू

श्रोतापन्न = सोतापन्न ३

देवलोक = देवलोक पु.

चीन देश = चीनरट्ट न.

फुलको गन्ध = पुष्पगन्ध पु.

७. मिश्रकसमासपद

१७. यहाँ उल्लेखित समासहरू मिश्रक (मिसिएको) भएर पनि समासपद बनिन्छ । ७-औं अभ्यासको पहिलो वाक्यमा “चन्द्रसुरियसहस्सानि” भन्ने पद मिश्रकसमासपद हो । त्यसमा “चन्दो च सुरियो च = चन्द्रसुरियो” भनि पहिला द्वन्द्वसमास हुन्छ । त्यसपछि “चन्द्रसुरियानं सहस्सानि = चन्द्रसुरियसहस्सानि” भनि तप्पुरिससमास हुन्छ ।

(२) त्यसै अभ्यासमा नै तेस्रो वाक्यमा सट्टिसहस्समत्ते भन्ने पद पनि मिश्रकसमासपद हो । त्यसमा “सहस्सानं सट्टि = सट्टिसहस्सं” भनि पहिला तप्पुरिससमास हुन्छ । त्यसपछि “सट्टिसहस्सं मत्ता येसं ते = सट्टिसहस्समत्ता” भनि बहुव्रीहिसमास हुन्छ । जसको संख्या साठी हजार प्रमाण छ, तिनीहरू “सट्टिसहस्समत्ता” भयो । (श्रमण जस्तो श्रमणहरू) (मत्ता = प्रमाण)

(३) त्यसैमा आठौं वाक्यमा रत्तचन्दनमण्डपं भन्ने पदमा “रत्तं च तं चन्दनं चाति = रत्तचन्दनं” भनि पहिला कम्मधारयसमास हुन्छ । त्यसपछि “रत्तचन्दनस्स मण्डपो = रत्तचन्दनमण्डपो” भनि तप्पुरिससमास हुन्छ । (= रातो श्रीखण्डले बनेको मण्डप हो ।) एघारौं वाक्यमा अस्सत्थरुक्खमूले भन्ने पद पनि यस्तै पद हो ।

(४) नवौं अभ्यासको दोस्रो वाक्यमा गन्धमालादिहत्था भन्ने पदमा पहिला “गन्धो च माला च = गन्धमाला” भनि द्वन्द्वसमास हुन्छ, यसपछि “गन्धमाला आदि येसं, ते = गन्धमालादयो” (= जुन वस्तुमा सुगन्ध फूल आदि छ, त्यो “गन्धमालादि” हो) यसरी बहुव्रीहिसमास हुन्छ । फेरी “गन्धमालादयो हत्थेसु येसं, ते = गन्धमालादिहत्था” (जसको हातमा सुगन्ध पुष्प आदि छ, त्यसलाई “गन्धमालादिहत्थ” भनिन्छ ।) यसरी बहुव्रीहि समास हुन्छ ।

५. त्यही वाक्यमा नै सत्तमनुस्सकोटियो भन्ने पदमा “मनुस्सानं कोटि = मनुस्सकोटि” भनि छट्ठी तप्पुरिस हुन्छ; त्यसपछि “सत्त मनुस्सकोटियो = सत्तमनुस्सकोटियो” भनि दिगुसमास हुन्छ। यहाँ समास अनुसार सत्त-शब्द मूल भएपनि “सात कोटि मानिसहरू” भनि कोटि-शब्दसँग सम्बन्ध राखेर मात्र अर्थ प्रकट गरिन्छ। यस्तै अरू पदहरू पनि छन्।

६. त्यही वाक्यमा नै वत्थभेसज्जपानकादि भन्ने पदमा “वत्थानि च भेसज्जानि च पानकानि च = वत्थ-भेसज्जपानकानि” भनि द्वन्द्वसमास हुन्छ। त्यसपछि “वत्थभेसज्जपानकानि आदीनि यस्स, सो = वत्थभेसज्जपानकादि” भनि बहुव्रीहिसमास हुन्छ। वस्त्र, औषधि, पान (पिउने) आदि भएको द्रव्यसमूह व्यक्त गरिन्छ।

७. नवौं अभ्यासको तेस्रो वाक्यमा सुरनरमहितो भन्ने पदमा “सुरा च नरा च = सुरनरा” भनि द्वन्द्व समास र त्यसपछि ‘सुरनेहि महितो = सुरनरमहितो’ भनि तप्पुरिस समास हुन्छ।

८. त्यही वाक्यमा नै सहस्सभिक्खुपरिवारो भन्ने पदमा “सहस्सं भिक्खु = सहस्सभिक्खु” भनि दिगुसमास र त्यसपछि “सहस्सभिक्खु परिवारो यस्स, सो = सहस्सभिक्खुपरिवारो” भनि बहुव्रीहिसमास हुन्छ। हजारजना भिक्षु परिवार भएको भन्ने अर्थ व्यक्त हुन्छ।

९. नवौं अभ्यासको पाँचौं वाक्यमा नानातरुसण्डमण्डितं भन्ने पदमा “नाना च ते तरवो चाति-नानातरवो” भनि कम्मधारय र, नानातरूनं सण्डो = “नानातरुसण्डो” भनि तप्पुरिस र फेरी नानातरूनं सण्डेहि मण्डितं = “नानातरुसण्डमण्डितं” भनि तप्पुरिस समास हुन्छ।

टिप्पणी-

यसरी विभिन्न समासहरू मिश्रक भई बनेका समासपदहरू चिनेर त्यो त्यो समासलाई मिल्ने गरि बनाउनु पर्छ। त्यस्तो पदको अन्तिममा हुने समास मुख्य रूपमा विचार गर्नुपर्छ। भित्र रहेको समासहरू अन्तिम समासमा अन्तर्गत गरिएको हो। यहाँ नवौं अङ्कमा उल्लेखित समासपदहरूलाई कम्मधार-तप्पुरिस समासहरू अन्तर्गत गरिएको तप्पुरिसमास भनि भनिन्छ।

अभ्यास-१०

नेपाली भाषामा अनुवाद गरी मिश्रकसमासपदको व्याख्या गर्नुहोस्

१. “साखन्तरेहि चेव पुष्फन्तरेहि च पञ्चवण्णभमरगणा नानप्पकारा च सकुणसङ्घा मधुरस्सरेन विकुजन्ता विचरन्ति ।” (जातकीय निदान)

२. “राहुलमाता सुमनमल्लिकादीनं पुष्फानं अम्मणमत्तेन अभिप्पकिण्णसयेन पुत्तस्स मत्थके हत्थं ठपेत्वा निदायति ।” (जातकीय निदान)

३. “सो ‘साधु देवा’ति अस्सभण्डकं गहेत्वा अस्ससालं गन्त्वा गन्धतेलप्पदीपेसु जलन्तेसु सुमनपट्टवितानस्स हेट्ठा रमणीये भूमिभागे ठितं कन्धकं अस्सराजानं कप्पेसि ।” (जातकीय निदान)

४. “ततो पट्ठाय माला-गन्ध-विलेपन-कप्पूर-कटुकफ्फलादीनि गहेत्वा महाजनस्स सत्थु धम्मदेसनं सुत्वा नगरं पविसनकाले जेतवनाभिमुखी गच्छति ।” (सुन्दरीवत्थु ध. अ.)

५. “भगवतो किर भिक्खुसङ्घस्स च पञ्चन्नं महानदीनं महोघसदिसे लाभसक्कारे उप्पन्ने हतलाभसक्कारा अञ्जतित्थिया सुरियुग्गमनकाले खज्जोपनकसदिसा हुत्वा मन्तयिंसु ।” (सुन्दरीवत्थु ध. अ.)

६. “अहं हि तेन सद्धिं एकगन्धकुटियं वसामीति वत्वा अञ्जतरस्मिं तित्थियारामे वसित्वा पातोव जेतवनमग्गं ओतरित्वा नगराभिमुखी गच्छति ।” (सुन्दरीवत्थु ध. अ.)

७. “राजा योजनन्तरे जण्णमत्तेन ओद्धिना पञ्चवण्णानि पुष्फानि ओकिरापेत्वा धजपताककदलिआदीनि उस्सापेत्वा पूजं करोन्तो गङ्गातिरं पापेत्वा वेसालिकानं सासनं पहिणि ।” (गङ्गारोहणवत्थु ध. अ.)

८. “महाजनो नगरमज्जे सन्थागारं सब्बगन्धेहि उपलिम्पेत्वा उपरि सुवण्णतारकादिविचित्तं वितानं बन्धित्वा बुद्धासनं पञ्जापेत्वा सत्थारं आरोचेसि ।” (गङ्गारोहणवत्थु ध. अ.)

९. “ते सुवण्ण-रजत-मणिमया नावायो मापेत्वा सुवण्ण-रजत-मणिमये पल्लङ्गके पञ्जापेत्वा पञ्चवण्ण-पद्मसञ्छन्नं उदकं करित्वा अत्तनो अत्तनो नावाभिरूहनत्थाय सत्थारं याचिंसु ।” (गङ्गारोहणवत्थु ध. अ.)

१०. अथस्स परिचारकपुरिसा नानावण्णानि दुस्सानि नानप्पकारा आभरणविक्रितियो मालागन्धविलेपनानि च आदाय समन्ता परिवारेत्वा अट्ठंसु ।” (जातकीय निदान)

नयाँ शब्दहरू

- अञ्जतित्थिय = अन्यदृष्टिक अन्य धर्मावलम्बी (श्रमण) पु.
ओकिरापेत्वा = छर्न लगाएर पू. क्रि.
अभिप्पकिण्ण = यता उतत छरेर राखेको, छरिराखेको ३
ओधि = सीमा, प्रमाण पु.
अभिमुखी = आमने सामने; मुख अगाडि इ.
कटुकप्फल = ल्वाङ, जैफल आदि मसला न.
अभिरूहनत्थाय = चढ्नको लागि
कप्पूर, कप्पुर = कपूर पु. न.
अम्मणमत्त = एक पाथी प्रमाण
कप्पेति = लुगा लगाइदिइरहेछ, ठिक गराइरहेछ
अस्सभण्डक = घोडाको काँधमा राख्ने सामान, काठी आदि न.
खज्जोपनक = जुनकिरी
अस्ससाला = तबेला इ.
गन्धकुटि = गन्धकुटि; भगवान बुद्ध बस्ने कोठा इ.
आभरणविक्रि = लुगा आभरण इ.
जण्णुमत्त = घुँडा सम्म ३
आरोचेति = सूचना दिन्छ
जलन्त = जलिरहेको ३
उपलिम्पेत्वा = दलेर पू. क्रि.
ततो पट्ठय = त्यहाँ देखि, नि.
उस्सापेत्वा = उठाएर, गाड्न लगाई पू. क्रि.
महोघसदिस = ठूलो बाढी जस्तै ३.
तित्थियाराम = तीर्थङ्गराम पु.
मापेत्वा = बनाउन लगाएर पू. क्रि.
नानावण्ण = नानावर्ण ३
हत = नष्ट गयो ३
नानप्पकार = अनेक आकार भएको ३
योजनन्तर = एक योजनको बीचमा
पञ्चवण्ण = पाँच वर्णका ३
रमणीय = रम्य, राम्रो, रमाइलो ३

पताका = भण्डा इ.
 लाभसक्कार = लाभ सत्कार पु.
 परिचारकपुरिस = परिचारक पुरुष, सेवक पु.
 विकूजन्त = किसिम किसिमको आवाज निकालेर कराउन सक्ने ३
 पल्लङ्ग = पल्लङ्ग, खाट, अडेस नभएको आसन पु.
 विलेपन = शरीरमा लगाउने सुगन्ध आलेप
 पविसनकाल = भित्र जाने समय. पु.
 वेसालिक = वैशाली नगरवासी ३
 पुष्पन्तर = फुलको बीचमा न.
 सकुणसङ्घ = चराहरूको समूह पु.
 भमरगण = भमराहरूको समूह
 सञ्छन्न = छोपेको, ढाकेको ३
 मत्थक = चुच्चो, मस्तक
 सन्थागार = सभागृह, नगरशाला ३
 मत्थके = चुच्चोमा
 साखन्तर = हाँगाहरूको बीच न.
 मधुरसर = मधुर स्वर पु.
 सुमनपट्टवितान = चमेलि फूलको पातको चंदुवा न.
 मन्तयति = छलफल गर्छ, सल्लाह गर्छ
 सुरियुग्गमन = सूर्य उदय भएको न.
 मल्लिका = नरम, चमेलि फुल इ
 सुवण्णतारकादिविचित्त = सुनको तारा आदि धकमक्क भएको ३

समास प्रयोग गरी पालि भाषामा अनुवाद गर्नुहोस्

१. बोधिसत्त्वले हातमा प्राप्तभएको चक्रवर्ती राज्यसुखलाई खकार जस्तै त्यागेर आफ्नो नगरबाट निस्कनुभयो ।
२. महान शक्ति भएको उसले अठार हात उचाइ भएको पर्खाल नाघेर जाने विचार गर्‍यो ।
३. वहाँ सेतो, धेरै दौडिन सक्ने कन्थक घोडा चढेर रात भित्र तीस योजन बाटो नाघेर अनोमा नदी तीरमा जानुभयो ।
४. काश्यपबुद्धको समयमा जोतिपाल माणवक नामक बोधिसत्त्वको मित्र ब्रह्मलोकमा जन्म भएको घटिकार ब्रह्माले त्रिचीवर ल्याएर वहाँलाई दिनुभयो ।

५. सात दिन अनुप्रिय आम्रवनमा बस्नुभएका वहाँ हिँडेर तीस योजन जानुभईसकेपछि राजगृहमा जानुभयो ।

६. त्यहाँ हिँडिरहेको त्यस प्रव्रजितलाई देखेर नगरवासीहरू बीच कुराकानी भएर तिनीहरूले राजालाई त्यो खबर सुनाए ।

७. मगधाधिपति बिम्बिसार महाराजाले वहाँकहाँ आएर आफूसँगै राज्यसम्पत्ति अनुभव गर्नुहोस् भनी प्रार्थना गर्‍यो ।

८. वहाँ नेरञ्जरा नदी किनारामा चाँदी फिजाएको जस्तो बालुवा भएको उरुवेल प्रदेशको रमाइलो वनमा छ वर्ष बस्नुभयो ।

९. पहिला अनुराधपुरमा भण्डा-पताका र नानावर्णका वस्त्रले सजाएर बाटोमा पाँचवर्णका फूल छरेर वर्षको एकचोटी दन्तधातु पूजा गरिन्छ ।

१०. त्यस उत्सवमा विभिन्नालङ्कारले सजाइएका हस्तिराजाले सप्तरत्नका (चैत्याकार भएको) बट्टामा राखिएको दन्त धातु लगिरहन्छ ।

११. त्यस उत्सव हेर्न विभिन्नाभरणले विभूषित भएर अनेक वर्णका वस्त्र लगाएका बच्चा-बुढा-तरुणी-महिला-पुरुषहरू गाउँ निगम र नगरबाट पनि आउँछन् ।

१२. त्यो दन्त धातु शहरभित्रको दन्त धातु मन्दिरदेखि अभयगिरि महाविहारमा लगेर त्यहाँ एउटा महामन्दिरमा राखेर (९०) नब्बे दिन सम्म सुगन्ध धूप-द्वीप-फूल आदिले पूजा गरिन्छ ।

नयाँ शब्दहरू

अनुभव गर = अनुभवतु, विन्दतु

धेरै दौडिन सक्ने = अधिकजवयुत्तं पु.

उत्सव = उत्सव, छण पु.

दन्त धातु = दाठा धातु इ.

कुराकानी भएर = संखुभित्वा पू.क्रि.

सप्तरत्नले बनाएको = सत्तरतनमय ३

खकारको थोपा = खेलपिण्ड पु.

भण्डा = धज पु.

छोडेर = छोड्तेवा पू.क्रि.

रमाइलो = रमणीय ३

उल्लंघन गरेर, नाघेर = उल्लङ्घेत्वा पू.क्रि.

लगाएको (वस्त्र) = निवत्थ
उचाइ = उब्बेध ३
नाघेर = अतिक्कमित्वा पू.क्रि.
बट्टा (विशेष चैत्याकार) = करण्ड पु.
प्रदेश = पदेस पु.
ब्रह्मलोक = ब्रह्मलोक पु.
सुगन्ध धूप= गन्ध धूप पु.
राज्यसुख = रज्जसुख न.
सूचना दियो = आरोचेसि
राज्य सम्पत्ति = रज्जसुख न.
त्रिचीवर = तिचीवर, न.
हातमा आएको = हत्थप्पत्त ३
वनको पंक्ति = वनराजी इ.
चाँदीको पाता = रजतपट्ट न.

धम्मपदअट्टकथा

अनुवादक – भिक्षु धर्मगुप्त महास्थविर

१. यमकवग्गो

१. चक्खुपालत्थेरवत्थु

१. “मनोपुब्बङ्गमाधम्मा, मनोसेट्ठा मनोमया ।
मनसा चे पदुट्ठेन, भासति वा करोति वा ।
ततो नं दुक्खमन्वेति, चक्कं व वहतो पद”न्ति ॥ -

अयं धम्मदेसना कत्थ भासिताति? सावत्थियं । कं आरब्धाति?
चक्खुपालत्थेरं ।

सावत्थियं किर महासुवण्णो नाम कुटुम्बिको अहोसि अड्ढो महद्धनो
महाभोगो अपुत्तको । सो एकदिवसं न्हानतित्थं न्हत्वा नत्वा आगच्छन्तो
अन्तरामग्गे सम्पन्नपत्तसाखं एकं वनप्पतिं दिस्वा “अयं महेसक्खाय देवताय
परिग्गहितो भविस्सती”ति तस्स हेट्ठाभागं सोधापेत्वा पाकारपरिक्खेपं
कारापेत्वा वालुकं ओकिरापेत्वा धजपटाकं उस्सापेत्वा वनप्पतिं अलङ्कुरित्वा
अज्जलिं करित्वा “सचे पुत्तं वा धीतरं वा लभेय्यं, तुम्हाकं महासक्कारं
करिस्सामी”ति पत्थनं कत्वा पक्कामि ।

अथस्स न चिरस्सेव भरियाय कुच्छियं गब्भो पतिट्ठासि । सा
गब्भस्स पतिट्ठितभावं जत्वा तस्स आरोचेसि । सो तस्सा गब्भस्स
परिहारमदासि । सा दसमासच्चयेन पुत्तं विजायि । तं नामग्गहणदिवसे सेट्ठि
अत्तना पालितं वनप्पतिं निस्साय लद्धत्ता तस्स पालोति नामं अकासि ।
सा अपरभागे अज्जम्पि पुत्तं लभि । तस्स चूळपालोति नामं कत्वा इतरस्स

महापालोति नामं अकासि । ते वयप्पत्ते घरबन्धनेन बन्धिंसु । अपरभागे मातापितरो कालमकंसु । सब्बम्पि विभवं इतरेयेव विचारिंसु ।

तस्मिं समये सत्था पवत्तितवरधम्मचक्को अनुपुब्बेनागन्त्वा अनाथपिण्डिकेन महासेट्ठिना चतुपण्णासकोटिधनं विस्सज्जेत्वा कारिते जेतवनमहाविहारे विहरति महाजनं सग्गमग्गे च मोक्खमग्गे च पतिट्ठापयमानो । तथागतो हि मातिपक्खतो असीतिया, पितिपक्खतो असीतियाति द्वेअसीतिजातिकूलसहस्सेहि कारिते निग्रोधमहाविहारे एकमेव वस्सावासं वसि, अनाथपिण्डिकेन कारिते जेतवनमहाविहारे एकूनवीसतिवस्सानि, विसाखाय सत्तवीसतिकोटिधनपरिच्चागेन कारिते पुब्बारामे छब्बस्सानीति द्विन्नं कुलानं गुणमहत्तत्तं पटिच्च सावत्थिं निस्साय पञ्चवीसतिवस्सानि वस्सावासं वसि । अनाथपिण्डिकोपि विसाखापि महाउपासिका निबद्धं दिवसस्स द्वे वारे तथागतस्स उपट्ठानं गच्छन्ति, गच्छन्ता च “दहरसामणेरा नो हत्थे ओलोकेस्सन्ती”ति तुच्छहत्था न गतपुब्बा । पुरेभत्तं गच्छन्ता खादनीयभोजनीयादीनि गहेत्वाव गच्छन्ति, पच्छाभत्तं गच्छन्ता पञ्च भेसज्जानि अट्ठ च पानानि । निवेसनेसु पन तेसं द्विन्नं द्विन्नं भिक्खुसहस्सानं निच्चं पञ्जत्तासनानेव होन्ति । अन्नपानभेसज्जेसु यो यं इच्छति, तस्स तं यथिच्छितमेव सम्पज्जति । तेसु अनाथपिण्डिकेन एकदिवसम्पि सत्था पज्जं न पुच्छितपुब्बो । सो किर “तथागतो बुद्धसुखुमालो खत्तियसुखुमालो, बहूपकारो मे, गहपती”ति मय्हं धम्मं देसेन्तो किलमेय्या”ति सत्थरि अधिमत्तसिनेहेन पज्जं न पुच्छति । सत्था पन तस्मिं निसिन्मत्तेयेव “अयं सेट्ठि मं अरक्खितब्बट्ठाने रक्खति । अहज्झि कप्पसतसहस्साधिकानि चत्तारि असङ्ख्येय्यानि अलङ्कतपटियत्तं अत्तनो सीसं छिन्दित्वा अक्खीनि उप्पाटेत्वा हृदयमंसं उप्पाटेत्वा पाणसमं पुत्तदारं परिच्चजित्वा पारमियो पूरेन्तो परेसं धम्मदेसनत्थमेव पूरेसिं । एस मं अरक्खितब्बट्ठाने रक्खती”ति एकं धम्मदेसनं कथेतियेव ।

तदा सावत्थियं सत्त मनुस्सकोटियो वसन्ति । तेसु सत्थु धम्मकथं सुत्वा पञ्चकोटिमत्ता मनुस्सा अरियसावका जाता, द्वेकोटिमत्ता मनुस्सा पुथुज्जना । तेसु अरियसावकानं द्वेयेव किच्चानि अहेसुं - पुरेभत्तं दानं देन्ति, पच्छाभत्तं गन्धमालादिहत्था वत्थभेसज्जपानकादीनि गाहापेत्वा धम्मस्सवनत्थाय गच्छन्ति । अथेकदिवसं महापालो अरियसावके गन्धमालादिहत्थे विहारं गच्छन्ते दिस्वा “अयं महाजनो कुहिं गच्छती”ति पुच्छित्वा “धम्मस्सवनाया”ति सुत्वा “अहम्पि गमिस्सामी”ति गन्त्वा सत्थारं वन्दित्वा परिसपरियन्ते निसीदि ।

बुद्धा च नाम धम्मं देसेन्ता सरणसीलपब्बज्जादीनं उपनिस्सयं ओलोकेत्वा अज्झासयवसेन धम्मं देसेन्ति, तस्मा तं दिवसं सत्था तस्स उपनिस्सयं ओलोकेत्वा धम्मं देसेन्तो अनुपुब्बिकथं कथेसि । सेय्यथिदं - दानकथं, सीलकथं, सग्गकथं, कामानं आदीनवं, ओकारं संकिलेसं, नेक्खम्मे आनिसंसं पकासेसि । तं सुत्वा महापालो कुटुम्बिको चिन्तेसि - “परलोकं गच्छन्तं पुत्तधीतरो वा भातरो वा भोगा वा नानुगच्छन्ति, सरीरम्पि अत्तना सद्धिं न गच्छति, किं मे घरावासेन पब्बजिस्सामी”ति । सो देसनापरियोसाने सत्थारं उपसङ्गमित्वा पब्बज्जं याचि । अथ नं सत्था - “अत्थि ते कोचि आपुच्छित्तब्बयुत्तको जाती”ति आह । “कनिट्ठभाता मे अत्थि, भन्ते”ति । “तेन हि तं आपुच्छाही”ति । सो “साधू”ति सम्पटिच्छित्वा सत्थारं वन्दित्वा गेहं गन्त्वा कनिट्ठं पक्कोसापेत्वा - “तात, यं मय्हं इमस्मिं गेहे सविज्जाणकम्पि अविज्जाणकम्पि धनं किञ्चि अत्थि, सब्बं तं तव भारो, पटिपज्जाहि न”न्ति । “तुम्हे पन किं करिस्सथा”ति आह । “अहं सत्थु सन्तिके पब्बजिस्सामी”ति । “किं कथेसि भातिक, त्वं मे मातरि मताय माता विय, पितरि मते पिता विय लद्धो, गेहे ते महाविभवो, सक्का गेहं अज्झावसन्तेहेव पुज्जानि कातुं, मा एवं करित्था”ति । “तात,

अहं सत्थु धम्मदेसनं सुत्वा घरावासे वसितुं न सक्कोमि । सत्थारा हि अतिसण्हसुखुं तिलक्खणं आरोपेत्वा आदिमज्झपरियोसानकल्याणो धम्मो देसितो, न सक्का सो अगारमज्झे वसन्तेन पूरेतुं, पब्बजिस्सामि, ताता”ति । “भातिक, तरुणायेव तावत्थ, महल्लककाले पब्बजिस्सथा”ति । “तात, महल्लकस्स हि अत्तनो हत्थपादापि अनस्सवा होन्ति, न अत्तनो वसे वत्तन्ति, किमङ्गं पन जातका, स्वाहं तव कथं न करोमि, समणपटिपत्तियेव पूरेस्सामि” ।

“जराजज्जरिता होन्ति, हत्थपादा अनस्सवा ।

यस्स सो विहतत्थामो, कथं धम्मं चरिस्सति” ॥ -

पब्बजिस्सामेवाहं, ताताति तस्स विरवन्तस्सेव सत्थु सन्तिकं गन्त्वा पब्बज्जं याचित्वा लद्धपब्बज्जूपसम्पदो आचरियुपज्झायानं सन्तिके पञ्च वस्सानि वसित्वा बुद्धवस्सो पवारेत्वा सत्थारमुपसङ्गमित्वा वन्दित्वा पुच्छि - “भन्ते, इमस्मिं सासने कति धुरानी”ति? “गन्थधुरं, विपस्सनाधुरन्ति द्वेयेव धुरानि भिक्खू”ति । “कतमं पन, भन्ते, गन्थधुरं, कतमं विपस्सनाधुर”न्ति? “अत्तनो पञ्जानुरूपेन एकं वा द्वे वा निकाये सकलं वा पन तेपिटकं बुद्धवचनं उगगण्हित्वा तस्स धारणं, कथनं, वाचनन्ति इदं गन्थधुरं नाम, सल्लहुकवुत्तिनो पन पन्तसेनासनाभिरतस्स अत्तभावे खयवयं पट्टपेत्वा सातच्चकिरियवसेन विपस्सनं वड्ढेत्वा अरहत्तगहणन्ति इदं विपस्सनाधुरं नामा”ति । “भन्ते, अहं महल्लककाले पब्बजितो गन्थधुरं पूरेतुं न सक्खिस्सामि, विपस्सनाधुरं पन पूरेस्सामि, कम्मट्ठानं मे कथेथा”ति । अथस्स सत्था याव अरहत्तं कम्मट्ठानं कथेसि ।

सो सत्थारं वन्दित्वा अत्तना सहगामिनो भिक्खू परियेसन्तो सट्ठि भिक्खू लभित्वा तेहि सट्ठिं निक्खमित्वा वीसयोजनसतमगं गन्त्वा एकं

महन्तं पच्चन्तगामं पत्वा तत्थ सपरिवारो पिण्डाय पाविसि। मनुस्सा वत्तसम्पन्ने भिक्खू दिस्वाव पसन्नचित्ता आसनानि पज्जापेत्वा निसीदापेत्वा पणीतेनाहारेन परिविसित्वा, “भन्ते, कुहिं अय्या गच्छन्ती”ति पुच्छित्वा “यथाफासुकट्टानं उपासका”ति वुत्ते पण्डिता मनुस्सा “वस्सावासं सेनासनं परियेसन्ति भदन्ता”ति जत्वा, “भन्ते, सचे अय्या इमं तेमासं इध वसेय्युं, मयं सरणेषु पतिट्ठाय सीलानि गण्हेय्यामा”ति आहंसु। तेपि “मयं इमानि कुलानि निस्साय भवनिस्सरणं करिस्सामा”ति अधिवासेसुं।

मनुस्सा तेसं पटिज्जं गहेत्वा विहारं पटिजगित्वा रत्तिट्ठानदिवाट्टानानि सम्पादेत्वा अदंसु। ते निबद्धं तमेव गामं पिण्डाय पविसन्ति। अथ ने एको वेज्जो उपसङ्गमिन्त्वा, “भन्ते, बहूनां वसनट्ठाने अफासुकम्पि नाम होति, तस्मिं उप्पन्ने मय्हं कथेय्याथ, भेसज्जं करिस्सामी”ति पवारेसि। थेरो वस्सूपनायिकदिवसे ते भिक्खू आमन्तेत्वा पुच्छि, “आवुसो, इमं तेमासं कतिहि इरियापथेहि वीतिनामेस्सथा”ति? “चतूहि, भन्ते”ति। “किं पनेतं, आवुसो, पतिरुपं, ननु अप्पमत्तेहि भवितब्बं”? “मयज्झि धरमानकस्स बुद्धस्स सन्तिका कम्मट्ठानं गहेत्वा आगता, बुद्धा च नाम न सक्का पमादेन आराधेतुं, कल्याणज्झासयेन ते वो आराधेतब्बा। पमत्तस्स च नाम चत्तारो अपाया सकगेहसदिसा, अप्पमत्ता होथावुसो”ति। “किं तुम्हे पन, भन्ते”ति? “अहं तीहि इरियापथेहि वीतिनामेस्सामि, पिट्ठिं न पसारिस्सामि, आवुसो”ति। “साधु, भन्ते, अप्पमत्ता होथा”ति।

अथ थेरस्स निदं अनोक्कमन्तस्स पठममासे अतिक्कन्ते मज्झिममासे सम्पत्ते अक्खिरोगो उप्पज्जि। छिद्घटतो उदकधारा विय अक्खीहि अस्सुधारा पग्घरन्ति। सो सब्बरत्तिं समणधम्मं कत्वा अरुणुगमने गम्भं पविसित्वा निसीदि। भिक्खू भिक्खाचारवेलाय थेरस्स सन्तिकं गन्त्वा, “भिक्खाचारवेला, भन्ते”ति आहंसु। “तेन हि, आवुसो, गण्हथ

पत्तचीवर”न्ति । अत्तनो पत्तचीवरं गाहापेत्वा निक्खमि । भिक्खू तस्स अक्खीहि अस्सूनि पग्घरन्ते दिस्वा, “किमेतं, भन्ते”ति पुच्छिंसु । “अक्खीनि मे, आवुसो, वाता विज्झन्ती”ति । “ननु, भन्ते, वेज्जेन पवारितम्हा, तस्स कथेमा”ति । “साधावुसो”ति ते वेज्जस्स कथयिंसु । सो तेलं पचित्वा पेसेसि । थेरो नासाय तेलं आसिञ्चन्तो निसिन्नकोव आसिञ्चित्वा अन्तोगामं पाविसि । वेज्जो तं दिस्वा आह - “भन्ते, अय्यस्स किर अक्खीनि वातो विज्झती”ति? “आम, उपासका”ति । “भन्ते, मया तेलं पचित्वा पेसितं, नासाय वो तेलं आसित्त”न्ति? “आम, उपासका”ति । “इदानी कीदिस”न्ति? “रुज्जतेव उपासका”ति । वेज्जो “मया एकवारेनेव वूपसमनसमत्थं तेलं पहितं, किं नु खो रोगो न वूपसन्तो”ति चिन्तेत्वा, “भन्ते, निसीदित्वा वो तेलं आसित्तं, निपज्जित्वा”ति पुच्छि । थेरो तुण्ही अहोसि, पुनप्पुनं पुच्छियमानोपि न कथेसि । सो “विहारं गन्त्वा थेरस्स वसनट्ठानं ओलोकेस्सामी”ति चिन्तेत्वा - “तेन हि, भन्ते, गच्छथा”ति थेरं विस्सज्जेत्वा विहारं गन्त्वा थेरस्स वसनट्ठानं ओलोकेन्तो चङ्कमननिसीदनट्ठानमेव दिस्वा सयनट्ठानं अदिस्वा, “भन्ते, निसिन्नेहि वो आसित्तं, निपन्नेही”ति पुच्छि । थेरो तुण्ही अहोसि । “मा, भन्ते, एवं करित्थ, समणधम्मो नाम सरीरं यापेन्तेन सक्का कातुं, निपज्जित्वा आसिञ्चथा”ति पुनप्पुनं याचि । “गच्छ त्वं तावावुसो, मन्तेत्वा जानिस्सामी”ति वेज्जं उय्योजेसि । थेरस्स च तत्थ नेव जाती, न सालोहिता अत्थि, तेन सद्धिं मन्तेय्य? करजकायेन पन सद्धिं मन्तेन्तो “वदेहि ताव, आवुसो पालित, त्वं किं अक्खीनि ओलोकेस्ससि, उदाहु बुद्धसासनं? अनमतग्गस्मिञ्चि संसारवट्ठे तव अक्खिकाणस्स गणना नाम नत्थि, अनेकानि पन बुद्धसतानि बुद्धसहस्सानि अतीतानि । तेसु ते एकबुद्धोपि न परिचिण्णो, इदानी इमं अन्तोवस्सं तयो मासे न निपज्जिस्सामीति तेमासं निबद्धवीरियं करिस्सामि । तस्मा ते चक्खूनि

नस्सन्तु वा भिज्जन्तु वा, बुद्धसासनमेव धारेहि, मा चक्खूनी”ति भूतकायं ओवदन्तो इमा गाथायो अभासि -

“चक्खूनि हायन्तु ममायितानि, सोतानि हायन्तु तथेव कायो ।
सब्बम्पिदं हायतु देहनिस्सितं, किं कारणा पालित त्वं पमज्जसि॥
“चक्खूनि जीरन्तु ममायितानि, सोतानि जीरन्तु तथेव कायो ।
सब्बम्पिदं जीरतु देहनिस्सितं, किं कारणा पालित त्वं पमज्जसि॥
“चक्खूनि भिज्जन्तु ममायितानि, सोतानि भिज्जन्तु तथेव कायो ।
सब्बम्पिदं भिज्जतु देहनिस्सितं,
किं कारणा पालित त्वं पमज्जसी”ति॥

एवं तीहि गाथाहि अत्तनो ओवादं दत्त्वा निसिन्नकोव नत्थुकम्मं कत्वा गामं पिण्डाय पाविसि । वेज्जो तं दिस्वा “किं, भन्ते, नत्थुकम्मं कत”न्ति पुच्छि । “आम, उपासका”ति । “कीदिसं, भन्ते”ति? “रुज्जतेव उपासका”ति । “निसीदित्वा वो, भन्ते, नत्थुकम्मं कतं, निपज्जित्वा”ति । थेरो तुण्ही अहोसि, पुनप्पुनं पुच्छियमानोपि न किञ्चि कथेसि । अथ नं वेज्जो, “भन्ते, तुम्हे सप्पायं न करोथ, अज्जतो पट्ठाय ‘असुकेन मे तेलं पक्क’न्ति मा वदित्थ, अहमि ‘मया वो तेलं पक्क’न्ति न वक्खामी”ति आह । सो वेज्जेन पच्चक्खातो विहारं गन्त्वा त्वं वेज्जेनापि पच्चक्खातोसि, इरियापथं मा विस्सज्जि समणाति ।

“पटिविखत्तो तिकिच्छाय, वेज्जेनापि विवज्जितो ।

नियतो मच्चुराजस्स, किं पालित पमज्जसी”ति॥ -

इमाय गाथाय अत्तानं ओवदित्वा समणधम्मं अकासि । अथस्स मज्झिमयामे अतिककन्ते अपुब्बं अचरिमं अक्खीनि चेव किलेसा च भिज्जिंसु । सो सुक्खविपस्सको अरहा हुत्वा गम्भं पविसित्वा निसीदि ।

भिक्षू भिक्षाचारवेलाय आगन्त्वा “भिक्षाचारकालो, भन्ते”ति आहंसु। “कालो, आवुसो”ति? “आम, भन्ते”ति। “तेन हि गच्छथा”ति। “किं तुम्हे पन, भन्ते”ति? “अक्खीनि मे, आवुसो, परिहीनानी”ति। ते तस्स अक्खीनि ओलोकेत्वा अस्सुपुण्णनेत्ता हुत्वा, “भन्ते, मा चिन्तयित्थ, मयं वो पटिजग्गिस्सामा”ति थेरं समस्सासेत्वा कत्तब्बयुत्तकं वत्तपटिवत्तं कत्वा गामं पिण्डाय पविसिंसु। मनुस्सा थेरं अदिस्वा, “भन्ते, अम्हाकं अय्यो क्खि”न्ति पुच्छित्वा तं पवत्तिं सुत्वा यागुं पेसेत्वा सयं पिण्डपातमादाय गन्त्वा थेरं वन्दित्वा पादमूले परिवत्तमाना रोदित्वा, “भन्ते, मयं वो पटिजग्गिस्साम, तुम्हे मा चिन्तयित्था”ति समस्सासेत्वा पक्कमिंसु।

ततो पट्टाय निबद्धं यागुभत्तं विहारमेव पेसेन्ति। थेरोपि इतरे सट्ठि भिक्षू निरन्तरं ओवदति। ते तस्सोवादे ठत्वा उपकट्टाय पवारणाय सब्बेव सह पटिसम्भिदाहि अरहत्तं पापुणिंसु। ते बुद्धवस्सा च पन सत्थारं दट्ठुकामा हुत्वा थेरमाहंसु, “भन्ते, सत्थारं दट्ठुकामम्हा”ति। थेरो तेसं वचनं सुत्वा चिन्तेसि - “अहं दुब्बलो, अन्तरामग्गे च अमनुस्सपरिग्गहिता अटवी अत्थि, मयि एतेहि सट्ठिं गच्छन्ते सब्बे किलमिस्सन्ति, भिक्षुमपि लभितुं न सक्खिस्सन्ति, इमे पुरेतरमेव पेसेस्सामी”ति। अथ ने आह - “आवुसो, तुम्हे पुरतो गच्छथा”ति। “तुम्हे पन भन्ते”ति? “अहं दुब्बलो, अन्तरामग्गे च अमनुस्सपरिग्गहिता अटवी अत्थि, मयि तुम्हेहि सट्ठिं गच्छन्ते सब्बे किलमिस्सथ, तुम्हे पुरतो गच्छथा”ति। “मा, भन्ते, एवं करित्थ, मयं तुम्हेहि सट्ठियेव गमिस्सामा”ति। “मा वो, आवुसो, एवं रुच्चित्थ, एवं सन्ते मय्हं अफासुकं भविस्सति, मय्हं कनिट्ठो पन तुम्हे दिस्वा पुच्छिस्सति, अथस्स मम चक्खूनं परिहीनभावं आरोचेय्याथ, सो मय्हं सन्तिकं कञ्चिदेव पहिणिस्सति, तेन सट्ठिं आगच्छिस्सामि, तुम्हे मम वचनेन दसबलञ्च असीतिमहाथेरे च वन्दथा”ति ते उय्योजेसि।

ते थेरं खमापेत्वा अन्तोगामं पविसिंसु। मनुस्सा ते दिस्वा निसीदापेत्वा भिक्खं दत्वा “किं, भन्ते, अय्यानं गमनाकारो पज्जायती”ति? “आम, उपासका, सत्थारं दट्ठकामम्हा”ति। ते पुनप्पुनं याचित्वा तेसं गमनछन्दमेव जत्वा अनुगन्त्वा परिदेवित्वा निवत्तिंसु। तेपि अनुपुब्बेन जेतवनं गन्त्वा सत्थारञ्च असीतिमहाथेरे च थेरस्स वचनेन वन्दित्वा पुनदिवसे यत्थ थेरस्स कनिट्ठो वसति, तं वीथिं पिण्डाय पविसिंसु। कट्ठुम्बिको ते सज्जानित्वा निसीदापेत्वा कतपटिसन्थारो “भातिकत्थेरो मे, भन्ते, कुहि”न्ति पुच्छि। अथस्स ते तं पवत्तिं आरोचेसुं। सो तं सुत्वाव तेसं पादमूले परिवत्तेन्तो रोदित्वा पुच्छि - “इदानी, भन्ते, किं कातब्ब”न्ति? “थेरो इतो कस्सचि आगमनं पच्चासीसति, तस्स गतकाले तेन सद्धिं आगमिस्सती”ति। “अयं मे, भन्ते, भागिनेय्यो पालितो नाम, एतं पेसेथा”ति। “एवं पेसेतुं न सक्का, मग्गे परिपन्थो अत्थि, तं पब्बाजेत्वा पेसेतुं वट्ठती”ति। “एवं कत्वा पेसेथ, भन्ते”ति। अथ नं पब्बाजेत्वा अड्ढमासमतं पत्तचीवरग्गहणादीनि सिक्खापेत्वा मग्गं आचिक्खत्वा पहिणिसु।

सो अनुपुब्बेन तं गामं पत्वा गामद्वारे एकं महल्लकं दिस्वा, “इमं गामं निस्साय कोचि आरज्जको विहारो अत्थी”ति पुच्छि। “अत्थि, भन्ते”ति। “को नाम तत्थ वसती”ति? “पालितत्थेरो नाम, भन्ते”ति। “मग्गं मे आचिक्खथा”ति। “कोसि त्वं, भन्ते”ति? “थेरस्स भागिनेय्योम्ही”ति। अथ नं गहेत्वा विहारं नेसि। सो थेरं वन्दित्वा अड्ढमासमतं वत्तपटिवत्तं कत्वा थेरं सम्मा पटिजगित्वा, “भन्ते, मातुलकट्ठुम्बिको मे तुम्हाकं आगमनं पच्चासीसति, एथ, गच्छामा”ति आह। “तेन हि इमं मे यट्ठिकोटिं गण्हाही”ति। सो यट्ठिकोटिं गहेत्वा थेरेन सद्धिं अन्तोगामं पाविसि। मनुस्सा थेरं निसीदापेत्वा “किं, भन्ते, गमनाकारो वो पज्जायती”ति पुच्छिंसु। “आम, उपासका, गन्त्वा सत्थारं वन्दिस्सामी”ति।

ते नानपकारेन याचित्वा अलभन्ता थेरं उय्योजेत्वा उपड्डपथं गत्वा रोदित्वा निवर्त्तिसु। सामणेरो थेरं यट्ठिकोटिया आदाय गच्छन्तो अन्तरामगे अटवियं कट्टनगरं नाम थेरेन उपनिस्साय वुट्टपुब्बं गामं सम्पापुणि, सो गामतो निक्खमित्वा अरज्जे गीतं गायित्वा दारुणि उद्धरन्तिया एकिस्सा इत्थिया गीतसद्दं सुत्वा सरे निमित्तं गण्हि। इत्थिसद्दो विय हि अज्जो सद्दो पुरिसानं सकलसरीरं फरित्वा ठातुं समत्थो नाम नत्थि। तेनाह भगवा -

“नाहं, भिक्खवे, अज्जं एकसद्दम्पि समनुपस्सामि, यं एवं पुरिसस्स चित्तं परियादाय तिट्ठति, यथयिदं, भिक्खवे, इत्थिसद्दो”ति¹।

सामणेरो तत्थ निमित्तं गहेत्वा यट्ठिकोटिं विस्सज्जेत्वा “तिट्ठथ ताव, भन्ते, किच्चं मे अत्थी”ति तस्सा सन्तिकं गतो। सा तं दिस्वा तुण्ही अहोसि। सो ताय सद्द्विं सीलविपत्तिं पापुणि। थेरो चिन्तेसि - “इदानेव एको गीतसद्दो सुय्यित्थ। सो च खो इत्थिया सद्दो छिज्जि, सामणेरोपि चिरायति, सो ताय सद्द्विं सीलविपत्तिं पत्तो भविस्सती”ति। सोपि अत्तनो किच्चं निट्ठापेत्वा आगन्त्वा “गच्छाम, भन्ते”ति आह। अथ नं थेरो पुच्छ - “पापोजातोसि सामणेरा”ति। सो तुण्ही हुत्वा थेरेन पुनप्पुनं पुट्ठोपि न किञ्चि कथेसि। अथ नं थेरो आह - “तादिसेन पापेन मम यट्ठिकोटिग्गहणकिच्चं नत्थी”ति। सो संवेगप्पत्तो कासायानि अपनेत्वा गिहिनियामेन परिदहित्वा, “भन्ते, अहं पुब्बे सामणेरो, इदानि पनम्हि गिही जातो, पब्बजन्तोपि च स्वाहं न सद्भाय पब्बजितो, मग्गपरिपन्थभयेन पब्बजितो, एथ गच्छामा”ति आह। “आवुसो, गिहिपापोपि समणपापोपि पापोयेव, त्वं समणभावे ठत्वापि सीलमत्तं पूरेतुं नासक्खि, गिही हुत्वा किं नाम कल्याणं करिस्ससि, तादिसेन पापेन मम यट्ठिकोटिग्गहणकिच्चं

¹(अ० नि० १.२)

नत्थी”ति आह । “भन्ते, अमनुस्सुपद्दवो मग्गो, तुम्हे च अन्धा अपरिणायका,
कथं इध वसिस्सथा”ति? अथ नं थेरो, “आवुसो, त्वं मा एवं चिन्तयि,
इधेव मे निपज्जित्वा मरन्तस्सापि अपरापरं परिवत्तन्तस्सापि तया सद्धिं
गमनं नाम नत्थी”ति वत्त्वा इमा गाथा अभासि -

“हन्दाहं हतचक्खुस्मि, कन्तारद्धानमागतो ।
सेय्यमानो न गच्छामि, नत्थि बाले सहायता ॥
“हन्दाहं हतचक्खुस्मि, कन्तारद्धानमागतो ।
मरिस्सामि नो गमिस्सामि, नत्थि बाले सहायता”ति ॥

तं सुत्वा इतरो संवेगजातो “भारियं वत मे साहसिकं अननुच्छविकं
कम्मं कत”न्ति बाहा पग्गय्ह कन्दन्तो वनसण्डं पक्खन्दित्वा तथा पक्कन्तोव
अहोसि । थेरस्सापि सीलतेजेन सद्धियोजनायामं पञ्जासयोजनवित्थतं
पन्नरसयोजनबहलं जयसुमनपुप्फवण्णं निसीदनुद्दहनकालेसु
ओनमनुन्मनपकतिकं सक्कस्स देवरज्जो पण्डुकम्बलसिलासनं उण्हाकारं
दस्सेसि । सक्को “को नु खो मं ठाना चावेतुकामो”ति ओलोकेन्तो दिब्बेन
चक्खुना थेरं अद्दस । तेनाहु पोराणा -

“सहस्सनेत्तो देविन्दो, दिब्बचक्खुं विसोधयि ।
पापगरही अयं पालो, आजीवं परिसोधयि ॥
“सहस्सनेत्तो देविन्दो, दिब्बचक्खुं विसोधयि ।
धम्मगरुको अयं पालो, निसिन्नो सासने रतो”ति ॥

अथस्स एतदहोसि - “सचाहं एवरूपस्स पापगरहिनो धम्मगरुकस्स
अय्यस्स सन्तिकं न गमिस्सामि, मुद्धा मे सत्तधा फलेय्य, गमिस्सामि तस्स
सन्तिक”न्ति । ततो -

“सहस्सनेत्तो देविन्दो, देवरज्जसिरिन्धरो ।
तद्धण्णेन आगन्त्वान, चक्खुपालमुपागमि” ॥ -

उपगन्त्वा च पन थेरस्स अविदूरे पदसद्दमकासि । अथ नं थेरो पुच्छि - “को एसो”ति? “अहं, भन्ते, अट्ठिको”ति । “कुहिं यासि उपासका”ति? “सावत्थियं, भन्ते”ति । “याहि, आवुसो”ति । “अय्यो पन, भन्ते, कुहिं गमिस्सती”ति? “अहमिपि तत्थेव गमिस्सामी”ति । “तेन हि एकतोव गच्छाम, भन्ते”ति । “अहं, आवुसो, दुब्बलो, मया सद्धिं गच्छन्तस्स तव पपञ्चो भविस्सती”ति । “मय्हं अच्छायिकं नत्थि, अहमिपि अय्येन सद्धिं गच्छन्तो दससु पुज्जकिरियवत्थूसु एकं लभिस्सामि, एकतोव गच्छाम, भन्ते”ति । थेरो “एसो सप्पुरिसो भविस्सती”ति चिन्तेत्वा - “तेन हि सद्धिं गमिस्सामि, यट्ठिकोटिं गण्ह उपासका”ति आह । सक्को तथा कत्वा पथविं सद्धिपन्तो सायन्हसमये जेतवनं सम्पापेसि । थेरो सद्धपणवादिसदं सुत्वा “कत्थेसो सद्दो”ति पुच्छि । “सावत्थियं, भन्ते”ति? “पुब्बे मयं गमनकाले चिरेन गमिम्हा”ति । “अहं उजुमगं जानामि, भन्ते”ति । तस्मिं खणे थेरो “नायं मनुस्सो, देवता भविस्सती”ति सल्लक्खेसि ।

Dhamma.Digital

“सहस्सनेत्तो देविन्दो, देवरज्जसिरिन्धरो ।
सद्धिपित्वान तं मगं, खिप्पं सावत्थिमागमी”ति ॥

सो थेरं नेत्वा थेरस्सेवत्थाय कनिट्ठकुटुम्बिकेन कारितं पण्णसालं नेत्वा फलके निसीदापेत्वा पियसहायकवण्णेन तस्स सन्तिकं गन्त्वा, “सम्म, चूळपाला”ति पक्कोसि । “किं, सम्मा”ति? “थेरस्सागतभावं जानासी”ति? “न जानामि, किं पन थेरो आगतो”ति? “आम, सम्म, इदानी अहं विहारं गन्त्वा थेरं तया कारितपण्णसालाय निसिन्नकं दिस्वा आगतोम्ही”ति वत्वा

पक्कामि । कृट्टुम्बिकोपि विहारं गत्वा थेरं दिस्वा पादमूले परिवत्तन्तो रोदित्वा “इदं दिस्वा अहं, भन्ते, तुम्हाकं पब्बजितुं नादासि”न्तिआदीनि वत्वा द्वे दासदारके भुजिस्से कत्वा थेरस्स सन्तिके पब्बाजेत्वा “अन्तोगामतो यागुभत्तादीनि आहरित्वा थेरं उपट्टुहथा”ति पटियादेसि । सामणेरा वत्तपटिवत्तं कत्वा थेरं उपट्टुहिंसु ।

अथेकदिवसं दिसावासिनो भिक्खू “सत्थारं पस्सिस्सामा”ति जेतवनं आगन्त्वा तथागतं वन्दित्वा असीतिमहाथेरे च, वन्दित्वा विहारचारिकं चरन्ता चक्खुपालत्थेरस्स वसनट्टानं पत्वा “इदम्पि पस्सिस्सामा”ति सायं तदभिमुखा अहेसुं । तस्मिं खणे महामेघो उट्ठहि । ते “इदानि अतिसायन्हो, मेघो च उट्ठितो, पातोव गन्त्वा पस्सिस्सामा”ति निवत्तिंसु । देवो पठमयामं वस्सित्वा मज्झिमयामे विगतो । थेरो आरद्धवीरियो आचिण्णचङ्कमनो, तस्मा पच्छिमयामे चङ्कमनं ओतरि । तदा च पन नववुट्ठाय भूमिया बहू इन्दगोपका उट्ठहिंसु । ते थेरे चङ्कमन्ते येभुय्येन विपज्जिंसु । अन्तेवासिका थेरस्स चङ्कमनट्टानं कालस्सेव न सम्मज्जिंसु । इतरे भिक्खू “थेरस्स वसनट्टानं पस्सिस्सामा”ति आगन्त्वा चङ्कमने मतपाणके दिस्वा “को इमस्मिं चङ्कमती”ति पुच्छिंसु । “अम्हाकं उपज्झायो, भन्ते”ति । ते उज्झारियिंसु “पस्सथावुसो, समणस्स कम्मं, सचक्खुककाले निपज्जित्वा निदायन्तो किञ्चि अकत्वा इदानि चक्खुविकलकाले ‘चङ्कमामी’ति एत्तके पाणके मारेसि ‘अत्थं करिस्सामी’ति अनत्थं करोती”ति ।

अथ खो ते गत्वा तथागतस्स आरोचेसुं, “भन्ते, चक्खुपालत्थेरो ‘चङ्कमामी’ति बहू पाणके मारेसी”ति । “किं पन सो तुम्हेहि मारेन्तो दिट्ठो”ति? “न दिट्ठो, भन्ते”ति । “यथेव तुम्हे तं न पस्सथ, तथेव सोपि ते पाणे न पस्सति । खीणासवानं मरणचेतना नाम नत्थि, भिक्खवे”ति । “भन्ते, अरहत्तस्स उपनिस्सये सति कस्मा अन्धो जातो”ति? “अत्तनो

कतकम्मवसेन, भिक्खवे”ति। “किं पन, भन्ते, तेन कत”न्ति? तेन हि, भिक्खवे, सुणाथ-

अतीते बाराणसियं कासिरज्जे रज्जं कारेन्ते एको वेज्जो गामनिगमेसु चरित्वा वेज्जकम्मं करोन्तो एकं चक्खुदुब्बलं इत्थिं दिस्वा पुच्छि - “किं ते अफासुक”न्ति? “अक्खीहि न पस्सामी”ति। “भेसज्जं ते करिस्सामी”ति? “करोहि, सामी”ति। “किं मे दस्ससी”ति? “सचे मे अक्खीनि पाकतिकानि कातुं सक्खिस्ससि, अहं ते सद्धिं पुत्तधीताहि दासी भविस्सामी”ति। सो “साधू”ति भेसज्जं संविदहि, एकभेसज्जेनेव अक्खीनि पाकतिकानि अहेसुं। सा चिन्तेसि - “अहमेतस्स सपुत्तधीता दासी भविस्सामी”ति पटिजानिं, “न खो पन मं सण्हेन सम्माचारेण समुदाचरिस्सति, वज्जेस्सामि न”न्ति। सा वेज्जेनागन्त्वा “कीदिसं, भद्दे”ति पुट्ठा “पुब्बे मे अक्खीनि थोकं रुज्जिंसु, इदानि पन अतिरेकतरं रुज्जन्ती”ति आह। वेज्जो “अयं मं वज्जेत्वा किञ्चि अदातुकामा, न मे एताय दिन्नाय भतिया अत्थो, इदानेव नं अन्धं करिस्सामी”ति चिन्तेत्वा गेहं गन्त्वा भरियाय एतमत्थं आचिक्खि। सा तुण्ही अहोसि। सो एकं भेसज्जं योजेत्वा तस्सा सन्तिकं गन्त्वा “भद्दे, इमं भेसज्जं अज्जेही”ति अज्जापेसि। अथस्सा द्वे अक्खीनि दीपसिखा विय विज्झारियिंसु। सो वेज्जो चक्खुपालो अहोसि।

भिक्खवे, तदा मम पुत्तेन कतकम्मं पच्छतो पच्छतो अनुबन्धि। पापकम्मज्झि नामेतं धुरं वहतो बलिबद्दस्स पदं चक्कं विय अनुगच्छतीति इदं वत्थुं कथेत्वा अनुसन्धिं घटेत्वा पतिट्ठापितमत्तिकं सासनं राजमुद्दाय लज्छन्तो विय धम्मराजा इमं गाथमाह -

१. “मनोपुब्बङ्गमा धम्मा, मनोसेट्ठा मनोमया।

मनसा चे पदुट्ठेन, भासति वा करोति वा।

ततो नं दुक्खमन्वेति, चक्कंव वहतो पद”न्ति॥

तत्थ मनोति कामावचरकुसलादिभेदं सब्बम्पि चतुभूमिकचित्तं ।
इमस्मिं पन पदे तदा तस्स वेज्जस्स उप्पन्नचित्तवसेन नियमितमानं
ववत्थापियमानं परिच्छिज्जियमानं दोमनस्ससहगतं पटिघसम्पयुत्तचित्तमेव
लब्धति । पुब्बङ्गमाति तेन पठमगामिना हुत्वा समन्नागता । धम्माति
गुणदेसनापरियत्ति-निस्सत्तनिज्जीववसेन चत्तारो धम्मा नाम । तेसु -

“न हि धम्मो अधम्मो च, उभो समविपाकिनो ।
अधम्मो निरयं नेति, धम्मो पापेति सुग्गति”न्ति॥² -

अयं गुणधम्मो नाम । “धम्मं वो, भिक्खवे, देसेस्सामि
आदिकल्याण”न्ति³ अयं देसनाधम्मो नाम । “इध पन, भिक्खवे, एकच्चे
कुलपुत्ता धम्मं परियापुणन्ति सुत्तं गेय्य”न्ति⁴ अयं परियत्तिधम्मो नाम ।
“तस्मिं खो पन समये धम्मा होन्ति, खन्धा होन्ती”ति⁵ अयं निस्सत्तधम्मो
नाम, निज्जीवधम्मोतिपि एसो एव । तेसु इमस्मिं ठाने निस्सत्तनिज्जीवधम्मो
अधिप्पेतो । सो अत्थतो तयो अरूपिनो खन्धा वेदनाक्खन्धो सञ्जाक्खन्धो
सङ्कारक्खन्धोति । एते हि मनो पुब्बङ्गमो एतेसन्ति मनोपुब्बङ्गमा नाम ।

कथं पनेतेहि सद्धिं एकवत्थुको एकारम्मणो अपुब्बं अचरिमं
एकक्खणे उप्पज्जमानो मनो पुब्बङ्गमो नाम होतीति? उप्पादपच्चयट्ठेन । यथा

²(थेरगा. ३०४; जा. १.१५.३८६)

³(म. नि. ३.४२०)

⁴(म. नि. १.२३९)

⁵(ध. स. १२१)

हि बहूसु एकतो गामघातादीनि कम्मनि करोन्तेसु “को एतेसं पुब्बङ्गमो”ति वुत्ते यो नेसं पच्चयो होति, यं निस्साय ते तं कम्मं करोन्ति, सो दत्तो वा मित्तो वा तेसं पुब्बङ्गमोति वुच्चति, एवंसम्पदमिदं वेदितब्बं । इति उप्पादपच्चयट्ठेन मनो पुब्बङ्गमो एतेसन्ति मनोपुब्बङ्गमा । न हि ते मने अनुप्पज्जन्ते उप्पज्जितुं सक्कोन्ति, मनो पन एकच्चेसु चेतसिकेसु अनुप्पज्जन्तेसुपि उप्पज्जति येव । अधिपतिवसेन पन मनो सेट्ठो एतेसन्ति मनोसेट्ठो । यथा हि चोरादीनं चोरजेट्ठकादयो अधिपतिनो सेट्ठा । तथा तेसम्पि मनो अधिपति मनोव सेट्ठा । यथा पन दारुआदीहि निप्फन्नानि तानि तानि भण्डानि दारुमयादीनि नाम होन्ति, तथा तेपि मनतो निप्फन्नत्ता मनोमया नाम ।

पदुट्ठेनाति आगन्तुकेहि अभिज्झादीहि दोसेहि पदुट्ठेन । पकतिमनो हि भवङ्गचित्तं, तं अपदुट्ठं । यथा हि पसन्नं उदकं आगन्तुकेहि नीलादीहि उपविकलिट्ठं नीलोदकादिभेदं होति, न च नवं उदकं, नापि पुरिमं पसन्नं उदकमेव, तथा तम्पि आगन्तुकेहि अभिज्झादीहि दोसेहि पदुट्ठं होति, न च नवं चित्तं, नापि पुरिमं भवङ्गचित्तमेव, तेनाह भगवा - “पभस्सरमिदं, भिक्खवे, चित्तं, तज्ज खो आगन्तुकेहि उपविकलेसेहि उपविकलिट्ठ”न्ति⁶ । एवं मनसा चे पदुट्ठेन, भासति वा करोति वा सो भासमानो चतुब्बिधं वचीदुच्चरितमेव भासति, करोन्तो तिविधं कायदुच्चरितमेव करोति, अभासन्तो अकरोन्तो ताय अभिज्झादीहि पदुट्ठमानसताय तिविधं मनोदुच्चरितं पूरेति । एवमस्स दस अकुसलकम्मपथा पारिपूरिं गच्छन्ति ।

ततो नं दुक्खमन्वेतीति ततो तिविधदुच्चरिततो तं पुगलं दुक्खं अन्वेति, दुच्चरितानुभावेन चतूसु अपायेसु, मनुस्सेसु वा तमत्तभावं गच्छन्तं

⁶(अ. नि. १.४९)

कायवत्थुकम्पि इतरम्पीति इमिना परियायेन कायिकचेतसिकं विपाकदुक्खं अनुगच्छति। यथा किं? चक्कं वहतो पदन्ति धुरे युत्तस्स धुरं वहतो बलिबद्दस्स पदं चक्कं विय। यथा हि सो एकम्पि दिवसं द्वेपि पञ्चपि दसपि अड्ढमासम्पि मासम्पि वहन्तो चक्कं निवत्तेतुं जहितुं न सक्कोति, अथ ख्वस्स पुरतो अभिक्कमन्तस्स युगं गीवं बाधति, पच्छतो पटिक्कमन्तस्स चक्कं ऊरुमंसं पटिहनति। इमेहि द्वीहि आकारेहि बाधन्तं चक्कं तस्स पदानुपदिकं होति; तथेव मनसा पदुट्ठेन तीणि दुच्चरितानि पूरेत्वा ठितं पुगगलं निरयादीसु तत्थ तत्थ गतगतद्धाने दुच्चरितमूलकं कायिकम्पि चेतसिकम्पि दुक्खमनुबन्धतीति।

गाथापरियोसाने तिससहस्सा भिक्खू सह पटिसम्भिदाहि अरहत्तं पापुणिंसु। सम्पत्तपरिभायपि देसना सात्थिका सफला अहोसीति।

चक्खुपालत्थेरवत्थु पठमं।

Dhamma.Digital

१. यमकवर्ग

१. चक्षुपाल स्थविरको कथा

१. “मन अगुवाइ हुने स्वभाव धर्म हो, मन श्रेष्ठ हो, मनोमय हो।
यदि प्रदुष्टमनले कुरा गर्छ वा काम गर्छ भने।
ती कारणले उसलाई दुःखले पछ्याउँछ, (गाडा) तानीरहेको (गोरुको) खुट्टाका
पछाडी चक्काभैँ।।”

यो धर्मदेशना कहाँ भन्नु भएको हो? श्रावस्तिमा। कसको बारेमा? चक्षुपाल स्थविरको।

साँच्चै, श्रावस्तिमा महासुवर्ण भन्ने एक जना कुटुम्बिक (गृहस्थी) थिए, धनी, महाधनवान्, भोगसम्पत्तिले सम्पन्न तर पुत्र नभएका (निसन्तान) थिए। ऊ एक दिन नुहाउँदै तीर्थमा नुहाई नमस्कार गरी फर्किरहेको समयमा बिच बाटोमा पात र हाँगाँले झ्याम्म परेको एउटा वरवृक्षलाई देखेर — “यस वृक्षमा महाशक्तिशाली देवताले परिग्रहण गरेको (बास बसेको) हुनु पर्छ” भनी त्यस वृक्षमुनि सफा गर्न लगाई, पर्खाल ठड्याउन लगाई, बालुवा ओछ्याउन लगाई, ध्वजापटाकाहरू फरफराउन लगाई, वरवृक्षलाई अलंकृत गर्न लगाएर हात जोडी — “यदि मलाई पुत्र वा पुत्री प्राप्त भयो भने, तपाईंलाई महान् सत्कार पुजा गर्नेछु” भनी प्रार्थना गरी फर्के।

तत्पश्चात्, उसको पत्नीले धेरै समय नबित्दै नै गर्भ धारण गरिन्। उनीले गर्भको प्रतिस्थितभावलाई जानी पतिलाई बताइन्। पतिले उनीलाई गर्भको सेवा गर्ने सेविकाहरू राखिदिए। उनीले दश महिना पुगेपछि छोरो जन्माइन्। त्यो बालकलाई नामाकरण गर्ने दिनमा सेठले आफूले रक्षा गरिराखेको वरवृक्षको कारणले प्राप्त भएको हुनाले बच्चालाई ‘पाल’ भनी नामाकरण गरे। पछि उनीले अर्को छोरो पनि जन्माइन्। उसलाई ‘चूलपाल’ भनी नामाकरण गरी पहिलो छोरोलाई (अर्कोलाई) ‘महापाल’ भनी नामाकरण गरे। तिनीहरू वैश पुगेपछि घरको बन्धनले बाधे (फसे)। पछि आमाबुबा बिते। तिनीहरूले नै सबै सम्पत्ति व्यवस्थापन गरे।

त्यस समयमा शास्ता उत्तम धर्मचक्रप्रवर्तन गर्नुभई क्रमशः अनाथपिण्डिक महासेठले ५४ करोड धन त्याग गरी बनाइदिएको जेतवन महाविहारमा जानुभई, धेरै मानिसलाई स्वर्ग र मोक्षको मार्गमा प्रतिस्थापित गर्नुहुँदै विहार गरिराख्नु भएको थियो।

आमाको तर्फबाट ८० हजार र बुबाको तर्फबाट ८० हजार गरी जम्मा एकलाख साथिहजार ज्ञातिकुलहरूबाट बनाइदिएको निग्रोधाराम महाविहारमा तथागत एक वर्षावास मात्र बस्नुभयो। अनाथपिण्डिकले बनाइदिएको जेतवन महाविहारमा १६ वर्षावास, विशाखाले २७ करोड धन त्याग गरी बनाइदिएको पुर्वाराममा ६ वर्षावास गरी दुवै कुलको गुण महानता भएको कारणले श्रावस्तीको आधार लिई त्यहाँ २५ वर्ष वर्षावास बस्नुभयो। अनाथपिण्डिक र विशाखा महाउपासिका दिनदिनै निरन्तररूपमा दुई पटक तथागतको सत्कारसेवा गर्न जान्छन्, तिनीहरू जाँदा “स-साना श्रामणेरहरूले हाम्रा हातमा हेर्नेछन्” भनी खालि हात पहिले कहिले पनि गएका छैनन्। भोजनको अगाडि जाँदा खाद्यपदार्थ लिएर नै जान्छन्, भोजन पछि जाँदा पाँच प्रकारका औषधी र आठ प्रकारका सर्वतपान लिएर जान्छन्। ती दुबैका घर-घरमा दुई दुई हजार भिक्षुहरूलाई आसनहरू नित्यरूपमा नै ओछ्याई राखेका हुन्छन्। खाने पिउने र औषधी मध्ये जसलाई जे मन पर्छ, उसलाई त्यो वस्तु इच्छानुसार नै प्राप्त हुन्छ। त्यतिका दिनसम्म पनि अनाथपिण्डिकले शास्तासित एक दिन पनि प्रश्न सोधेको छैन। साँच्चै, “तथागत बुद्ध सुकुमार हुन्, क्षत्रिय सुकुमार हुन्, ‘मलाई धेरै उपकार गरेका गृहपति हुन्’ भनी मलाई धर्मदेशना गर्दा थाक्नेछ” भनी शास्ताप्रति अत्यन्त स्नेहको कारणले उसले प्रश्न नसोधेको हो। शास्ताले ऊ बस्नेबित्तिकै “यो सेठले मलाई रक्षा गर्नु नपर्ने ठाउँमा रक्षा गरिरहेको छ। मैले कल्पसहस्र अधिक चार असंख्य कल्पसम्म अलंकृत गरी राखेका आफ्नो टाउको काटेर, आँखा निकालेर, मुटु निकालेर, प्राण समानका छोरा र पत्नीलाई त्याग गरी पारमिताहरू पूर्ण गरेको अरुलाई धर्मदेशनाको लागी नै हो। यसले मलाई रक्षा गर्नु नपर्ने ठाउँमा रक्षा गर्छ” भनी एउटा भएपनि धर्मदेशना गर्नु हुन्छ।

त्यसबेला श्रावस्तिमा सात करोड मानिस बसिरहेका थिए। ती मध्ये शास्ताको धर्मोपदेश सुनेर पाँच करोड मानिस आर्यश्रावकहरू भए, दुई करोड मानिस मात्र पृथग्जनहरू थिए। ती मध्ये आर्यश्रावकहरूका दुईटा मात्र काम हुन्छन् - भोजन अगाडि दान दिन्छन्, भोजन पछि धुप र माला हातमा राखेर, वस्त्र, औषधी र पिउने पदार्थ समान्त लगाई धर्मोपदेश सुन जान्छन्। त्यसपछि एक दिन महापालले आर्यश्रावकहरू धुप र माला हातमा लिई विहारमा गइरहेकाहरूलाई देखेर “यति धेरै मानिस कहाँ गइरहेका हुन्?” भनी सोधिंदा “धर्मोपदेश सुन्नको निम्ति” भनी सुनेर “म पनि जानेछु” भनी गएर शास्तालाई वन्दना गरी परिषद्को पछाडितिर एक ठाउँमा बसे।

उहाँ बुद्धहरूले धर्मदेशना गर्नु हुँदा शरण, शील, प्रव्रज्यादि उपनिश्रय(कारण)लाई हेरी तिनीहरूका मनको भावानुसार धर्मदेशना गर्नु हुन्छ। त्यसैले त्यो दिनमा शास्ताले उसको उपनिश्रयलाई देखेर धर्मदेशना गर्नुहुँदै आनुपूर्विकथा बताउनुभयो। जस्तै – दानकथा, शीलकथा, स्वर्गकथा, कामगुणको दोष, घरमा बस्नेको समस्या (भन्भक्त) र नैष्कर्म्यको फल प्रकाश गर्नुभयो। त्यो उपदेश सुनेर महापाल कुटुम्बिकले बिचार गरे – “परलोक जाने बेलामा छोराछोरी, दाजुभाई र भोगसम्पत्ति केहीपनि संगै जाँदैनन्, शरीर पनि आफूसित जाँदैन, म घरमा बसेर के गर्ने?, प्रव्रजित हुनेछु।” ऊ देशनाको अन्तमा शास्ताकहाँ गएर प्रव्रज्या याचना गरे। त्यसपछि उसलाई शास्ताले – “के तिमी कुनै अनुमती लिनुपर्ने आफन्तहरू छन्?” भनी सोध्नुभयो। “मेरो एक जना भाई छ, भन्ते।” “त्यसो भए, उसित सोधेर आऊ।” उसले “हुन्छ” भनी स्वीकार गरी, शास्तालाई वन्दना गरी, घरमा गएर भाईलाई बोलाउन लगाई – “भाई, मेरो जुन यो घरमा जीवित वा निर्जीवित धन सम्पत्ति र वस्तुहरू छन्, ती सबै तिमी जिम्माभयो, ती सबै सुरक्षा गर्नु।” “तपाईं के गर्नु हुन्छ?” भनी सोधे। “म शास्ताकहाँ प्रव्रजित हुन्छु।” “दाई, के भन्नु भएको, तपाईं मेरो आमा बितिसकेपछि आमाभैं, बुबा बितिसकेपछि बुबाभैं हो, घरमा तपाईंको धेरै धनसम्पत्ति छ, घरमा बसेर नै पुण्यकर्म गर्न सक्नुहुन्छ, यस्तो नगरी दिनु होला।” “भाई, मैले शास्ताको धर्मदेशना सुनेर घरमा बस्न नसक्ने भएँ। शास्ताले अतिगम्भीर शूक्ष्मको त्रिलक्षणलाई दर्शाई आदि, मध्य र अन्तसम्म कल्याण हुने धर्मदेशना गर्नुभयो। त्यो काम घरभित्र बसेर पूर्ण गर्न सकिँदैन, भाई, म प्रव्रजित नै हुनेछु।” “दाइ, अहिले तपाईं तरुण अवस्थामा हुनुहुन्छ, वृद्ध अवस्थामा प्रव्रजित हुनु।” “भाई, वृद्ध अवस्थामा आफ्नो हात खुट्टा पनि आफ्नो वशमा हुँदैनन्, न आफ्नो वशमा हुन्छ, परिवार आफन्तको कुरै छोड! म तिमी त्यो कुरामा सहमत हुन सकिँदैन, श्रमणाचरण नै पूर्ण गर्नेछु।”

*“जराले जीर्ण भइरहन्छ, हात खुट्टा वशमा हुँदैनन्।
जसको त्यो शक्ति हीन भएमा, कसरी उसले धर्माचरण गर्ला?”*

भाई, म प्रव्रजित नै हुनेछु भनी उसलाई रुवाउँदै नै शास्ताकहाँ गएर प्रव्रज्या मागेरप्रव्रजित र उपसम्पदा प्राप्त भई, आचार्य उपाध्यायहरूकहाँ पाँच वर्ष बिताई, वर्षावासको अन्तमा पवारणादि गरी शास्ताकहाँ गएर वन्दना गरी सोधे – “भन्ते, यो बुद्ध शासनमा कति कामकर्तव्य (धुर) छन्?” “ग्रन्थधुर र विपश्यनाधुर गरी दुईवटा मात्र धुर छन्, भिक्षु।” “भन्ते, कुन ग्रन्थधुर हो र कुन विपश्यनाधुर हो?” “आफ्नो प्रज्ञानुसार एउटा निकाय, दुईवटा निकाय वा सबै त्रिपिटक बुद्धवचन

अध्ययन गरी त्यसलाई धारण गर्नु, भन्नु, अध्यापन गर्नुलाई ‘ग्रन्थधुर’ भन्छ, सरलरूपमा आचरण गरेर एकान्त शयनासनमा आनन्दित भई आफ्नो शरीरमा क्षयव्ययलाई हेरेर निरन्तररूपमा उत्साहित भई विपश्यना वृद्धि गरी अर्हत्त्व प्राप्त गर्नुलाई विपश्यनाधुर भनिन्छ।” “भन्ते, म, वृद्ध अवस्थामा प्रव्रजित भएर ग्रन्थधुर पूर्ण गर्न सकिन्न, बरु विपश्यनाधुर पूर्ण गर्नेछु, मलाई कर्मस्थान बताइदिनुस्।” त्यसपछि उसलाई शास्ताले अर्हत्त्वसम्पन्नको कर्मस्थान बताउँनुभयो।

उसले शास्तालाई वन्दना गरी आफूसित जाने भिक्षुहरू खोज्दै ६० जना भिक्षुहरू प्राप्त गरी तिनीहरूसित बाहिरिएर २० योजन मार्गमा जाँदै गर्दा एउटा ठूलो प्रत्यन्त (सिमानाको) गाउँमा पुगेर त्यहाँ सबै परिवारहरू भिक्षाटनको निम्ति गाउँमा पसे। मानिसहरू व्रतसम्पन्न भएका भिक्षुहरूलाई देखेर प्रसन्नभई आसनहरू ओछ्याई बस्न लगाई प्रणीत आहार खुवाई, “भन्ते, आर्यहरू कहाँलाग्नु भएको हो?” भनी सोधिंदा “उपासकहरू, जहाँ आनन्दको स्थान छ त्यहाँ।” भनी बताउँदा पण्डित मानिसहरूले “भदन्तहरू वर्षावासको लागि शयनासन खोज्दैछन्” भनी जानेर, “भन्ते, यदि आर्यहरू यो तीन महिना यहाँ बस्नुभयो भने हामी शरणमा प्रतिस्थित भई शील समादान गर्ने मौका पाउँनेछौं” भनी प्रार्थना गर्यो। ती भिक्षुहरूले पनि “हामी यी कुलघरका आधार लिई संसार दुःखबाट मुक्त हुनेछौं” भनी स्वीकार गरे।

मानिसहरूले तिनीहरूका प्रतिज्ञा (वचन) लिई रातमा बस्ने ठाउँ र दिनमा बस्ने ठाउँ मिलाएर विहार बनाई सुम्पिदिए। ती भिक्षुहरू दिनदिनै त्यहि गाउँमा भिक्षाटनको लागि पस्छन्। त्यसपछि ती भिक्षुहरूकहाँ एकजना वैद्य गई, “भन्ते, धेरै मानिस बस्ने ठाउँमा बिरामी हुन सक्छ, यदि त्यसो भएमा मलाई सुचना दिनुस्, मैले औषधी उपचार गर्नेछु” भनी वचन दिए। स्थविरले वर्षावास बस्ने दिनमा ती भिक्षुहरूलाई बोलाई सोधे, “आवुसोहरू, यो तीन महिना कति इरियापथले दिन बिताउँनेछौ?” “भन्ते, चार इरियापथले।” “आवुसोहरू, के यो उचित होइन र? अप्रमाद हुनु पर्छ होइन र?” “हामी जीवमान बुद्धको सामु कर्मस्थान लिएर आएकाहौं, उहाँ बुद्धहरूलाई प्रमाद भएर प्रसन्न गराउँन हामी सकिदैनौं, कुशल चेतनाले मात्र हामीले उहाँहरूलाई प्रसन्न पार्न सक्छौं। प्रमादीलाई चार अपाय आफ्नो घरभैँ हो, अप्रमादी हुनु, आवुसोहरू।” “भन्ते, तपाईं नि?” “म तीन इरियापथले दिन बिताउनेछु, म लेट्ने छैन, आवुसोहरू।” “साधु, भन्ते, अप्रमादी हुनु।”

त्यसपछि स्थविर न लेटेकोले एक महिना बितेर दुई महिनामा पुग्दा आँखाको रोग उत्पन्न भयो। प्वाल परेको घेंटोबाट पानी चुहिएकोभैँ आँखाबाट आँसु बगे।

उसले रातभरी श्रमणधर्म पालन गरी, सूर्य उदाउँदा कोठामा पसेर बसे। भिक्षुहरू भिक्षा जाने बेलामा स्थविरकहाँ गई, “भन्ते, भिक्षाटन जाने समय भयो” भनी भने। “आवुसोहरू, त्यसोभए पात्र र चीवर समात।” आफ्नो पात्र र चीवर समात लगाई बाहिर आए। भिक्षुहरूले ऊहाँका आँखाबाट आँसु धरधरी बगीरहेको देखेर, “भन्ते, यो के हो?” भनी सोधे। “आवुसोहरू, मेरो आँखामा हावा लाग्यो।” “भन्ते, वैद्यले वचन दिएको होइन र?, उसलाई भन्नु पर्यो।” “साधु, आवुसोहरू।” ती भिक्षुहरूले वैद्यलाई सुचना दिए। उसले तेल तताएर पठाइदिए। स्थविरले नाकमा तेल राख्दा बसेर नै राखी गाउँमा पसे। वैद्यले उसलाई देखेर सोधे – “भन्ते, आर्यलाई साँच्चै, आँखामा हावा लागेको हो?” “हो, उपासक।” “भन्ते, मैले तेल तताएर पठाइदिएको, नाकमा तपाईंले तेल राख्नुभयो?” “राख्ने, उपासक।” “अहिले तपाईंलाई कस्तो छ?” “दुख्दै छ, उपासक।” वैद्यले “मैले एकै पटकमा शान्त हुने तेल पठाएको, किन रोग शान्त भएन?” भनी विचार गरी, “भन्ते, तपाईंले बसेर तेल राख्नुभयोकि लेटेर?” भनी सोधे। स्थविर मौन बसे, फेरि फेरि सोधेता पनि उत्तर दिएन। उसले “विहारमा गएर स्थविर बस्ने ठाउँ हेर्नु पर्यो” भनी विचार गरेर – “भन्ते, त्यसो भए तपाईं जानुस्” भनी स्थविरलाई छोडेर विहारमा गएर स्थविर बस्ने ठाउँमा हेर्दा टहल्ने ठाउँ र बस्ने ठाउँ मात्र देखी, लेट्ने ठाउँ नदेखी, “भन्ते, तपाईंले बसेर तेल राख्नुभयोकि लेटेर?” भनी सोधे। स्थविर मौन नै बसे। “भन्ते, यस्तो नगर्नु होला, श्रमणधर्म भनेको शरीरलाई यापन गरेर मात्र अभ्यास गर्न सक्छ, लेटेर नै तेल हालिदिनुस्” भनी फेरि फेरि बिन्ति गरे। “तपाईं जानुस्, म बिचार गर्नेछु” भनी वैद्यलाई फर्काए। त्यहाँ स्थविरको न आफन्त छ, नत दाजुभाई परिवार नै छ, कोसित सल्लाह लिने? कर्मले बनेको शरीरसंग सल्लाह गर्नुहुँदै आफूले आफूलाई “ल, भन अब, सहाय पालित, के तिमीले आँखालाई हेर्नेकि बुद्धशासनलाई? अनन्त संसारचक्रमा तिम्रो आँखा अन्धो भएको गणना छैन, धेरै सय हजार बुद्धहरू बित्नुभयो। ऊहाँहरूमध्ये तिमीले एकजना बुद्धलाई पनि चिनेनौ, अहिले यो वर्षावासभित्र तीन महिनासम्म लेटिने छैनौ, तीन महिनासम्म निरन्तररूपमा उत्साह गर्ने भनी (अधिस्थान गरे)। त्यसैले तिम्रो आँखा नाश भएतापनि वा फुटेपनि, बुद्धशासनलाई मात्र धारण गर, आँखालाई वास्ता नगर” भनी विद्यमान शरीरलाई उपदेश दिँदै यी गाथाहरू भने –

“आँखाहरू नाश भएपनि ममता गरीराखेका,
नाक नाश भएपनि त्यस्तै शरीर।
यी सबै नै नाश भएपनि शरीरको, के कारणले पालित,
तिमी प्रमादी भयौ?

“आँखाहरू जीर्ण भएपनि ममता गरीराखेका,
 नाक जीर्ण भएपनि त्यस्तै शरीर।
 यी सबै नै जीर्ण भएपनि शरीरको, के कारणले पालित,
 तिमी प्रमादी भयौ?
 “आँखाहरू फुटेपनि ममता गरीराखेका, नाक फुटेपनि त्यस्तै शरीर।
 यी सबै नै फुटेपनि शरीरको, के कारणले पालित, तिमी प्रमादी भयौ?”

यसरी तीन गाथाद्वारा आफूले आफूलाई उपदेश दिई, बसेर नै नाकमा तेल हालेर गाउँमा भिक्षाटनको निम्ति पसे। वैद्यले उसलाई देखेर “के, भन्ते, नाकमा तेल हाल्नुभयो?” भनी सोधे। “हालें, उपासक।” “अहिले कस्तो छ, भन्ते?” “दुख्दै छ, उपासक।” “भन्ते, तपाईंले बसेर नाकमा तेल राख्नुभयो कि लेटेर?” स्थविर मौन भयो, फेरि फेरि सोधेपनि केहि उत्तर दिएन। त्यसपछि उसलाई वैद्यले “भन्ते, तपाईंले उतिच गर्नु भएन, आइन्दा ‘फलानोले मलाई तेल पकाएर पठाइदिएको’ भनी कसैलाई नभन्नुस्। म पनि ‘तपाईंलाई तेल पकाएर पठाइदिँ’ भनी भन्दिन्” भनी भने। ऊ वैद्यबाट त्याज्य भई विहारमा गएर “तिमीलाई वैद्यले पनि त्याग गरीसके, इरियापथलाई नछोड्नु श्रमण” भनी -

“त्यागे चिकित्सा गर्नुबाट, वैद्यले पनि तिरस्कृत भएँ।
 मृत्युराज समक्ष लदैछु, पालित ! प्रमादी भइरहेका छौं।।”

यो गाथाद्वारा आफूलाई ओवाद दिई श्रमणधर्म पालन गरे। तत्पश्चात्, ऊ आढारात नाघेपछि अघि पनि होइन पछि पनि होइन एकै क्षणमा आँखा र क्लेशहरू नाश भए। ऊ सुष्कविपश्यक (सुकेका दृष्टिवान्)^९ अर्हत् भई कोठाभित्र पसेर बसे।

भिक्षुहरू भिक्षाटन जाने समयमा आई “भिक्षाटन जाने समय भयो, भन्ते” भनी भने। “आवुसोहरू, समय हो?” “हो, भन्ते।” “त्यसोभए तिमीहरू जाऊ।” “भन्ते, तपाईं?” “आवुसोहरू, मेरो आँखा नष्ट भयो।” तिनीहरूले उसको आँखा देखेर आँखाभरी आँसु राखी, “भन्ते, धन्दा मान्नुपर्देन, हामी तपाईंलाई पालन गर्छौं” भनी स्थविरलाई आश्वासन दिई गर्नुपर्ने सेवा तहल (व्रतप्रतिव्रत) गरी गाउँमा भिक्षाटनको निम्ति पसे। मानिसहरूले स्थविरलाई नदेखेर, “भन्ते, हाम्रा आर्य कहाँ हुनुहुन्छ?” भनी सोधिंदा, त्यो सुचना सुनेर जावला (यागु) दिन पठाई आफुहरूले

^९सुक्खविपस्सक

भोजन लिएर, गएर स्थविरलाई वन्दना गरी, पादमूलमा निहुरे रोई, “भन्ते, हामी तपाईंलाई पालन गर्छौं, तपाईंले धन्दा मान्नुपर्दैन” भनी आश्वासन दिई फर्केर गए।

त्यसवेला देखि दिनदिनै यागु र भोजन विहारमा नै दिन पठाउँछन्। स्थविरले पनि ती ६० जना भिक्षुहरूलाई निरन्तररूपमा उपदेश दिनुहुन्छ। ती भिक्षुहरू उसको उपदेशमा बसी पवारण नजिक पुग्दा सबै प्रतिसम्भिदासहित अर्हत्त्वमा पुगे। ती वर्षावास सिध्याएर शास्तालाई दर्शन गर्न इच्छाभई स्थविरलाई भने, “भन्ते, हामीलाई शास्ताको दर्शन गर्ने इच्छा भयो।” स्थविरले तिनीहरूका कुरा सुनेर विचार गर्यो – “म दुर्बल छु, बाटोको बीचमा अमनुष्यहरूले अधिनमा राखेका जङ्गलहरू छन्, म यिनीहरूसित गर्यौं भने सबै थाक्नेछन्, भिक्षा पनि प्राप्त हुँदैन, यिनीहरूलाई अगाडि पठाउँनु पर्ला।” त्यसपछि उनीहरूलाई भने – “आवुसोहरू, तिमीहरू अगाडि जाऊ।” “भन्ते, तपाईं?” “म दुर्बल छु, बाटोको बीचमा अमनुष्यहरूले अधिनमा राखेका जङ्गल छन्, म यिनीहरूसित गएँ भने सबै थाक्नेछन्, तिमीहरू अगाडि जाऊ।” “भन्ते, यस्तो नगर्नुहोला, हामी तपाईंसँग नै जान्छौं।” “आवुसोहरू, तिमीहरू यस्तो इच्छा नगर, यस्तो भयो भने मलाई सुख हुँदैन, मेरो भाईले तिमीहरूलाई देखेर सोध्नेछ, त्यसपछि उसलाई मेरो आँखा नष्ट भएको कुरा बताउ, उसले मकहाँ कुनै एकजना पठाइनेछ, उसित म आउँनेछु, तिमीहरूले मेरो वचनद्वारा दशबल र ८० महास्थविरहरूलाई वन्दना गरीदिनु” भनी उनीहरूलाई पठाए।

ती भिक्षुहरूले स्थविरसित क्षमा याचना गरी गाउँभित्र पसे। मानिसहरूले उनीहरूलाई देखेर बस्न लगाई भिक्षा दिई “भन्ते, के आर्यहरू अरु ठाउँमा जान लागे जस्तो छ?” “हो, उपासकहरू, शास्तालाई दर्शन गर्ने इच्छा भयो।” तिनीहरूले फेरि फेरि याचना गरेता पनि ती भिक्षुहरू जाने इच्छा नै भएका जानेर पछिपछि लागी, विलाप गरी फर्के। ती भिक्षुहरू पनि क्रमशः जेतवनमा गएर शास्ता र ८० महास्थविरहरूलाई स्थविरको वचनद्वारा वन्दना गरी भोलिपल्ट जहाँ स्थविरको भाई छन्, त्यो बाटोमा भिक्षाटनको निम्ति पसे। कुटुम्बिकले उनीहरूलाई चिनेर बस्न लगाई कुशलवार्ता गरीसकेपछि “मेरो दाई, भन्ते, कहाँ छ?” भनी सोधे। त्यसपछि उसलाई तिनीहरूले उक्त कुरा (सुचना) बताए। उसले उक्त कुरा सुनेर तिनीहरूका पादमूलमा निहुरिएर रुँदै सोधे – “अहिले, भन्ते, के गर्नु पर्यो?” “स्थविरले यहाँबाट कोहि पठाइएला (आउँला) भनी प्रतीक्षा गरीरहेका छन्, ऊ जाँदा उसित आउँनेछन्।” “भन्ते, यो मेरो भान्जा पालित हो, यसलाई पठाउँनू।” “यसरी पठाउँन मिल्दैन, बाटोमा समस्याहरू छन्, उसलाई प्रव्रजित गरी पठाउँनु उचित हुन्छ।” “त्यस्तै प्रव्रजित

गरी यसलाई पठाउँनू, भन्ते।” त्यसपछि उसलाई प्रव्रजित गरी १५ दिनसम्म पात्र र चीवर लगाउने आदि सिकाई बाटो बताई पठाईदियो।

ऊ क्रमशः त्यो गाउँमा पुगेर, गाउँको ढोकामा एकजना वृद्धलाई देखेर, “यो गाउँमा कुनै वन विहार छ?” भनी सोधे। “छ, भन्ते” भनी भने। “को त्यहाँ बस्नुहुन्छ?” “पालित स्थविर भन्ने, भन्ते।” “मलाई बाटो देखाइदिनुस्।” “तपाईं को हो, भन्ते?” “म स्थविरको भान्जा हुँ।” त्यसपछि उसलाई लिई विहारमा लगे। उसले स्थविरलाई वन्दना गरी, १५ दिनसम्म सेवाटहल (व्रतप्रतिव्रत) गरी स्थविरलाई राम्रोसित पालनपोषण गरी, “भन्ते, काका कुटुम्बिकले मेरो र तपाईंको आगमनलाई प्रतीक्षा गर्दैछ, जाउँ भन्ते, हामी जान्छौं” भनी भने। “त्यसोभए यो मेरो लौरोको टुप्पो समात।” उसले लौरोको टुप्पो समातेर स्थविरसंगै गाउँ भित्र पसे। मानिसहरूले स्थविरलाई बसाई “के, भन्ते, तपाईं जान लागेको जस्तो छ?” भनी सोधे। “हो, उपासकहरू, म गएर शास्तालाई वन्दना गर्नेछु।” तिनीहरूले नाना प्रकारले याचना गरेतापनि स्वीकार नगरेपछि स्थविरलाई पठाई आधा बाटोसम्म पठाउँन लगाई, रुदै फर्के। श्रामणेले स्थविरको लौरोको टुप्पो समातीरहेको बेलामा बाटो बीचको वनमा काष्ठनगर भन्ने ठाउँ छ, जहाँ स्थविर पहिला बसिसकेको ठाउँको गाउँमा पुगे, गाउँबाट निस्केर वनमा गीत गाई दाउरा टिपिरहेका एकजना स्त्रीको गीतको स्वर सुनी, उसले स्वरमा निमित्त ग्रहण गरे (आशक्त भए)। स्त्रीको स्वर जस्तो अरु स्वर पुरुषहरूको सबै शरीरमा फैलिएर बस्न सक्ने अरु स्वर छैन। त्यसैले भगवान् बुद्धले आज्ञा हुनुभयो -

“भिक्षुहरू, मैले अरु एक स्वर पनि देखेको छैन, जुन स्वरले पुरुषको चित्तलाई यस्तो चारैतिरबाट समाती बस्ने हो, जस्तै, भिक्षुहरू, यो स्त्रीको स्वर (शब्द) हो।”^८

श्रामणेले त्यो स्वरको निमित्तमा आशक्त भई लौरोको टुप्पो छोडेर “भन्ते, अलि पख्नुस् मेरो एउटा काम छ” भनी स्त्रीको नजिक गयो। स्त्रीले उसलाई देखेर मौन भयो। उसले स्त्रीसंग शील भङ्ग गरे। स्थविरले बिचार गरे - “भरखै एकजना स्त्रीको गीतको स्वर सुनेको थियो। श्रामणे स्त्रीको स्वरमा फसे, श्रामणे गएको धेरैबेर भयो, ऊ स्त्रीसंग शील भङ्ग गरेको हुनुपर्छ।”

^८(अ० नि० १.२)

उसले पनि आफ्नो काम सिध्याएर आई “भन्ते, जाऊँ” भनी भने। त्यसपछि उसित स्थविरले सोधे – “पापी भयौ, श्रामणेर?” ऊ मौन भए, स्थविरले फेरि फेरि सोधेता पनि कुनै जवाफ दिएन। त्यसपछि उसलाई स्थविरले भने – “त्यस्तो पापीले मेरो लौरोको टुप्पो समाले काम छैन।” उसले संवेग प्राप्त गरी (पश्चाताप भई) चीवर छोडेर गृहस्थी अनुसारको वस्त्र लगाई, “भन्ते, म पहिला श्रामणेर थिएँ, अब म गृहस्थी भएँ। म त्यो प्रव्रजित भएको पनि श्रद्धाले प्रव्रजित भएको होइन, बाटोमा समस्याको भयले मात्र प्रव्रजित भएको थिएँ, जाउँ, हामी जान्छौँ” भनी भने। “बाबु, गृहस्थीले गरेको पाप पनि श्रमणले गरेको पाप पनि पाप नै हो, तिमी श्रमणभावमा बसेर पनि शील मात्र नै पूर्णगर्न सकेनौ, गृहस्थी भई के राम्रो काम (कल्याण) गर्ला !, “त्यस्तो पापीले मेरो लौरोको टुप्पो समाले काम छैन” भनी भने।

“भन्ते, यो अमनुष्यद्वारा उपद्रव भएको बाटो हो, तपाईं आँखाले नदेख्ने र असाहाय हुनुहुन्छ, कसरी यहाँ बस्नुहुन्छ?” त्यसपछि उसलाई स्थविरले “बाबु, तिमीले यस्तो चिन्ता नलिनू, यहाँ नै म ढलेर मरेता पनि, अगाडी पछाडी ढले पनि तिमीसंग जानू” भनी यी गाथाहरू भने –

“अहो, म आँखा देख्दिन, टाढाबाट आइसकें।
ढलेता पनि जानू, चाहिँदैन मूर्खहरूको सहायता॥
“अहो, म आँखा देख्दिन, टाढाबाट आइसकें।
मरेता पनि जानू, चाहिँदैन मूर्खहरूको सहायता॥

त्यो कुरा सुनेर ऊ (भान्जा) पश्चाताप भई “मैले गन्हुँगो नराम्रो, अनुचित काम गर्ने” भनी हात पाखुरामा राखी रुँदै वनभित्र पस्यो। स्थविरको शीलको प्रभावले साठी (६०) योजन लम्बाइ, पचास योजन चौडाइ र पन्ध्र योजन अग्लो जयसुमन फूलवर्णको, बस्दा तलतिर जाने र उठ्दा माथितिर आउँने शक्रदेवराजको पण्डुकम्बल शिलासन तातीयो। शक्रले “कसले मलाई मेरो स्थानबाट च्युत गर्न खोजेको” भनी दिव्यचक्षुद्वारा हेर्दा स्थविरलाई देखे। त्यसैले पुरानाहरूले भनेका छन् –

“सहस्रनेत्र देवेन्द्रले, दिव्यचक्षु विशोधन गरे।
पापलाई निन्दा गर्ने यो पाल, आजीवन परिशुद्ध गरे॥
“सहस्रनेत्र देवेन्द्रले, दिव्यचक्षु विशोधन गरे।
धर्मलाई गौरव राख्ने यो पाल, शासनमा रही प्रसन्न भए॥”

त्यसपछि उसलाई यस्तो लाग्यो – “यदि म यस्तो पापलाई निन्दा गर्ने धर्मलाई गौरव राख्ने आर्यको ठाउँमा गएन भने मेरो टाउको सात टुक्रा हुनेछ। उसकहाँ जानु पर्‍यो।” तत्पश्चात् –

“सहस्रनेत्र देवेन्द्र, देवराज्य श्री युक्त।
त्यस क्षणमा उस, चक्षुपालको नजिक गयो।।”-

नजिक गएर स्थविरबाट टाढा नहुने ठाउँमा पैतालाको आवाज निकाले। त्यसपछि उसलाई स्थविरले सोधे – “यो को हो?” “भन्ते, म एक यात्रु हुँ।” “कहाँ जाने, उपासक?” “श्रावस्तिमा, भन्ते।” “जानुस्, पथिक।” “भन्ते, आर्य कहाँ जानुहुन्छ?” “म पनि त्यहीँ नै जाने हो।” “त्यसोभए संगै नै जाउँ, भन्ते।” “पथिक, म दुर्बल छु, मसंग गयौ भने तिमीलाई भन्भक्त हुनेछ।” “मैले सेवा गर्न पाएको छैन, म पनि आर्यसंग गएँ भने दश पुण्यक्रिया मध्ये एउटा भएपनि प्राप्त हुन्छ, संगै नै जाउँ, भन्ते।” स्थविरले “यो सत्पुरुष हुनुपर्छ” भनी बिचार गरेर – “त्यसोभए संगै जाउँ, लौरोको टुप्पो समानुस्, उपासक” भनी भने। शक्रले त्यसो गरी बाटो छोटो बनाई साँझ जेतवनमा पुर्‍याई दियो। स्थविरले शंख बाजादिको स्वर सुनेर “यो कहाँको स्वर हो?” भनी सोधे। “श्रावस्तिको स्वर, भन्ते।” “पहिले हामी गएको समयमा धेरैबेर लगाई गयौं।” “मलाई सिधा बाटो थाहाँ छ, भन्ते।” त्यो क्षणमा स्थविरले “यो मनुष्य होइन्, देवता हुनुपर्छ” भनी बिचार गरे।

“सहस्रनेत्र देवेन्द्रले, देवराज्य श्री युक्त।
त्यस बाटोलाई छोट्याई, छिटै श्रावस्तिमा पुगे।।”

उसले स्थविरलाई लगी स्थविरको सेवाको निम्ति भाई कुटुम्बिकले बनाएको पर्णशालामा लगी मेचमा बस्न लगाई प्रिय साथीको भेष लिई उसको नजिक गई, “साथी, चूलपाल” भनी बोलाए। “किन, साथी?” “स्थविर आउँनु भएको थाहाभयो?” “थाहाभएन, के स्थविर आउँनुभयो?” “हो, साथी, भरखरै मैले विहारमा गएर स्थविरलाई तिमीले बनाएको पर्णशालामा बसीरहेको देखेर आएको हुँ” भनी भनेर फर्के। कुटुम्बिक पनि विहारमा गएर स्थविरलाई देखेर पादमूलमा निहुरिएर रुँदै “यो देखेर मैले, भन्ते, तपाईंलाई प्रव्रजित हुन अनुमति नदिएको हो” भनी आदि कुरा गरी, दुई सेवक बच्चाहरूलाई सेवा गर्न स्थविरकहाँ प्रव्रजित गरी “गाउँबाट यागु र भोजनादि ल्याई स्थविरलाई सेवा गर” भनी सुम्पिदिए। श्रामणेरहरूले सेवाटहल (व्रतप्रतिव्रत) गरी स्थविरलाई सेवा गरे।

त्यसपछि एक दिन दिशा दिशामा बसेका भिक्षुहरू “शास्तालाई दर्शन गर्छौं” भनी जेतवनमा आई तथागतलाई र ८० महास्थविरहरूलाई पनि वन्दना गरी, विहार चारिका गर्नुहुँदै चक्षुपाल स्थविरको बस्ने ठाउँमा पुगेर “यो पनि हेरौं” भनी साँझमा त्यतातिर गयो। त्यो क्षणमा धेरै बादल आएको थियो। ती “अहिले धेरै साँझको समय भइसक्यो, बादल पनि उठे, बिहान मात्र गएर हेर्नेछौं” भनी फर्के। प्रथम याममा पानी परेर मध्यम याममा पानी रोके। उत्साहित स्थविर बारम्बार चंक्रमण गर्नु हुन्छ, त्यसैले अन्तिम याममा चंक्रमण गरी रोके। त्यसबेला भरखरै पानी परेकोले भूईँमा धेरै कमिलाहरू निस्के। ती कमिलाहरूलाई स्थविरले चंक्रमण गर्दा प्रायगरी कुल्चे। अन्तेवासिकहरूले (शिष्यहरूले) स्थविरको चंक्रमण गर्ने ठाउँमा समयमा नै बढारेनन्। ती भिक्षुहरू “स्थविर बस्ने ठाउँमा हेर्नेछौं” भनी उसले चंक्रमण गर्दा कुल्चेर मरेका प्राणीहरूलाई देखेर “को यहाँ चंक्रमण गर्छ?” भनी सोधे। “हाम्रा उपाध्याय, भन्ते।” तिनीहरूले निन्दा गरे (धिकार गरे) “हेर, आवुसोहरू, श्रमणको काम, आँखाले देखेको बेलामा लेटेर सुती केही नगरीकन अहिले आँखाले नदेखेको बेलामा ‘चंक्रमण गर्नेछु’ भनी यतिका प्राणीहरूलाई मारे ‘अर्थहित गर्नेछु’ भनी अनर्थ गरे।”

त्यसपछि ती भिक्षुहरू गएर तथागतलाई निवेदन गरे, “भन्ते, चक्षुपालस्थविरले ‘चंक्रमण गर्नेछु’ भनी धेरै प्राणीहरूलाई मारे।” “के तिमीहरूले उसले मारिरहेको देखेका छौ?” “देखेनौं, भन्ते।” “जसरी तिमीहरूले उसलाई नदेखेको हो, त्यसरी नै उसले पनि ती प्राणीहरूलाई देखेन। क्षीणास्रवको मार्ने चेतना भन्ने हुँदैन, भिक्षुहरू।” “भन्ते, अर्हत्को आधार भएका कसरी अन्धो भयो?” “आफूले गरेका कर्म अनुसार भिक्षुहरू।” “भन्ते, उसले के गर्‍यो?” भिक्षुहरू, त्यसो भए सुन -

अतीतमा वाराणसीमा काशीको राजाले राज्य गरीरहेको समयमा एकजना वैद्य गाउँ र निगममा घुम्दै वैद्यको काम गर्दै एकजना आँखा कमजोर भएका स्त्रीलाई देखेर सोधे - “के तिमीलाई सन्धो छैन र?” “आँखा देखिदैन।” “के तिमीलाई औषधी उपचार गरौं?” “स्वामी, गर्नुस्।” “के मलाई दिन्छौ त?” “यदि मेरो आँखा निकोभयो भने म छोरा छोरी सहित तपाईंको दासी हुन्छु।” उसले “हुन्छ” भनी औषधी तयार गरीदियो, एउटा औषधीले नै आँखा निकोभयो। उसले बिचार गर्यो - “मैले उसलाई छोरा छोरी सहित दासी हुन्छु” भनी वचन दिएँ, “यसले मलाई माया गरी राम्रोसित व्यवहार गरी राख्दैन, मैले उसलाई छल्लुपऱ्यो।” ऊकहाँ वैद्य आई उनीसित “अहिले कस्तो छ, बहिनी” भनी सोधिँदा “पहिले मेरो आँखा अलि मात्र दुखेको हो, अहिले भन्नु दुख्दछ” भनी भने। वैद्यले “यो मलाई छल गरेर केहि

नदिने विचार गरी, यसले दिने ज्याला मलाई चाहिन्न, अहिले नै यसलाई अन्धो पार्नेछु” भनी विचार गरेर घरमा गएर स्वानीलाई त्यो कुरा बताए (भने)। ऊ मौन बसे। उसले एउटा औषधी मिलाएर उसकहाँ गएर “बहिनी, यो औषधी लगाऊ” भनी लगाउन दिए। तत्पश्चात्, उसको दुबै आँखा, बट्टि निभेझैं भयो। उक्त वैद्य चक्षुपाल हो।

भिक्षुहरू, त्यसबेला मेरो पुत्रले गरेको कर्म पछ्याउँदैछ। पापकर्म भनेको यो धुर तानीरहेका गोरुको खुट्टा पछाडी चक्काझैं पछ्याउँछन् भनी यो कुरा बताउनु भई संदर्भ मिलाएर बुद्धशासनलाई प्रतिस्थापित गर्नको निम्ति राजमुद्राद्वारा छाप राखेझैं धर्मराजाले (बुद्धले) यो गाथा आज्ञा गर्नुभयो –

१. मनोपुब्बङ्गमा धम्मा, मनोसेट्ठा मनोमया।
मनसा चे पदुट्ठेन, भासति वा करोति वा।
ततो नं दुक्खमन्वेति, चक्कव वहतो पदं॥

१. “मन अगुवाइ हुने स्वभाव धर्म हो, मन श्रेष्ठ हो, मनोमय हो।
यदि प्रदुष्ट मनले कुरा गर्छ वा काम गर्छ भने।
ती कारणले उसलाई दुःख पछ्याउँछ, (गाडा) तानीरहेका (गोरुको)
खुट्टाका पछाडि चक्काझैं॥”

त्यहाँ मन भनेको कामावचर कुशलदि भेद अनुसार सबै चार भूमिगत (चतुर्भूमिक) चित्त हो। यो पदमा त्यसबेला त्यो वैद्यमा उत्पन्न भएको चित्त अनुसार नियमित, विश्लेषण र विभाजित गर्दा दौर्मनस्यसहगत प्रतिघसम्प्रयुक्त चित्त नै उपलब्ध हुन्छ। अगुवाइ हुने भनेको ती (वेदना, संज्ञा र संस्कार स्कन्ध) भन्दा प्रथमगामी हुने हो। धर्म भनेको गुण, देशना, परियत्ति र निसत्त्वनिर्जीवको भेद अनुसार चार प्रकारका स्वभावधर्म छन्। ती मध्ये –

“न धर्म र अधर्म, दुबै समान फलविपाक दिने हो।
अधर्मले नरकमा लग्छ, धर्मले स्वर्गमा पुर्‍याउँछ॥”^९

^९(थेस्सा० ३०४; जा० १.१५.३८६)

यो गुणधर्म हो। “भिक्षुहरू, आदिकल्याण धर्म तिमीहरूलाई भन्छु”^{१०} भनी भनेको यो देशनाधर्म हो। “ भिक्षुहरू, यहाँ कुनै कुलपुत्रहरूले सूत्र गेय्यादिधर्मलाई परिपूर्ण (अध्ययन) गर्छ”^{११} भनी भनेको यो परियत्ति धर्म हो। “त्यस समयमा धर्म उत्पन्न हुन्छ, स्कन्ध उत्पन्न हुन्छ”^{१२} भनी भनेको यो निसत्त्वधर्म हो। निर्जीवधर्म पनि त्यहि नै हो। ती मध्ये यो ठाउँमा निसत्त्वनिर्जीवधर्मको अभिप्राय हो। त्यो अर्थ अनुसार तीन अरूप स्कन्धहरू – वेदनास्कन्ध, संज्ञास्कन्ध र संस्कारस्कन्ध हुन्। यी स्कन्धहरू भन्दा अगाडि मन प्रथमगामी हुने भएकोले ‘अगुवाइ’ भनिन्छ।

यीसंग एउटै नै आधार र एउटै नै आरम्भण भएको, अघि पनि होइन पछि पनि होइन, एकै साथ, एकै क्षणमा नै उत्पन्न भएपनि मन कसरी पूर्वगामी हुन्छ त? उत्पत्तिको प्रत्यय अनुसार हुन्छ। जसरी धेरै चोरहरू मिली एकैसाथ गाउँ आदि घातकर्म गर्ने अवस्थामा “यिनीहरूका को पूर्वगामी हो?” भनी सोधिँदा जो तिनीहरूका कारण (प्रत्यय, नायक) हुन्छ, जसको आधारले तिनीहरूले त्यो काम गर्दैछन्, त्यो दत्त भन्ने वा मित्त भन्ने होस्, तिनीहरू भन्दा पूर्वगामी भनी भन्छन्, यसरी नै यसलाई पनि जान्नुपर्छ। यसरी उत्पत्तिको प्रत्यय अनुसार ती मध्ये मन पूर्वगामी भई मन अगुवाइ भनेको हो। ती तीन स्कन्ध, मन उत्पन्न नभएमा उत्पन्न हुन सक्दैन, मन कुनै कुनै चैतसिक उत्पन्न नभएता पनि उत्पन्न नै हुन्छ। अधिपति अनुसार तिनीहरूका मनश्रेष्ठ हुने भएकोले मन श्रेष्ठ भनेको हो। जसरी चोरहरू मध्ये चोरहरूका नायक अधिपतिलाई श्रेष्ठ भनिन्छ। त्यसरी नै ती स्कन्धहरूका मन अधिपति भएकोले मन श्रेष्ठ हो। जसरी काठ आदिद्वारा बनाइएको भाँडाकुडालाई काठका भाँडाकुडा आदि भनिन्छ, त्यसरी नै ती पनि मनले उत्पन्न हुने भएकाले मनोमय भनेको हो।

प्रदुष्ट भनेको बाहिरबाट आएका अभिध्या (लोभ) आदि दोषले प्रदुष्ट हुने हो। स्वाभाविक चित्त भवङ्गचित्त हो, त्यो चित्त अप्रदुष्ट (निर्मल) हुन्छ। जसरी सफा पानीमा नीलो आदि रङ्ग परेमा पानी नीलो आदि नै भएर जान्छ, न नयाँ पानी हुन्छ, न त अधिको सफा पानी नै हुन्छ। त्यसरी नै मन पनि बाह्य अभिध्या (लोभ) आदि दोषले प्रदुष्ट हुने हो, न नयाँ चित्त हुन्छ, न त अधिका भवङ्गचित्त नै हुन्छ, त्यसैले भगवान् बुद्धले आज्ञा गर्नुभयो – “भिक्षुहरू, यो चित्त प्रभास्वर (स्वच्छ, निर्मल) छ, त्यो चित्तमा बाहिरबाट आएका क्लेशले उपक्लिष्ट हुन्छ।”^{१३} यसरी मनले यदि कुरा

^{१०}(म० नि० ३.४२०)

^{११}(म० नि० १.२३९)

^{१२}(ध० स० १२१)

^{१३}(अ० नि० १.४९)

गर्छ वा काम गर्छ भनेको उसले भनिँदा चार प्रकारका वाग्दुश्चरितले भन्छ, गरिँदा तीन प्रकारका कायदुश्चरितले गर्छ, नभनिँदा र नगरिँदा ती अभिध्यादिबाट मन प्रदुष्ट गरी तीन प्रकारले मनोदुश्चरितले पूर्ण गर्छ। यसरी उसको दश अकुशल कर्मपथ पूर्ण हुन्छ।

ती कारणहरूले उसलाई दुःख पछ्याउँछ भनेको त्यो तीन दुश्चरितका कारणले त्यस पुद्गललाई दुःख पछ्याउँछ, दुश्चरितको प्रभावले चार अपायभूमिमा वा मनुष्यभावमा पुगेतापनि कायिक वा अरू अरू दुःखले गर्दा पनि कायिक र चैतसिक दुःखविपाक पछ्याउँछ। यस्तो किन?(गाडा) तानीरहेका (गोरुको) खुट्टाका पछाडि चक्काभैँ भनेको गाडा तानीरहेका र धुर बोकीरहेका गोरुको खुट्टाका पछाडी चक्काभैँ हो। जसरी उसले एक दिन, दुई दिन, पाँच दिन, दश दिन, पन्ध्र दिन, एक महिना सम्म बोकीरहँदा चक्कालाई फर्काउँन सकिदैन, छोड्न सकिदैन, त्यसपछि त्यो गोरु अगाडि जाँदा घाँटिमा बाँधेका काठ र दोरीले घाँटिमा दुःख दिन्छ, पछाडि जाँदा चक्काले तिग्रामा घर्षण गर्छ। यी दुई प्रकारले दुःखकष्ट दिँदै चक्का उसको खुट्टाका पछिपछि लाग्छन्, त्यसरी नै मन प्रदुष्ट गरी तीन दुश्चरित पूर्ण गरीरहेका पुद्गललाई नरकादि त्यहाँ त्यहाँ गएको ठाउँमा दुश्चरित मूलक कायिक र चैतसिक दुःखविपाक पछ्याउँछ।

गाथाको अन्तमा तीसहजार भिक्षुहरू प्रतिसम्भिदासहित अर्हत्त्वमा पुगे। समागम भएका परिषद्हरूलाई पनि धर्मदेशना सार्थक र सफल भयो।

चक्षुपाल स्थविरको कथा समाप्त।

संस्कृतच्छायाः

१. मनःपूर्वङ्गमा धर्मा मनःश्रेष्ठा मनोमयाः।
मनसा चेत् प्रदुष्टेन भाषते वा करोति वा।
तत एनं दुःखमन्वेति चक्रमिव बहतः पदम्॥१॥

२. मट्टकुण्डलीवत्थु

२. मनोपुब्बङ्गमाधम्माति दुतियगाथापि सावत्थियंयेव मट्टकुण्डलिं आरब्ध भासिता ।

सावत्थियं किर अदिन्नपुब्बको नाम ब्राह्मणो अहोसि । तेन कस्सचि किञ्चि न दिन्नपुब्बं, तेन तं “अदिन्नपुब्बको”त्वेव सज्जानिंसु । तस्स एकपुत्तको अहोसि पियो मनापो । अथस्स पिलन्धनं कारेतुकामो “सचे सुवण्णकारे कारेस्सामि, भत्तवेतनं दातब्बं भविस्सती”ति सयमेव सुवण्णं कोट्टेत्वा मट्टानि कुण्डलानि कत्वा अदासि । तेनस्स पुत्तो मट्टकुण्डलीत्वेव पज्जायित्थ । तस्स सोळसवस्सिककाले पण्डुरोगो उदपादि । तस्स माता पुत्तं ओलोकेत्वा, “ब्राह्मण, पुत्तस्स ते रोगो उप्पन्नो, तिकिच्छापेहि न”न्ति आह । “भोति सचे वेज्जं आनेस्सामि, भत्तवेतनं दातब्बं भविस्सति; किं त्वं मम धनच्छेदं न ओलोकेस्ससी”ति? “अथ नं किं करिस्ससि, ब्राह्मणा”ति? “यथा मे धनच्छेदो न होति, तथा करिस्सामी”ति । सो वेज्जानं सन्तिकं गत्वा “असुकरोगस्स नाम तुम्हे किं भेसज्जं करोथा”ति पुच्छि । अथस्स ते यं वा तं वा रुक्खतचादिं आचिक्खन्ति । सो तमाहरित्वा पुत्तस्स भेसज्जं करोति । तं करोन्तस्सेवस्स रोगो बलवा अहोसि, अतेकिच्छभावं उपागमि । ब्राह्मणो तस्स दुब्बलभावं जत्वा एकं वेज्जं पक्कोसि । सो तं ओलोकेत्वाव “अम्हाकं एकं किच्चं अत्थि, अज्जं वेज्जं पक्कोसित्वा तिकिच्छापेही”ति तं पहाय निक्खमि । ब्राह्मणो तस्स मरणसमयं जत्वा “इमस्स दस्सनत्थाय आगता अन्तोगेहे सापतेय्यं पस्सिस्सन्ति, बहि नं करिस्सामी”ति पुत्तं नीहरित्वा बहिआळिन्दे निपज्जापेसि ।

तं दिवसं भगवा बलवपच्चूससमये महाकरुणासमापत्तितो वुट्ठाय पुब्बबुद्धेसु कताधिकारानं उस्सन्नकुसलमूलानं वेनेय्यबन्धवानं दस्सनत्थं

बुद्धचक्खुना लोकं वोलोकेन्तो दससहस्सचक्कवाळेसु जाणजालं पत्थरि ।
 मट्टुकुण्डली बहिआळिन्दे निपन्नाकारेनेव तस्स अन्तो पज्जायि । सत्था तं
 दिस्वा तस्स अन्तोगेहा नीहरित्वा तत्थ निपज्जापितभावं जत्वा “अत्थि नु
 खो मय्हं एत्थ गतपच्चयेन अत्थो”ति उपधारेन्तो इदं अद्दस - अयं माणवो
 मयि चित्तं पसादेत्वा कालं कत्वा तावत्तिसदेवलोके तिसयोजनिके
 कनकविमाने निब्बत्तिस्सति, अच्छरासहस्सपरिवारो भविस्सति, ब्राह्मणोपि तं
 झापेत्वा रोदन्तो आळाहने विचरिस्सति । देवपुत्तो तिगावुत्तप्पमाणं
 सट्ठिसकटभारालङ्कारपटिमण्डितं अच्छरासहस्सपरिवारं अत्तभावं ओलोकेत्वा
 “केन नु खो कम्मेन मया अयं सिरिसम्पत्ति लद्धा”ति ओलोकेत्वा मयि
 चित्तप्पसादेन लद्धभावं जत्वा “अयं ब्राह्मणो धनच्छेदभयेन मम
 भेसज्जमकत्वा इदानि आळाहनं गन्त्वा रोदति, विप्पकारप्पत्तं नं
 करिस्सामी”ति पितरि रोदन्ते मट्टुकुण्डलिवण्णेन आगन्त्वा आळाहनस्साविदूरे
 निपज्जित्वा रोदिस्सति । अथ नं ब्राह्मणो “कोसि त्व”न्ति पुच्छिस्सति ।
 “अहं ते पुत्तो मट्टुकुण्डली”ति आचिक्खिस्सति । “कुहिं निब्बत्तोसी”ति?
 “तावत्तिसभवने”ति । “किं कम्मं कत्वा”ति वुत्ते मयि चित्तप्पसादेन
 निब्बत्तभावं आचिक्खिस्सति । ब्राह्मणो “तुम्हेसु चित्तं पसादेत्वा सग्गे निब्बत्तो
 नाम अत्थी”ति मं पुच्छिस्सति । अथस्साहं “एत्तकानि सतानि वा सहस्सानि
 वा सतसहस्सानि वाति न सक्का गणना परिच्छिन्दितु”न्ति वत्वा धम्मपदे
 गाथं भासिस्सामि । गाथापरियोसाने चतुरासीतिया पाणसहस्सानं
 धम्माभिसमयो भविस्सति, मट्टु कुण्डली सोतापन्नो भविस्सति । तथा
 अदिन्नपुब्बको ब्राह्मणो । इति इमं कुलपुत्तं निस्साय महाधम्माभिसमयो
 भविस्सतीति दिस्वा पुनदिवसे कतसररीरपटिजग्नो महाभिक्खुसङ्घपरिवुत्तो
 सावत्थिं पिण्डाय पविसित्वा अनुपुब्बेन ब्राह्मणस्स गेहद्वारं गतो ।

तस्मिं खणे मट्टुकुण्डली अन्तोगेहाभिमुखो निपन्नो होति । अथस्स
 सत्था अत्तनो अपस्सनभावं जत्वा एकं रस्मिं विस्सज्जेसि । माणवो “किं

ओभासो नामेसो”ति परिवत्तेत्वा निपन्नोव सत्थारं दिस्वा, “अन्धबालपितरं निस्साय एवरूपं बुद्धं उपसङ्गमित्वा कायवेय्यावटिकं वा कातुं दानं वा दातुं धम्मं वा सोतुं नालत्थं, इदानी मे हत्थापि अनधिपतेय्या, अज्जं कत्तब्बं नत्थी”ति मनमेव पसादेसि । सत्था “अलं एत्तकेन चित्तप्पसादेन इमस्सा”ति पक्कामि । सो तथागते चक्खुपथं विजहन्तेयेव पसन्नमनो कालं कत्वा सुत्तप्पबुद्धो विय देवलोके तिसयोजनिके कनकविमाने निब्बत्ति ।

ब्राह्मणोपिस्स सरीरं ज्ञापेत्वा आळाहने रोदनपरायणो अहोसि, देवसिकं आळाहनं गन्त्वा रोदति - “कहं एकपुत्तक, कहं एकपुत्तका”ति । देवपुत्तोपि अत्तनो सम्पत्तिं ओलोकेत्वा, “केन मे कम्मेन लद्धा”ति उपधारेन्तो “सत्थरि मनोपसादेना”ति जत्वा “अयं ब्राह्मणो मम अफासुककाले भेसज्जमकारेत्वा इदानी आळाहनं गन्त्वा रोदति, विप्पकारप्पत्तमेव नं कातुं वट्टती”ति मट्टकुण्डलिवण्णेन आगन्त्वा आळाहनस्साविदूरे बाहा पग्गय्ह रोदन्तो अट्टासि । ब्राह्मणो तं दिस्वा “अहं ताव पुत्तसोकेन रोदामि, एस किमत्थं रोदति, पुच्छिस्सामि न”न्ति पुच्छन्तो इमं गाथमाह -

“अलङ्कतो मट्टकुण्डली, मालधारी हरिचन्दनुस्सदो ।
बाहा पग्गय्ह कन्दसि, वनमज्झे किं दुक्खितो तुव”न्ति॥¹⁴
सो माणवो आह -

“सोवण्णमयो पभस्सरो, उप्पन्नो रथपज्जरो मम ।
तस्स चक्कयुगं न विन्दामि, तेन दुक्खेन जहामि जीवित”न्ति॥¹⁵

अथ नं ब्राह्मणो आह -

¹⁴(वि. व. १२०७; पे. व. १८६)

¹⁵(व. १२०८; पे. व. १८७)

“सोवण्णमयं मणिमयं, लोहितकमयं अथ रूपियमयं ।
आचिक्ख मे भद्द माणव, चक्कयुगं पटिपादयामि ते”ति॥¹⁶

तं सुत्वा माणवो “अयं ब्राह्मणो पुत्तस्स भेसज्जमकत्वा
पुत्तपतिरूपकं मं दिस्वा रोदन्तो ‘सुवण्णादिमयं रथचक्कं करोमी’ति वदति,
होतु निग्गणिहस्सामि न’न्ति चिन्तेत्वा “कीव महन्तं मे चक्कयुगं
करिस्ससी”ति वत्वा “याव महन्तं आकङ्खसि, ताव महन्तं करिस्सामी”ति
वुत्ते “चन्दिमसूरियेहि मे अत्थो, ते मे देही”ति याचन्तो आह -

“सो माणवो तस्स पावदि, चन्दसूरिया उभयेत्थ दिस्सरे ।
सोवण्णमयो रथो मम, तेन चक्कयुगेन सोभती”ति॥¹⁷

अथ नं ब्राह्मणो आह -

“बालो खो त्वं असि माणव, यो त्वं पत्थयसे अपत्थियं ।
मज्जामि तुवं मरिस्ससि, न हि त्वं लच्छसि चन्दसूरिये”ति॥¹⁸

अथ नं माणवो आह -

“किं पन पज्जायमानस्सत्थाय रोदन्तो बालो होति, उदाहु
अपज्जायमानस्सत्थाया”ति वत्वा -

“गमनागमनम्पि दिस्सति, वण्णधातु उभयेत्थ वीथिया ।

¹⁶(वि. व. १२०९; पे. व. १८८)

¹⁷(वि. व. १२१०; पे. व. १८९)

¹⁸(वि. व. १२११; पे. व. १९०)

पेतो कालकतो न दिस्सति, को निध कन्दतं बाल्यतरो”ति॥¹⁹

तं सुत्वा ब्राह्मणो “युत्तं एस वदती”ति सल्लक्खेत्वा -

“सच्चं खो वदेसि माणव, अहमेव कन्दतं बाल्यतरो ।
चन्दं विय दारको रुदं, पेतं कालकताभिपत्थयि”न्ति॥²⁰-

वत्वा तस्स कथाय निस्सोको हुत्वा माणवस्स थुतिं करोन्तो इमा
गाथा अभासि

“आदित्तं वत मं सन्तं, घतसित्तं पावकं ।
वारिना विय ओसिञ्चं, सब्बं निब्बापये दरं॥
“अब्बही वत मे सल्लं, सोकं हृदयनिस्सितं ।
यो मे सोकपरेतस्स, पुत्तसोकं अपानुदि॥
“स्वाहं अब्बूळ्हसल्लोस्मि, सीतिभूतोस्मि निब्बुतो ।
न सोचामि न रोदामि, तव सुत्वान माणवा”ति॥²¹

अथ नं “को नाम त्व”न्ति पुच्छन्तो -

“देवतानुसि गन्धब्बो, अदु सक्को पुरिन्ददो ।
को वा त्वं कस्स वा पुत्तो, कथं जानेमु तं मय”न्ति॥²²-

आह । अथस्स माणवो -

¹⁹(वि. व. १२१२; पे. व. १९१)

²⁰(वि. व. १२१३; पे. व. १९२)

²¹(वि. व. १२१४-१२१६; पे. व. १९३-१९५)

²²(वि. व. १२१७; पे. व. १९६)

“यञ्च कन्दसि यञ्च रोदसि, पुत्तं आळाहने सयं दहित्वा ।
स्वाहं कुसलं करित्वा कम्मं, तिदसानं सहब्यतं गतो”ति॥²³-

आचिक्खि । अथ नं ब्राह्मणो आह -

“अप्पं वा बहुं वा नाद्वसाम, दानं ददन्तस्स सके अगारे ।
उपोसथकम्मं वा तादिसं, केन कम्मेन गतोसि देवलोक”न्ति॥²⁴

माणवो आह -

“आबाधिकोहं दुक्खितो गिलानो, आतूररूपोमिह सके निवेसने ।
बुद्धं विगतजरं वितिण्णकद्धं, अद्वक्खिं सुगतं अनोमपज्जं ॥
“स्वाहं मुदितधनो पसन्नचित्तो, अज्जलिं अकरिं तथागतस्स ।
ताहं कुसलं करित्वान कम्मं, तिदसानं सहब्यतं गतो”ति॥²⁵

तस्मिं कथेन्तेयेव ब्राह्मणस्स सकलसरीरं पीतिया परिपूरि । सो तं
पीतिं पवेदेन्तो

Dhamma.Digital

“अच्छरियं वत अब्भुतं वत,
अज्जलिकम्मस्स अयमीदिसो विपाको ।
अहमि पमुदितमनो पसन्नचित्तो,

²³(वि. व. १२१८; पे. व. १९७)

²⁴(वि. व. १२१९; पे. व. १९८)

²⁵(वि. व. १२२०-१२२१; पे. व. १९९-२००)

अज्जेव बुद्धं सरणं वजामी”ति॥²⁶-

आह । अथ नं माणवो -

“अज्जेव बुद्धं सरणं वजाहि, धम्मञ्च सङ्खञ्च पसन्नचित्तो ।
तथेव सिक्खापदानि पञ्च, अखण्डफुल्लानि समादियस्सु ॥
पाणातिपाता विरमस्सु खिप्पं, लोके अदिन्नं परिवज्जयस्सु ।
अमज्जपो मा च मुसा भणाहि,
सकेन दारेन च होहि तुट्ठो”ति॥²⁷-

आह । सो “साधू”ति सम्पटिच्छित्वा इमा गाथा अभासि -

“अत्थकामोसि मे यक्ख, हितकामोसि देवते ।
करोमि तुय्हं वचनं, त्वंसि आचरियो मम ॥
“उपेमि सरणं बुद्धं, धम्मञ्चापि अनुत्तरं ।
सङ्खञ्च नरदेवस्स, गच्छामि सरणं अहं ॥

“पाणातिपाता विरमामि खिप्पं, लोके अदिन्नं परिवज्जयामि ।
अमज्जपो नो च मुसा भणामि, सकेन दारेन च होमि तुट्ठो”ति॥²⁸

²⁶(वि. व. १२२२; पे. व. २०१)

²⁷(वि. व. १२२३-१२२४; पे. व. २०२-२०३)

²⁸(वि. व. १२२५-१२२७; पे. व. २०४-२०६)

अथ नं देवपुत्तो, “ब्राह्मण, ते गेहे बहं धनं अत्थि, सत्थारं उपसङ्गमित्वा दानं देहि, धम्मं सुणाहि, पज्जं पुच्छाही”ति वत्वा तत्थेव अन्तरधायि ।

ब्राह्मणोपि गेहं गन्त्वा ब्राह्मणिं आमन्तेत्वा, “भदे, अहं अज्ज समणं गोतमं निमन्तेत्वा पज्जं पुच्छिस्सामि, सक्कारं करोही”ति वत्वा विहारं गन्त्वा सत्थारं नेव अभिवादेत्वा न पटिसन्थारं कत्वा एकमन्तं ठितो, “भो गोतम, अधिवासेहि अज्जतनाय भत्तं सद्धिं भिक्खुसङ्घेना”ति आह । सत्था अधिवासेसि । सो सत्थु अधिवासनं विदित्वा वेगेनागन्त्वा सके निवेसने पणीतं खादनीयं भोजनीयञ्च पटियादापेसि । सत्था भिक्खुसङ्घपरिवुतो तस्स गेहं गन्त्वा पज्जत्तासने निसीदि । ब्राह्मणो सक्कच्चं परिविसि, महाज्जो सन्निपति । मिच्छादिट्टिकेन किर तथागते निमन्तिते द्वे जनकाया सन्निपतन्ति मिच्छादिट्टिका “अज्ज समणं गोतमं पज्जं पुच्छनाय विहेठियमानं पस्सिस्सामा”ति सन्निपतन्ति, सम्मादिट्टिका “अज्ज बुद्धविसयं बुद्धलीळं पस्सिस्सामा”ति सन्निपतन्ति । अथ खो ब्राह्मणो कतभत्तकिच्चं तथागतमुपसङ्गमित्वा नीचासने निसिन्नो पज्जं पुच्छि - “भो गोतम, तुम्हाकं दानं अदत्वा पूजं अकत्वा धम्मं असुत्वा उपोसथवासं अवसित्वा केवलं मनोपसादमत्तेनेव सग्गे निब्बत्ता नाम होन्ती”ति? “ब्राह्मण, कस्मा मं पुच्छसि, ननु ते पुत्तेन मट्टकुण्डलिना मयि मनं पसादेत्वा अत्तनो सग्गे निब्बत्तभावो कथितो”ति? “कदा, भो गोतमा”ति? ननु त्वं अज्ज सुसानं गन्त्वा कन्दन्तो अविदूरे बाहा पग्गय्ह कन्दन्तं एकं माणवं दिस्वा “अलङ्कतो मट्टकुण्डली, मालधारी हरिचन्दनुस्सदो”ति द्वीहि जनेहि कथितकथं पकासेन्तो सब्बं मट्टकुण्डलिवत्थुं कथेसि । तेनेवेतं बुद्धभासितं नाम जातं ।

तं कथेत्वा च पन “न खो, ब्राह्मण, एकसतं वा न द्वेसतं, अथ खो मयि मनं पसादेत्वा सग्गे निब्बत्तानं गणना नाम नत्थी”ति आह । अथ

महाजनो न निब्बेमतिको होति, अथस्स अनिब्बेमतिकभावं विदित्वा सत्था “मट्टकुण्डलिदेवपुत्तो विमानेनेव सद्धिं आगच्छतू”ति अधिट्ठासि । सो तिगावुतप्पमाणेनेव दिब्बाभरणपटिमण्डितेन अत्तभावेन आगन्त्वा विमानतो ओरुह्य सत्थारं वन्दित्वा एकमन्तं अट्ठासि । अथ नं सत्था “त्वं इमं सम्पत्तिं किं कम्मं कत्वा पटिलभी”ति पुच्छन्तो -

“अभिवक्कन्तेन वण्णेन, या त्वं तिट्ठसि देवते ।

ओभासेन्ती दिसा सब्बा, ओसधी विय तारका ।

पुच्छामि तं देव महानुभाव, मनुस्सभूतो किमकासि पुज्ज”न्ति॥ -

गाथमाह । “देवपुत्तो अयं मे, भन्ते, सम्पत्ति तुम्हेसु चित्तं पसादेत्वा लद्धा”ति । “मयि चित्तं पसादेत्वा लद्धा ते”ति? “आम, भन्ते”ति । महाजनो देवपुत्तं ओलोकेत्वा “अच्छरिया वत्त, भो, बुद्धगुणा, अदिन्नपुब्बकब्राह्मणस्स नाम पुत्तो अज्जं किञ्चि पुज्जं अकत्वा सत्थरि चित्तं पसादेत्वा एवरूपं सम्पत्तिं पटिलभी”ति तुट्ठिं पवेदेसि ।

अथ नेसं कुसलाकुसलकम्मकरणे मनोव पुब्बङ्गमो, मनोव सेट्ठो । पसन्नेन हि मनेन कत्तं कम्मं देवलोकं मनुस्सलोकं गच्छन्तं पुग्गलं छायाव न विजहतीति इदं वत्थुं कथेत्वा अनुसन्धिं घटेत्वा पतिट्ठापितमत्तिकं सासनं राजमुद्दाय लज्जन्तो विय धम्मराजा इमं गाथमाह

२. “मनोपुब्बङ्गमा धम्मा, मनोसेट्ठा मनोमया ।

मनसा चे पसन्नेन, भासति वा करोति वा ।

ततो नं सुखमन्वेति, छायाव अनपायिनी”ति॥

तत्थ किञ्चापि मनोति अविसेसेन सब्बम्पि चतुभूमिकचित्तं वुच्चति, इमस्मिं पन पदे नियमियमानं ववत्थापियमानं परिच्छिज्जियमानं अट्ठविधं कामावचरकुसलचित्तं लब्धति । वत्थुवसेन पनाहरियमानं ततोपि सोमनस्ससहगतं जाणसम्पयुत्तचित्तमेव लब्धति । पुब्बङ्गमाति तेन पठमगामिना हुत्वा समन्नागता । धम्माति वेदनादयो तयो खन्धा । एते हि उप्पादपच्चयट्ठेन सोमनस्ससम्पयुत्तमनो पुब्बङ्गमो एतेसन्ति मनोपुब्बङ्गमा नाम । यथा हि बहूसु एकतो हुत्वा महाभिक्षुसङ्घस्स चीवरदानादीनि वा उळारपूजाधम्मस्सवनादीनि वा मालागन्धसक्कारकरणादीनि वा पुञ्ञानि करोन्तेसु “को एतेसं पुब्बङ्गमो”ति वुत्ते यो तेसं पच्चयो होति, यं निस्साय ते तानि पुञ्ञानि करोन्ति, सो तिस्सो वा फुस्सो वा तेसं पुब्बङ्गमोति वुच्चति, एवंसम्पदमिदं वेदितब्बं । इति उप्पादपच्चयट्ठेन मनो पुब्बङ्गमो एतेसन्ति मनोपुब्बङ्गमा । न हि ते मने अनुप्पज्जन्ते उप्पज्जितुं सक्कोन्ति, मनो पन एकच्चेसु चेतसिकेसु अनुप्पज्जन्तेसुपि उप्पज्जतियेव । एवं अधिपतिवसेन पन मनो सेट्ठो एतेसन्ति मनोसेट्ठा । यथा हि गणादीनं अधिपति पुरिसो गणसेट्ठो सेणिसेट्ठोति वुच्चति, तथा तेसम्पि मनोव सेट्ठो । यथा पन सुवण्णादीहि निष्फादितानि भण्डानि सुवण्णमयादीनि नाम होन्ति, तथा एतेपि मनतो निष्फन्नत्ता मनोमया नाम ।

पसन्नेनाति अनभिज्झादीहि गुणेहि पसन्नेन । भासति वा करोति वाति एवरूपेन मनेन भासन्तो चतुब्बिधं वचीसुचरितमेव भासति, करोन्तो तिविधं कायसुचरितमेव करोति, अभासन्तो अकरोन्तो ताय अनभिज्झादीहि पसन्नमानसताय तिविधं मनोसुचरितं पूरेति । एवमस्स दस कुसलकम्मपथा पारिपूरिं गच्छन्ति ।

ततो नं सुखमन्वेतीति ततो तिविधसुचरिततो नं पुगलं सुख मन्वेति । इध तेभूमिकम्पि कुसलं अधिप्पेतं, तस्मा तेभूमिकसुचरितानुभावेन

सुगतिभवे निब्बत्तं पुग्गलं, दुग्गतियं वा सुखानुभवनद्वाने ठितं कायवत्थुकम्पि इतरवत्थुकम्पि अवत्थुकम्पीति कायिकचेतसिकं विपाकसुखं अनुगच्छति, न विजहतीति अत्थो वेदितब्बो। यथा किं? छायाव अनपायिनीति यथा हि छाया नाम सरीरप्पटिबद्धा सरीरे गच्छन्ते गच्छति, तिद्वन्ते तिद्वति, निसीदन्ते निसीदति, न सक्कोति, “सण्हेन वा फरुसेन वा निवत्ताही”ति वत्त्वा वा पोथेत्त्वा वा निवत्तापेतुं। कस्मा? सरीरप्पटिबद्धत्ता। एवमेव इमेसं दसन्नं कुसलकम्मपथानं आचिण्णसमाचिण्णकुसलमूलिकं कामावचरादिभेदं कायिकचेतसिकसुखं गतगतद्वाने अनपायिनी छाया विय हुत्वा न विजहतीति।

गाथापरियोसाने चतुरासीतिया पाणसहस्सानं धम्माभिसमयो अहोसि, मट्टकुण्डलिदेवपुत्तो सोतापत्तिफले पतिद्वहि, तथा अदिन्नपुब्बको ब्राह्मणो। सो तावमहन्तं विभवं बुद्धसासने विप्पकिरीति।

मट्टकुण्डलीवत्थु दुतियं।

Dhamma.Digital

२. मट्टकुण्डलीको कथा

“मन अगुवाइ हुने स्वभाव धर्म....” भन्ने यो दोश्रो गाथा पनि श्रावस्तिमा नै मट्टकुण्डलीको बारेमा आज्ञा गर्नुभयो।

हामीले सुन्यौं, श्रावस्तिमा अदिन्नपुब्बक भन्ने एकजना ब्राह्मण थियो। उसले कसैलाई केही पनि पहिले नदिएको कारणले उसलाई “अदिन्नपुब्बक” भनी नै चिने। उसको एकजना मात्र मनपराउने प्रिय छोरो थियो। त्यसपछि उसलाई कुण्डल बनाउने इच्छा भई “यदि सुनारलाई बनाउन दिएमा, ज्याला दिनुपर्ने हुन्छ” भनी आफूले नै सुन पितेर डल्लो पारी कुण्डल बनाइदिए। त्यसैले उसको छोरा मट्टकुण्डली भनी परिचित भयो। त्यो बच्चा १६ वर्षमा पुग्दा पाण्डुरोग उत्पन्न भयो। उसको आमाले छोरालाई देखेर, “ब्राह्मण, तिमी छोरालाई रोग उत्पन्न भयो, उसलाई औषधी उपचार गर्नुस्” भनी भनीन्। “भद्रे, यदि वैद्यलाई बोलायौं भने, ज्याला दिनुपर्ने हुन्छ, के तिमीले मेरो धन नाश हुने देखेनौ?” “त्यसपछि उसलाई के गर्नु त, ब्राह्मण?” “जसरी मेरो धन नाश हुने छैन, त्यसरी नै गर्नु पर्ला।” ऊ वैद्यहरूकहाँ गएर “फलनो रोग हुनेलाई तपाईंहरूले कुन औषधी उपचार गर्नु हुन्छ?” भनी सोधे। त्यसपछि उसलाई तिनीहरूले जेपाए त्यहिं रुखका बोक्रादि बताइदियो। उसले ती रुखका बोक्रादि ल्याई छोरालाई औषधी उपचार गर्छ। त्यो औषधी उपचार गरिरहँदा नै उसको रोग भन् प्रबल भयो, उपचार गर्न नसकिने अवस्थामा पुगे। ब्राह्मणले बच्चाको दुर्बलभाव जानी एकजना वैद्यलाई बोलायो। उसले बालकलाई हेरेर “मेरो एउटा काम छ, अर्को वैद्यलाई बोलाई औषधी उपचार गर” भनी उसलाई छोडेर बाहिरियो। ब्राह्मणले बच्चाको मृत्यु हुने समय जानेर “यो बालकलाई हेर्नेछौं भनी आउनेहरूले घरभित्रका सम्पत्ति देख्नेछन्, बालकलाई बाहिर राख्नेछु” भनी छोरालाई बाहिर ल्याई आगनको दलानमा लेटाउन ल्याए।

त्यस दिनमा भगवान् बुद्धले, बिहान सबैरै महाकरुणासमापत्ति ध्यानबाट उठेर पूर्व बुद्धसित प्रार्थना गरी आएका, धेरै कुशलकर्म सञ्चय गरी राखेका, बोध हुन क्षमता भएकाहरूलाई हेर्न बुद्धचक्षुद्वारा लोकमा हेरेर, दशहजार चक्रवालमा ज्ञानजाल फैलाउनुभयो। मट्टकुण्डली बाहिर आगनको दलानमा लेटिरहेको आकार ज्ञानजालभित्र देख्न थाले। शास्ताले उसलाई देखेर, घरभित्रबाट बाहिर ल्याई त्यहाँ लेटाइ राखेकोभाव जानी “के म त्यहाँ जानुपर्ने कारण छ?” भनी बिचार गरी हेर्दा यस्तो देख्नुभयो – यो माणव मप्रति मन प्रसन्न गरी, मृत्युपछि तावर्तिस देवलोकमा तीस योजन भएको सुनको विमानमा उत्पन्न हुनेछ, हजार अप्सरापरिवार हुनेछ, ब्राह्मणले उसलाई जलाई दाहसंस्कार गरी रुँदै श्मशानमा जानेछ। देवपुत्रले छ (६) कोश प्रमाण साठी (६०) गाडाको भारालंकारले प्रतिमण्डित हजार अप्सरापरिवारले युक्त भएको आफ्नो शरीरलाई देखेर “के पुण्यकर्मको फलले मलाई यो श्रीसम्पत्ति प्राप्त भएको हो” भनी बिचार गर्दा मप्रति मन प्रसन्न गरी प्राप्त भएको भाव जानी “यो ब्राह्मणले धन नाश हुने भयले मलाई औषधी उपचार नगरीकन अहिले श्मशानमा गएर रुँदैछन्, उसलाई परिवर्तन गर्नेछु” भनी बाबु रोइरहेको ठाउँमा मट्टकुण्डलीको भेष लिई आई श्मशानको नजिक निहुरिएर रुनेछ। त्यसपछि उसलाई ब्राह्मणले “तिमी को हो?” भनी सोध्नेछ। “म तिम्रो छोरा मट्टकुण्डली हो” भनी बताउनेछ। “कहाँ जन्म भयो?” “तावर्तिस भवनमा।” “के कर्म गरी?” भनी सोधिँदा मप्रति मन प्रसन्न गरेर उत्पन्न भएको भाव बताउनेछ। ब्राह्मणले “के तपाईंप्रति चित्त प्रसन्न गरी स्वर्गमा उत्पन्न हुने छन् र?” भनी मलाई सोध्नेछ। त्यसपछि मैले उसलाई “यति सय, यति हजार, यति लाख छ भनी गणना गर्न सकिँदैनन्” भनी बताइ धम्मपदको गाथा भन्नेछु। गाथाको अन्तमा चौरासिहजार प्राणीहरूलाई धर्मज्ञान लाभ हुनेछ, मट्टकुण्डली श्रोतापन्न हुनेछ, त्यसरी नै अदिन्नपुब्बक ब्राह्मण पनि श्रोतापन्न हुनेछ। यसरी यो कुलपुत्रको आधारले महाधर्मज्ञान लाभ हुनेछ भनी देखेर, भोलिपल्ट शरीरको नित्यक्रिया सकेपछि महान् भिक्षुसङ्घद्वारा घेराई श्रावस्तिमा भिक्षाटनको निम्ति प्रवेश गरी क्रमशः ब्राह्मणको घरको आगनको दलानमा जानुभयो।

त्यस क्षणमा मडुकुण्डली घरभित्रतिर फर्केर हेरेर लेटिरहेका थिए। त्यसपछि बच्चाको आफूलाई न देखेको भाव जानी शास्ताले एउटा रश्मी छोड्नुभयो। माणवले “यो के प्रकाश (आभाष) हो?” भनी पल्टेर, लेटेर नै शास्तालाई देखेर, “अन्धमुख बाबुको कारणले गर्दा यस्तो बुद्धको नजिक गई शारीरिकरूले सेवा गर्न, दान दिन वा धर्मोपदेश सुन्न पाएन, अहिले मेरो हात पनि आफ्नो वशमा छैन, अरु केही गर्न सकिएन” भनी मन मात्र प्रसन्न गरे। शास्ताले “यसलाई यति मन प्रसन्नताले नै पुग्यो” भनी फर्कनुभयो। त्यस बच्चा पनि त्यसरी आफ्नो आँखाले न भ्याउनेगरी शास्ता जानुभएपछि प्रसन्न मनले मृत्यु भई सुती उठेकोझैं देवलोकमा तीस योजन भएको सुनको विमानमा उत्पन्न भए।

ब्राह्मणले उसको शरीर जलाएर, श्मसानमा गएर रुँछन्, दिनहुँ श्मसानमा गएर रुँछन् – “कहाँ गयो मेरो एकलो छोरो, कहाँ गयो एकलो छोरो!” देवपुत्रले पनि आफ्नो सम्पत्तिलाई हेरी, “के पुण्यकर्मले मलाई प्राप्त भएको हो” भनी हेर्दा “शास्ताप्रति मन प्रसन्न गरी” भनी जानी “यो ब्राह्मणले म विरामी हुँदा औषधी उपचार नगरीकन अहिले श्मसानमा गएर रुने गरिरहेका छन्, उसलाई परिवर्तन (बोध) गर्नु योग्य छ” भनी मडुकुण्डलीको भेष लिएर आई श्मशानको नजिक पाखुरामा हात राखी रुँदैबसे। ब्राह्मणले उसलाई देखेर “म अहिले पुत्रशोकले रुँदैछु, यो किन रुँदैछन्, उसलाई सोध्नु प्यो” भनी सोध्दै यो गाथा भने –

“अलंकृत मडुकुण्डली, मालाधारी, राम्रो श्रीखण्ड लिप्त।
पाखुरामा हात राखी रुँदैछन्,
जङ्गलको बिचमा के दुःख भएछ तिमिलार्इ।।”^{२९}

त्यस माणवले भने –

^{२९}(वि० व० १२०७; पे० व० १८६)

“सुवर्णमय प्रभास्वर, उत्पन्न भए रथ मलाई।
त्यसको दुई पाँगा मसँगै नभएकोले,
त्यो दुःखले जीवन त्याग गर्न लागे॥”^{३०}

त्यसपछि उसलाई ब्राह्मणले भने -

“सुवर्णमय, मणिमय, ताम्रको, रजतको।
भद्र माणव, भन मलाई दुई पाँगा तयार गरी दिन्छु तिमीलाई॥”^{३१}

त्यो कुरा सुनेर माणवले “यो ब्राह्मणले छोरालाई औषधी उपचार नगरीकन मलाई छोरो जस्तो देखेर रुँदै ‘सुवर्णमय रथको पाँगा दिन्छु भनी भनिरहेछ, पख, यसलाई समात्छु” भनी विचार गरेर “कत्रो दुई पाँगा मलाई बनाइदिने हो?” भनी सोधिंदा “कत्रो पाँगा इच्छाएको हो, त्यत्रो पाँगा बनाइदिनेछु” भनी भन्दा “मलाई सूर्य र चन्द्रमा जत्रो पाँगा चाहिएको छ, ती मलाई ल्याइ दिनु” भनी याचना गर्दै भने -

“उस माणवले ब्राह्मणलाई भने, सूर्य र चन्द्रमा दुबै प्रकट छन्।
मेरो सुवर्णले बनेको रथ हो,
ती दुबै पाँगाले शोभायमान हुन्छ॥”^{३२}

त्यसपछि उसलाई ब्राह्मणले भने -

“माणव, तिमी मूर्ख हुन्,
जुन तिमीले इच्छा गर्न अनुचितलाई इच्छा गरिरहेछ।

^{३०}(व० १२०८; पे० व० १८७)

^{३१}(वि० व० १२०९; पे० व० १८८)

^{३२}(वि० व० १२१०; पे० व० १८९)

मेरो विचारमा तिमी मरेपनि, तिमीलाई चन्द्रमा र सूर्य समानको पाँग्रो
पाइदैन ।।”^{३३}

त्यसपछि उसलाई माणवले भने -

“के देख्न सक्नेको निम्ति रोइरहेको मुख कि देख्न न सकिनेको
निम्ति” भनी बताउदै -

“आने र जाने देखिंदै छन्, प्रकाश पनि दुबै बाटोमा ।
मरेर कालले लगिसकेको देखिन्दैन्, को यहाँ अति मुख हो ।।”^{३४}

त्यो कुरा सुनेर ब्राह्मणले “उचित कुरा नै यसले बताइरहेको छ”
भनी विचार गरेर -

“माणव, तिमीले सत्य कुरा नै भने,
म नै रुँदै गरेको अति मुख हो ।
चन्द्रमाको निम्ति रुँदै गरेको बच्चाभैं,
मरेर कालले लगिसकेको इच्छा गरी ।।”^{३५}

भनी उसको कुरा सुनी शोक रहित भई माणवलाई स्तुति गर्दै यी
गाथाहरू भने-

“साँच्चै नै दन दन बलिरहेको ध्यूको आगोभैं ममा छन् ।
पानी छरेभैं छरे सबै आगो निभाइदिए ।
“साँच्चै नै निकालिदिए शोकरूपी काँडालाई
मेरो हृदयमा घोचिरहेको ।

^{३३}(वि० व० १२११; पे० व० १९०)

^{३४}(वि० व० १२१२; पे० व० १९१)

^{३५}(वि० व० १२१३; पे० व० १९२)

जुन पुत्र शोकले शोकाकुलित भएको मलाई, मुक्त गरिदिए॥
“त्यस काँडालाई उखेलिसकेको भएँ म, शीतल र शान्त भएँ।
अब मैले शोक गर्नेछैन, रुनै पनि छैन,
माणव, तिम्रो कुरा सुनेर॥”^{३६}

त्यसपछि उसलाई “तिमी को हो?” भनी सौध्दै-

“के तिमी देवता, गन्धर्व वा देवराज इन्द्र हो कि?
को हो, कस्को छोरो हो, कसरी तिमीलाई चिनौं मैले॥”^{३७}

भनी भने। त्यसपछि उसलाई माणवले -

“जसको निम्ति तिमी रुदै विलाप गर्दैछौ,
आफूले नै छोरालाई श्मसानमा जलाई।
ऊ मै हुँ, कुशल कर्म गरी, तावतिसमा सहवास गरें॥”^{३८}

भनी बताए। त्यसपछि उसलाई ब्राह्मणले भने -

“अलि वा धेरै मैले देखिन दान दिएको आफ्नो घरमा तिमीले।
उपोसथकर्म वा अरु त्यस्तो कुनै,
के पुण्यकर्म गरी तिमी गए देवलोकमा॥”^{३९}

माणवले भने -

“म रोगले ग्रस्त, दुःखी, अस्वस्थ, पीडायुक्त भई आफ्नो घरमा।
मैले मल रहित, शंका रहित,

^{३६}(वि० व० पे० व०)

^{३७}(वि० व० १२१७; पे० व० १९६)

^{३८}(वि० व० १२१८; पे० व० १९७)

^{३९}(वि० व० १२१९; पे० व० १९८)

श्रेष्ठ प्रज्ञावान् सुगत बुद्धलाई देखेर ।।
“मैले खुसी र प्रसन्न मनले, नमस्कार गरें तथागतलाई ।
त्यस कुशल कर्म मैले गरी, तावतिंसमा सहवास गर्न गएँ ।।”^{४०}

त्यो कुरा बताउँदै गर्दा ब्राह्मणको शरीर सबै प्रीतिले भरियो ।
उसले त्यो प्रीतिवाक्य व्यक्त गर्दै—

“आश्चर्य हो साँच्चै, अद्भुत हो साँच्चै, नमस्कार मात्र गरेकोलाई यस्तो
परिणाम ।

“म पनि खुसी र प्रसन्न मनले, आजै नै बुद्धको शरणमा जान्छु ।।”^{४१}

भनी भने । त्यसपछि उसलाई माणवले—

“अहिले नै बुद्धको शरणमा जाऊ,
प्रसन्न भई धर्म र सङ्घको पनि ।
त्यस्तै नै पाँच शिक्षापदलाई,
अखण्ड र अच्छिद्ररूपमा समादान गर ।
ज्यान लिनेदेखि अलग्न होऊ छिटै,
लोकमा नदिइकन लिने त्याग गर ।
मद्यपान रहित भई, फुटो कुरा नगर,
आफ्नी पत्नीसँग सन्तोष होऊ ।।”^{४२}

भनी भने । उसले “हुन्छ” भनी स्वीकार गरी यी गाथाहरू भने

“देव, तपाईं मेरो लागी शुभ चिन्तक हो,

^{४०}(वि० व० १२२०-१२२१; पे० व० १९९-२००)

^{४१}(वि० व० १२२२; पे० व० २०१)

^{४२}(वि० व० १२२३-१२२४; पे० व० २०२-२०३)

देव, तपाईं मेरो लागी हितकामी हो।
तपाईंको वचनलाई म सुन्छु, तपाईं मेरो आचार्य हो॥
“जान्छु म शरण बुद्धको, अनुत्तर धर्मको पनि।
नरदेवको सङ्घमा पनि, जान्छु शरण म॥
“ज्यान लिनेदेखि अलग हुन्छु छिटै,
लोकमा नदिइकन लिने त्याग गर्नेछु।
मद्यपान रहित भई भुटो कुरा बोल्नेछैन,
आफ्नी पत्नीसँग सन्तोष हुन्छु॥”^{४३}

त्यसपछि उसलाई देवपुत्रले, “ब्राह्मण, तिमीसित घरमा धेरै धनसम्पत्ति छन्, शास्ताकोमा गएर दान दिनु, धर्मोपदेश सुन्नु, प्रश्न सोध्नु” भनी सल्लाह दिई त्यहिँ नै अन्तर्धान (लोप) भए।

ब्राह्मण घरमा गएर ब्राह्मणीलाई बोलाई, “भद्रे, आज म श्रमण गौतमलाई निमन्त्रणा गरी प्रश्न सोध्नेछु, तिमीले सत्कार गर” भनी विहारमा गएर शास्तालाई अभिवादन पनि नगरीकन र कुशलवार्ता पनि नगरीकन एकातिर उभिएर, “भो, गौतम, आजको भोजन भिक्षुसङ्घ सहित स्वीकार गर्नुहोस्” भनी भने। शास्ताले स्वीकार गर्नुभयो। उसले शास्ताले स्वीकार गरेको जानी छिटै आफ्नो घरमा आई प्रणीत (स्वादिस्त) खाने पिउने (खाद्य-भोज्य) तयार गर्न लगाए। शास्ता भिक्षुसङ्घले घेराई आई घरमा जानुभई, बिछ्याएको आसनमा बस्नुभयो। ब्राह्मणले सत्कारपूर्वक सेवा गरे, धेरै मानिस जम्मा (समागम) हुन आए। मिथ्यादृष्टि भएको व्यक्तिले तथागतलाई निमन्त्रणा गर्दा दुई समूहका मानिस जम्मा हुन आउछन्। मिथ्यादृष्टि भएकाहरू “आज श्रमण गौतमलाई प्रश्न गरेर कष्ट दिइने हेर्छु” भनी जम्मा हुन आउछन्, सम्यक्दृष्टि भएकाहरू “आज बुद्धको विषयमा बुद्धलीला हेर्नेछौं” भनी जम्मा हुन आउछन्। त्यसपछि ब्राह्मणले भोजनपछि तथागतको नजिक गई सानो आसनमा बसेर प्रश्न सोधे – “भो, गौतम, तपाईंलाई दान नदिइकन, पुजा नगरीकन, धर्मोपदेश

^{४३}(वि० व० १२२५-१२२७; पे० व० २०४-२०६)

नसुनीकन, उपोसथवास नबसीकन केवल मन मात्र प्रसन्न गरेर स्वर्गमा उत्पन्न हुनेहरू छन् र?” “ब्राह्मण, किन मसँग सोध्यौ, तिम्रो छोरो मट्टकुण्डली मप्रति मन प्रसन्न गरी आफू स्वर्गमा उत्पन्न भएको कुरा बताइसक्यो, होइन र?” “भो, गौतम, कहिले?” तिमी आज श्मसानय गएको होइन र, तिमी रोइरहँदा टाढा नहुने ठाउँमा पाखुरामा हात राखी रोइरहेका एकजना माणवलाई देखेर “अलंकृत मट्टकुण्डली, मालाधारी, हरिचन्दनले लिप्त” भनी दुवै जनाले कुराकानी गरेका कुरा प्रकाश गर्नुहुदै सबै मट्टकुण्डलीको कुरा बताउनुभयो। त्यसैले उक्त कुरा पनि बुद्ध भासित भए।

त्यो कुरा बताइसकेपछि “ब्राह्मण, सय, दुईसय मात्र होइन, बरु मप्रति मन प्रसन्न गरी स्वर्गमा उत्पन्न भएकाहरूका गणना नै छैन” भनी आज्ञा गर्नुभयो। त्यसपछि धेरै मानिस एकमतका भएनन्, त्यसरी एकमत नभएको भाव जानी शास्ताले “मट्टकुण्डली देवपुत्र विमानसंगै नै यहाँ आओस्” भनी अधिस्थान गर्नुभयो। त्यो देवपुत्र छ कोश प्रमाण दिव्याभरणले विभूषितभई आफ्नो शरीर सहित आई, विमानबाट ओर्लिएर शास्तालाई वन्दना गरी एकातिर उभिए। त्यसपछि ऊसित शास्ताले “के कर्म गरी तिम्रीलाई यस्तो सम्पत्ति लाभ भएको हो?” भनी सोध्दै—

*“जो जाज्वल्लेमान् वर्ण, तिमी यहाँ उभिदैछौ,
देवता! सबै दिशा प्रकाशमान् छन्, औषधिताराभैं।
महानुभाव देव, मैले तिमिसंग साध्दैछु,
मनुष्य भई के पुण्य गयौं।।” –*

गाथा आज्ञा गर्नुभयो। देवपुत्रले “भन्ते, यो सम्पत्ति मलाई तपाईंप्रति चित्त प्रसन्न गरेर प्राप्त भएको हो” भनी भने। “मप्रति चित्त प्रसन्न गरेर तिम्रीलाई प्राप्त भएको हो र?” “हो, भन्ते।” धेरै मानिसहरूले देवपुत्रलाई हेरेर “आश्चर्य हो, साँच्चै, भो, बुद्धका गुण, अदिन्नपुब्बक ब्राह्मणको छोरो अरु केही पनि पुण्य नगरीकन शास्ताप्रति चित्त प्रसन्न गरी यस्तो सम्पत्ति लाभ गर्नुभयो” भनी खुसी र सन्तोष प्रकट गरे।

त्यसपछि उनीहरूलाई कुशल र अकुशल कर्म गर्दा मन नै पूर्वगामी र श्रेष्ठ हुन्छ। प्रसन्न मनले गरेको कर्म देवलोक वा मनुष्यलोकमा जाने पुद्गललाई छायालेझैं त्याग्ने छैन भनी यो कुरा बताउनुभई सन्दर्भ मिलाई, बुद्धशासन प्रतिस्थापित गर्न राजमुद्राद्वारा छाप राखिएकोझैं धर्मराजाले (बुद्धले) यो गाथा आज्ञा गर्नुभयो -

२. मनोपुब्बङ्गमा धम्मा, मनोसेट्ठा मनोमया ।
मनसा चे पसन्नेन, भासति वा करोति वा ।
ततो न सुखमन्वेति, छायाव अनपायिनी^{४४} ॥

२. “मन अगुवाइ हुने स्वभाव धर्म हो,
मन श्रेष्ठ हो र मनोमय हो ।
प्रसन्न मनले यदि कुरा गर्छ वा काम गर्छ भने ।
ती कारणले उसलाई सुख पछ्याउँछ, छायाझैं हटेर जान्छ ॥”

त्यहाँ कुनै मन भनेको साधारणरूपले सबै भूमिगत (चतुर्भूमिक) चित्तलाई भनेको हो। यो पदमा नियमित, विश्लेषण र विभाजित गर्दा आठ प्रकारका कामावचर कुशल चित्त उपलब्ध हुन्छ। घटनाक्रम अनुसार बिचार गरेर हेर्दा (ल्याउँदा) त्यहाँ सौमनस्यसहगत ज्ञानसम्प्रयुक्त चित्त नै उपलब्ध हुन्छ। अगुवाइ हुने भनेको त्यो भन्दा प्रथमगामी भइरहेको हो। स्वभाव धर्म भनेको वेदनादि तीन स्कन्ध हुन्। यी उत्पत्तिको प्रत्यय अनुसार सौमनस्य सम्प्रयुक्त चित्त पूर्वगामी भई ती मध्ये मन अगुवाइ हुने हो। जस्तो कि धेरै जना मिलेर महाभिक्षुसङ्घलाई चीवरदानादि, ठूलो पूजा, धर्मश्रवणादि र माला, सुगन्धले सत्कारादि गर्ने पुण्यको काम गर्ने अवस्थामा “यी मध्ये को पूर्वगामी (अगुवा) हो” भनी सोधिँदा जो तिनीहरूका आधार (प्रत्यय, नायक) हो, उसको आधारले तिनीहरूले त्यो पुण्यकर्म गर्दछन्, त्यो तिस्स वा दत्त होस्, ऊ ती मध्ये पूर्वगामी (प्रधान)

^{४४} अनुपायिनी (क०)

कहलाइन्छ, यसरी नै यसलाई जान्नुपर्छ। यसरी उत्पत्तिको प्रत्यय अनुसार मन पूर्वगामी हुने भएकोले *मन अगुवाइ हुने* हो। ती स्कन्धहरू मन उत्पन्न नभइकन उत्पन्न हुन्छ भन्ने हुदैनन्, कुनै कुनै चैतसिक उत्पन्न नभएता पनि मन उत्पन्न नै हुन्छ। अधिपति अनुसार यी मध्ये मन श्रेष्ठ हुने भएकोले *मनश्रेष्ठ* भनेको हो। जसरी गणादिको नायक पुरुषलाई गणश्रेष्ठ वा सेनाश्रेष्ठ भनी व्यवहृत गर्छ, त्यस्तै ती मध्ये पनि मन नै श्रेष्ठ हुन्छ। जसरी सुन आदिबाट बनाइएको भाँडाकुडालाई सुनको भाँडो आदि भन्ने नाम हुने हो, त्यसरी नै यी पनि मनले उत्पन्न हुने भएकोले *मनोमय* हो।

*प्रसन्न मन*ले भनेको अलोभादि गुणले खुसी मनले हो। *कुरा गर्छ वा काम गर्छ* भनेको त्यस्तो मनले कुरा गर्दा चार प्रकारका वाक् सुचरित्र अनुसार नै कुरा गर्छ, काम गर्दा तीन प्रकारका काय सुचरित्र अनुसार गर्छ, यदि कुरा र काम नगरेतापनि ती अलोभादिद्वारा प्रसन्न मन भई तीन प्रकारका मन सुचरित्र अनुसार पूर्ण गर्छ। यसरी उसको दश कुशलकर्मपथ परिपूर्ण हुन्छ।

ती कारणले उसलाई सुख पछ्याउँछ भनेको त्यस कारणले तीन सुचरित्रले त्यस पुद्गललाई सुख पछ्याउँछ। यहाँ त्रिभूमिक कुशलको अभिप्राय हो, त्यसैले त्रिभूमिक (त्रैभौमिक) सुचरित्रको प्रभावले सुगतिमा उत्पन्न भएको पुद्गललाई, दुर्गतिमा र सुखानुभव भएको ठाउँमा रहेको व्यक्ति, शारीरिक आधार, अरु आधार, वा आधार नभएको ठाउँमा पनि कायिक र चैतसिक सुखविपाकले पछ्याउँछ, *हटेर जान्न* भनेको अर्थ बुझ्नुपर्छ। यसरी किन? *छायाझैं हटेर जान्न* भनेको जसरी छाया भनेको शरीर संग प्रतिबद्ध भएकाले शरीर सच्यो भने छाया पनि सछ, उठ्यो भने उठछ, बस्यो भने बसछ। “नरम वा कडा वचन बोलेर फर्केर जाऊ” भनी भनेर र पितेर पनि फर्काउन सक्दैन। किन? शरीरसंग प्रतिबद्ध भएको हुनाले। यसरी नै यी दश कुशलकर्मपथलाई बारम्बार अभ्यास गरीराखेको कुशलमूलको कारणले कामावचरादि भेद अनुसार कायिक र चैतसिक

सुखविपाक गए गएको ठाउँमा पछ्याउने छायाझैं त्याग्ने छैन् भनी आज्ञा गर्नुभयो ।

गाथाको अन्तमा चौरासिहजार प्राणीहरूलाई धर्मज्ञान लाभ भयो, मद्दकुण्डली देवपुत्र श्रोतापत्तिफलमा प्रतिस्थित भए, त्यसरी नै अदिन्नपुब्बक ब्राह्मण पनि । त्यस समयदेखि उसले महान् धनसम्पत्ति बुद्धशासनमा त्याग (दान) गरे ।

मद्दकुण्डलीको कथा समाप्त ।

संस्कृतच्छायाः

२. मनःपूर्वङ्गमा धर्मा मनस्श्रेष्ठा मनोमयाः ।
मनसा चेत् प्रसन्नेन भाषते वा करोति वा ।
तत एनं सुखमन्वेति छायेवानपायिनी ॥२॥

Dhamma.Digital

३. तिस्सत्थेरवत्थु

अक्कोच्छि मन्ति इमं धम्मदेसनं सत्था जेतवने विहरन्तो तिस्सत्थेरं आरब्ध कथेसि ।

सो किरायस्मा तिस्सत्थेरो भगवतो पितुच्छापुत्तो अहोसि, महल्लककाले पब्बजित्वा बुद्धानं उप्पन्नलाभसक्कारं परिभुञ्जन्तो थूलसरीरो आकोटितपच्चाकोटितेहि चीवरेहि निवासेत्वा येभुय्येन विहारमज्झे उपट्टानसालायं निसीदति । तथागतं दस्सनत्थाय आगता आगन्तुकभिक्षू तं दिस्वा “एको महाथेरो भविस्सती”ति सज्जाय तस्स सन्निकं गन्त्वा वत्तं आपुच्छन्ति, पादसम्बाहनादीनि आपुच्छन्ति । सो तुण्ही अहोसि । अथ नं एको दहरभिक्षु “कतिवस्सा तुम्हे”ति पुच्छित्वा “वस्सं नत्थि, महल्लककाले पब्बजिता मय”न्ति वुत्ते, “आवुसो, दुब्बिनीत, महल्लक, अत्तनो पमाणं न जानासि, एत्तके महाथेरे दिस्वा सामीचिकम्ममत्तम्पि न करोसि, वत्ते आपुच्छियमाने तुण्ही होसि, कुक्कुच्चमत्तम्पि ते नत्थी”ति अच्छरं पहरि । सो खत्तियमानं जनेत्वा “तुम्हे कस्स सन्निकं आगता”ति पुच्छित्वा “सत्थु सन्निक”न्ति वुत्ते “मं पन ‘को एसो’ति सल्लक्खेथ, मूलमेव वो छिन्दिस्सामी”ति वत्त्वा रुदन्तो दुक्खी दुम्मनो सत्थु सन्निकं अगमासि । अथ नं सत्था “किं नु त्वं तिस्स दुक्खी दुम्मनो अस्सुमुखो रोदमानो आगतोसी”ति पुच्छि । तेपि भिक्षू “एस गन्त्वा किञ्चि आलोळं करेय्या”ति तेनेव सद्धिं गन्त्वा सत्थारं वन्दित्वा एकमन्तं निसीदिसु । सो सत्थारा पुच्छितो “इमे मं, भन्ते, भिक्षू अक्कोसन्ती”ति आह । “कहं पन त्वं निसिन्नोसी”ति? “विहारमज्झे उपट्टानसालायं, भन्ते”ति । “इमे ते भिक्षू आगच्छन्ता दिट्ठा”ति? “आम, दिट्ठा, भन्ते”ति । “किं उट्ठाय ते पच्चुग्गमनं कत”न्ति? “न कतं, भन्ते”ति । “परिक्खारग्गहणं आपुच्छित”न्ति? “नापुच्छितं, भन्ते”ति । “वत्तं वा पानीयं वा

आपुच्छित”न्ति। “नापुच्छितं भन्ते”ति? “आसनं नीहरित्वा अभिवादेत्वा पादसम्बाहनं कत”न्ति? “न कतं, भन्ते”ति। “तिस्स महल्लकभिक्षून् सब्बं एतं वत्तं कातब्बं, एतं वत्तं अकरोन्तेन विहारमज्झे निसीदितुं न वट्टति, तवेव दोसो, एते भिक्षू खमापेही”ति? “एते मं, भन्ते, अक्कोसिंसु, नाहं एते खमापेमी”ति। “तिस्स मा एवं करि, तवेव दोसो, खमापेहि ने”ति? “न खमापेमि, भन्ते”ति। अथ सत्था “दुब्बचो एस, भन्ते”ति भिक्षूहि वुत्ते “न, भिक्षवे, इदानीं दुब्बचो एस, पुब्बेपि एस दुब्बचोयेवा”ति वत्वा “इदानीं तावस्स, भन्ते, दुब्बचभावो अम्हेहि जातो, अतीते एस किं अकासी”ति वुत्ते “तेन हि, भिक्षवे, सुणाथा”ति वत्वा अतीतमाहरि।

अतीते बाराणसियं बाराणसिरज्जे रज्जं कारेन्ते देविलो नाम तापसो अट्ठ मासे हिमवन्ते वसित्वा लोणम्बिलसेवन्तथाय चत्तारो मासे नगरमुपनिस्साय वसितुकामो हिमवन्ततो आगन्त्वा नगरद्वारे दारके दिस्वा पुच्छ - “इमं नगरं सम्पत्तपब्बजिता कत्थ वसन्ती”ति? “कुम्भकारसालायं, भन्ते”ति। तापसो कुम्भकारसालं गन्त्वा द्वारे ठत्वा “सचे ते भग्गव अगरु, वसेय्याम एकरत्तिं सालाय”न्ति आह। कुम्भकारो “मय्हं रत्तिं सालायं किच्चं नत्थि, महती साला, यथासुखं वसथ, भन्ते”ति सालं निर्यादेसि। तस्मिं पविसित्वा निसिन्ने अपरोपि नारदो नाम तापसो हिमवन्ततो आगन्त्वा कुम्भकारं एकरत्तिवासं याचि। कुम्भकारो “पठमं आगतो इमिना सद्धिं एकतो वसितुकामो भवेय्य वा नो वा, अत्तानं परिमोचेस्सामी”ति चिन्तेत्वा “सचे, भन्ते, पठमं उपगतो रोचेस्सति, तस्स रुचिया वसथा”ति आह। सो तमुपसङ्गमित्वा “सचे ते, आचरिय अगरु, मयज्चेत्थ एकरत्तिं वसेय्यामा”ति याचि। “महती साला, पविसित्वा एकमन्ते वसाही”ति वुत्ते पविसित्वा पुरेतारं पविट्ठस्स देविलस्स अपरभागे निसीदि। उभोपि सारणीयकथं कथेत्वा निपज्जिंसु।

सयनकाले नारदो देविलस्स निपज्जनट्टानञ्च द्वारञ्च सल्लक्खेत्वा निपज्जि । सो पन देविलो निपज्जमानो अत्तनो निपज्जनट्टाने अनिपज्जित्वा द्वारमज्झे तिरियं निपज्जि । नारदो रत्तिं निक्खमन्तो तस्स जटासु अक्कमि । “को मं अक्कमी”ति च वुत्ते, “आचरिय, अहं”न्ति आह । “कूटजटिल, अरञ्जतो आगन्त्वा मम जटासु अक्कमसी”ति । “आचरिय, तुम्हाकं इध निपन्नभावं न जानामि, खमथ मे”ति वत्ता तस्स कन्दन्तस्सेव बहि निक्खमि । इतरो “अयं पविसन्तोपि मं अक्कमेय्या”ति परिवत्तेत्वा पादट्टाने सीसं कत्वा निपज्जि । नारदोपि पविसन्तो “पठमंपाहं आचरिये अपरज्झिं, इदानिस्स पादपस्सेन पविसिस्सामी”ति चिन्तेत्वा आगच्छन्तो गीवाय अक्कमि । “को एसो”ति च वुत्ते “अहं, आचरिया”ति वत्ता “कूटजटिल, पठमं मम जटासु अक्कमित्वा इदानि गीवाय अक्कमसि, अभिसपिस्सामि त”न्ति वुत्ते, “आचरिय, मय्हं दोसो नत्थि, अहं तुम्हाकं एवं निपन्नभावं न जानामि, पठमम्पि मे अपरद्धं, इदानि पादपस्सेन पविसिस्सामी”ति पविट्ठोम्हि, खमथ मे”ति आह । “कूटजटिल, अभिसपिस्सामि त”न्ति । “मा एवं करित्थ आचरिया”ति । सो तस्स वचनं अनादियित्वा -

“सहस्सरंसी सततेजो, सूरियो तमविनोदनो ।

पातोदयन्ते सूरिये, मुद्धा ते फलतु सत्तधा”ति॥ -

तं अभिसपि एव । नारदो, “आचरिय, मय्हं दोसो नत्थीति मम वदन्तस्सेव तुम्हे अभिसपथ, यस्स दोसो अत्थि, तस्स मुद्धा फलतु, मा निदोसस्सा”ति वत्ता -

“सहस्सरंसी सततेजो, सूरियो तमविनोदनो ।

पातोदयन्ते सूरिये, मुद्धा ते फलतु सत्तधा”ति॥ -

अभिसपि । सो पन महानुभावो अतीते चत्तालीस, अनागते चत्तालीसाति असीतिकप्पे अनुस्सरति । तस्मा “कस्स नु खो उपरि अभिसपो पतिस्सती”ति उपधारेन्तो “आचरियस्सा”ति जत्वा तस्मिं अनुकम्पं पटिच्च इद्धिबलेन अरुणुग्गमनं निवारेलि ।

नागरा अरुणे अनुग्गच्छन्ते राजद्वारं गन्त्वा, “देव, तयि रज्जं कारेन्ते अरुणो न उट्ठहति, अरुणं नो उट्ठापेही”ति कन्दिंसु । राजा अत्तनो कायकम्मादीनि ओलोकेन्तो किञ्चि अयुत्तं अदिस्वा “किं नु खो कारण”न्ति चिन्तेत्वा “पब्बजितानं विवादेन भवितब्ब”न्ति परिसङ्कमानो “कच्चि इमस्मिं नगरे पब्बजिता अत्थी”ति पुच्छि । “हिय्यो सायं कुम्भकारसालायं आगता अत्थि देवा”ति वुत्ते तंखणज्जेव राजा उक्काहि धारियमानाहि तत्थ गन्त्वा नारदं वन्दित्वा एकमन्तं निसिन्नो आह -

“कम्मन्ता नप्पवत्तन्ति, जम्बुदीपस्स नारद ।

केन लोको तमोभूतो, तं मे अक्खाहि पुच्छितो”ति॥

नारदो सब्बं तं पवतिं आचिक्खित्वा इमिना कारणेन अहं इमिना अभिसपितो, अथाहं “मय्हं दोसो नत्थि, यस्स दोसो अत्थि, तस्सेव उपरि अभिसपो पततू”ति वत्वा अभिसपिं । अभिसपित्वा च पन “कस्स नु खो उपरि अभिसपो पतिस्सती”ति उपधारेन्तो “सूरियुग्गमनवेलाय आचरियस्स मुद्धा सत्तधा फलिस्सती”ति दिस्वा एतस्मिं अनुकम्पं पटिच्च अरुणस्स उग्गमनं न देमीति । “कथं पन अस्स, भन्ते, अन्तरायो न भवेय्या”ति । “सचे मं खमापेय्य, न भवेय्या”ति । “तेन हि खमापेही”ति वुत्ते “एसो, महाराज, मं जटासु च गीवाय च अक्कमि, नाहं एतं कूटजटिलं खमापेमी”ति । “खमापेहि, भन्ते, मा एवं करित्था”ति । “न खमापेमी”ति । “मुद्धा ते सत्तधा फलिस्सती”ति वुत्तेपि न खमापेतियेव । अथ नं राजा “न त्वं अत्तनो रुचिया खमापेस्ससी”ति हत्थपादकुच्छिगीवासु गाहापेत्वा

नारदस्स पादमूले ओनमापेसि । नारदोपि “उट्टेहि, आचरिय, खमामि ते”ति वत्वा, “महाराज, नायं यथामनेन खमापेति, नगरस्स अविदूरे एको सरो अत्थि, तत्थ नं सीसे मत्तिकापिण्डं कत्वा गलप्पमाणे उदके ठपापेही”ति आह । राजा तथा कारेसि । नारदो देविलं आमन्तेत्वा, “आचरिय, मया इद्धिया विस्सट्वाय सूरियसन्तापे उट्टहन्ते उदके निमुज्जित्वा अज्जेन ठानेन उत्तरित्वा गच्छेय्यासी”ति आह । “तस्स सूरियरंसीहि संफुट्टमत्तोव मत्तिकापिण्डो सत्तधा फलि, सो निमुज्जित्वा अज्जेन ठानेन पलायी”ति ।

सत्था इमं धम्मदेसनं आहरित्वा “तदा, भिक्खवे, राजा आनन्दो अहोसि, देविलो तिस्सो, नारदो अहमेवाति एवं तदापेस दुब्बचोयेवा”ति वत्वा तिस्सत्थेरं आमन्तेत्वा, “तिस्स, भिक्खुनो नाम ‘असुकेनाहं अक्कुट्टो, असुकेन पहटो, असुकेन जितो, असुको खो मे भण्डं अहासी”ति चिन्तेन्तस्स वेरं नाम न वूपसम्मति, एवं पन अनुपनय्हन्तस्सेव उपसम्मती”ति वत्वा इमा गाथा अभसि -

३. “अक्कोच्छि मं अवधि मं, अजिनि मं अहासि मे ।
ये च तं उपनय्हन्ति, वेरं तेसं न सम्मति ॥
४. “अक्कोच्छि मं अवधि मं, अजिनि मं अहासि मे ।
ये च तं नुपनय्हन्ति, वेरं तेसूपसम्मती”ति ॥

तत्थ अक्कोच्छीति अक्कोसि । अवधीति पहरि । अजिनीति कूटसक्खिओतारणेन वा वादपटिवादेन वा करणुत्तरियकरणेन वा अजेसि । अहासि मेति मम सन्तकं पत्तादीसु किञ्चिदेव अवहरि । ये च तन्ति ये केचि देवता वा मनुस्सा वा गहट्ठा वा पब्बजिता वा तं “अक्कोच्छि म”न्तिआदिवत्थुकं कोधं सकटधुरं विय नद्धिना पूतिमच्छादीनि विय च कृसादीहि पुनप्पुनं वेठेत्वा उपनय्हन्ति, तेसं सकिं उप्पन्नं वेरं न सम्मतीति

वूपसम्मति । ये च तं नुपनय्हन्तीति असतिया अमनसिकारवसेन वा कम्मपच्चवेक्खणादिवसेन वा ये तं अक्कोसादिवत्थुकं कोधं तयापि कोचि निद्वोसो पुरिमभवे अक्कुट्ठो भविस्सति, पहतो भविस्सति, कूटसक्खिं ओतारेत्वा जितो भविस्सति, कस्सचि ते पसय्ह किञ्चि अच्छिन्नं भविस्सति, तस्मा निद्वोसो हुत्वापि अक्कोसादीनि पापुणासीति एवं न उपनय्हन्ति । तेसु पमादेन उप्पन्नमि वेरं इमिना अनुपनय्हनेन निरिन्धनो विय जातवेदो वूपसम्मतीति ।

देसनापरियोसाने सतसहस्सभिव्खू सोतापत्तिफलादीनि पापुणिंसु । धम्मदेसना महाजनस्स सात्थिका अहोसि । दुब्बचोपि सुब्बचोयेव जातोति ।

तिस्सत्थेरवत्थु ततियं ।

३. तिष्यस्थविरको कथा

“मलाई गालि गयो.....” भन्ने यो धर्मदेशना शास्ता जेतवनमा रहनु भएको समयमा तिष्य स्थविरको कारणमा आज्ञा गर्नुभयो।

उक्त आयुष्मान् तिष्यस्थविर भगवान् बुद्धका फुफुका छोरा हो। बुढा (वृद्ध) हुँदा प्रव्रजित भएर, बुद्धहरूलाई उत्पन्न भएको लाभसत्कार परिभोग गर्दै शरीर मोटो हुनेगरी मोटाई जथाभावि चीवर लगाई प्रायजसो विहारको बिचको उपस्थानशालामा बसिरहन्छन्। तथागतलाई दर्शन गर्छु भनी आउने आगन्तुक भिक्षुहरूले उसलाई देखेर “यो एक ठूलो महास्थविर हुनुपर्छ” भनी बिचार गरेर उसको नजिक गई व्रत (गनुपर्ने सेवा) सोध्छन्, खुट्टा मिचिदिने आदि सोध्छन्। ऊ मौन रहन्छ। त्यसपछि उसलाई एकजना युवा भिक्षुले “तपाईं कति वर्षावासको हुनुहुन्छ?” भनी सोधिँदा “मेरो वर्षावास छैन, बुढा हुँदा प्रव्रजित भएको हुँ” भनी जवाफ दिँदा, “आवुसो, दुर्विनीत बुढो, आफ्नो प्रमाण नजानेको, यतिका महास्थविरहरूलाई देखेर पनि उचित व्यवहार मात्र पनि नगर्ने तिमी हो, वर्षावास सोध्दा पनि चुप बस्ने तिमी हो, लाजसरम पनि तिमीसित छैन” भनी हातले पिट्यो। ऊ क्षत्रीय अभिमानले चुरभई “तिमीहरू कस्काहाँ आएकाहौ?” भनी सोधिँदा “शास्ताकहाँ” भनी जवाफ दिँदा “म ‘को’ भनी तिमीहरूले बिचार गर्‍यो, म तिमीहरूको जरो नै काटिदिन्छु” भनी रुँदै दुःखी भई चित्त दुःखाई शास्ताकोमा गए। त्यसपछि उसलाई शास्ताले “तिष्य, तिमीलाई के भयो, दुःखी भई, मन दुःखाई, आँखामा आँसु राखी, रुँदै आयौ नि?” भनी सौध्नुभयो। ती भिक्षुहरू पनि “यो गएर झुठो उजुर गर्छ” भनी ऊ सँगै गएर शास्तालाई वन्दना गरी एक ठाउँमा बस्यो। ऊसित शास्ताले सोधिँदा “यी भिक्षुहरूले मलाई गालि गयो” भनी भने। “तिमी कहाँ बसिरहेको होनि?” “विहार बिचको उपस्थानशालामा, भन्ते।” “यी भिक्षुहरू आइरहेका तिमीले दखेका छौ?” “दखेको छु, भन्ते।” “के तिमी उठेर उनीहरूलाई स्वागत गर्न गयौ?” “गरिन, भन्ते।” “परिष्कार समातिदिनु पर्छ भनी सोधेकाछौ?” “छैन, भन्ते?” “व्रत वा पानी चाहिन्छ भनी

सोधेकाछौ?” “छैन, भन्ते।” “आसन बाहिर ल्याई, अभिवादन गरी खुट्टा मिचिदिने गरेकाछौ?” “छैन, भन्ते।” “तिष्ठ, वृद्ध भिक्षुहरूले सबै यो व्रत (कर्तव्य, सेवा) पालन गर्नुपर्छ, यो व्रत नगर्ने हो भने विहारको बिचमा बसिरहनु उचित छैन, तिष्ठै दोष हो, यी भिक्षुहरूसँग क्षमा माग।” “भन्ते, यिनीहरूले मलाई गालि गर्‍यो, म यिनीहरूसित क्षमा माग्नेछैन।” “तिष्ठ, यस्तो नगर, तिष्ठै दोष हो, यी भिक्षुहरूसँग क्षमा माग।” “क्षमा माग्दिन, भन्ते।”

त्यसपछि “यो भनेको कुरा नमान्ने हो, भन्ते” भनी भिक्षुहरूले बिन्ति गर्दा शास्ताले, “भिक्षुहरू, अहिले मात्र यो भनेको कुरा नमान्ने नभई, पहिले पनि यो भनेको कुरा नमान्ने नै थियो” भनी बताउनुभई “अहिले, भन्ते, यो भनेको कुरा नमान्ने हो भनी हामीले जान्यौं, पहिले यस्ले के गर्‍यो त?” भनी सोधिँदा “त्यसोभए, भिक्षुहरू, सुन” भनी बताउनुभई अतीत कथा प्रारम्भ गर्नुभयो।

अतीतमा वाराणसीमा वाराणसि राजाले राज्य गरिरहेको समयमा देविल भन्ने तपस्वी आठ महिना हिमालयमा बसी नुनिलो र अमिलो स्वादका खाना खान चार महिना शहरको आधारलिई बस्ने इच्छा भई हिमालयबाट आई शहरको ढोकामा बच्चाहरूलाई देखेर सोधे – “यो शहरमा पुग्न आउने प्रव्रजितहरू कहाँ बस्नुहुन्छ?” “कुम्हालेको शालामा, भन्ते।” तपस्वी कुम्हालेको शालामा गई, ढोकामा बसेर “यदि तपाईंलाई, बोझ छैन भने, भाग्यवान्, एक रात शालामा बस्न पाए हुन्थ्यो” भनी भने। कुम्हालेले “रातमा मेरो शालामा काम छैन, शाला पनि ठूलो छ, सुखपूर्वक बसेर जानुस्, भन्ते” भनी शाला सुम्पिदिए। ऊ भित्र पसेर बस्ने बित्तिकै अरु नारद भन्ने तपस्वी हिमालयबाट आई कुम्हालेसँग एक रात वास बस्नको लागी याचना गरे। कुम्हालेले “पहिला आएकोसित यो मिलेर बस्ने इच्छा गर्छ कि गर्दैन, आफू मुक्त हुनुपर्‍यो” भनी विचार गरेर “यदि, भन्ते, पहिला आएकोलाई मनपर्छ भने, उसको इच्छा अनुसार बस्नुहोस्” भनी बिन्ति गरे। ऊ उसकहाँ गएर “यदि आचार्य, तपाईंलाई बोझ छैन

भने, म पनि यहाँ बस्नपाए हुन्थ्यो” भनी याचना गरे। “शाला ठूलो छ, भित्रगई एकातिर बस” भनी भनिदा भित्रगई अघि पसेको देविलको पछाडि बस्यो। दुबै कुशलवार्ता गरी लेटियो (सुत्थो)।

सुत्थे समयमा नारदले देविल लेटेको ठाउँ र ढोका बिचार गरेर लेट्यो। त्यो देविल लेटिँदा आफू लेटिने ठाउँमा नलेटिकन ढोकाको बिचमा तेर्सोपरि लेटे। नारद रातमा बाहिरिँदा उसको जटामा कुल्चे। “को हो मलाई कुल्चेर जाने?” भनिदा, “आचार्य, म हुँ” भनी भने। “ठग जटिल, जङ्गलबाट आएर मेरो जटामा कुल्च्यो नि?” “आचार्य, तपाईं यहाँ लेटिरहेको थाहा भएन, मलाई क्षमा गरिदिनुस्” भनी भनेर, ऊ कराएको कराउँदै गर्दा पनि बाहिर निस्क्यो। त्यो देविलले “यो भित्र आउँदा फेरी मलाई कुल्चिनेछ” भनी खुट्टा राखेको ठाउँमा टाउको राखी फेरेर लेटियो। नारद पनि भित्र आउँदा “मैले पहिला आचार्यलाई कुल्चेँ, अहिले उसको खुट्टातिरबाट भित्र पस्नुप्यो” भनी बिचार गरेर जाँदा घाँटीमा कुल्चे। “यो को हो?” भनी भन्दामा “म, आचार्य” भनी भन्दा “ठग जटिल, पहिला मेरो जटामा कुल्चेर गईस्, अहिले तिमीले घाँटीमा कुल्चेर गयो, तिमीलाई शराफ्तु भनी भन्दा, “आचार्य, मेरो दोष छैन, मैले तपाईं यसरी लेटिरहेको थाहा भएन, ‘पहिला मैले अपराध गरेँ, अहिले खुट्टातिरबाट भित्र पस्छु’ भनी म भित्र पसेको हो, मलाई क्षमा गर्नुस्” भनी भने। “ठग जटिल, तिमीलाई म शराफ्तु।” “यस्तो नगर्नुस्, आचार्य” भनी प्रार्थना गरे। उसले उसको वचनलाई स्वीकार नगरीकन नै—

“हजार रश्मी र सय तेज भएको, अन्धकार नाश गर्ने।
बिहान सूर्य उदाउँदा, टाउको तिम्रो सात टुक्रा होओस्।।”-

भनी उसलाई शराप नै दिए। नारदले, “आचार्य, मेरो दोष छैन भनी भन्दाभन्दै नै तपाईंले शराफ्तु, जसको दोष छ, उसैको टाउको टुक्रा होओस्, निर्दोषीको होइन” भनी भनेर -

“हजार रश्मी र सय तेज भएको, अन्धकार नाश गर्ने।

बिहान सूर्य उदाउँदा, टाउको तिग्रो सात टुक्रा होओस्।।”-

भनी शराप दियो। ऊ पहिलेको ४० र पछिको ४० कल्प गरी जम्मा ८० कल्पसम्म स्मरण गर्ने क्षमता भएको र महानुभाव भएको व्यक्ति हुन्। त्यसैले “कोमाथि अभिशराप लाग्छ” भनी विचार गरी हेर्दा “आचार्यको माथि” भनी जानी उसप्रति अनुकम्पाको (दयाको) कारणले ऋद्धिबलद्वारा सूर्य उदाउन रोके।

शहरवासीहरू सूर्य नउदाउँदा राजद्वारमा गई, “महाराज, तपाईंले राज्य गरिरहेको समयमा सूर्य उदाएन, हामीलाई सूर्य उदाइदिनुस्” भनी कराउन गए। राजाले आफ्नो कायकर्मदि विचार गरी हेर्दा कुनै पनि अनुचित गरेको देखेनन्, “के कारणले भएको होला” भनी विचार गरिँदा “प्रव्रजितहरूको विवादको कारणले हुनुपर्छ” भनी शंका गर्दै “के यो नगरमा प्रव्रजितहरू छन्?” भनी सोधे।

“हिजो सन्ध्या कालमा कुम्हालेको शालामा आएको छ, महाराज” भनी भन्दा त्यो क्षणमा नै राजाले बट्टी लिएर त्यहाँ गई नारदलाई वन्दना गरी एकातिर बसेर भने -

“कामकाज थप्प रोकियो जम्बुद्वीपको, नारद!

के कारणले लोकमा अन्धकार भयो,

त्यो मैले सोधेको बताइदिनुस्।।”

नारदले उक्त सबै कुरा बताई यो कारणले मलाई यस्तै अभिशरापे, त्यसपछि मैले “मेरो दोष छैन, जस्को दोष छ, उसैको माथि अभिशराप लागोस्” भनी अभिशराप दिएँ। अभिशराप दिई फेरि “कस्को माथि अभिशराप लाग्छ” भनी विचार गरी हेर्दा “सूर्य उदाउने बित्तिकै, आचार्यको टाउको सात टुक्रा हुनेछ” भनी देखेर उसप्रति अनुकम्पाको कारणले सूर्य उदाउन नदिएको हो भनी भने। “भन्ते, के गयो भने अन्तराय हुँदैन।”

“यदि मसित क्षमा माग्यो भने, हुँदैन।” “त्यसोभए क्षमा माग” भनी भन्दामा “महाराज, यस्ले मेरो जटामा र घाँटीमा कुल्चे। मैले यो ठग जटिलसित क्षमा माग्ने छैन” भनी भने। “क्षमा माग, भन्ते, यस्तो न गर्नुहोस्।” “क्षमा माग्ने छैन” भनी भने। “तिम्रो टाउको सात टुक्रा हुनेछ” भनी भन्दा पनि क्षमा मागेन। त्यसपछि उसलाई राजाले “तिमी आफ्नो इच्छाले क्षमा माग्दैनौ” भनी हात, खुट्टा र घाँटी समात्न लगाई नारदको पादमूलमा धोक्न लगाए। नारदले “आचार्य, उठ्नुस्, तपाईंलाई क्षमा दिएँ” भनी भनेर, “महाराज, यस्ले मनैदेखि क्षमा मागेको होइन, शहरबाट टाढा नभएको ठाउँमा एउटा पोखरी छ, त्यहाँ उसको टाउकोमा माटोको डल्लो राखी घाँटीसम्म पानीमा डुबाऊ” भनी भने।

राजाले त्यसरी नै गर्न लगाए। नारदले देविललाई बोलाई, “आचार्य, मैले ऋद्धिद्वारा छोड्ने बित्तिकै सूर्य उदाउने बित्तिकै पानीमा डुबेर अर्को स्थानबाट माथि आई भागेर जानु।”

“उसलाई सूर्यको किरण लाग्ने बित्तिकै माटोको डल्लो सात टुक्रा भयो, ऊ पानीमा डुबेर गई अर्को स्थानबाट भाग्यो।”

शास्ताले यो धर्मदेशना बताउनुभई “भिक्षुहरू, त्यसबेला राजा आनन्द थिए, देविल तिष्य, नारद म नै थिएँ भनी आज्ञा गर्नुभयो। यसरी यो त्यसबेला पनि भनेको कुरा नमान्ने नै हो” भनी आज्ञा गर्नुहुँदै तिष्य स्थविरलाई बोलाई, “तिष्य, भिक्षु भन्नेले ‘फलानोले मलाई गालि (अपमान, आक्रोश) गयो, फलानोले प्रहार गयो, फलानोले हरायो, फलानोले मेरो सामान वस्तु लियो’ भनी बिचार गर्नेको वैरभाव शान्त हुँदैन, यस्तो मनमा नराख्नेको मात्र शान्त हुन्छ” भनी आज्ञा हुनुभई यी गाथाहरू आज्ञा गर्नुभयो -

३. अक्कोच्छि मं अवधि मं, अजिनि^{४५} मं अहासि मे।
ये च तं उपनयन्ति, वेरं तेसं न सम्मति ॥

३. “मलाई गालि गयो, मलाई प्रहार गयो,
मलाई हरायो, मेरो (वस्तु, सामान) लग्यो।
जस्ले त्यो कुरा मनमा राखिन्छन्,
तिनीहरूको वैरभाव शान्त हुँदैन ॥

४. अक्कोच्छि मं अवधि मं, अजिनि मं अहासि मे।
ये च तं नुपनयन्ति, वेरं तेसूपसम्मति ॥

४. “मलाई गालि गयो, मलाई प्रहार गयो,
मलाई हरायो, मेरो (वस्तु, सामान) लग्यो।
जस्ले त्यो कुरा मनमा राखिदैनन्,
तिनीहरूको वैरभाव शान्त हुन्छ ॥

त्यहाँ गाथामा गालि गयो भनेको आक्रोश गयो भनेको हो। प्रहार गयो भनेको कुट्यो भनेको हो। हरायो भनेको गलत तरिकाले साक्षि बसी घुस खाई, वादप्रतिवाद गरी वा गर्नुपर्ने भन्दा वढि हुनेगरी हराउनेलाई भनेको हो। मेरो (वस्तु, सामान) लग्यो भनेको मेरो पात्रादि केही वस्तुहरू छिनेर लग्यो भनेको हो। जस्ले त्यो भनेको कुनै देवताहरूले, मानिसले, गृहस्थीहरूले वा प्रव्रजितहरूले उसलाई “मलाई गालि गयो” भनेको क्रोधादि विषयलाई लिई गाडाको धुरझैं बाँधिएको हो, कुहिएको माछा आदिलाई झैं घाँस आदिले दोहराइतेराइ बाँधेर राखिरहने हो। तिनीहरूको आफूमा उत्पन्न भएको वैरभाव शान्त हुँदैन भनेको हराएर जाँदैन भनेको हो। जस्ले त्यो कुरा मनमा राखिदैनन् भनेको विस्मृति भई अनिरीक्षण गरी, कर्मप्रतिवेक्षणादि अनुसार, जुन त्यो क्रोधादि विषय भएको क्रोधलाई लिई

तिमीले पनि कुनै निर्दोष भएपनि, पूर्व जन्ममा मैले गालि गरेको छ होला, पिट्यो होला, घुस खाएर (भूठो) साक्षि बसी हरायो होला, तिमीले अरुको कुनै वस्तु बल प्रयोग गरेर छिनेर लियो (हरण गच्यो) होला, त्यसैले निर्दोषी भएता पनि आक्रोश अपमानादि आयो होला भनी त्यो कुरालाई मनमा राखिदैनन्। ती प्रमादवश उत्पन्न भएको वैरभावलाई यस्तै मनमा नराखेकाले इन्धन नभएको आगोझैँ शान्त हुन्छ।

देशनाको अन्तमा एक लाख भिक्षुहरूलाई श्रोतापत्तिफलादि प्राप्त भयो। धर्मदेशना धेरै मानिसलाई सार्थक भयो। भनेको नमान्ने (अनाज्ञाकारी) व्यक्ति पनि भनेको मान्ने (आज्ञाकारी) भयो।

तिष्ठस्थविरको कथा समाप्त।

संस्कृतच्छायाः

३. अक्रुक्षन् मामवधीन्मामजैषीन् मामहर्षीन् मे।
ये च तदुपनह्यन्ति वैरं तेषां न शाम्यति॥३॥

४. अक्रुक्षन् मामवधीन्मामजैषीन् मामहर्षीन् मे।
ये तन्नोपनह्यन्ति वैरं तेषूपशाम्यति॥४॥

३. नयाँ परित्राण निश्रय

(रत्न र मैत्री सूत्र परित्राणको शब्दार्थ, भावार्थ, अभिप्राय तथा व्याख्या समेत)

लेखक : अग्गमहापण्डित सयादो वासेट्ठाभिवंश महास्थविर, म्यानमार
नेपालभाषा अनुवादक : अग्गमहापण्डित डा. भिक्षु ज्ञानपूर्णिक
महास्थविर
नेपालीमा अनुवादक : विद्या शाक्य “परियत्ति सद्धम्म कोविद”

रतनसुत्तं

पणिधानतो पट्टाय तथागतस्स दस पारमियो, दस
उपपारमियो, दश परमत्थपारमियो'ति समतिसं पारमियो,
पञ्च महापरिच्चागे, लोकत्थचरियं वातत्थचरियं
बुद्धत्थचरियन्ति तिस्रो चरियायो, पच्छिमभवे गम्भवोक्कन्ति,
जातिं, अभिनिक्खमनं, पधानचरियं, बोधिपल्लङ्गे
मारविजयं, सब्बञ्जुत-आणप्पटिवेधं, धम्मचक्कप्पवत्तनं,
नवलोकुत्तरधम्मे'ति सब्बेपि मे बुद्धगुणे आवज्जेत्वा वेसालिया
तीसु पाकारन्तरेसु तियामरत्तिं परित्तं करोन्तो आयस्मा
आनन्दत्थेरो विय कारूञ्जचित्तं उपट्टपेत्वा ।

कोटीसतसहस्सेसु, चक्कवालेसु देवता ।
यस्साणं पटिग्गण्हन्ति, यञ्च वेसालिया पुरे ॥
रोगा'मनुस्सदुब्भिक्ख, सम्भुतं तिविधं भयं ।
खिप्प' मन्तरधापेसि, परित्तं तं भणाम हे ॥

यानीध भूतानि समागतानि,
भुम्मानि वा यानि व अन्तलिक्खे ।
सब्बेव भूता सुमना भवन्तु,
अथोपि सक्कच्च सुणन्तु भासितं ॥१॥

तस्मा हि भूता निसामेथ सब्बे,
मेत्तं करोथ मानुसिया पजाये ।
दिवा च रत्तो च हरन्ति ये बलिं,
तस्मा हि ने रक्खथ अप्पमत्ता ॥२॥

यंकिञ्च वित्तं इध वा हरं वा,
सग्गोसु वा'यं रतनं पणीतं ।
न नो समं अत्थि तथागतेन,
इदम्पि बुद्धे रतनं पणीतं ।
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥३॥

खयं विरागं अमतं पणीतं, यदज्झग्गा सक्क्यमुनी समाहितो ।
न तेन धम्मेन समत्थि किञ्चि,
इदम्पि धम्मे रतनं पणीतं ।
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥४॥

यं बुद्धसेट्ठो परिवण्णयी सुचिं,
समाधि' मानन्तरिकञ्चमाहु ।
समाधिना तेन समो न विज्जति,
इदम्पि धम्मे रतनं पणीतं ।
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥५॥

Dhamma.Digital

ये पुग्गला अट्ठ सतं पसत्था,
चत्तारि एतानि युगानि होन्ति ।
ते दक्खिणेय्या सुगतस्स सावका,
एतेसु दिन्नानि महप्फलानि ।
इदम्पि संघे रतनं पणीतं,
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥६॥

ये सुप्पयुत्ता मनसा दल्लेहेन,

निक्कामिनो गोतमसासनम्हि ।
ते पत्तिपत्ता अमतं विगह्य,
लद्धा मुधा निब्बुतिं भुञ्जमाना ।
इदम्पि संघे रतनं पणीतं,
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥७॥

यथिन्दखीलो पठविस्सितो सिया,
चतुब्भि वातेहि असम्पकम्पियो ।
तथूपमं सप्पुरिसं वदामि,
यो अरियसच्चानि अवेच्च पस्सति ।
इदम्पि संघे रतनं पणीतं,
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥८॥

ये अरियसच्चानि विभावयन्ति, गम्भीरपञ्चेन सुदेसितानि ।
किञ्चापि ते होन्ति भुसं पमत्ता,
न ते भवं अट्टम'मादियन्ति ।
इदम्पि संघे रतनं पणीतं,
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥९॥

सहावस्स दस्सनसम्पदाय,
तयस्सु धम्मा जहिता भवन्ति ।
सक्कायदिट्ठि विचिकिच्छित्तञ्च,
सीलव्वतं वापि यदत्थि किञ्चि ।
चतूहपायेहि च विप्पमुत्तो,
छञ्चाभिठानानि अभव्वकातुं ।
इदम्पि संघे रतनं पणीतं,

एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥१०॥

किञ्चापि सो कम्मं करोति पापकं,
कायेन वाचा उद चेतसा वा
अभब्ब सो तस्स पटिच्छादाय
अभब्बता दिट्ठपदस्स वुत्ता ।
इदम्पि संघे रतनं पणीतं,
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥११॥

वनप्पगुम्बे यथा फुस्सितग्गे,
गिम्हान मासे पठमस्मिं गिम्हे ।
तथूपमं धम्मवरं अदेसयि,
निब्बानगामिं परमं हिताय ।
इदम्पि बुद्धे रतनं पणीतं,
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥१२॥

वरो वरञ्जू वरदो वराहरो,
अनुत्तरो धम्मवरं अदेसयि ।
इदम्पि बुद्धे रतनं पणीतं,
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥१३॥

खीणं पुराणं नव नत्थि सम्भवं,
विरत्तचित्तायतिके भवस्मिं ।
ते खीणाबीजा अविरूल्हि छन्दा,
निब्बन्ति धीरा यथायं पदीपो ।
इदम्पि संघे रतनं पणीतं,

एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥१४॥

यानीध भूतानि समागतानि,
भुम्मानि वा यानि व अन्तलिक्खे ।
तथागतं देवमनुस्सपूजितं,
बुद्धं नमस्साम सुवत्थि होतु ॥१५॥

यानीध भूतानि समागतानि,
भुम्मानि वा यानि व अन्तलिक्खे ।
तथागतं देवमनुस्सपूजितं,
धम्मं नमस्साम सुवत्थि होतु ॥१६॥

यानीध भूतानि समागतानि,
भुम्मानि वा यानि व अन्तलिक्खे ।
तथागतं देवमनुस्सपूजितं,
संघं नमस्साम सुवत्थि होतु ॥१७॥

रतन-सुत्तं निद्धितं

रतन सुत्तको अर्थ

हे सत्पुरुषगण, उनी भगवान् बुद्धले सुमेध तपस्वीको जन्ममा दीपंकर तथागत समक्ष बुद्धत्व प्रार्थना गरेको देखि आरम्भ गरेर तथागतको दश पारमिता, दश उपपारमिता, दश परमार्थ-पारमिता जम्मा गरी तीस पारमिता पूर्ण गरी पाँच महात्याग गरी लोकार्थ चय्या, ज्ञातीहरूलाई गर्नु पर्ने ज्ञात्यार्थ चय्या र बुद्धार्थ चय्या, यी तीन चय्या पूर्ण गरी बुद्ध होइने पछिल्लो जन्ममा माताको गर्भमा प्रवेश, जन्म, महाभिनिष्क्रमण, कठोर तपस्या, बोधिबृक्षको मूलमा मार विजय, सर्वज्ञताज्ञान लाभ, धर्मचक्र प्रवर्तन र नव लोकोत्तरधर्म प्रचार इत्यादि सबै प्रकारको भगवान् बुद्धको गुण स्मरण गरी वैशाली नगरको सबै तीन तह भएका प्राकार पर्खालका बीचमा रातको तीन याम (प्रहर) भर परित्राण पाठ गर्ने आयुष्मान आनन्द स्थविरको जस्तै करुणापूर्ण चित्त लिएर -

जुन रतन-सुत्त परित्राणको ऋद्धि प्रभाव आणा आदेशलाई शय हजार कोटि चक्रवालको देवब्रह्माहरूद्वारा पालना भएको तथा जसको दुःख र भय चाँडै नै हटेर गएको थियो । हामी पनि त्यस परित्राणलाई पाठ गर्दछौं । पाठ गरौं ।

यस बखतमा यस पृथ्वीमा वा अन्तरिक्षमा जति पनि भूत (अमनुष्य देवता) हरू उपस्थित छन्, उनीहरू सबैको चित्त प्रसन्न होऊन् र म तथागतको यस उपदेशलाई ध्यान पूर्वक श्रवण गरून् ॥१॥

सबै भूत (अमनुष्य देवताहरू) म तथागतले उपदेश सुन्नको निमित्त प्रेरणा दिएर आइसकेकोले तिमीहरूले कान थापी ध्यान पुऱ्याएर दत्तचित्तले सुन्नुपऱ्यो । तिमीहरू सबैले ती मनुष्य मात्रको प्रति दत्तचित्त भएर मैत्री राखून् र अप्रमादी बनेर उनीहरूको रक्षा गरून्, जसले रातोदिन तिमीहरू समक्ष पूजनीय वस्तुहरू ल्याई पूजा गर्दछन् ॥२॥

यस मनुष्य लोकमा र नाग गरूडादि परलोकमा जे जति सम्पत्ति छन्, फेरि देवलोक ब्रह्मलोकमा जुन प्रणीत रत्न छन्,

ती कुनै रत्न पनि तथागत बुद्धरत्न समान श्रेष्ठ छैनन् । बुद्धमा यही उत्तम रत्नत्व छन्, यो सत्य वचनको प्रभावद्वारा सत्त्वहरूको स्वस्ति एवं कल्याण होस् ॥३॥

आर्यमार्ग समाधिद्वारा समाहित चित्त शाक्य कुलोत्पन्न शाक्यमुनिले वासना क्लेशलाई क्षीण गरेर विराग अमृत रूप निर्वाण धर्म प्राप्त गर्नुभयो । त्यस धर्मको जोडा अरू कुनै धर्मै छैन । धर्ममा यही उत्तम रत्नत्व छन् । यो सत्यवचनको प्रभावद्वारा सत्त्वहरूको कल्याण होस् ॥४॥

श्रेष्ठोत्तम बुद्धले क्लेश रहित भई अति परिशुद्ध जुन आर्यमार्ग समाधिलाई विभिन्न प्रकारले उल्लेख गरी प्रशंसा गर्नुभएको छ । त्यस आर्यमार्ग समाधिलाई नै आफ्नो अनन्तरमा तुरुन्त फल दिनसक्ने आनन्तरित समाधि भनी सबै तथागत बुद्धहरूले आज्ञा गरेका थिए । त्यस आर्यमार्ग समाधि समान अर्को कुनै समाधि छँदै छैन । धर्ममा यही उत्तम रत्नत्व छ । यो सत्यवचनको प्रभावद्वारा सत्त्वहरूको स्वस्ति एवं कल्याण होस् ॥५॥

बुद्धादि सत्पुरुषहरूद्वारा प्रशंसित जो ती आठ आर्यपुद्गलहरू छन्, ती आर्यपुद्गलहरू मार्ग फलद्वय समान रूपले जोड्दा चार जोडा हुन्छन् । तथागत सुगतका शिष्य श्रावक ती आर्यपुद्गलहरू असल दान सही दान ग्रहण गर्न योग्य दाक्षिण्यहरू हुनुहुन्छन् । ती आर्यपुद्गलहरू प्रति दिइने दान प्रदानहरू महान् फलदायी हुन्छन् । आर्यश्रावक संघमा यही उत्तम रत्नत्व छन् । यो सत्यवचनको प्रभावद्वारा सत्त्वहरूको स्वस्ति एवं कल्याण होस् ॥६॥

दृढ स्थिर समाधिद्वारा प्रबल रूपले उद्योग एवं अभ्यास गरी गौतम तथागतको शासनमा क्लेशबाट उन्नमुक्त भइसकेका अरहन्त आर्यहरू निर्वाण धातुमा आलम्बन ग्रहण गरी पुगिसक्नु भएपछि एक कौडी पनि व्यय गर्न नपर्ने गरी सजिलैसित लाभ गरेर फलसमापत्ति शान्तधातु रस सेवन गरेर अरहत्त फलमा पुगिसक्नु भएका छन् । अरहन्त संघमा यही उत्तम रत्नत्व छन् । यो सत्यवचनको प्रभावद्वारा सत्त्वहरूको स्वस्ति एवं कल्याण होस् ॥७॥

पृथ्वीमा धसेर स्थिर अति दृढ इन्द्रकील (स्तम्भ) लाई चारै दिशाबाट आउने हुरी बतासले चलमलाउन कम्प गर्न नसक्ने जस्तै जो त्यो श्रोतापन्न सत्पुरुषले आर्यसत्यलाई मार्गज्ञानले घुसेर जान्ने बुझ्ने गरिराखेको छ, त्यस श्रोतापन्न सत्पुरुषलाई त्यस इन्द्रकील स्तम्भ समान व्यक्तिको रूपमा म तथागतले भन्दछु । यो पनि संघमा रहेको प्रणीत रत्नत्व हो । यो सत्यवचनको प्रभावद्वारा सत्त्वहरूको स्वस्ति एवं कल्याण होस् ॥८॥

गम्भीर प्रज्ञावान् हुनुभएका सर्वज्ञ तथागतले सर्वोत्तम रूपमा उपदेशित आर्यसत्यलाई मार्गज्ञानद्वारा बोध गरी प्रकट रूपले जानिराख्नु भएका सत्तत्त्वतुपरम श्रोतापन्न पुद्गलहरूमा सुख ऐश्वर्यद्वारा मस्त भइ तिब्र रूपले प्रमादी भइरहेता पनि आठौं जन्म ग्रहण गर्ने स्वभाव छैनन् । यो पनि संघमा रहेको रत्नत्व हो । यो सत्यवचनको प्रभावद्वारा सत्त्वहरूको स्वस्ति एवं कल्याण होस् ॥९॥

श्रोतापन्न पवित्र पुद्गलले श्रोतापत्ति मार्गज्ञानद्वारा सम्पन्न भइसकेपछि तुरुन्तै सत्कायदृष्टि, विचिकित्सा र शीलव्रत तीन धर्महरू संगसंगै केही क्लेशहरूलाई पूर्णतः हटाइसकेको हुन्छ । त्यो श्रोतापन्न पवित्र व्यक्ति चार अपायबाट पनि प्रमुक्त भइसकेको हुन्छ । अभिठान नामक हीन स्थूल कारण समूह दोष कर्मलाई पनि अयोग्य भइसकेको हुन्छ । यो पनि श्रोतापन्न संघमा रहेको प्रणीत रत्नत्व हो । यो सत्यवचनको प्रभावद्वारा सत्त्वहरूको स्वस्ति एवं कल्याण होस् ॥१०॥

श्रोतापन्न व्यक्तिले शरीर, वचन र मनले नराम्रो पापकर्म केही गरेर उल्लंघन गरिएको छ भने पनि त्यस व्यक्तिले त्यस पापकर्मलाई लुकाएर राख्न सक्तैन । मार्गज्ञानद्वारा निर्वाण देखिसकेको आर्य श्रोतापन्न आफूले गरेको पापकर्म लुकाइराख्न अयोग्य भइसकेको कुरा तथागतले आज्ञा गर्नुभएको हो । यो सत्यवचनको प्रभावद्वारा सत्त्वहरूको स्वस्ति एवं कल्याण होस् ॥११॥

गृष्म ऋतु मध्ये त्यस ऋतुको अधिल्लो भाग चैत महिनामा राम्ररी फुल फुलिरहेको शाखा प्रशाखाहरूले पूर्णतः ढाकिएको घनाजंगल शोभायमान हुने जस्तै शब्द र अर्थले सम्पन्न भई त्यस

घनाजंगल समान भएको निर्वाण प्राप्ति कारण उत्तम उपदेश पिटकलाई सर्वोत्तम निर्वाण-धातु हित र अर्थको निमित्त तथागतले देशना गरी राखिसक्नु भएको छ । यो पनि बुद्धमा रहेको प्रणीत रत्नत्व हो । यो सत्यवचनको प्रभावद्वारा सत्त्वहरूको स्वस्ति एवं कल्याण होस् ॥१२॥

उत्तम मनोवृत्ति भएको भई धेरैजसो देव मनुष्यहरूद्वारा कामना गर्न योग्य भई पवित्र पुद्गल हुनुभएको, सर्वोत्तम निर्वाणलाई जानी बुझी उत्तम धर्मलाई प्रदान गर्न जान्नु भएको पुरानो आचरण क्रम उत्तम मार्गलाई ल्याउन सक्नुभएको सर्वोत्तम तथागतले नानाविध धर्मदेशना गर्न सक्नुभएको छ । यो पनि बुद्धमा रहेको प्रणीत रत्नत्व हो । यो सत्यवचनको प्रभावद्वारा सत्त्वहरूको स्वस्ति एवं कल्याण होस् ॥१३॥

अरहन्त उत्तम आर्यहरूमा पहिलेको पुरानो अतीत कर्म पनि क्षीण भइसक्यो । उत्पन्न हुने नयाँ कर्म पनि अभाव भइसक्यो, पछि उत्पन्न हुनसक्ने नयाँ जन्ममा आशक्त हुने चित्त पनि सकिसक्यो । वहाँ अरहन्त उत्तम आर्यहरू प्रतिसन्धि बीज पनि क्षीण भएका भइसके । निरन्तर नयाँ जन्म उत्पन्न हुनु वृद्धि हुनु प्रतिका आशक्ति छन्द पनि नरहेका भइसके । वहाँ अरहन्त प्रज्ञावान् धीरहरू यो तेलको बत्ती शान्त भएर जाने जस्तै संसारचक्र घुमिरहने श्रृंखला टुटी जाति जम्मै थुपारेर निरोध र शान्त भइसक्यो । यो पनि अरहन्त संघमा रहेका प्रणीत रत्नत्व हो । यो सत्यवचनको प्रभावद्वारा सत्त्वहरूको स्वस्ति एवं कल्याण होस् ॥१४॥

यस बखतमा यस पृथ्वीमा वा अन्तरिक्षमा जति पनि देवताहरू समागम भइरहेका छन् । ती सबै हामी देवताहरूले देव मनुष्य सबैद्वारा गौरव र पूजा गर्न योग्य हुनुभएको तथागत कहलाइने भगवान् बुद्धलाई (धर्मलाई र संघलाई) नमस्कार गर्दछौं । सत्त्वहरूको स्वस्ति एवं कल्याण होस् ।

रत्न सूत्रको शब्दार्थ

पणिधानतो पट्टाय, तथागतस्स दसपारमियो, दस उपपारमियो, दस परमत्थपारमियो'ति समत्तिंस पारमियो, पञ्चमहापरिच्चागे, लोकत्थचरियं जातत्थचरियं बुद्धत्थचरियन्ति तिस्सो चरियायो पच्छिमभवे गम्भवोक्कन्तिं जातिं अभिनिक्खमनं पधानचरियं बोधिपल्लङ्गे मारविजयं सब्बञ्जुतञ्जाणप्पटिवेधं धम्मचक्कप्पवत्तनं नवलोकुत्तरधम्मेति सब्बेपि'मे बुद्धगुणे आवज्जेत्वा वेसालिया तीसु पाकारन्तरेसु तियामरत्तिं परित्तं करोन्तो आयस्मा आनन्दत्थेरो विय कारूञ्चित्तं उपट्ठपेत्वा-

हे = हे...सत्पुरुषहरू; पणिधानतो = दीपंकर तथागतसंग बुद्धत्व प्रार्थना कार्य गरेदेखि; पट्टाय = शुरू गरेर; तथागतस्स = तथागतका; दस पारमियो = दसवटा पारमितालाई र; दस उपपारमियो = दसवटा उपपारमितालाई र; दस परमत्थपारमियो = दसवटा परमार्थ पारमितालाई; इति = यसरी; समत्तिंस पारमियो = तीसवटा पारमितालाई; पञ्च महापरिच्चागे = पाँचवटा महान परित्यागलाई; लोकत्थचरियं = धेरै सत्वहरूका निम्ति आचरण गर्नु; जातत्थचरियं = आफन्तहरूको निम्ति आचरण गर्नु; बुद्धत्थचरियं = बुद्ध हुनको निम्ति आचरण गर्नु; इति = यसरी; तिस्सो = तीसवटा; चरियायो = आचरणलाई; पच्छिमभवे = बुद्ध हुने अन्तिम जन्ममा; गम्भवोक्कन्तिं = आमाको गर्भमा प्रवेश भइ प्रतिसन्धि ग्रहण गर्नुलाई; पधानचरियं = दुष्कर चर्या आचरण गर्नुलाई; बोधिपल्लङ्गे = बोधिवृक्षको पल्लंकरमा; मारविजयं = पञ्चमार विजय गर्नुलाई; सब्बञ्जुतञ्जाणप्पटिवेधं = सर्वज्ञता ज्ञानलाई प्रतिवेध ज्ञानद्वारा जानीलिनुलाई; धम्मचक्कप्पवत्तनं = धर्मचक्र देशना गर्नुलाई; नव = नौवटा; लोकुत्तरधम्मं = लोकुत्तरधर्मलाई; इति = यसरी; सब्बेपि = सम्पूर्ण; इमे बुद्धगुणे = यी बुद्धका गुणहरूलाई; आवज्जेत्वा = निरीक्षण गरी; वेसालिया = वैशाली नगरका; तीसु

पाकारन्तरेसु = तीनतह पर्खालका बीचमा; तियामरत्तिं = रातको तीनप्रहरसम्म; परित्तं = रत्न सूत्र आरक्षा परित्राणलाई; करोन्तो = पाठ गर्नुभएका; आनन्दत्थेरो विय = आयुष्मान आनन्द स्थविर जस्तै; कारूञ्जचित्तं = करुणा चित्त; उपट्टपेत्वा = उत्पन्न गरेर; (भणामसँग सम्बन्ध जोड्ने)

कोटीसतसहस्सेसु; चक्कवालेसु देवता ।
यस्सा'णं पटिग्गणहन्ति; यञ्च वेसालिया पुरे ।
रोगा'मनुस्स दुब्भिक्ख-सम्भूतं तिविधं भयं ।
खिप्पमन्तरधापेसि; परित्तं तं भणाम हे ।

कोटीसतसहस्सेसु = एकलाख करोड; चक्कवालेसु = चक्रवालमा; देवता = देव ब्रह्माहरूले; यस्स = जुन रत्नसूत्र परित्राणको; आणं = ऋद्धि आणा प्रभावलाई; पटिग्गणहन्ति = ग्रहण गरिरहन्छन्; यं = जुन रत्नसूत्र परित्राणद्वारा; वेसालिया = वैशाली नामको; पुरे = नगरमा; रोगामनुस्सदुब्भिक्खसम्भूतं = विभिन्न रोग, अमनुष्य र दुर्भिक्षका कारणले उत्पन्न भएको; तिविधं = तीन थरीका; भयं च = भयलाई पनि; खिप्पं = तुरुन्त; अन्तरधापेसि = लोप गरिदिएको थियो; तं परित्तं = उक्त रत्नसूत्र परित्राणलाई; (मयं = मैले वा हामीले) भणाम = पाठ गरौं ।

भावार्थ

हे सत्पुरुषहरू..., दीपंकर तथागतसँग बुद्धत्व प्रार्थना गरेदेखि शुरू गरेर तथागतका दशवटा पारमिता, दशवटा उपपारमिता, दशवटा परमार्थ पारमिता भन्ने समान रहेका तीसवटा पारमिता, पाँचवटा महान् परित्याग, धेरै सत्त्वहरूको निम्ति आचरण गर्नु, आफन्तहरूको निम्ति आचरण गर्नु, बुद्धत्वको निम्ति आचरण गर्नु, यसरी तीनवटा चर्या; बुद्ध हुने अन्तिम जन्ममा प्रतिसन्धि ग्रहण गर्नु,

जन्म हुनु, गृहत्याग गर्नु, दुष्करचर्या आचरण गर्नु, बोधिवृक्षको पल्लंकमा पाँचवटा मार विजय गर्नु, सर्वज्ञता ज्ञान प्रतिवेध गरी जान्नु, धर्मचक्र देशना गर्नु, नौवटा लोकुत्तर धर्म भनिने यी सम्पूर्ण बुद्धवचनलाई निरीक्षण गरिसकेपछि वैशाली नगरको तीन तह पर्खालको बिचमा रातको तीन याम सम्म पनि आरक्षा परित्राण पाठ गर्ने आयुष्मान आनन्दले जस्तै करुणा चित्त उत्पन्न गरेर जुन रत्नसूत्र परित्राणको ऋद्धि प्रभाव आणालाई एकलाखकरोड चक्रवालमा बस्ने देव ब्रह्माहरू ग्रहण गर्दछन्; जुन रत्नसूत्र परित्राणले वैशाली नगरमा विभिन्न रोग, अमनुष्य भय र दुर्भिक्षका कारणले उत्पन्न भएका तीन प्रकारका भयलाई पनि तुरुन्त लोप गरी हटाईदिएको थियो; त्यस रत्नसूत्र परित्राणलाई हामी पाठ गरौं ।

रत्न सूत्र स्तुति

यो 'पणिधानतो' आदि पाठ बुद्ध भाषित होइन । रत्नसूत्रलाई अध्ययन गर्ने, पाठ गर्ने, पाठ सुन्ने धेरैलाई अध्ययन गर्ने इच्छा जागृत गरी, पाठ गर्ने इच्छा जागृत गरी, सुन्ने इच्छा जागृत गरी उत्साहित गर्न (पौराणिक आचार्यहरूले) गुणवृद्धि गरी स्तुति गरिराखेको मात्र हो ।

पारमीको अर्थ

पारमी -भनेको आफ्नो अर्थ र हितको इच्छा नगरी अपेक्षा नगरी बहुजनको हितको निम्ति र संसारबाट मुक्तिको निम्ति गर्नुपर्ने दानादि कुशल कर्महरू नै हुन् । त्यस्ता कुशल कर्महरूद्वारा श्रेष्ठ र उत्तम भनेर चिनिने हुनाले श्रेष्ठ र उत्तम हुने कारण भनी अर्थ वर्णन गरिराखेको छ । (**परमानं भावो पारमी**) **परमानं** = परम उत्तमहरूको; **भावो** = उत्पत्तिका कारण उत्पत्ति स्थल हो; **पारमी** = उत्तम श्रेष्ठहरूको उत्पत्तिका कारण र स्थल ।)

नीचहरूले कुशल-कर्म नै भए पनि आफूलाई लाभ भए मात्र गर्न मन पराउँछन् । संसारबाट मुक्ति भन्दा पनि जीवन मन पराउनु, यशकीर्ति फिजाउनुलाई मात्र महत्व दिने गर्न सक्दछन् । त्यसैले पारमी सिद्ध हुने कामकाजहरू ती नीचहरूको क्षेत्र नभएको हुनुपर्दछ । ती कामकाजहरू जीवनको दोष देखेर बहुजनप्रति करूणा, मैत्री प्रबल भएका सत्पुरुष श्रेष्ठ व्यक्तिहरूको काम काज मात्र भएकोले पारमी अर्थलाई सर्वश्रेष्ठ उत्तम व्यक्तिहरूको कामकाज भनेर पनि वर्णन गरिएको छ । (परमानं कम्म पारमी) परमानं = श्रेष्ठ उत्तमव्यक्तिहरूको; कम्म = कामकाज; पारमी = सर्वश्रेष्ठ व्यक्तिहरूको कामकाज हो ।)

तीसवटा पारमी

ती पारमी दान, शील, नैष्कर्म्य, प्रज्ञा, वीर्य, क्षान्ति, सत्य, अधिष्ठान, मैत्री र उपेक्षा हुन् । बाह्य चीजवस्तुहरू दान गर्नु पारमी हो । आँखा, हात, खुट्टा आदि शारीरिक अंग-प्रत्यंगहरू दान दिनु उपपारमी हो । जीवन दान गर्नु त परमार्थ पारमिता भयो । दानमा तीनओटा भेद भएजस्तै बाह्य-सम्पत्ति परित्याग गरेर शील रक्षा गर्नु, शारीरिक अंगहरू विनाश हुने गरी शील रक्षा गर्नु, प्राण समेत त्याग गरी शील रक्षा गर्नु आदि द्वारा शीलादि अरू अरू पारमी-मा पनि उप र परमार्थ पारमी छुट्याउनु पर्दछ । यी पारमी, उपपारमी र परमार्थ पारमी छुट्याउनुमा विभिन्न विधिहरू रहेकामा अहिले छुट्याएको यो विधि ती विधिहरू मध्येमा एउटा मात्र हो ।

दान, शील र नैष्कर्म्य; प्रज्ञा, वीर्य, क्षान्ति फेरी ।
सत्याधिष्ठान र मैत्री; उपेक्षा दश पारमी ।
बाह्य वस्तु, थरी थरी अंग, छैन अपेक्षा प्राणको ।
गर्ने क्रमिक त्याग यी; पारमी, उप अनि परमार्थ ।
यसरी तीनथरी हो पारमी; जान विभेद राम्ररी ।

आयुष्मान आनन्दले पूर्वनिवास ज्ञानद्वारा पारमीहरू निरीक्षण गरेका त होइनन्; जातक, चरियापिटक आदिमा तथागत सम्यकसम्बुद्धले पारमी पूर्ण गर्नुभएको स्पष्ट रूपमा रहेकोले श्रद्धायुक्त प्रज्ञावानहरूले तथागतको अति दुष्कर आचरण गर्नुभएको पारमी क्रियाहरू देख्न-सुन्न पाउने अवस्थामा उहाँ तथागतप्रति मन सन्तुष्ट भइ प्रसन्न प्रफुल्लित भई असीमितरूपमा श्रद्धा-विभोर हुने गर्दछन् । आयुष्मान आनन्द स्थविरले पनि उक्त देशनाअनुसार निरीक्षण गर्नुभएको मात्र हो ।

महान पाँचवटा परित्याग

शारीरिक अंग, सम्पत्ति, देश, स्वास्नी छोरा छोरी त्याग गर्नुलाई महान पाँचवटा परित्याग भन्दछन् । यी पाँचवटा परित्याग दानपारमीमा समावेश भएकै हुन् । विशिष्टस्तरको परित्यागलाई देखाउनलाई र सामान्यजनले विचार नै गर्न नसकिने अति दुष्कर कार्यहरू भएको देखाउनको लागि विशेष रूपले अलग उल्लेख गरी प्रशंसा गरिराखिएको हो । यी पाँच महान परित्यागको विषयमा पनि ग्रन्थहरूमा भनाइ फरक-फरक रहेका छन् । माथि उल्लिखित भनाईहरू *सीलक्खन्धट्ठकथा* (६०) अनुरूप हो ।

सबै अंग शरीरका; आँखा र धन वैभव,
देश अनि स्वास्नी, छोरा छोरी;
महान पाँच त्याग हुन् ।

तीनवटा चर्या

लोक शब्दले सत्व (प्राणी) भन्ने अर्थ व्यक्त गर्दछ । धेरै सत्वहरूको भय हटाउनु, श्री सम्पत्ति वृद्धि गर्नु, ज्ञान बुद्धि विकास गर्नु आदिलाई आफ्नो प्रज्ञा, वीर्य आदिद्वारा आचरण गरिरहनुलाई लोकार्थ चर्या भन्दछन् । ज्ञात्यार्थ चर्यामा ज्ञाति बन्धुहरू हुन् । ती आफन्त ज्ञाति बन्धुहरूको भय उपद्रव हटाउनु, उनीहरूलाई उद्धार गर्ने काम गर्नु हो । बुद्धार्थ चर्यामा बुद्ध, श्रावक बुद्ध, प्रत्येक बुद्धहरूभन्दा परम उत्तम सम्यक्सम्बुद्ध हुन् । त्यस सम्यक्सम्बुद्धत्वसम्म आचरण गर्नु हो । यी चर्याहरू तीनैवटा **पारमी**-मा समावेश भइसकेका छन् । उत्साहित गर्ने, प्रसन्न बनाउने, अति विशिष्टस्तरका आचरणहरू भएकाले अलग प्रशंसा गर्ने रूपमा छुट्टाएर देखाइ राखिएको हो । उक्त तीन चर्यालाई पनि *जातक चरियापिटक* आदि अनुरूपले निरिक्षण मात्र गरेको हो ।

प्रतिसन्धि ग्रहण

अन्तिम जन्ममा आमाको गर्भमा प्रतिसन्धि ग्रहण गर्नुलाई प्रत्यवेक्षण गर्नुभयो भन्नुमा प्रतिसन्धि ग्रहणलाई मात्र प्रत्यवेक्षण गरेको होइन, प्रतिसन्धि बस्नुहुँदाको अवस्थामा उत्पन्न भएका अद्भूत घटनाहरू र विशिष्ट प्रकारका क्रियाकलापहरू प्रत्यवेक्षण गर्नुभएको थियो । उक्त अद्भूत घटनाहरू बोधिसत्व तुषित देवलोकबाट स्मृति सम्प्रजन्ययुक्त भइ आमाको गर्भमा प्रवेश भएको, प्रतिसन्धि बस्नुहुँदा विश्वमा देवताहरूको आनुभाव प्रभावलाई समेत नाघ्ने अति विशिष्ट तेज प्रकाशहरू प्रकाशमान भएको र दशहजार चक्रवाल विभिन्न रूपले कम्प भएको, बोधिसत्व र वहाँकी आमालाई चारजना देवताहरूले चारैदिशामा बसी आरक्षा गर्न आएको, बोधिसत्वले प्रतिसन्धि ग्रहण गर्नुभएदेखि नै आमामा स्वाभाविकरूपले शीलसम्पन्न भएको, परपुरुषहरूप्रति काम चित्त उत्पन्न नभएको, र

अरू पुरुष जातिबाट अतिक्रमण गर्न नसकिनु, चीज वस्तु आरम्भणहरू कमी नहुने गरी पूर्ण भइ रमाइलो अनुभव हुनु, आमामा रोग बिल्कुल रहित भएको, गल्नु, गद्दौं हुनु कष्टहरू रहित भइ सुखयुक्त भइ आफ्नो शरीरभित्रका बोधिसत्व बालक बाहिरबाट देखिने भएको आदि नै हुन् ।

जन्म

जन्म भएकोलाई प्रत्यवेक्षण गरे भनेकोमा जन्म भएको अवस्थामा उत्पन्न भएका आश्चर्य र अद्भूत घटनाहरूलाई निरीक्षण गर्नु नै हो । बोधिसत्व जन्मेको सातदिनमै उहाँकी आमा तुषित देवलोकमा उत्पन्न हुनपुगेको, अरू स्त्रीहरूले नौ, दस महिनासम्म गर्भ भार बोकेर जन्म दिनुपरे पनि बोधिसत्वकी आमाले दसमहिना पूर्णगरी धारण गरी जन्म दिनुपर्ने, अरू अरू स्त्रीहरूले जस्तै बसेर लेटेर जन्म दिनुपर्ने होइन कि उभेर नै जन्म दिनु पर्ने, आमाको गर्भबाट निस्कँदा बोधिसत्वलाई देवताहरूले प्रथमतः ग्रहण गरी मनुष्यहरूले पछि मात्र ग्रहण गरेको, बोधिसत्व आमाको गर्भबाट निस्कँदा भुइँमा पुग्नुभन्दा पहिले चारजना देवताहरूले थापेर लिई आमाको अगाडि राखी ‘महारानी, ... प्रसन्न हुनुहोस् । ... हजुरलाई अतिव भाग्यवान र प्रभावशाली पुत्र रत्न लाभ भयो’ भनी निवेदन गरेको, मलमूत्र केही नलागी शुद्ध स्वच्छरूपले जन्म भएको, बोधिसत्व र आमाले प्रयोग गर्नको लागि तातो, चिसो पानीका दुइटो धारा आकाशबाट बगेर आएको, सद्यजातः बोधिसत्वले उत्तरदिशातर्फ फर्की सातपाइला चालेर ‘म लोकमा अग्र हूँ, जेष्ठ हूँ, श्रेष्ठ हूँ’ भनी तीनवटा वाक्य निर्भिक रूपले उद्घोषण गर्नुभएको, अतिविशिष्ट तेज प्रकाशहरू उत्पन्न भएको र दशहजार लोकधातु कम्प भएको आदि आश्चर्य अद्भूत घटनाहरू बोधिसत्व जन्म भएको अवस्थामा प्रकट भएका थिए ।

गृहत्याग

साधारण जनहरूमा वृद्ध, रोगी, मृतकहरू बारम्बार देखिरहे पनि संवेग उत्पन्न हुँदैन । बोधिसत्त्वले एकचोटी मात्र देख्दा नै अतिव विशिष्ट र श्रेष्ठ भएको आफ्नो राजकीय सुख ऐश्वर्यमा रमाइलो मान्नु भएन; भयको रूपमा देखेर गृहत्याग गर्नको लागि उद्योग गर्नुभयो । बाटोमा मारदेवले सातदिनपछि चक्ररत्न आइपुग्दैछ भन्ने कुरा बोलेर रोकन खोज्दा पनि मनुष्यलोकका सर्वोत्तम सुख रहेको चक्रवर्ती सम्पत्तिप्रति नै आशक्त नभइकन त्याग गर्नुभयो । यस्तो भएको धेरै धेरै जन्ममा अभ्यास गरिआएको नैष्कर्म्य धातु स्वभावले गर्दा नै हो । त्यसैले बोधिसत्त्वको गृहत्यागदेखि श्रमणत्व ग्रहणसम्मको गृहत्याग काण्ड आयुष्मान आनन्द स्थविरका प्रियकर, श्रद्धा उत्पादक स्मरण र प्रत्यवेक्षण गर्ने एउटा विषय रहेको छ ।

दुष्करचर्या

पधानचरियं -मा पधान भनेको वीर्य हो । तर सामान्य वीर्यलाई मात्र व्यक्त गरेको होइन, कर्मस्थान कार्य अभ्यास र उद्योग गर्नुलाई समेत व्यक्त गरिराखेको हो । **दुष्करचरिया** भनेको साधारण व्यक्तिहरूले आचरण गर्न गाह्रो दुःख कष्ट सहेर आचरण गरिएका बुद्ध हुनुभन्दा पहिलेका छवर्षसम्मका बोधिसत्त्वका आचरण नै हुन् । ती आचरणहरू त म तथागतले निरर्थक दुष्करचर्याबाट मुक्त भएँ भनी बताउनुभएको हुनाले सहीमार्ग नभेटाई भुलेको मार्ग नै हो । रूप-लक्षण हराएर, बल शक्ति नै भ्याइने गरी अति कष्टपूर्वक उद्योग र अभ्यास गर्नुपर्ने कुरा तथागतले प्रसंग अनुसार बारम्बार नै बताउनुभएको देशनाको रूपमा प्रकट नै छन् ।

वेस्सन्तर जातकमा जूजक ब्राह्मणले जाली, कृष्णजिनी राजकुमार राजकुमारीहरूलाई दुःख कष्ट दिई शासना गरेका घटनाहरू प्रत्यक्षरूपमा भइरहेको भए हेर्न पनि सक्दैनथे होला । तर

जातक देशनाको रूपमा हेर्ने सुत्ने अवस्थामा राजकुमार राजकुमारीहरूको त्यो करूणा जगाउने भाव, जूजकको भयानक भाव करूणारस र रौद्ररस एक किसिमले हेर्न लायक छ । त्यस्तै नै तथागतको उक्त आचरणहरू ऐतिहासिक नभए पनि देशना अनुसार उत्तम र श्रेष्ठ सम्पत्ति र वैभवशाली जीवन पाएका अति नै सुखी तथा अतिव कोमल व्यक्तिले शरीर र प्राणलाई वास्ता नराखी उद्योग गरेको ढंग अचम्भित किसिमको भएकोले एक किसिमले लोकप्रिय घटना हुनुपर्दछ । त्यसैले आयुष्मान आनन्द स्थविरले उक्त देशनाअनुसार पनि निरीक्षण गर्नुभयो ।

बोधिपल्लङ्गमा मार विजय

पल्लङ्ग -शब्दले बस्नमिल्ने ठाउँ, सुत्ने खाट, पलेटी मार्नु आदि अर्थमा प्रयोग भएकोले यहाँ बस्नलायक स्थान भन्ने अर्थमा हो । उक्त ठाउँ पनि सोत्थियले दान दिएको आठमुट्टी घाँस फिजाएर बनाएको तृणासन हो । (बोधिमूले पल्लङ्गो बोधिपल्लङ्गो) **बोधिमूले** = बोधिवृक्षको मुनि रहेको; **पल्लङ्गो** = ठाउँ पल्लङ्क हो । साकपत्थिवादी गण भएकोले अगाडिको **बोधिमूल** -मा पछाडि रहेको 'मूल' पद लोप रहेको छ । समीप अर्थमा भुम्म अर्थ चिन्तन गरी **बोधियापल्लङ्गो** भनेर पनि भन्न सकिन्छ ।

बुद्ध हुने दिनमा सूर्य नअस्ताउँदै मारदेवले आफ्ना सैन्यहरू सहित गिरिमेखल हात्ति चढेर बोधिसत्वलाई हुरी-बतास आदि सृष्टि गरी, चक्र अस्त्रहरूले हानेर, अनेक तरिकाले आक्रमण गरी युद्ध गरे पनि उहाँलाई केही असर नपरेको अवस्थामा पल्लङ्गबाट उठेर जाउ भनी माग गरे । त्यसबेला बोधिसत्वले पृथ्वीलाई साक्षीको रूपमा हात पसारी निर्देशन गर्नुभएपछि तीब्ररूपले भूकम्प भइ मारदेव पनि गिरिमेखल हात्तिको पिठ्युबाट खसेर, उनका सैन्यहरू पनि भाग्नपयो । यसरी सैन्यबिना एकलैले नै पारमी सामर्थ्यद्वारा घाम अस्ताउनुअगावै मार सैन्यमाथि विजयी भइ

रातको प्रथम याममा पूर्वनिवास ज्ञान लाभ गरी पश्चिम याममा दिव्यचक्षु ज्ञान र अन्तिम याममा आश्रवक्षय ज्ञान लाभ गरी क्लेश अभिसंस्कारहरू बिल्कुल अन्त गर्नुभयो । क्लेश संस्कारहरू रहेमा सधैं उत्पन्न हुने स्कन्ध, मृत्युहरू क्लेश संस्कारहरू नाश भएपछि एकैचोटी निरोध र शान्त हुनु सिद्ध भइसकेको हुनाले सबै पञ्चमारलाई बोधिपल्लंकमा नै एकैसाथ विजय गर्नुभयो । यो पञ्चमार विजय भएको ढंग पनि आयुष्मान आनन्दको निम्ति श्रद्धा राख्न लायक, स्मरण र निरीक्षण गर्न लायक एउटा अंग रहेको छ ।

सर्वज्ञता ज्ञान लाभ

मगगपटिवेध, अज्जापटिवेध आदिमा मार्गलाई प्रतिवेध गरी जान्नु, अरहत्त मार्गलाई प्रतिवेध गरी जान्नु भनेको मार्ग, अरहत्त मार्गलाई आरम्भण गरी जानेको त होइन; आफ्नो सन्तानमा मार्ग उत्पत्ति हुनथालेको अवस्थामा त्यसरी हुने गरी मार्गसम्म घुसेर भित्र पस्नसकेकोलाई नै **मगगपटिवेध** भन्नुपर्दछ । त्यस्तै अरहत्त मार्गद्वारापूर्णरूपमा पुगेको अरहत्त मार्ग क्षणमा नै सिद्ध भइसकेको सर्वज्ञता-ज्ञान प्राप्त भएकोलाई पनि त्यसरी गहिराइमा पसेको हुनाले **सब्बज्जुतज्जाणपटिवेध** (=सर्वज्ञता ज्ञानलाई प्रतिवेध गरी जान्नु) भनी भनेको हो ।

सर्वज्ञता ज्ञान प्राप्त भएकोलाई आयुष्मान आनन्दले सिधा जान्न सकेको त होइन; अनुमानले श्रद्धा प्रकट गरेको मात्र हो । अति गम्भीर र विचित्र भएकोले साधारण मानिसहरूले बताउन नसकिएका उपदेशहरू सुन्न, हेर्न पाएको कारणले उक्त सम्पूर्ण धर्मलाई जान्नसक्ने ज्ञानलाई अनुमान गर्न सकिन्छ ।

धर्मचक्र र लोकुत्तर

धर्मचक्र उपदेश बताउनुभएकोलाई निरीक्षण गरिएकोमा उपदेश उत्तम र गम्भीर भएको, उक्त अवस्थामा देव ब्रह्माहरू धेरै जम्मा हुनआएको, अति तृप्त र खुशी, प्रसन्न भइ एकपछि अर्कोले तह-तह उद्घोष गरेको, दशहजार लोकधातु हल्लिने गरी भूकम्प भएको, अति विशिष्ट अवभास प्रकाश उत्पन्न भएको, जंगल पर्वत सबैतिर अकाल फूलहरू फाँकेर रूखहरू फूल विरूवाहरूबाट छोपिएर भकभककाउ भइरहेको ढंग आदि दर्शनीय रहेको हुनुपर्दछ ।

लोकुत्तर धर्म नौवटालाई उहाँले निरीक्षण गर्नुभएको पनि अनुमानले मात्र हो । उहाँ **चेतोपरिय** ज्ञान भएका भए पनि अरूको उच्चस्तरका विशिष्ट मार्ग फललाई त जान्न सक्दैनन् होला; आफूले प्राप्त नगरेको मार्ग फल जान्दैनन्, तर आफूहरू स्रोतापन्न भएकोले लोकुत्तर धर्मलाई अनुमान गर्नमा पृथग्जनहरूको अनुमानभन्दा बढी गम्भीर रूपले अनुमान गरी श्रद्धा राख्नसक्ने तथ्य त सुनिश्चित नै भयो ।

सम्पूर्ण बुद्धगुण

तथागतका गुणहरू त अब्भै धेरै छन् । त्यसो भएपछि **‘सब्बेपिमे बुद्धगुणे आवज्जेत्वा’** भनी किन भनेको होला त ? यस **सब्ब** पदेस **सब्ब** भनेको आंशिक रूपमा भएको **सब्ब** हो । एकजना बुद्धका गुणलाई अर्को बुद्धले नै पनि अरू अरू उपदेश नगरिकन एककल्पसम्म बताइरहनु भए पनि कल्प मात्र बितेर जाला गुण त सिद्धिन्त भनी बताइराखेको हुनाले आयुष्मान आनन्द स्थविरले त्यस क्षणसम्ममा त कुरा नै नगरौं, जीवनभर स्मरण गरे पनि भ्याउन सक्दैन होला । **‘समुद्दो मया दिट्ठो ।’** (=मैले समुद्र देखें ।) जस्तै **समुदाय वोहार** (अंशलाई समूह व्यवहारद्वारा प्रयोग गरी बोल्नु) भनेर पनि भन्न सकिन्छ ।

आयुष्मान आनन्दले जस्तै

आयुष्मान आनन्दले परित्राण पाठ गर्नुभन्दा अगावै बुद्धगुणलाई धेरै धेरै पूर्ण हुनेगरी निरीक्षण गर्नुभयो भनेको हुनाले अरू अरू परित्राण पाठ गर्नेहरूले पनि यस तथ्यलाई गम्भीर रूपमा स्मरण गरी अनुशरण गर्न लायक छ । परित्राण पाठगर्दा मात्र होइन कि जस्तोसुकै कुशल कर्म गरेको भए पनि सबभन्दा पहिले तथागत स्मरण गर्नु, सधैं गर्न योग्य एकप्रकारको कर्तव्य नै रहेको छ ।

‘आयुष्मान आनन्दले जस्तै करूणा चित्त राख्नुपर्दछ भनिएको र परित्राण पाठ गर्ने व्यक्तिले पूर्ण गर्नुपर्ने अंग करूणा चित्त वृत्ति त्यही हो । परित्राण पाठ गर्दा शब्द, अर्थ भंग भएमा, राम्ररी अभ्यास गरी नराखिनाले पद व्यञ्जन छुट्दो भने अपुग हुनगयो भने परित्राण प्रभाव-हीन हुन्छ । राम्ररी अभ्यास गरी कण्ठ पारी याद गरेर छुट्ने अपुरो हुने नभइ शब्द, अर्थ पनि सही हुने गरी पाठ गर्ने व्यक्तिको परित्राण मात्र प्रभावकारी हुने गर्दछ । लाभ सत्कारको लागि सिक्की जानी पाठ गर्ने व्यक्तिको परित्राणले पनि अर्थ सिद्ध नहुन सक्छ । मैत्री पूर्वागम गरी पाठ गर्नेको परित्राणले मात्र अर्थ-सिद्ध गरिदिन्छ । त्यसैले परित्राण पाठगर्ने व्यक्तिसँग तीनवटा अंग पूर्ण हुनुपर्दछ । ती तीन अंग हुन्-

- (१) शब्द र अर्थ शुद्ध गरी राम्ररी अध्ययन गरिएको;
- (२) पद व्यञ्जनहरू टूटफूट नपार्नु, पूर्ण हुनेगरी अभ्यास गरी कण्ठस्थ गरिराख्नु;
- (३) लाभ-सत्कारको विचार नराखी मैत्री पूर्वागम गरी पाठ गर्नु नै हुन् ।

परित्राण पाठ गर्नेसँग हुनुपर्ने अंगहरू अनेक प्रकारले देखाइएका छन् । यो त पाथिक अट्कथा आटानाटिय सुत्त (१४९) अनुसार हो ।

परित्राण पाठ गर्नेसँग तीनओटा अंग सम्पन्न हुनुपर्ने जस्तै सुन्नेसँग पनि तीनओटा अंग सम्पन्न भएमा मात्र परित्राणको फल अनुभव गर्न पाइन्छ । ती अंगहरू हुन्-

(१) पञ्च-अनन्तरिय कर्म रहित हुनु;

(२) नियत मिथ्यादृष्टि नहुनु; र

(३) परित्राणको प्रभावलाई विश्वास गर्नु हुन् । (मिलिन्द पञ्चो १५५)

शब्द, अर्थ सही गरी; गर्नु अभ्यास राम्ररी ।
मैत्री अगाडि राखी पढ्नु; परित्राण लाभकारक ।
पञ्च-अनन्तरिय कर्मी; नियत-मिथ्यादृष्टिक ।
छैन श्रद्धा परित्राणमा; निरर्थक हुन्छ त्यो पाठ ।

यो 'पणिधानतो पट्टाय' आदि धम्मपद अट्ठकथा (दु. पकिण्णकवग्ग, अत्तनोपुब्बकम्मवत्थु २७५) -मा रहेको आयुष्मान आनन्द स्थविरले निरीक्षण गर्नुभएको ढंग भयो ।

रत्न सूत्र निदान

एकलाख-कोटी चक्रवालमा रहेका देव ब्रह्माहरूले रत्न सूत्रको आणा प्रभाव आनुभावलाई ग्रहण गर्ने रहेछ भनिएकोले रत्न सूत्रको आनुभाव र प्रभाव मात्र एकलाख कोटी चक्रवालमा फैलिन्छन् भनी सोच्नुहुन्न; अरू-अरू परित्राणको प्रभावलाई पनि उक्त क्षेत्र भित्र बस्ने देव ब्रह्माहरूले ग्रहण गर्दछन् नै । यसरी परित्राणको शक्ति सामर्थ्य फैलिरहेको तथागतको आनुभाव प्रभावले गर्दा नै हो ।

यस रत्न सूत्रद्वारा वैशाली नगरमा त्रिविध भयहरू हटाइदिएको थियो भन्ने शब्दले रत्न सूत्र उत्पत्ति भएको कारण निदानलाई निर्देशन गरिराखेको छ । वैशाली नगरमा अनावृष्टि भएर

बालि नालि विनाश भएको कारणले अन्न-पान दुर्लभ भइ दुर्भिक्ष भयको सामना गर्नुपर्दा दुःखी दरिद्रहरू धेरैजना मरण र विनाश हुनुपुगे । लाशहरू बस्तिबाट बाहिर फालिराखिनाले त्यसको दुर्गन्धले गर्दा शहरभित्र यक्ष राक्षसहरू प्रवेश गर्नाले भ्रम थप मानिसहरू मर्न पुगे । खराब दुर्गन्धका कारणले महामारी आदि जस्ता सुरूवा रोग अहिवातक रोग समेत थपिँदा धेरै नै विनाश हुन पुगे । त्यसबेला धेरै मानिसहरूले हाम्रो देशमा राजाका सातपुस्ताहरूमा यस्ता भयहरू सामना गर्नुपरेको थिएन । राजाले धर्म धारण नगरेको कारणले यस्तो भएको हो कि भनी राजाकहाँ बिन्ती चढाएपछि राजाले पनि परिषद जम्मा गराई आफूमा दोष खोज्न लगाए । राजामा केही पनि दोष नदेखिएपछि के र कसो गर्नुपर्ला भनी सल्लाह साहुति गर्दा कसैले छजना तीर्थंकराचार्यहरूलाई निमन्त्रणा गर्ने सुझाव दिएका थिए भने कसैले तथागतलाई निमन्त्रणा गर्ने सल्लाह दिए । बुद्धलाई निमन्त्रणा गर्नको लागि सबैको राय मिलेपछि दुईजना लिच्छविराजाहरूलाई अनुचर परिषद् सहित पठाई निवेदन गराउँदा तथागत पनि वैशाली नगरमा आउनुभयो । तथागत आइपुग्नुभएको अवस्थामा शक्र देवेन्द्र सहित प्रभावशाली महर्द्धिक देवताहरू पनि आइपुगेको हुनाले यक्ष राक्षसहरू धेरै भागेर गए ।

तथागतले आयुष्मान आनन्दलाई रत्न सूत्र सिकाई पाठ गराउनुभएपछि वैशाली नगरको तीनतह पर्खालको बिचमा रातको तीनयामसम्म नै आयुष्मान आनन्दका पाठका कारणले यक्ष राक्षस सबै भागेर गए । यक्ष राक्षसहरू नरहनासाथ मानिसहरू सबैजना रोग शान्त भएकोले घरघरबाट निस्की शहरको बिचमा रहेको सभा मण्डपलाई जीर्णोद्धार गर्ने सजाउने काम सिध्याई तथागतलाई विराजमान गराए । तथागतले पनि उक्त सभा मण्डपमा जम्मा हुन आएका देव, मनुष्य परिषद्हरूलाई रत्न सूत्र परित्राण नै देशना गर्नुभयो ।

(१) यानीध भूतानि समागतानि;
भुम्मानि वा यानिव अन्तलिक्खे ।
सब्बेव भूता सुमना भवन्तु;
अथोपि सक्कच्च च सुणन्तु भासितं ।

(१) इध = यस ठाउँमा; भुम्मानि = भूमिमा उत्पन्न भएकाहरू; यानि भूतानि वा = जो देवताहरू र; अन्तलिक्खे = अन्तरिक्षमा; यानि भूतानि वा = जो देवताहरू; समागतानि = जम्मा भएका छन् । सब्बेव = सम्पूर्ण जनहरू; ते भूता = ती देवताहरू; सुमना = खुशी प्रसन्न प्रफुल्लित भएकाहरू; भवन्तु = होउन् । अथो पि = त्यसपछि फेरी; भासितं = म तथागतका उपदेशलाई; सक्कच्च = आदर गौरव राखेर; सुणन्तु = श्रवण गरुन् ।

भावार्थ

यस ठाउँमा भेला हुन आएका देवताहरू र आकाशस्थ देवताहरू सबै सुन्दर प्रसन्न प्रफुल्लित होउन् । अनि फेरी म तथागतका उपदेशलाई आदर-गौरवपूर्वक श्रवण गरून् ।

रत्न सूत्रको प्रारम्भ

‘यानीध भूतानि’ आदि बुद्धभाषित रत्न सूत्रको प्रारम्भिक गाथा हो । त्रिरत्नको गुणद्वारा सत्य क्रिया गर्ने ढंग बताउन लाग्नुभएको हुनाले सबभन्दा पहिले देवताहरूलाई उपदेश सुन्नलाई प्रेरणा दिनुभयो ।

ब्याकरण स्पष्टीकरण

(भूत-शब्द प्रकट भएको अर्थ, स्कन्ध पाँचवटा, महाभूत चारवटा, अरहन्त, सत्त्व, रूख आदि भूतगाम, चतुर्महाराजदेखि तलका सत्त्वसमूह भन्ने अर्थमा प्रयोग भएको देखिन्छ । यो 'यानीध भूतानि' मा भूत-शब्द त सामान्यतया अमनुष्य (देव ब्रह्माहरू) भन्ने अर्थमा प्रयोग भइरहेको भनी सम्झनु पर्दछ ।

मेरू पर्वत पनि पृथ्वी नै हो, वा भूमि नै हो । त्यसैले मेरू पर्वतको मास्तिर रहेको त्रयस्त्रिंशत् देवलोकबाट तलको भूमि, रूख, वन, पर्वत आदिमा उत्पन्न भएका देवताहरूलाई भुम्म (=भूमिष्ठ देवताहरू) भनी भन्नुपर्दछ । (भूमियं निब्बत्तानि भुम्मानि । भूमियं = भूमिमा; निब्बत्तानि = उत्पन्न भएका देवताहरू; भुम्मानि = भूमिमा उत्पन्न भएका देवताहरू)

अन्तलिक्खे भूतानि-को स्वरूप यामा देखि लिएर अकनिष्ठसम्म माथि आकाशमा उत्पन्न भएका देव ब्रह्माहरू हुन् । अरूप, असंज्ञासत्त्वहरूलाई त आकाशमा उत्पन्न भएका भए पनि उपदेश सुन्न आउन नसक्नेहरू हुनाले ग्रहण गर्नु परेन ।)

वा शब्द विकल्पन

(वा ति विकप्पने = अर्थकथा वर्णन अनुसार भुम्मानि वा यानिव अन्तलिक्खे -मा वा- विकल्पन अर्थमा भयो । विकप्पन (=विकल्पन) -मा भएको छ, भनी भने पनि कुनै कुनै ठाउँमा देखाइएको विकल्पन जस्ता त होइन । उक्त कुरालाई स्पष्ट गर्नेछु; वा- शब्दको अर्थ समुच्चय, विकल्प भन्ने रहेकामा 'राजतो वा चोरतो वा...आरक्खं गणहन्तु' परित्राण आदिमा जस्तै राजा, चोर आदि सबै बोल्नुपर्ने वा -जस्तोलाई समुच्चय भन्नुपर्दछ । 'गामा वा अरब्बा वा अदिन्नं थेय्यसङ्घातं आदियेय्य' आदिमा जस्तै दुवै नलिई कुनै न कुनै एउटालाई मात्र लिएर हुने त्यो एउटा पनि कुन क्षेत्र भनी सुनिश्चित

नभएको **वा-**जस्तोलाई विकल्प भन्दछन् । त्यसरी समुच्चय जस्तै दुवैमा नभइ एउटा पनि निश्चित नभइ **विविध कप्पन** (=अनेक प्रकारले, नाना प्रकारले गर्नु) भन्ने अर्थ अनुसार विकल्प नामकरण रहेको छ । **‘भुम्मानि वा यानिव अन्तलिक्खे’** -मा **वा-**त ती दुईथरी मध्येमा समुच्चय नै भयो । समुच्चय **वा-** लाई हे उद्देश्य अर्थ एक थरी अनुसार विकल्पन भनिएको हुनाले विकल्प एक थरी नै भयो । कुनै ठाउँमा अर्थ दुईतीन थरी आदि अनुसार विभिन्न विधि देखाउने बेलामा ती विधीहरू विकल्प नामले जानिन्छ । त्यसैले प्रथम विकल्प, द्वितीय विकल्प आदि प्रयोग पनि हुनुपरो । दुई तीन थरी विधी हुने **विविध कप्पन** (=अनेक ढंगले, नाना प्रकारले गर्नु, **विभिन्न कप्पन** = विभेद हुनेगरी गर्नु हुनाले विकल्प नाम भयो । **विसेसकप्पन** = विशेषता हुनेगरी गर्नु, विशेष रूपले कल्पना गर्नु भन्ने अर्थहरू पनि हुन सक्छ । यसमा पनि **सब्बेव भूता-** को स्वरूप अनुसार **भूत-**लाई अनियत पक्षमा **भुम्मभूत**, **अन्तलिक्खभूत** भनी दुईथरी गरी छुट्याई अनेक ढंगले गर्नु, विभेद हुने गरी गर्नु, विशेषता हुनेगरी गर्नुले **वा-** लाईविकल्पन अर्थमा रहेको हो भनी भनिएको हो ।

दुईथरी प्रेरणाहरू

‘तं सुणाथ साधुकं मनसि करोथ भासिस्सामि = उक्त धर्मलाई सुन्नुहोस्, राम्ररी हृदयंगम गर्नुहोस्, म (तथागत) बताउनेछु’ आदिद्वारा कहिलेकाहीं तथागतले उपदेश दिनुभन्दा पहिले प्रेरणा दिने बानी रहेछ । त्यसरी प्रेरणा दिनु उपदेशमा ध्यान आकर्षित गरी स्मृतिमा गाड्नुको निम्ति हो । त्यसैले देवताहरूलाई स्मृति उत्पन्न गराउनको निम्ति **‘सक्कच्च सुणन्तु भासितं’** भनी उपदेश सुन्नुलाई प्रेरणा दिनुभयो ।

पयोग सम्पत्ति

सम्मापयोग (=असल प्रयास) लाई **पयोग** (=प्रयोग) भन्दछन् । खराब नराम्रो काम गत्यो भने उक्त प्रयोग बिग्रनगई **पयोगविपत्ति** (प्रयोगको विनाश वा विपत्ति) हुन्छ । उपदेश सुन्नु असल राम्रो प्रयास प्रयोग हुनाले **पयोगसम्पत्ति** (=प्रयोगको सम्पन्नता) नै हो । उपदेश सुन्न प्रेरणा दिनु उक्त प्रयोग सम्पत्ति उत्पन्न गर्नलाई हो । त्यसरी प्रयोग सम्पत्ति उत्पन्न गर्ने क्षेत्रमा स्वभावतः प्रफुल्लित र उत्साहित भएको मन भए, बानी भए मात्र धर्मलाई सत्कारपूर्वक सुन्न सक्नेछ । अल्छी मान्ने, हीन चित्तवृत्तिको; आदर सत्कार नभएको, अनेच्छुक व्यक्ति आदिले त उपदेश सुन्न इच्छा गर्दैनन् । सुनिहाले पनि ध्यान राखी सत्कारपूर्वक सुन्न सक्दैन । त्यसरी प्रसन्न प्रफुल्लित र उत्साहित भएको बानी भएमा मात्र उपदेश सुन्नसक्ने भएकोले उक्त बानीले (वासना) सम्पन्न हुनुलाई **आसयसम्पत्ति** (=इच्छा, वासनाले सम्पन्न हुनु) भन्दछन् । उक्त आशयवाट सम्पन्न हुनको निम्ति प्रेरणा दिन चाहेकोले **‘सब्बेव भूता सुमना भवन्तु’** भनी आज्ञा हुनुभयो ।

अरू अरू सम्पत्तिहरू

उपदेश सुन्नुलाई प्रयोग सम्पत्ति भनी भनेको छ । उक्त उपदेश सुन्नु अरूबाट आएको धर्मका शब्द सुनिनु भएकोले **परतोघोस सम्पत्ति** (=अरूहरूबाट आएको धर्मका शब्द सुनिनुद्वारा सम्पन्न हुनु) भनी, सत्पुरुषहरूको आधार पाएमा मात्र उपदेश सुन्नपाइने हुनाले उपदेश सुन्नुलाई **सप्पुरिसूपनिस्सय सम्पत्ति** (=सत्पुरुषको आधार सम्पन्न हुनु) भन्ने र उपदेश सुन्नपाउँदा प्रज्ञा ज्ञान लाभ हुने हुनाले **पञ्चाहेतुसम्पत्ति** (=प्रज्ञा उत्पन्न गर्नाको लागि कारण सम्पन्न हुनु) भनी भन्नुपर्दछ । चित्त प्रसन्न प्रफुल्लित हुनुलाई **आसयसम्पत्ति**

भनी भनेको छ । उपदेश सुन्ने क्षेत्रमा चित्त प्रसन्न प्रफुल्लित पार्नु उचित र अनुकूल ढंगले मनन गर्ने स्वभाव हुनेसँग मात्र पाइने भएकोले चित्त प्रसन्न हुनुलाई **योनिशो मनसिकारसम्पत्ति** (=सही मार्गमा परेर उचित चिन्तन मननले सम्पन्न हुनु) भनी, मनोवृत्ति असल बनाईबस्नेसँग मात्र उपदेश सुन्ने क्षेत्रमा चित्त प्रसन्न प्रफुल्लित हुनु पाइनु सम्भव भएकोले **अत्तसम्मापणिधिसम्पत्ति** (=मनोवृत्ति असलखालेद्वारा सम्पन्न हुनु) भन्ने र प्रीति प्रश्रब्धि समाधि उत्पत्तिका कारण हुनाले उपदेश सुन्ने क्षेत्रमा चित्त प्रसन्न प्रफुल्लित गर्नुलाई **समाधिहेतुसम्पत्ति** (=समाधि उत्पत्तिका कारणले सम्पन्न हुनु) भनी फेरि भनिएको छ । त्यसैले 'सब्बेव भूता सुमना भवन्तु' द्वारा **आसय, योनिशो मनसिकार, अत्तसम्मापिधि, समाधिहेतु सम्पत्तिहरू** उत्पन्न गर्नको लागि प्रेरणा दिने हुनाले 'सक्कच्च सुणन्तु भासितं' द्वारा **पयोग, परतोघोस, सप्पुरिसूपनिस्सय, पञ्चाहेतुसम्पत्ति-हरू** उत्पन्न गर्नको निम्ति प्रेरणा दिनु हो भनी बुझ्नु पर्दछ ।

अथोपि अर्थ

(अथोपि-लाई **किच्चन्तरसन्नियोजनत्थं** (=कृत्य एउटालाई प्रेरणा दिनको लागि) **वाक्योपादाने** (=वाक्य एउटालाई ग्रहण गर्नुमा) **निपातद्वयं** (निपात दुई समूह हुन्) भनी **अर्थकथा** मा वर्णन गरिराखेको छ । 'अथो-त्यसपछि फेरि' भन्दाखेरी वाक्य बाकी रहेको थाहापाइने हुनाले 'त्यसपछि फेरि' द्वारा वाक्य एउटालाई निर्देशित गरिरहेको हुनाले **अथोपि** लाई **वाक्योपादान** (=वाक्य एउटालाई लिनु भन्नु) लाई निपात भनेको हो । **अथ-**लाई कुनैकुनै ठाउँमा **अञ्चाधिकार वचनारम्भ** (=क्षेत्र एउटा वाक्य एउटालाई उद्योग गर्नु) भनी भन्ने बेलामा **वचनारम्भ** भन्ने वाक्योपादानसँग समान नै भयो । **न तस्स अट्ठमिधत्थि किञ्चि;** **अथो अविञ्चात-मजानितब्बं; पटिसम्भदामग्ग** (१२७) मा **अथोति**

वचनोपादाने निपातो भनी अर्थकथा मा वर्णन गरिएको छ । वचनोपादान र वाक्योपादान समान नै भयो । एउटा वाक्यलाई ग्रहण गर्नको निम्ति अथो -राख्नुपर्दछ । अभिधानमा संसय=संशय, आरम्भ = शुरूमा उद्योग गर्नु, पञ्ह = प्रश्न, विकप्प = विकल्प, पकरण = प्रकरण, समुच्चय = समुच्चय, पक्खन्तर = पक्षन्तर, पच्छा = पश्चात्, मङ्गल = मंगल भनी अथ, अथो अर्थहरू आइरहेको हुनाले यहाँ पक्षन्तर भनी पनि भन्न सकिन्छ । दुवै निपात वाक्योपादान अर्थमा हो भनी भनिएकोले पि- को समुच्चय अर्थ आवश्यक नरहेको हुनाले त्यसपछि भनेर मात्र अनुवाद गर्नुपर्दछ ।

२) तस्मा हि भूता निसामेथ सब्बे;
मेत्तं करोथ मानुसिया पजाय ।
दिवा च रत्तो च हरन्ति ये बलिं;
तस्मा हि ने रक्खथ अप्पमत्ता ।

(२) भूता = धेरै देवताहरू; तस्मा हि = त्यसरी उपदेश सुन्नको निम्ति म तथागतले प्रेरणा दिइएको कारणले गर्दा नै; (तुम्हे = तिमीहरूले) निसामेथ = कान दिएर सुन्नुप्यो । सब्बे = सबैजना; (तुम्हे = तिमीहरू) मानुसिया पजाय = मनुष्य मात्र प्रति; मेत्तं = मैत्री र स्नेह; करोथ = राख्नु । ये = जो मानिसहरूले; दिवा च = दिनमा पनि; रत्तो च = रातमा पनि; बलिं = पूजा गर्न लायक वस्तु; हरन्ति = ल्याएर पूजा गरिरहन्छन्; तस्माहि = त्यस कारणले गर्दा नै; ने = उनीहरू प्रति; अप्पमत्ता = अप्रमादी भएर; बेहोशी नभइकन नै; रक्खथ = रक्षा गर्नु ।

भावार्थ

हे देवगणहरू,... म तथागतले उपदेश सुन्नको लागि प्रेरणा दिइसकेको हुनाले तिमीहरूले कान लगाएर सुन्नू । तिमीहरू सबैजनाले मनुष्य मात्रप्रति मैत्री र स्नेह राख्नु । मनुष्यहरूले दिन र रात पूजा गर्न लायक भेटी ल्याएर तिमीहरूको पूजा गरिरहने हुनाले उनीहरूलाई तिमीहरू बेहोशी नभइकन रक्षा गर्नु ।

प्रेरणात्मक उपदेश

‘तस्मा हि’ आदि मुन्यहरूले देवताहरूप्रति सधैं गरिरहेका उपकारलाई उल्लेख गरी प्रत्युपकार द्वारा मनुष्यहरूप्रति मैत्री र स्नेह राख्नको लागि रक्षा गर्नको लागि प्रेरणात्मक उपदेश हो ।

तस्मा हि निर्धारण

तस्मा उपरोक्त सबै कुरालाई संग्रह गरी निर्धारण गर्ने शब्द हो । त्यहाँ पहिले पनि ‘सुणन्तु = सुन्नुहोस्’ भनी फेरि ‘निसामेथ = सुन्नुहोस्’ भनिरहेको दोहरिएकोले सबै संग्रह गरीलिन नमिल्ने भइसकेको हुनाले तस्मा निर्धारण एउटा कठिन विषय भएको हुनाले अर्थकथामा यस तस्मा निर्धारण ढंगलाई विभिन्न रूपमा वर्णन गरिएका छन् । पहिलो विधिमा समागतानि-लाई निर्धारण गरी देखायो । यस्मा समागतानि तस्मा = समागम हुन आएको कारणले भनी अर्थ दिनुपर्‍यो । अर्थकथा मा अन्वय व्यतिरेक वर्णन गरी तस्मा हि = तिमीहरू देवभूमिमा देव सुख, ऐश्वर्यहरू त्याग गरी आइपुगेको नाचगान आदि हेर्नलाई होइन, उपदेश सुन्नको निम्ति मात्र समागम हुन आएको कारणले गर्दा भनी भारी किसिमले निर्धारण गरिराखिएको छ ।

दोस्रो विधिमा **सुमना भवन्तु सुणन्तु भासितं**-लाई हेरेर निर्धारण गरेको हो । तथागतले हर्ष प्रसन्न प्रफुल्लित होऊ, सत्कारपूर्वक सुन्नुहोस् भनी प्रेरणा दिनुभएकोले देवताहरूमा प्रसन्न प्रफुल्लितता र सुन्ने इच्छा भएकोले उक्त भावलाई नै **‘तस्मा हि-** त्यसरी चित्त हर्ष प्रसन्न प्रफुल्लित भइरहेकोले, सत्कारपूर्वक उपदेश सुन्ने इच्छा रहेको कारणले गर्दा नै’ भनी निर्धारण गरिराखिएको हो । यस तथ्यमा पनि *अर्थकथा* मा विस्तृतरूपले निर्धारण गरिराखेको- त्यसरी मन प्रसन्न प्रफुल्लित भइ **अत्तसम्मापणिधि, योनिसो मनसिकार, आसय** -को पारिशुद्धिसँग सम्प्रयुक्त भएको भाव, सत्कारपूर्वक सुन्ने इच्छा भएको भावको कारणले गर्दा **सप्पुरिसूपनिस्सय, परतोघोस** उत्पत्ति कारण राम्रो प्रयोगको पारिशुद्धिसँग सम्प्रयुक्त भएको कारणले हो ।

तेस्रो विधिमा **‘तस्मा हि** = म तथागतको उपदेश सुन्न पनि गाह्रो, फल पनि धेरै पाइने भएकोले उपदेश सुन भनी म तथागतले आज्ञा दिई प्रेरणा दिइसकेको कारणले गर्दा’ भनी निर्धारण गरिएको छ । यस तेस्रो विधिअनुसार मुख्य सारांश लिई **‘तस्मा हि** = उपदेश सुन्नको निम्ति म तथागतले प्रेरणा दिइसकेको कारणले गर्दा’ भनी अर्थ दिएको हूँ ।

कान दिनुपर्ने उपदेश

उपदेशमा कान दिनको लागि प्रेरणा दिइसकेपछि सुन्नुपर्ने उपदेशलाई **‘मेत्तं करोथ मानुसिया पजाय’** भनी धेरै मनुष्यहरूप्रति मैत्री राख्नको निम्ति बोल्नुभयो । मनोवृत्ति उत्तम भएका प्रज्ञावानहरूले बहुजनलाई लाभ हुने क्रियाकलापलाई मात्र नित्य निर्देशन दिने गर्दछन् । त्यस्ता व्यक्तिहरूमध्ये तथागत सम्यकसम्बुद्ध विशिष्ट रूपले विशेषता भएका हुनाले महाकरुणावान तथागतका निर्देशनहरू त साँच्चै नै बहुजनलाई लाभ मात्र हुने सुनिश्चित नै भयो । यहाँ मैत्री राख्नलाई धेरै

देवताहरूलाई बोल्नुभएको देव सहित मनुष्य दुवै पक्षलाई धेरै लाभ प्राप्त हुने भएकोले हो ।

मैत्री वृद्धि गर्ने देवताहरूले पनि मैत्रीका प्रतिफल एघारवटा अनुभव गर्न पाउँदछन् । देवताहरूबाट रक्षा पाएका मनुष्यहरूले पनि उत्तम किसिमका आरम्भणहरू भेटाउँछन् । दुवै पक्षलाई नै धेरै लाभ प्राप्त हुने विचार गरी प्रेरणा दिनुभएको हो ।

उपकार उल्लेख

लोकमा कसैप्रति अर्को कसैले कसरी उपकार गरेको छ आदि भनी उसको उपकारलाई उल्लेख गरी बोल्थो भने भन बढी नित्य मैत्रीभाव हुन्छ । मनुष्यहरूप्रति मैत्री राख्नको निम्ति प्रेरणा दिनुभएका तथागतले ती मनुष्यहरूले तिमी देवताहरूप्रति कति उपकार गरेका छन् भनी उपकार देखाए भने मैत्री भन वृद्धि हुन थाल्छ भनी देख्नुभइ **‘दिवा च रत्तो च हरन्ति ये बलिं’** भनी मनुष्यहरूले दिन रात पूजा सत्कार गरिरहेको भावलाई उल्लेख गरी रक्षा गर्नको निम्ति प्रेरणा दिनुभयो । त्यस अवस्थामा वैशाली नगरमा उदेन चैत्य आदि **चेतिय** भनिने धेरै मानिसहरूबाट पूजा गरिने देवस्थान देव मन्दिर रूखहरू थिए । अरू अरू आआफैले अलग अलग पूजा गरिने क्षेत्रहरू पनि धेरै थिए । त्यसबेला मनुष्यहरूले आआफैले देवरूपहरू बनाई ती देवताहरू भएको रूख आदि ठाउँमा गएर देवताहरूलाई उद्देश्य गरी पूजा गर्दथे । कृष्णपक्ष आदि समयमा रातमा पूजा गर्दथे । दिउँसो साँझ कुशल-पुण्यकर्म गरी पुण्यानुमोदन गर्दथे । यी तथ्यहरूलाई निर्देशित गरी **‘यतिसम्म पनि तिमीहरूलाई पूजा गरी गौरव मान राखी बसेकाहरूलाई कसरी रक्षा नगरी बस्न मिल्ला र’** भनी **‘तस्मा हि’** आदिद्वारा प्रेरणा दिनुभएको हो ।

बलि स्वरूप

बलि भनेको पूजा गर्न लायक दिन योग्य चीज वस्तुहरू हुन् ।

अङ्गुत्तर (प. ३७९) -मा

१- जातिबलि = आफन्तहरूलाई दिन योग्य;

२- अतिथिबलि = अतिथि पाहुनाहरूलाई दिन योग्य;

३- पुष्पपेत बलि = परलोक भइसकेका आफन्तहरूलाई दिन योग्य;

४- राजबलि = राजालाई दिनुपर्ने कर उपहार आदि दिनयोग्य;

५- देवताबलि = देवताहरूको लागि गर्नुपर्ने पूजा दान भेटी भनी पाँच प्रकारका बलिको उल्लेख छ । बलि- भनेको ती ती आफन्त आदिहरूलाई उचित रूपले दिनुपर्ने दानको नाम भएको कुरा अङ्गुत्तरवृत्तकथा मा वर्णन गरिएको छ । यहाँ बलिको स्वरूप देवताहरूलाई पूजा गर्न योग्य चीजवस्तु भनेका देवता बलिलाई मान्नुपर्छ । त्यसलाई नै देवबलि भनिन्छ ।

ज्ञाति, अतिथि, परलोकी; राज देव बलि पाँचथरी ।

सम्भन्नु पर्छ यिनीहरूलाई; पात्र हुन् पूजा दानका ।

देवताहरू पूजनीय हुन् र ?

चतुक्कपञ्चक अङ्गुत्तरमा आफूले उद्योग गरी लाभ गरिएका चीज पदार्थहरूद्वारा पाँचथरी बलि पूजा गर्नुलाई धन वैभव सम्पत्ति लाभ हुने एउटा कारणको रूपमा बताईराख्नुभएको छ । पञ्चङ्गुत्तरमा कुलपुत्रहरूको उन्नति वृद्धि हुने कारण, परिहानी नहुने कारण पाँचवटा बताउनुभएकोमा देवताहरूलाई पूजा सन्मान गर्नु पनि एउटा समावेश भएको छ । (पञ्चक ६८) देवताहरू पूजा गर्नुलाई लोकको विकासको एउटा कारणको रूपमा तथागतले इच्छा

गर्नुभएको स्पष्ट भएको छ । 'देवताहरू छन्' भनी विश्वास हुनेहरूको निम्ति देवताहरू पनि एक प्रकारका सत्वहरू नै भए । मनुष्यहरूका बीचमा वन्दना प्रणाम गर्न योग्य, अयोग्य भए जस्तै देवताहरूको समूहमा पनि वन्दना प्रणाम गर्न योग्य र अयोग्य दुईप्रकारका हुनु पर्दछ । उनीहरूलाई सम्झेर खाने लाउने आदि दान दिनु, सत्कार गर्नु, पुण्य बाँडिदिनु आदि गर्न योग्य नै छ । मानिसहरू परस्पर आदान प्रदान गरी सहयोग गर्नाले सधैं सहयोग गर्न नसके पनि उनीहरूले सक्ने बेलामा मद्दत दिने जस्तै देवताहरूले पनि सधैं जुनसुकै क्षेत्रमा सहयोग दिने सामर्थ्य नभए पनि उनीहरूले सक्ने क्षेत्रमा त सहयोग र संरक्षण गर्न सक्दछन् । कुनैकुनै सहयोग पाउने व्यक्तिहरूलाई *जातक निपात*हरू अनुसार र लोकको अनुभव अनुसार जान्न सकिन्छ ।

यस्मिं पदेसे कप्पेति; वासं पण्डितजातियो ।
 सीलवन्तेत्थ भोजेत्वा; सञ्जते ब्रह्मचारयो ।
 या तत्थ देवता आसुं; तासं दक्खिणमादिसे ।
 ता पूजिता पूजयन्ति; मानिता मानयन्ति नं ।
 ततो नं अनुकम्पन्ति; माता पुत्तं व ओरसं ।
 देवतानुकम्पितो पोसो; सदा भद्रानि पस्सति ।
 (विनय महावग्ग, भेसज्जक्खन्धक ३२४)

पण्डितजातियो = प्रज्ञावान जातको व्यक्ति; यस्मिं पदेसे = जुन प्रदेशमा; वासं = बास, कप्पेति = बस्ने गर्दछ; एत्थ = त्यहाँ आफ्नो वासस्थानमा; ब्रह्मचारयो = उत्तम आचरण गरेर बस्नेहरू; सञ्जते = इन्द्रियहरूलाई प्रभावहीन हुने गरी हनन गरी रक्षा गरिसकिएका; सीलवन्ते = शीलवान आयुष्मानहरूलाई; भोजेत्वा = भोजन आदि गराई; तत्थ = उक्त ठाउँमा; या देवता = जो देवताहरू; आसुं = रहेका छन्; तासं = ती देवताहरूलाई; दक्खिणं = दान-दक्षिणा; आदिसे = उद्देश्य राखेर उल्लेख गरेर पुण्य बाँडी

दिनुपर्दछ; पूजिता = पूजा गरिएका; ता = ती देवताहरूले; नं = ती आफूहरूलाई पूजा गर्नेहरूलाई; पूजेन्ति = प्रतिपूजा गर्दछन्; मानिता = मान सम्मान पाएकाहरूले; ता = ती देवताहरूले; नं = ती आफूहरूलाई मान्नेहरूलाई; मानेन्ति = फेरि मान मर्यादा राख्दछन्; ततो = त्यसले गर्दा; नं = ती आफूलाई पूजा मान गर्नेहरूलाई; माता = आमाले; ओरसं पुत्तं = आफ्नो कोखबाट जन्मेको आफ्नै छोरोलाई; अनुकम्पन्ति इव = सदा रक्षा गरी अनुकम्पा राखी बस्ने भैं; अनुकम्पन्ति = सदा रक्षा गरी अनुकम्पा राखी रहन्छन्; देवतानुकम्पितो = देवताहरूको अनुकम्पा प्राप्त भएको; पोसो = व्यक्तिले; सदा = सधैं; भद्रानि = असल असल आरम्भणहरूलाई; पस्सति = देखिरहन पाउँदछन् ।

अतिक्रमण हुनु हुँदैन

जुनसुकैमा पनि कर्मलाई मात्र विश्वास गरी ठुक्क हुने गरेभैं देवताहरूप्रति मात्र पनि विश्वास गरी ठुक्क भइ समर्पण गरी बसीराख्नु हुँदैन । त्रिरत्नप्रति जति-जति बढी आरम्भण गर्न सकियो उति-उति नै राम्रो भए पनि देवताहरूप्रति सिमाना नाघ्नेगरी समर्पण गरी विश्वास गर्नु जस्तो देवभक्त आस्तिक भनिने गरी हिंड्नु अपेक्षित छैन । कतिपय व्यक्तिहरू भगवान् बुद्धलाई भोजन अर्पण गर्न भने याद गर्दैनन्, देवतालाई पूजा गर्ने काम भने केरा ओइलाउन नपाउने गरी खुब हेर-विचार रेखदेख गरिरहन्छन् । बुद्धलाई भन्दा बढी आदर-सत्कार र पूजा गर्नु त आफूहरू बुद्धानुयायी भएको स्पष्ट नहुने स्थिति देखाउने काम भएको हुनाले त्यस्ता काम-कुरा हटाउनमा ध्यान दिनु आवश्यक छ ।

(३) यं किञ्चि वित्तं इध वा हुरं वा;
सग्गेसु वा यं रतनं पणीतं ।
न नो समं अत्थि तथागतेन;

इदम्पि बुद्धे रतनं पणीतं । एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ।

(३) इध वा = यस मनुष्य-लोकमा वा; हुरं वा = नाग, गरूड आदि लोकमा; सगोसु वा = देवलोक, ब्रह्मलोकमा पनि; यंकिञ्चि = सम्पूर्ण, वित्तं = धन रत्न सम्पत्ति; अत्थि = रहेका छन्; सगोसु वा = देवलोक ब्रह्मलोकमा समेत; पणीतं = प्रणीत भएका; यं रतनं = जुन रत्नहरू; अत्थि = छन्; (एत्थ = ती रत्नहरूमध्ये); तथागतेन = तथागतसँग; समं = समान भएका रत्न त; न नो अत्थि = छँदै छैन; बुद्धे = बुद्धप्रति; इदम्पि रतनं = यस रत्नको रूपमा भएको सुन्दर गुण पनि; पणीतं = प्रणीत छन् । एतेन सच्चेन = यस सत्य वचनको कारणले; सुवत्थि होतु = सत्वहरू सुखी स्वस्ति होऊन् ।

भावार्थ

मनुष्यलोक, नाग गरूड आदि लोक, देवलोक ब्रह्मलोकमा भएका जति सबै उत्तम प्रणीत रत्नहरूमध्ये तथागत समान भएको रत्न त कतै कुनै हुनै सक्दैन । बुद्धप्रतिको यस रत्नको भाव सुन्दर गुण विशिष्ट प्रणीत भएको गुण हो । यस सत्य वचनको कारणले सत्वहरू सुखी स्वस्ति होऊन् ।

बुद्ध रत्न

रत्न सूत्र बुद्ध, धर्म, संघलाई रत्नको रूपमा बताइएको देशना हो । यस सूत्रले बुद्ध, धर्म, संघ असली रत्न भएको तथ्य, सत्य वचन बोली सत्वहरू सुखी पार्नको लागि प्रार्थना गर्दछन् । 'यं किञ्चि वित्तं' आदि गाथा तथागत साँच्चैको रत्न भएको तथ्य व्यक्त गरी सत्य-क्रिया गरिएको गाथा हो ।

व्याकरण स्पष्टीकरण

(वित्तं = सुन्दरतालाई उत्पन्न गर्ने; रतनं = रत्न भनी वित्तं लाई रतनं-को विशेषणको रूपमा अर्थ दिने चलन रहेको छ । अर्थकथामा 'वित्तन्ति धनं' भनी वर्णन गरिएको र यं किञ्चि वित्तं-लाई 'इध वा हुरूं वा' को आधेय्यको रूपमा वर्णन गरेर 'यं रतनं'-लाई 'सग्गेसु वा' -को आधेय्य रूपमा वर्णन गरी राखेकोलाई अनि 'यं एतं वित्तञ्च रतनञ्च पकासितं' भनी वित्त र रतन-लाई अलग्ग देखाईएकोलाई आधार गरी वित्तं = धन रत्न सम्पत्ति भनी अर्थ दिएको छु ।

इध वा = मा पनि; हुरं वा = ... मा पनि; यंकिञ्चि = सम्पूर्ण; वित्तं = ...सम्पत्ति; अत्थि = रहेका छन्; सग्गेसु वा = ...मा पनि; पणीतं = ...भएको; यं रतनं = ...रत्न; अत्थि = ...छन्; तथागतेन = ...सँग; समं = समान भएको; तं वित्तं च = ...पनि; तं रतनञ्च =पनि; न नो अत्थि = नरहेको पक्का भयो; यसरी पनि (अर्थ) दिन मिल्छ । तर अर्थकथामा; पिण्डार्थं = देखाइराखेको 'किं वित्तं होति; यं एतं वित्तञ्च रतनञ्च पकासितं एत्थ एकम्पि बुद्धरतनेन सदिसं रतनं नेवत्थि' लाई आधार लिएर एत्थ भनी नियत थप्ने अर्थ अभिप्राय सबभन्दा सुहाउँछ भनी विचार गरी एत्थ = यी रत्नहरूमध्येमा भनेर अर्थ दिएको छु ।

इध-मा शासन, लोक, देश, पदपूरण भनी चारथरी अभिप्राय रहेकामा यहाँ मनुष्य लोकमा भन्ने अभिप्राय हो । हुरं = इतर अर्थवाची निपात हो । मनुष्य लोकबाट अलग्ग भन्दा बाकी रहेका सबै लोकलाई लिनुपर्ने भए जस्तो भए पनि सग्गेसु-लाई पछि बोलिने भएकोले देव-ब्रह्मादेखि अलग्ग रहेका नाग, गरूडलोक आदिलाई मात्र पारिसेस नय अनुसार लिनुपर्दछ । सग्ग-शब्द देवलोकलाई मात्र व्यक्त गर्ने स्वभाव रहेको भए पनि 'सोभनेन कम्मेन = शोभा भइ उत्तम भएको कर्म; अजीयन्तीति = पुग्नुपर्ने हुनाले; सग्गा = सग्ग भन्दछन्' भन्ने अर्थ चिन्तन गरी

ब्रह्मलोकलाई पनि फेरि लिनु पर्दछ । तर भूमि विमान नभएको अरूप भूमिमा रत्न उपलब्ध हुन नसक्ने हुनाले **सग** -को स्वरूपमा रूपावचर ब्रह्महरूलाई मात्र लिनुपर्दछ ।

‘यं किञ्चित्तं’ -को स्वरूप अनुसार मनुष्यलोकमा व्यापार लेनदेनको लागि वा अलंकार प्रयोगको लागि व्यवहार गरिने सुन चाँदी मोति माणिक पत्थर नीर आदि रत्न जडित भूमि विमानमा उत्पन्न भइरहने नाग, गरूड आदिहरूका रत्नहरू हुन् । **सग**सु वा **रतनं**-द्वारा देव, ब्रह्म भूमि विमानमा उत्पन्न भइरहनेहरू, अधिकारी हकवाला सम्पन्न भएका, नभएका रत्नहरू भयो । **‘न इति पटिसेधे नो इति अवधारणे’** भन्ने *अर्थकथा* अनुसार **न नो समं** -मा **नो** कुनै ठाउँमा प्रतिषेध अर्थमा लागे पनि यहाँ **न-** ले प्रतिषेध अर्थ व्यक्त गरिसकेको भएर **नो** -अवधारण अर्थमा लगाउनु पर्दछ ।)

बुद्धको अर्थ

(इदम्पि बुद्धे रतनं -मा **रतनं** -लाई *अर्थकथा* मा भावपद चिन्तन गरिराखेको छ । **रतनं** -भावपद भयो भने **बुद्धे** सम्बन्ध हुन योग्य छ, भनी **बुद्धे बुद्धस्स** = ...को **इदम्पि रतनं** = ... रत्न पनि भनी सम्बन्ध अर्थ दिने चलन छ । **बुद्धे**-को सम्बन्ध अर्थ उचित रहेको त सही हो । तर एउटा पद त्यसको प्रकृति अर्थ अनुकूल नभएको अवस्थामा मात्र अर्को अर्थसँग परिवर्तन गरी अर्थ दिनु स्वाभाविक हुनेछ । यहाँ **बुद्धे** -र **रतनं**-आधार आधेय्यको रूपमा उचित र अनुकूल रहेकै छ । त्यसैले *अर्थकथा*मा **बुद्धे रतनं पणीतं**-भनी बुद्धको आधार रूपमा मात्र वर्णन गरिएको छ । **बुद्धे रतनं** -लाई अभिप्राय व्यक्त गरिएकोमा पनि **‘न हि यत्थ रतनं अत्थि; तं रतनन्ति सिज्झति’** आदि भनी आधार रूपमा मात्र व्यक्त गरिएको छ । त्यसैले यहाँ **बुद्धस्स**-भनी नसच्याइकन नै **बुद्धे** = बुद्धसँग भनी *अर्थकथा*कारकारूचिअनुसार (अर्थ) दिएको छ ।

अर्को अर्थ एउटा

(अर्थकथा मा रतनं -लाई भाव लोप चिन्तन नगरी अभ्र अर्को एकथरीले अर्थ वर्णन गरिएको छ । उक्त अर्थ अनुसार इदम्पि-लाई कारण चिन्तन गरी बुद्धे-लाई पनि वनप्पगुम्बे आदिमा जस्तै प्रथम अर्थमा सप्तमी चिन्तन गरी इदम्पि = यस कारणले गर्दा, बुद्धे-बुद्धो = तथागत बुद्ध, पणीतं = प्रणीत भएको, रतनं = रत्न रहेछ भनी (अर्थ) दिइएको छ ।

रत्न लाई भाव चिन्तन ढंग

(अर्थकथा मा रतनं-को भाव रूपमा वर्णन गरिराखेकोले 'रतनस्स भावो रतनत्तं' गरी लोपो -भन्ने मोग्गल्लान सुत्त (४-५९-१२३) द्वारा त्त -लाई लोप गर्नुपर्दछ । भाव लोप चिन्तन गर्न पर्नुको कारण अर्थकथा वर्णन क्रमैसित बताउँदछु । 'चक्खु सुञ्जं अत्तेन वा अत्तनियेन वा'मा बाहिरकहरूको छन्द अनुसार चक्खु नै अत्त, अत्तनिय भइ चक्खु अत्त, अत्तनिय स्थितिबाट शून्य भइरहेको अवस्थामा चक्खु चक्खु द्वाराशून्य भइरहेको छ भन्ने अर्थ हुन जाने भएकोले हटाई पठाएको भन्ने हुँदैन । चक्खु अत्त भइरहेको कुरा (सामि, निवासी, कारक, वेदक, अधिद्वायक सभाव) बाट शून्य भएको छ भनी भाव अर्थलाई व्यक्त गरी बताएमा मात्र चक्खु अत्त होइन भनी हटाइदिएको हुन जान्छ । त्यस्तै भने जस्तै बुद्धे रतनं -मा रतनं -लाई भाव चिन्तन गरेन भने आधार स्थल र आधारित वस्तु भेद हुनुपर्ने भएकोले बुद्ध र रत्न भेद नभइ बुद्ध नै रत्न भइ बुद्धमा रतन प्रणीत भएको छ भनी आधार, आधेय्यको भाव घट्दैन । कुन ठाउँमा रत्न छ भन्दा उक्त क्षेत्र रत्न नभएको हुनाले बुद्ध रत्न होइन; बुद्ध अलग, रत्न अलग भन्ने अर्थ लाग्न जान्छ । त्यसैले रत्न भाव लोप भइ बुद्धसँग रत्नको भाव (चिन्तीकत आदि गुणहरू) रहेका छन् भनेमा मात्र अभिप्राययुक्त भई उचित हुने हुनाले

रतन -लाई भावपद -को रूपमा अर्थकथाचार्यले चिन्तन गरिराखेको हो । भावप्पधान -पनि भन्न मिल्छ ।)

सुन्दर बनाइदिन सक्छ

‘रतिं जनेतीति रतनं’ = मनमोहक हुनुलाई उत्पन्न गर्नसक्ने हुनाले ‘रत्न’ भन्दछन् । तथागतको रूपाकृति पनि शोभायमान भइ दर्शनीय प्रासादिक छ । आवाज पनि रमाइलो छ । उपदेश पनि वाक्य राम्रो भइ अर्थ अभिप्रायले पूर्ण छ । त्यसो हुनाले तथागत दर्शन गर्न पाउँदा वा उपदेश सुन्नु पाउँदा हर्षले असीमित गद्गद् हुन्छन् । बुद्ध तथागतका गुणहरू धेरै भएकोले पनि सबभन्दा विशिष्ट रूपले प्रकट भइरहने हुनाले उक्त सम्बन्धित गुणहरूमा ध्यान दिँदा आरम्भण गर्दा पृथग्जनहरूलाई नै अति प्रीति उत्पन्न हुने गर्दछ । तथागतको धर्मलाई जानेर आर्य भएका व्यक्तिहरूको सन्तोष र उल्लास त वर्णन गरेर नै साध्य छैन । यसरी बहुजनलाई हर्षित गर्ने हुनाले तथागत ‘रतन’ नामधारी हुनुभयो ।

रमाइलो हुने

त्यसपछि फेरि रमाइलो गरिदिने कारणले गर्दा पनि ‘रत्न’ भनी भन्नुपर्दछ । तथागतको उपदेश सुनेर अध्ययन मनन र पूजा पाठ गरिबसेमा धर्म जान्नेहरू, धर्म बुझ्नेहरूले मनमा रमाइलो अनुभव गरिबस्न पाउँदछन् । तथागतको अनुशासन अनुसार धारण पालन आचरण गरिरहेकाहरू कतिपयले ध्यान सुख प्राप्त गरी ‘ध्यानरति’ द्वारा रमाइलो अनुभव गर्न पाउँदछन् । कतिले विपश्यना उद्योग र अभ्यास गरी नाम रूप उत्पत्ति विनाशलाई देख्न पाउनुद्वारा उत्पन्न हुने प्रीति मनुष्यहरूका रमाइलो कुराहरू मध्येमा कुनैसँग पनि तुलना गर्न नमिल्ने गरी विशिष्ट किसिमको रमाइलो हो भनी भनिएको छ । देवताहरूका रमाइलोसँग पनि तुलना गर्न सुहाउँदैन । मार्गफल लाभ भइ फलसमापत्ति सुख अनुभव

गर्नपाउँदा त बेजोडकिसिमको सुखले प्रफुल्लित भएको जस्तो भइ लोकमा कुनै किसिमका रमाइलोसँग समेत दाँज्ज नमिल्ने अतुलनीय रमाइलो अवश्य हुन्छ । इत्यादि ढंगले विभिन्न किसिमका रमाइलो उत्पन्न गर्ने हुनाले पनि बुद्ध तथागत 'रत्न' भन्ने नामधारी हुनुभयो ।

रत्नको अर्थ पाँचथरी

अनि फेरि जुन क्षेत्र आदर गौरव सत्कार सन्मान गर्न लायक छ; धेरै मूल्यवान छ; अतुल्य छ; भेटाउन देख्न पनि गह्वारो; उत्तम व्यक्तिहरूले मात्र प्रयोग गर्न सकिने हो; त्यस्ता क्षेत्रलाई 'रत्न' भन्दछन् भनी रत्नको अर्थ पाँच थरी देखाइएका छन् ।

चित्तीकतं महगघञ्च; अतुलं दुल्लभदस्सनं अनोमसत्तपरिभोगं; रतनं तेन वुच्चति।

चित्तीकतं = मनमा दरो गरी सडालेर राखी सन्मान पनि गर्नुपर्ने; महगघञ्च = धेरै मूल्य पनि पर्ने; अतुलञ्च = तुलना गर्न नसकिने; दुल्लभदस्सनं = देख्न सक्नु पनि गाह्रो भएको; अनोमसत्तपरिभोगञ्च = हीन नभएका श्रेष्ठ उत्तम व्यक्तिहरूबाट मात्र उपभोग्य पनि भएको; तेन = ती कारणहरूले गर्दा; रतनं = 'रत्न' भनी; वुच्चति = भन्दछन् ।

गौरव सन्मान योग्य छ; हो यो बहुमूल्य पनि
अतुल्य, दुर्लभदर्शन छ; श्रेष्ठद्वारा उपभोग्य पनि
अर्थ पाँचथरी रत्नको; बुझ्नु सकल जनले ।

गौरव राख्न योग्य

लोकमा गौरवनीय भएका, सन्माननीय भएका धेरै रत्नहरू रहेकाले ती रत्नहरूप्रति गौरव राख्नुभन्दा त तथागतलाई बढी गौरव राख्ने गरिन्छ । बुद्धकालीन अवस्थामा मानिसहरूले गौरव राखेर पूजा

गर्नुपर्ने आचार्यहरू थरी थरी थिए । तथागतले गौरव पूजा सत्कार पाएजति अरू आचार्यहरू पाउँदैनथे । तथागतलाई त मनुष्यहरूबाट मात्र नभइ देव ब्रह्माहरूबाट समेत गौरव र सम्मान राख्ने पूजा गर्ने गरिआएकै छन्, होइन र ? त्यसैले नै देवता पूजा गर्नेहरू, ब्रह्मा पूजा गर्नेहरू उनीहरूको आधार-भरोसा लिने व्यक्तिहरू जब बुद्धको विषयमा थाहा पाउँछन् तब देव ब्रह्माहरूलाई छाडी तथागतलाई मन पराई मान्य ठानेर पूजा गर्दछन् ।

जंगली मानिसहरू र घाँस खाने मृगजातिक चौपायाहरूले माणिक रत्न देखे पनि असल खराब, मुल्यवान हो वा होइन जान्नु पर्दछ भन्ने कुरा जान्दैनन् । असल, खराब जानेर मूल्यवान हो होइन जानेकाहरूले मात्र खुशी प्रसन्न भइ सन्तुष्ट भइ बुझ्न सक्दछन् । तथागतसँग सबभन्दा विशिष्ट गुणांगहरू प्रकट रूपमा रहेकोले उक्त गुणांगहरूलाई बुझ्ने प्रज्ञा ज्ञानयुक्त मानिसहरूले 'तथागतभन्दा उच्चस्तरका पूजनीयहरू सन्माननीयहरू भेटाउन सक्दैनथे । तथागतका गुणांगहरूलाई अनुमान गर्ने काममा मार्गज्ञान, फलज्ञानसम्म ज्ञान भएकाहरूले त बुद्धरत्नको गुणांगलाई उच्चकोटी भएको अनुमान गरी निर्णय गर्दथे । त्यसैले स्रोतापन्न भयो भने बुद्धे अवेच्चप्पसादेन समन्नागतो = (तथागतप्रति दृढ र अटल रूपमा श्रद्धा र प्रसन्नता सम्पन्न भएका) हुन पुग्दछन् । त्यसो हुनाले गौरव सन्मान राख्नलायक भएकोले रत्न भन्यो भने उक्त अर्थ सबभन्दा गौरवनीय तथागतसँग मात्र अनुकूल हुनाले तथागत नै साँच्चैको रत्न भयो ।

बहुमूल्य

लोकमा मूल्य नै तोक्न नसकिने गरी धेरै मानिसहरूबाट अतिव लोभ गरिने रत्नहरू रहेका छन् । ती रत्नहरूसँग तथागतलाई दाँजेर तथागतमा नै आधार लिउँ कि, रत्न नै लिउँ कि भनी कुनै एकलाई रोज्न लगाए भने तथागतको विषयमा राम्ररी

जान्नेहरूले रत्नलाई एकातिर पंछाई तथागतलाई नै मात्र मन पराई (लोभ गरी) खुसीसाथ रोजेर लिनेछन् ।

जोतिक, जटिल आदि महाजनहरूसँग अमूल्य अनर्घ रत्नहरू भएकामा ती रत्नहरूलाई छाडेर तथागतको समिपमा आएको कारणले तथागतका अमूल्य अनर्घ भाव बुझ्न सकिन्छ । अझ भन्ने कुरा बाकी छ; लोकमा थोरै मात्र मूल्य पर्ने रत्नद्वारा (चीजवस्तु) साटेर लिएमा थोरै-थोरै मात्र चीजवस्तु प्राप्त भइ जति जति रत्न मूल्य बढी पर्ने हुन्छ उति उति नै बढी चीज वस्तुहरू लाभ हुन्छ । एकचोटी मात्र बुद्ध वन्दना गर्नु एक थुंगो फूल (पुष्प) मात्र दान गर्नुद्वारा नै बयान नै गर्न नसकिने गरी प्रतिफल प्राप्त हुनु पनि बुद्ध रत्नको अनर्घ भावलाई देखाइरहेको दसि प्रमाण नै भयो । त्यसैले अमूल्य र अनर्घ अर्थ अनुसार रत्न भन्ने हो भने तथागतभन्दा उच्च भएको अमूल्य भएको रत्न भन्ने नरहेको कारणले गर्दा तथागत नै मात्र साँच्चैको रत्न सिद्ध हुन्छ ।

बेजोडको

लोकमा प्रज्ञा महान हुनु; रूप-लावण्य राम्रो हुनु आदि गुणमा पहिले पहिलेका कारण कुशल कर्महरू पनि रहेकै हुन्छ । कारण कर्म विशिष्ट र श्रेष्ठ भएका व्यक्तिसँग लाभ गुणहरू पनि धेरै हुन्छन् । चारअसंख्य, एकलाख कल्पभन्दा बढी अवधिमा अरूलेभन्दा धेरै कुशल पारमिता पूर्ण गर्नु पर्ने; अरूसँग बेजोड हुने गरी सम्पन्न गरिआएको हुनुपर्ने भएको कारणले कर्म अरूको भन्दा उच्चस्तरको बनाइआएको अनुसार परिणाम र गुणांग पनि फरक हुनैपर्छ । सर्वज्ञता ज्ञान एउटाद्वारा नै अतुल पद धारण गर्न योग्य भइसके । अरू-अरू रूपकाय, धर्मकाय सबैसँग दाँजोमा आउनसक्ने कोही बाकी नरहेकोले गर्दा बुद्धकालीन अवस्थामा नै अनुत्तर (=जोडा नभएको/बेजोड) पुद्गल नै भयो भनी बारम्बार प्रशंसा प्राप्त गर्न पाउनुभयो । लोकका रत्नहरू सम्बन्धित देशमा मात्र अतुलनीय हुने भए पनि अन्यत्र कतै न कतै त्यससँग समान भएको अथवा

त्योभन्दा पनि उच्चस्तरका रत्नहरू रहेकै हुन्छ । चक्ररत्न भनेको त्यसको युगमा अतुलनीय भन्नुपरे पनि तथागत नभएको अवस्थाले मात्र हो; यदि बुद्धसँग दाँज्नुपरेमा चक्ररत्नलाई बुद्धभन्दा बढी मान्न कहाँ सकिएला र ! त्यसैले अतुलनीय अर्थअनुसार तथागत मात्र रत्न भन्न लायक हुन्छ । तथागत उच्चस्तरका नै भएकालाई छाडौं तथागतसँग समानस्तरका पनि अरू हुन नसक्ने तथ्यले तथ्य आश्चर्य अद्भूत भएको विशिष्ट रत्न नै भएको छ, होइन र ?

दर्शन दुर्लभ

उ जस्तै म जस्तै सामान्य देव मनुष्य ब्रह्माहरू दुर्लभ नभइ सधैंजसो देखिने हुन्छन् । आश्चर्यजनक विशिष्ट पुरुषजाति उत्तम पुद्गल तथागत कहिलेकाहीं मात्र अद्भूतरूपले उत्पन्न हुने हुनाले दर्शन दुर्लभ हुन्छ । शासनभन्दा बाहिर उत्पन्न हुनुहुने प्रत्येक बुद्धहरू धेरै धेरैजना उत्पन्न भइरहने हुनाले दर्शन दुर्लभ भन्नुपर्दैन । बुद्ध हुनलाई चार असंख्य; आठ असंख्य, सोह्रअसंख्य समय बित्नेगरी पारमी पूर्ण गर्नुपर्ने, जो कसैले पनि इच्छा गर्ने आँट नगर्ने, रक्त संचार नै रोकिएला जस्तो गरी वीरता देखाई बुद्धत्व प्रार्थना गरी बस्न चाहनेहरू दुर्लभ नै हुन्छन् । बुद्धत्व प्रार्थना गर्नेहरूमा पनि कोही कोही नियत-व्याकरण प्राप्त गर्न अगावै नै पछि हट्नुपर्नेहरू पनि छन् । नियत-व्याकरण लाभ हुनेहरू एक-दुईजना मात्र हुन्छन् । ती एकदुईजना मध्येमा पनि असंख्य कल्पानकल्पसम्म पारमी पूर्ण गर्नुपर्ने हुनाले कति-कति समय बितेपछि मात्र बुद्धको रूपमा उत्पन्न हुनुपर्ने हुन्छ ।

यसरी बुद्ध-दर्शन पाउनु दुर्लभ छ । त्यसो हुनाले प्रज्ञावानहरूले नै पनि बुद्धोत्पन्न समय लाभ गर्न गाह्रो छ । एक चोटी चुकेपछि पछि भेउ पाउन नसक्ने गरी चिप्लिन पुग्ने हुन्छ । यस्तो मुश्किलले पाइने बेलामा अवसर चुक्न दिनहुन्छ, उचित छैन भनी मार्ग फल लाभ गर्नको लागि जोडतोडले उद्योग र प्रयास गर्ने गर्दछन् । त्यसैले दुर्लभ दर्शन अर्थअनुसार रत्न भनेमा बुद्धभन्दा

दर्शन दुर्लभ हुने व्यक्ति हुनै नसक्ने हुनाले बुद्धलाई मात्र रत्न भन्नुपर्छ ।

श्रेष्ठ उत्तम व्यक्तिहरूबाट मात्र उपभोग्य

सेवन गर्नु भन्नुमा उपभोग गर्नु, सत्संगत गर्नु, अनुशासनलाई पालन गर्नु, अनुशासन अनुसार आचरण र अनुशासन गर्नुद्वारा बोधिपक्षीय रत्न, मार्ग फल रत्न लाभ गर्नु नै हो । लौकिक रत्नहरू त हीन जातिक, तल्ला स्तरका मानिसहरूबाट समेत उपभोग गरिरहन पाइने भएको स्पष्ट नै छ । बुद्ध-रत्न त हीन पुरुषहरूको क्षेत्र होइन । विद्वान्हरू प्रयोग गर्दछन् । परिशुद्ध उत्तम आर्यहरू र उत्तम आर्य हुनको लागि पहिलेका कुशल कर्म उपनिश्रय भएकाहरू भाग्यवानहरू श्रेष्ठ उत्तम व्यक्तिहरूको मात्र सेवनीय क्षेत्र हुन् । परिशुद्ध व्यक्तिहरू मात्र बुद्धसँग नजिकका भएर अपरिशुद्धहरू हीनहरू बुद्धबाट टाढाका भएको कुरा बताउनुभएको आधार लिनु पर्दछ । (रत्न सुत्त, ये पुग्गला गाथा वर्णन हेर्नुस्) त्यसैले उत्तम व्यक्तिहरूको मात्र सेवनीय क्षेत्र भएकोले रत्न भन्नाले बुद्ध-रत्न मात्र साँच्चै उत्तम व्यक्तिहरूको सेवनीय सही रत्न भन्न मिल्छ । उत्तमहरूका मात्र सेवनीय भएकोले रत्न भन्ने बेलामा तथागत बुद्ध मात्र नै असली रत्न भयो । बुद्ध-रत्न त मिथ्यादृष्टिकहरू, श्रद्धारहित हीन व्यक्तिहरूका सेवनीय होइन । तथागतका मूल्य नजान्ने साधारण मनुष्यहरूको क्षेत्र होइन । साँच्चै उपनिश्रय सम्पन्न, मार्ग फल लाभ गर्न योग्यहरू श्रावक, महाश्रावकहरूका मात्र सेवनीय क्षेत्र भएकोले **अनोमसत्तपरिभोग** अनुसार साँच्चैको रत्न नै रहेछ । बुद्धको शरणमा गइरहेछु भने पनि तथागतको धर्म लाभ नभएकाहरूका लागि सर्वोत्तम सेवन भइसकेको हुँदैन । धर्मलाई अधिनस्थ गर्नुद्वारा मात्र बुद्ध-रत्नलाई उच्चस्तरले असल तरिकाबाट सेवन गरेको बन्ने गरी उद्योग गर्नु उचित छ ।

परित्राण प्रभाव वृद्धि गर्नको लागि

लोकमा रत्न भनी भन्दा साह्रै नै मान्यता गर्दछन् । अत्यन्त राम्ररी हेरविचार गरी सुरक्षित गरी राख्ने गर्दछन् । बुद्धप्रति रत्नको रूपमा कतिसम्म गहिरोसित मनलगाई विश्वास र श्रद्धा राखी मन पराईरहेका छन् नि ? बुद्धारम्भणलाई आदर गौरवपूर्वक हेरविचार गरी कतिसम्म मनभित्र घुसारी राखिएको छ नि ? बुद्ध-गुण जान्नेहरूका निम्ति अतिव सन्माननीय भएको असली रत्न हुन्छ । उनीहरूका निम्ति यो 'यंकिञ्चि वित्तं' गाथा जति पाठ गरे पनि नपुग भइरहन्छ; जति आकर्षक माने पनि नपुग मानिरहन्छन् । त्यस्तो हुनेको परित्राण मात्र अति प्रभाव र आनुभावयुक्त भएको हुनाले अन्तरायबाट साँच्चै मुक्त बनाउनेछ । आयुष्मान आनन्द स्थविरले त बुद्ध-गुणलाई धेरै धेरै विचार र निरीक्षण गरेर मात्र परित्राण पाठ गर्नुभयो । स्रोतापन्न भएर अवेच्चप्पसाद युक्त भएको मात्र होइन बुद्ध-गुणमा बहुश्रुत पनि धेरै नै भएको हुनाले जति सन्तुष्ट माने पनि अभै अभै इच्छा लाग्छ; श्रद्धा प्रसन्न अनुभव जति गर्दा पनि अभै इच्छा लाग्ने चित्त भएका उहाँको परित्राण अति नै प्रभावकारी हुन्छन् । परित्राणको अर्थ नबुझे पनि आस्था र विश्वास प्रबल भएकाहरूलाई परित्राणको प्रभावको फल योग्यता अनुसार लाभ नै हुन्छ । तर परित्राणको अर्थ जानेर गुणलाई आरम्भण गर्नपाइनाले गर्दा प्रीति, प्रश्रब्धि उत्पन्न गर्न पाइने अति विशिष्ट भएको श्रीशोभा र मंगल रहेछ । त्यसरी श्रीशोभा मंगल हुने व्यक्तिप्रति अमंगलहरू हटेर गई असल परिणामहरू वृद्धि भइआउने सुनिश्चित भइराखेकोले परित्राणको अर्थ अभिप्राय क्रमशः जानिने किसिमले प्रयास र प्रयत्न गर्नुपर्दछ ।

सत्य वचन

कुनै कुनै क्षेत्रमा सही कुरा बोल्नु बताउनुलाई सत्य भन्दछन् । उक्त सत्यलाई वचीसत्य भन्दछन् । झुठो, असत्य कुरा गर्नुबाट विरत

हुनुलाई पनि सत्य नै भन्दछन् । उक्त सत्य त विरति सत्य हो । दुःख, समुदय, निरोध, मार्ग यी चारवटालाई पनि यथार्थ भइरहेको स्वभावहरू हुनाले सत्य नै भनी भन्नु पर्दछ । आर्य सत्य हो । त्यसमध्येमा साँच्चै प्रकट रूपमा अस्तित्वमा रहेकोले विनाश नहुने उत्तम स्वभाव भएकोले निर्वाणलाई परमार्थ सत्य भन्नुपर्दछ । वास्तविक नभए पनि आफूले सत्य भनी बलियोसित ग्रहण गरिएको अनुसार सत्य भन्नुपर्ने दृष्टिसत्य पनि अभै छँदैछ । यी सत्यहरू मध्यमा ‘एतेन सच्चेन’ अनुसार सत्य त वचीसत्य नै भयो । वचीसत्य वास्तविक घटनालाई वास्तविक रूपमा बोल्नु भन्नु एक प्रकारको स्वभाव नै भयो । उक्त स्वभाव धर्ममा त विषलाई हटाउन सक्ने, आगोलाई शान्त पार्न सक्ने, पानी पार्न सक्ने, आकाशमा आफूलाई स्थिर पार्न सक्ने आदि विभिन्न अद्भूत घटनाहरूलाई उत्पन्न गराउन सक्ने शक्ति छ ।

सुवर्ण साम

बोधिसत्व सुवर्णसाम वाण लागेर वाणको विषको प्रभावले मूर्च्छित परिरहँदा ‘यो साम धर्माचरण गरिरहेका, उत्तम आचरण गरिरहेका, सत्य वचन बोल्ने, आमा बुवाको उपस्थान गर्ने, ज्ञाति बन्धुको समूहमा वयस्क वृद्धहरूलाई आदर-गौरव गर्ने भएकोले सामलाई आफ्नो प्राणभन्दा पनि बढी मनपर्ने भएकोले यस सत्यको स्वभाव अनुसार सामको विष घटेर जाओस्’ भनी आमा बुवा दुवैले सत्य कराल गरे ।

देव अप्सराले पनि ‘साम आफ्नो प्राणभन्दा पनि बढी प्यारो लागेको कुरा; यस गन्धमादन पर्वतमा सबै रूखहरू सुगन्ध्युक्त रहेको कुरा; यी सत्य अनुसार सामको विष घटेर जाओस्’ भनी सत्य कराल गरिन् । उक्त सत्यको प्रभावले विष घटेर वाणको घाउको दाग समेत पनि हराउने गरी प्रकृति रूपमा नै स्वस्थ र निरोगी भए ।

कृष्णद्वैपायन

सत्य स्वभाव धर्म एउटै भएकोले सत्य बोल्नु नै मुख्य कुरो भएको हुनाले असल विषय मात्र बोल्नाले होइन कि यथार्थ घटनालाई व्यक्त गरियो भने खराब विषय नै व्यक्त गरिए पनि त्यसमा शक्ति सामर्थ्य हुने गर्दछ । कृष्ण द्वैपायन जातकमा मन्दव्य गृहपति दम्पति कृष्णद्वैपायनकहाँ दर्शनार्थ आइरहेको बेलामा प्वालमा भकुण्डो भिक्नगएका यज्ञदत्त नामका छोरोलाई सर्पले टोक्दा सत्य कराल गरे । ऋषिले 'म ऋषि व्रताचरणमा सात दिनमात्र रमाएँ, त्यसपछि पचासवर्षभन्दा बढी समयसम्म मन नपराइकनै आचरण गरिआएको छु । यस सत्यको कारणले यज्ञदत्त सुखी होस्; विष घटेर गई जीवित होस्' भनी बोले । विष दूधको मुन्टोसम्म भ्रियो । त्यसपछि बच्चाको बुवाले 'म दान दिन रूचाउँदिनँ, अरूले निन्दा गर्लान् भनेर मात्र दिन मन नलागे पनि दान दिई आएको छु । यस सत्यद्वारा विष घटोस्' भनी बोले । विष कम्मरमाथिसम्म भ्रियो । त्यसपछि आमा चाहींले 'ममा मेरो प्यारो छोरोलाई वैरभाव राख्ने सर्प र छोरोको बुवाप्रति अप्रियभाव समान नै रहेको छ; यस सत्यद्वारा विष घटोस्' भनी बोलिन् । त्यसवेला विष बिल्कुलै भरेर गई बच्चा स्वस्थ भयो । (जातक प्र. २०८)

सत्यको कारणले पानीको फाँटलाई खेतको फाँटलाई भैं पार गरेर जानसक्ने शक्तिलाई र आकाशमा पृथ्वीमा भैं बसिराखनसक्नुलाई महाकप्पिन कथावत्थु, काष्ठवाहन जातक आदि अनुसार जान्न सकिन्छ । यस परित्राणमा नै सुगाराजको सत्यद्वारा आगो हटेर गएको र अंगुलीमाल स्थविरको सत्यको कारणले गर्भ उत्थान भएको विवरण पछि पढिने छ । यसमा तथागतका गुणहरू सुनिश्चित-रूपले निस्सन्देह सही तथ्य भएकोले उक्त तथ्यद्वारा सत्य वचन बोल्नुले अन्तराय निवारण भइ सुख हुने प्रतिफल सिद्ध नगरी बस्न सक्दैन; त्यसो हुनाले 'एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु' भनी सत्य कराल गरिएको छ ।

सुवत्थि

(‘सुवत्थि आसिद्धत्थिम्हि’ भन्ने अभिधानअनुसार सुवट्ठि (=प्रार्थना गर्नु) अर्थवाची हो । सुखी होस् आदि भनी प्रार्थना गर्नु हो । अर्थकथा मा सु-शब्द शोभन अर्थवाची हो । अत्थि-भाववाची -भनी बुझाउने मनसाय राखी ‘सोभनानं अत्थिता होतु अरोगता निरूपद्वता’ भनी वर्णन गरिएको छ । उत्तम विषय भएको भाव भन्दाखेरी सुख हुने प्रार्थना सबै सिद्ध हुन सकेता पनि यहाँ क्षेत्र अनुसार रोग निवारण, अन्तराय निवारण आवश्यक भइरहेकोले गर्दा अरोगता निरूपद्वता’ भनी भनियो । यस वर्णन अनुसार सुवत्थि नामपद भनी भन्नुपर्ने जस्तो अवस्था छ । तर विभक्तिको कारणले विशिष्ट रूपहरू उत्पत्ति हुने अवस्था नभएकोले सोत्थि-जस्तै अव्यय पद भनेर नै सङ्गतीति (सुत्त ३८८) -मा भनिएको छ ।

(४) खयं विरागं अमत्तं पणीतं;
यदञ्जगा सक्कमुनी समाहितो ।
न तेन धम्मेन समत्थि किञ्चि;
इदम्पि धम्मे रतनं पणीतं ।
एतेन सच्चवेन सुवत्थि होतु ।

(४) समाहितो = आर्य मार्ग समाधिद्वारा स्थीर चित्तवाला हुनुभएका; सक्कमुनी = उहाँ शाक्य वंशमा जन्मनुभएका तथागतले; खयं = क्लेश क्षय हुने विषय भएको; विरागं = राग आशक्ति हराई निवारण भएको; अमत्तं = मृत्युरहित भएको; पणीतं = सन्तोष नमानिकन प्रणीत भएको; यं = जुन निर्वाणधातु धर्मलाई; अञ्जगा = प्राप्त गरि लिइसक्नुभयो । तेन धम्मेन = उक्त निर्वाणधातु उत्तम धर्मसँग; समं = समान भएको; किञ्चि = कुनै एउटा धर्म पनि; न अत्थि = छैनन्; धम्मे = निर्वाण धर्ममा; इदम्पि रतनं = यस रत्न भनी चिन्त योग्य हुनुको कारण गुण समूह पनि; पणीतं = अति

प्रणीत भएको हो; एतेन सच्चेन = यस सत्य वचनको कारणले; सुवत्थि होतु = सत्वहरू सुखी होउन् ।

भावार्थ

आर्य मार्ग समाधियुक्त हुनुभएका; शाक्य कुलमा जन्मनुभएका तथागतले क्लेश क्षय भएको राग आशक्ति हरण भई सिद्धिई निवारण भइराखेको मृत्यु रहित उत्तम जुन निर्वाण धर्मलाई जानेर देखेर भेटाइ लिइसक्नुभयो । उक्त निर्वाण धर्मसँग गुणांगमा समान भएको धर्म भन्ने अर्को कुनै एउटो पनि छैनन् । निर्वाण धर्ममा यसलाई रत्न भनी जान्न बुझ्न सकिने कारण गुणसमूह पनि श्रेष्ठ प्रणीत छ । यस सत्य वचनको कारणले सत्वहरू सबै सुखी होउन् ।

निर्वाण धर्म

निर्वाण धातुलाई नदेखेसम्म नजानेसम्म कोही बुद्ध बन्न सक्छ भन्ने छैन । प्रत्येकबुद्ध, आर्यश्रावक भाव सबै यही निर्वाण धातुको दर्शनबाट मात्र हुने हुन्छ । यस शासनमा निर्वाण लाभ नभएसम्म कहाँ छोड्छु र भनी अति इष्ट भइ मन पराई प्रार्थना गर्न योग्य उत्तम धर्म हो । त्यसैले बुद्धगुणलाई प्रशंसा गरिसकेपछि बुद्ध हुने कारण परमोत्तम धर्म निर्वाणलाई गौरव राख्ने इच्छा भएकोले ‘खयं विरागं’ आदि भनी बताउनुभयो ।

खयं विरागं

निर्वाण भनेको शान्ति धातु नै हो । क्लेशहरू शान्त र शीतल हुने स्वभाव, रूप, नाम, संस्कारहरू निरोध र शान्त हुने स्वभाव भएर ‘सन्तिलक्खणं निब्बानं’ (=निर्वाण भनी जानकारी दिने कारण लक्षण चिन्ह शमन स्वभाव नै हो) भनिएको छ । लोकमा रोग निको

भइ शान्त हुनु आदि शान्त स्वभाव भन्ने रहेकोले उक्त शान्त हुनु कुन ढंगले कसरी भनी द्रव्य पदार्थ आकारको रूपमा देखाउन सकिने नभए पनि स्वभावअनुसार त अस्तित्व भएका धातुहरू नै हुन् । त्यस्तै नै रूप, नाम, संस्कारहरू उत्पन्न नहुने गरी निरोध र शान्त हुनु भनेको शमन धातु प्रकट भइरहेको भए पनि शान्त शीतल स्वभावअनुसार द्रव्य पदार्थ आकार संस्थान निमित्त अनुसार के कसरी भनी देखाउनु बताउनु त हुन सक्दैन; त्यसैले निर्वाणलाई प्रत्यक्ष रूपमा पुगेर बुझ्नुभएका आर्यहरूले संस्कारहरू जस्तै निमित्त आकार-प्रकारहरूलाई नदेखे पनि संस्कारहरू नहुनु, निवारण हुनु, हराएर जानु, शान्त हुनुलाई मात्र जानकारी हुने भएकोले **‘अनिमित्तपच्चुपट्टानं’** (=निमित्त आकार-प्रकार नभएको धर्म भनी योगी ज्ञानमा देखिने प्रकट हुनेछ) भनी भनिएको छ ।

क्लेश संस्कारहरू निरोध र शान्त हुनु नाश भएर हराएर जाने स्वभाव भएकोले नै निर्वाणलाई व्यक्त गरिएकोमा तृष्णाको निरोध र शान्त हुनु, क्षय हुनु, राग, द्वेष, मोह सिद्धिनु आदि भनी क्लेश शान्त हुनुको रूपमा पनि व्यक्त गरिएका छन् । कुनै कुनै ठाउँमा चक्षु आदि आयतन छवटा निरोध र शान्त हुनुको रूपमा बताइएका छन् । रूप, नाम, संस्कारहरू निरोध र शान्त हुनुको रूपमा पनि बताइएका छन् ।

कुनै कुनै ठाउँमा पृथ्वी आदि महाभूत, आकासानञ्चायतन आदि अरूप नामहरू नभएको यो जन्म, पछिको जन्म, सूर्य, चन्द्र आदि नरहेको रूपमा संस्कारहरूसँग एउटा भिन्न तिरको विपरिणत विरोधी पक्षको रूपमा बताइएको छ । त्यसैले संस्कारहरू जस्तै नै रहेको भावको रूपमा विशेषता बनाई देखाउन नसकिने हुनाले नरहेको रूपले मात्र गुण विशेषता बनाई देखाउन चाहेकोले **‘खयं विरागं’** भनी बताउनुभयो ।

निर्वाण साक्षात्कार गर्नुद्वारा राग आदि क्लेशहरू सिद्धिएर हराएर जानु पर्ने भएकोले क्लेशहरू क्षय हुनुको कारण हुनाले निर्वाणलाई **खय-**भनी भन्नुपर्दछ । निर्वाणको शमन अर्थ ग्रहण गरी राग आदि क्लेशहरू **अनुप्पादनिरोध** (=फेरी दोहरो उत्पन्न नहुने गरी

निरोध हुनु) हराएर सिद्धिएर नाश भइ जानु मात्रलाई **खय** -भनी *अर्थकथामा* फरक किसिमले वर्णन गरिराखेको छ । निरोध हुनुलाई नै निरोधावस्थाको रूपमा आधार अनुसार व्यक्त गरिराखेका देशनाहरू अनुसार यहाँ सिद्धिनु, हराउनुको अवस्था भनी अर्थाइ आएको हुँ ।

निर्वाणमा राग आदि बिल्कुल हुँदैन; निर्वाणलाई क्लेशहरूले आरम्भण गर्न सक्ने अवसर पनि छैन; त्यसैले सम्प्रयुक्तअनुसार हेरे पनि, आरम्भणअनुसार हेरे पनि क्लेशहरूसँग विप्रयुक्त भइ बिल्कुल विमुक्त भइरहेको मात्र देखिने हुनाले **विराग** -भनिएको हो । त्यसपछि फेरि निर्वाण साक्षात्कार गर्दा राग आदि क्लेशहरू हराएर सिद्धिएर निवारण भएको हुनाले राग रहित हुनु को अर्थ अनुसार **विराग** भनिएको हो । **खय विराग** दुई पद शब्द फरक भइ व्युत्पत्ति फरक भइरहेको भए पनि क्लेश निरोध हुनु नै गुण विशेष छ । दुवै पद सम्पूर्ण क्लेश नाश हुनु भन्ने *अर्थकथा* मा वर्णन गरिराखे पनि अर्थभेद देखिने गरी भनी **विराग**-लाई राग आशक्ति सिद्धिएर नाश भएर निवारण भइरहेको भनी अर्थ दिएको छ । **तण्हक्खय** (=तृष्णा क्षय भएको निर्वाण) भनी भन्दा तृष्णा मात्र होइन अरू-अरू सबै क्लेशहरू सिद्धिएकोलाई समेत जान्नपाइनु जस्तै हो भनी जान्नुपर्दछ । **खय** (=सम्पूर्ण दुःख निरोध र क्षय भएको) आदि भनेर पनि अर्थ दिन सकिन्छ ।

लोकमा अति तीव्र रोग अनुभव गरिसकेका व्यक्तिले जब त्यो हराएर शान्त भइसक्छ अनि उसले रोग भनेको अति नै खराब, नराम्रो र दुःखदायी विषय हो र यसबाट छुटकारा पाउनु अति-विशिष्ट र उत्तम भएको कुरा प्रत्यक्ष अनुभव गर्दछ । त्यस्तै नै क्लेशहरू दुःखको कारण भएकोले खराब ढंग भएको सुइरो घोचेको जस्तै विभूने र कट् कट् दुख्ने घाउ-खटिरा रोग जस्तै कष्टकर भएको ढंग देख्ने अवस्थामा ती क्लेशहरू निरर्थक भएको गुणहीन भएको स्वभाव राम्ररी प्रकट हुनेछ । त्यसरी क्लेशहरू निरर्थक र गुणहीन रहेको स्वभाव जान्न पाउँदा क्लेशहरू निरोध र शान्त भएको निर्वाण साँच्चै अर्थ हितयुक्त भएकोको रूपमा साँच्चैको श्रीशोभा गुणले युक्त भएको स्वभावको रूपमा प्रकट हुन थाल्दछ । त्यसैले

खय विराग क्लेशहरू निरर्थक र गुणहीन भएको स्वभाव देखिरहेकाहरूको लागि साँच्चैको आधार भरोसा लिन योग्य मन पराउन योग्य गुणहरू हुनाले त्यस **खय विराग** गुणद्वारा प्रशंसा गरिएको हो ।

अमत्त (=अमृत) धातु उप्पादो सङ्गारा, अनुप्पादो निब्बानं (=उत्पन्न हुने धर्महरू संस्कार, उत्पन्न नहुने धर्महरू निर्वाण हो) इत्यादि पाली अनुसार निर्वाण र संस्कारहरू सिधासिधा विरोधी पक्षहरू हुन् । विरोधी-पक्ष भएकोले नै उत्पत्ति धर्म भएको संस्कारमा शान्ति धातु खोजेर भेटिन नसकिने भैं अनुत्पत्ति धर्म भएको निर्वाण-धातुमा पनि संस्कारहरूको उत्पत्ति स्वभावहरू खोजेर बिल्कुल भेटिदैन । संस्कारहरू उत्पत्ति-धर्म भएकोले उत्पन्न हुने उत्पाद रहेका छन् । उत्पन्न हुने हुनाले निरोध, भंग पनि रहेका छन् । उत्पन्न भइसकेपछि निरोध हुनु स्वभाविक भएकोले ती **मत्त** (=मृत) धातु मात्र हुन् । निर्वाण त अनुत्पाद धर्म भएकोले उत्पन्न हुने उत्पाद छैन । उत्पादन नभएकोले निरोध धर्मभंग पनि छैन । सदा विनाश नभइकन नै स्थिर भइरहेको स्थावर धातु नित्य धातु भएकोले **अमत्त** (=अमृत) धातु भन्दछन् । त्यसपछि फेरि यसरी निर्वाण प्राप्त भइसकेपछि मृत्यु हुन नपर्ने भयो । त्यसो भएपछि निर्वाण मरण नहुनाका कारण भयो । त्यसैले नै '**अमत्तहेतुताय भङ्गाभावतो च अमत्तं**' (=मरण नहुनुका कारण भएको हुनाले र भंग नरहेको हुनाले अमृत भन्दछन्) भनी *नेतिअङ्कथा* (११९) -मा वर्णन गरिएको छ ।

अभाव हो कि ?

निर्वाण उत्पन्न पनि नहुने, निरोध पनि नहुने रूप र नामहरूको निरोध र शान्त भएको अभाव अवस्था भनी भन्दा र परमार्थ हिसाबले अभाव रहेको बिल्कुलै अभाव रहेको प्रज्ञप्ति मात्र हुनुपर्ने जस्तो छ भनी दोहरो भन्नुपर्ला जस्तो छ । लोकमा स्वभाव धर्महरू छन् । ती स्वभाव धर्महरू ज्ञानका विषय हुनाले **सच्छिकरण** (=सिधा साक्षात्कार गर्नु) **अत्तपच्चक्ख** (=आत्म प्रत्यक्षीकरण हुनु)

द्वारा जान्न देख्न सकिने धर्महरू हुन् । प्रज्ञप्ति भनेको स्वभावअनुसार छैन; रूढि र भनाई मात्र हुनाले त्यसरी जान्नाले देख्नसकिने जान्न सकिने धर्म होइन; निर्वाण त मार्ग ज्ञान फल ज्ञानको आरम्भण भएकोले आर्यहरूबाट दृष्टान्त समेत पनि प्रत्यक्ष बुझ्न सकिने धातु स्वभाव भएकोले परमार्थअनुसार प्रकट नभइकन कहाँ पो बस्ला र ! यहाँ तथागत सम्यकसम्बुद्धले देखाइराख्नुभएको युक्ति नमुना देखाउने छु ।

अजात (=उत्पन्न नहुने स्वभाव निर्वाण) परमार्थ अनुसार प्रकट भइरहेको छ । **अजात** स्वभाव रहेन भने **जात** स्वभाव युक्त भएको नाम रूप धर्महरू निरोध र शान्त हुनु भनेको विमुक्ति भन्ने हुन सक्दैन । वास्तवमा त **अजात** स्वभाव साँच्चै नै प्रकट रूपमा रहेको छ । प्रकट रूपमा रहेको हुनाले नै जात रूप, नामहरू निरोध र शान्त हुनु भनेको वर्त दुःखबाट विमुक्त हुनु **निस्सरण** स्वभाव प्रकट रूपमा हुनुपर्छ ।

भनाईको मुख्य तात्पर्य मार्ग भावना वृद्धि गरिएको छैन भने क्लेशहरू यथावत उत्पन्न भइ नै रहन्छन् । क्लेश उत्पन्न भइरहे भने स्कन्धहरू पनि यथावत उत्पन्न भइ नै रहन्छन् । मार्ग भावना वृद्धि गरिरहनेहरू मार्ग क्षणमा शान्ति धातुमा पुगी अनुभव गरिरहन पाउने हुन्छन् । उक्त क्षणमा नै स्कन्ध निरोध र शान्त हुनु, स्कन्धलाई उत्पन्न गर्ने अभिसंस्कार विज्ञानहरूको निरोध र शान्त हुनु पनि सिद्ध हुन्छ । उक्त शान्ति धातु हराउँछ भन्ने छैन; सधैं स्थिर रहन्छ । त्यसैले नै अरहन्तहरूमा च्युतिको अनन्तरमा वर्त दुःख संस्कारहरू बिल्कुल निरोध र शान्त हुनु प्रकट हुनथाल्नु पर्दछ ।

प्रणीत

रूप र नाम संस्कारहरू निरोध र शान्त हुनुलाई निर्वाण भन्यो भने उक्त निरोध र शान्त हुनुलाई सुख भनेर कसरी भन्न सकिएला नि ? 'आवुसोहरू हो, यो निर्वाण सुख नै हो' भनी

आज्ञा गर्नुभएका आयुष्मान सारिपुत्र स्थविरलाई आयुष्मान उदायिले 'अनुभव गर्नु नपाइने निर्वाण कसरी सुख हुन सक्छ नि ? भनी सोध्दा 'यो अनुभव गरिने वेदयित नहुनु नै सुख हो' भनी आज्ञा हुनुभयो ।

उद्योग व्यापार गर्नपर्नु, दुःखसँग मिश्रित भएको, नित्य स्थिर नभइ विनाश हुनु, विनाश हुँदा शारीरिक र मानसिक दुःख हुनु आदिद्वारा धेरै दोषयुक्त भएको यस **वेदयित सुख** -शान्तिकामी प्रज्ञावानहरूका निम्ति दिक्दारी अनुभव हुनुले भरिएको मात्र भयो । भयंकर दुःखको रूपमा मात्र देखिने हुन्छ । जति-जति शान्ति स्वस्ति हुन्छ उति उति दुःखभाव भन भन प्रकट हुँदै आउने हुन्छ । सुख भनेको जति-जति बारम्बार उखेलेर पठाइन्छ, उति-उति बढेर आउनु स्वभाविक हुन्छ । कामसुख बाँकी नरहने गरी हटाइएपछि प्रथमध्यान सुख प्राप्त हुन्छ । उक्त प्रथमध्यान कामसुखभन्दा बढी सुख भएको हुन्छ । वितर्क विचारलाई उखेली पठाउनाले लाभ हुनथाल्ने द्वितीय ध्यान सुख त्योभन्दा बढी सुख भएको हुनथाल्छ । प्रीति उखेली पठाउनाले लाभ हुनथाल्ने तृतीयध्यान, सुख उखेली पठाउँदा लाभहुने चतुर्थध्यान, रूप उखेली पठाई फालेर लाभ हुने अरूपध्यान सुखहरू त क्रमैसित बढी सुखयुक्त छ । त्योभन्दा बढी नाम र कुनै कुनै रूपहरू उखेलेर निरोध र शान्त हुने निरोध समापत्ति सुख त भन्नैपर्दैन । नाम र रूप सबै निरोध र शान्त रहेको निर्वाण-सुख सम्पूर्ण सुखभन्दा उच्चस्थ स्थितिमा पुगेको हुन्छ । परम सुख भएकोले निर्वाणको उत्तम धर्म भावलाई जान्न पाइन्छ । असल उत्तम विषय भन्नु नै त्यसमा निर्दोष हुनु, गुणयुक्त हुनु कारणले गर्दा नै हो । क्लेशहरू साँच्चैका दोषहरू हुन् । स्कन्धहरू पनि दुःख हुनाले दोषहरू नै हुन् । ती दोषहरूबाट रहित भएको निर्वाण अतिव गुण-वृद्धि भएको हुनाले प्रणीत भनी भन्नु पर्दछ ।

पणीत -भनेको उत्तम अर्थका कारणले मात्र प्रणीत भनिएको होइन; **अतप्पक** (=अतृप्त गर्ने सम्भावना भएको) अर्थको कारणले गर्दा पनि **पणीत** भन्नुपर्ने तथ्यलाई *अर्थकथामा* '**उत्तमहेन पन अतप्पकहेन च पणीत**' भनी वर्णन गरिएको छ । लोकमा उत्तम

वर्ण भाण्ड (वस्तु) रत्न भनेपछि त्यसको अधिकारीको मनलाई जति हेरे पनि पुग्दैन; तृप्त हुँदैन, सजाउँदै बस्छ, पुग्यो भन्ने हुँदैन, सन्तोष नहुने जस्तै निर्वाण धातु लाभ भएका व्यक्तिहरू उक्त निर्वाण आरम्भण ग्रहण गरी बस्नुमा तृप्त र सन्तोष अनुभव भयो भन्ने नभइ अतृप्त बनाउन सक्ने हो भनी भनिएको छ ।

निर्वाण लाभ

यदञ्जगा-मा अञ्जगा लाई विन्दि पटिलभि (=लाभ भएको) भनी वर्णन गरिएको छ । आफ्नो सन्तानमा मार्गफल उत्पन्न हुनुलाई मार्ग लाभ भयो, फल लाभ भयो' भनी भन्दछन् । निर्वाण त्यसरी उत्पन्न हुने त होइन; मार्ग ज्ञान, फल ज्ञान द्वारा साक्षात्कार गर्नु भनेको प्रत्यक्ष जानीरहन्छ । त्यसैले **विन्दि पटिलभि** -लाई नै **अत्तनो जाणबलेन सच्छाकासि** (=आआफ्ना ज्ञान सामर्थ्यद्वारा साक्षात्कार गरे) भनी *अर्थकथामा* वर्णन गरिएको छ ।

‘यो साढेचारहात अग्लो स्कन्ध कायमा नै दुःखलाई पनि म तथागत प्रज्ञप्त गर्दैछु । दुःख उत्पत्ति कारण समुदय, दुःख निरोध र शान्त भइरहेको निरोध, दुःखको निरोध निर्वाणतिर पुग्ने कारण आचरण मार्गलाई पनि म तथागत प्रज्ञप्त गर्दैछु’ भनी *सगाथावग्ग संयुक्त* (६१) मा बताउनुभएको छ । यस देशना अनुसार निरोध भनेको यस स्कन्धमा नै रहेको उत्पन्न भइरहेको होइन र भनी फेरि भन्न सकिन्छ । निर्वाणलाई **बहिद्वधम्म** (बाहिरिक धर्म) को रूपमा बताई राख्नुभएकोले स्कन्धकायमा त भइरहेको, उत्पन्न भइरहेको होइन; तर स्कन्धकायमा भइरहेको, उत्पन्न भइरहेको रूप नामहरूलाई भावना गरी देखिरहने व्यक्तिको चित्तले उक्त उत्पन्न भइरहेको रूप नामहरू देखिरहेको स्थितिद्वारा उत्पन्न नभएको, निरोध र शान्त भइरहेको निर्वाणधातुमा पुगिरहेको हुनाले स्कन्धकायमा उत्पन्न भइरहेको भनेजस्तै आरूढ गरी देशना

गरिराख्नुभयो । त्यसरी उत्पाद धर्महरूलाई देखिरहेकोबाट अनुत्पाद धर्मको रूपमा निरोध र शान्त भइरहको धातुको रूपमा पुगिसकेको हुनाले नै निर्वाण नजिक सँगै भइराख्दा पनि देख्न नसकिरहने तथ्यलाई **‘सन्तिके न विजानन्ति, मगा धम्मस्स कोविदा’** भनी *सुत्तनिपात (३९७)* मा बताउनुभयो । **धम्मस्स** = मार्ग-धर्मलाई; **अकोविदा** = दक्षता नहुनाले नदेख्ने नजान्नेहरू; **मगा** = जीव जन्तु समान रहेका पृथग्जनहरूले; **सन्तिके** = नजिकै छेउमा नै रहँदा पनि; न विजानन्ति = जान्न सक्दैनन् ।

शाक्यमुनी समाहितो

निर्वाण बाहिरिक भएकोले पुद्गलबाट अलग्ग भनी भन्नुपरे पनि पुद्गलको क्लेश रूप नामहरू अनुत्पाद निरोधद्वारा निरोध र शान्त हुने स्वभाव, पुद्गलको मार्गज्ञान, फलज्ञानद्वारा देखिने स्वभाव हुनाले पुद्गलबाट अलग्ग भइ उत्पन्न हुन्छ । त्यसैले निर्वाण लाभी व्यक्तिलाई शाक्यमुनि भनी निर्देशित गर्नुभयो । निर्वाणलाई तथागत बाहेक आर्यहरूले पनि जानेकै हुन्छन् । तर परोपदेस (अर्काको निर्देशनबाट) अलग्ग भइ सबभन्दा पहिले स्वयं आफैले जान्नुभएका पुद्गल विशेषलाई निर्देशित गर्न चाहेकोले तथागतलाई निर्वाण जान्नुहुने पुद्गलको रूपमा देखाइएको हो ।

यहाँ शाक्य कुलवंशबाट जन्मेर अभिवृद्धि हुनुभएका हुनाले शाक्य र मोनेय्यधम्म (=मुनि हुनुको कारण धर्महरू) सम्पन्न भएका हुनाले मुनि भन्ने नामधारी हुनुभयो । **मोनेय्यधम्म कायमोनेय्य वचीमोनेय्य मनोमोनेय्य** भनी *महानिदेश (४४)* मा उल्लिखित तीनथरी मोनेय्य नै हुन् ।

समाहितो -मा रूप, अरूप समाधिहरू समेत पनि तथागतसँग रहेको भए पनि उक्त समाधिद्वारा निर्वाण लाभ हुँदैन; मार्ग समाधि, फल समाधिबाट मात्र निर्वाण लाभ हुन्छ । पहिलोपटक पाउनुलाई लाभ भएको भनिन्छ । लाभ भइसकेपछि त्यो निरन्तर

स्थिर भइरहनुलाई अधिनमा छ, संरक्षण गरिराखिएको छ भनी भन्न सकिन्छ । फल समाधि हस्तगत भएको स्वभाव मात्र भयो । त्यसैले **अरियमग्गसमाधिना समाहितचित्तो** भनी फल समाधिलाई नलिई मार्ग समाधि मात्र *अर्थकथा* मावर्णन गरिएको छ ।

अतुलनीय धर्म

जात (स्वभाव भएको) रूप नामहरूका सम्बन्धित स्वभावहरू र अनित्य लक्षण आदिलाई बुझ्न अति गाह्रो रहेछ । सामान्य ज्ञान भएका व्यक्तिहरू ती स्वभावहरू बुझ्नको लागि आधारहीन भइरहन्छन् । विषयना-ज्ञानको मात्र क्षेत्र रहेछ । **अजात** स्वभाव भएको निर्वाणलाई देख्नको लागि त अत्याधिक रूपले नै गाह्रो छ । मार्गज्ञान फलज्ञानबाट अलग्ग अरू अरू लौकिक ज्ञानले आधार लिने अवस्था नै नरहने गरी गम्भीर रहेछ । त्यसरी गम्भीर रहेको कारणले जान्न र देख्न गहारो रहेछ । **अजात** (=उत्पन्न नहुने) धर्म भएको हुनाले नै स्वभावतः पनि शुद्ध रहेछ । कोमल रहेछ । क्लेश, रूप, नाम विपरिणत हुने धर्मबाट मुक्त रहेको हुनाले अतिव शान्त, अतिव उत्तम रहेछ । इत्यादि कारणहरूले गर्दा न **‘तेन धम्मेन समत्थि किञ्चि’** (=निर्वाणसँग समान धर्म कुनै एउटा पनि छैन ।) भनेर गुण वर्णन गरिएको हो ।

उद्योग गर्न लायक

निर्वाण धातु अति विशिष्ट किसिमको उत्तम धर्म हो । उत्तम विशिष्ट भएको निर्वाण धातुलाई लाभ गर्ने अवसर रहेको शासनको एक विशिष्ट गुण हो । निर्वाणमा पुग्नको लागि सहि रहेको असल आचरण पनि रहेकोले आचरण गरेको अनुसार निर्वाण धातुमा पुग्नसक्यो भने शासनसँग समागम हुनपाएको यस्तो समय निर्वाण

लाभको क्षेत्रमा आदर गौरव पूर्वक प्रयत्न नगरी बस्नु नै हुँदैन । तर अति गम्भीर, दुष्कर, शुष्म धर्म हुनाले सामान्य बल वीर्यद्वारा त लाभ गर्न सकिएला जस्तो छैन; अत्याधिक प्रयत्नद्वारा निर्वाण धातुमा पुग्नसक्ने हुनुपर्छ ।

नयिदं सिथिलमारब्भ; नयिदं अप्पेन थामसा ।

निब्बानं अधिगन्तब्बं; सब्बगन्थप्पमोचनं ।

(छट्ट पुस्तकमा सब्बदुक्खप्पमोचनं भनी छ ।)

सब्वगन्थप्पमोचनं = गाँठो सबैबाट मुक्त-प्रमुक्त भएको; **इदं निब्बानं** = देख्न गाह्रो भइ गम्भीर रहेको यस निर्वाणलाई; **सिथिलं आरब्भ** = वीर्य सिथिल गरी उद्योग गरी; **न अधिगन्तब्बं** = लाभ गरी लिन सकिंदैन । **इदं निब्बानं** = बल वीर्य प्रबल भएका विशिष्टरूपले तीक्ष्ण व्यक्तिले मात्र साँच्चै प्राप्त गर्नुपर्ने निर्वाण नगरलाई; **अप्पेन थामसा** = बल वीर्य सिथिल गरी हलुका किसिमले सामान्य शक्ति सामर्थ्यद्वारा; **न अधिगन्तब्बं** = शूक्ष्म गम्भीर र दुष्कर भएको हुनाले सुनिश्चितरूपले लाभ गर्न बिल्कुल सकिंदैन ।

(५) यं बुद्धसेट्ठो परिवण्णयी सुचिं;

समाधि' मानन्तरिकञ्चमाहु ।

समाधिना तेन समो न विज्जति;

इदम्पि धम्मे रतनं पणीतं ।

एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ।

(५) **बुद्धसेट्ठो** = श्रेष्ठ बुद्धले; **सुचिं** = क्लेश रहित भइ अतिव परिशुद्ध भएको; **यं समाधिं** = जुन आर्य मार्ग समाधिलाई; **परिवण्णयी** = विभिन्न तरिकाले उल्लेख गरी प्रशंसा गर्नुभयो; **यं समाधिं** = जुन आर्यमार्ग समाधिलाई नै; **आनन्तरिकं** = आफ्नो अनन्तरमा प्रतिफल दिने आनन्तरिक समाधि भनेर पनि; **आहु** = सकल बुद्धहरूले आज्ञा

गर्नुभएका छन्; तेन समाधिना = उक्त आर्यमार्ग समाधिसँग; समो = समान भएको समाधि त; न विज्जति = विद्यमान छैन; धम्मे = आर्य मार्ग धर्ममा; इदम्पि रतनं = यस रत्नको रूपमा आकर्षक गुण समूह पनि; पणीतं = प्रणीत छ; एतेन सच्चेन = यस सत्यवचनको कारणले; सुवत्थि होतु = सत्त्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

भावार्थ

तथागत बुद्धले क्लेशरहित भइ अतिव परिशुद्ध रहेको आर्य मार्ग समाधिलाई विभिन्न तरिकाबाट उल्लेख गरी प्रशंसा गर्नुभयो । उक्त आर्य मार्ग समाधिलाई नै आफ्नो अनन्तरमा फल दिने आन्तरिक समाधि भनेर पनि बुद्धहरूले आज्ञा गर्नुभयो । उक्त आर्य मार्ग समाधिसँग समान भएको समाधि त छैन । आर्य मार्ग धर्ममा रत्नको रूपमा आकर्षक रहेको यो गुणांग पनि प्रणीत रहेछ । यस सत्य वचनको कारणले गर्दा सत्त्वहरू सुखी होउन् ।

आर्य मार्गको गुण विशेषण

‘यं बुद्धसेट्ठो’ आदि आर्य मार्गका गुणलाई व्यक्त गरेर सत्य कराल गर्नु हो । मग्ग भावना (=मार्गलाई आफ्नो सन्तानमा उत्पन्न गराउनु) द्वारा अलग्ग भएर निर्वाण प्राप्त गर्न सकिदैन । सकल बुद्ध, प्रत्येकबुद्ध र श्रावकहरू मार्ग धर्मद्वारा मात्र निर्वाण धातुमा पुग्न पाउँदछन् । त्यसैले निर्वाण धर्मको गुण वर्णन गरिसकेपछि निर्वाण जस्तै यथाशीघ्र लाभ गर्नुपर्ने, अधिनस्थ गर्नयोग्य, मन पराउन योग्य, इच्छा गर्नुपर्ने मार्ग धर्मको गुण वर्णन गरी फेरि सत्य वचन व्यक्त गर्नुभयो ।

बुद्धसेट्ठो

‘बुद्धिक्ता सच्चानीति बुद्धो’ अनुसार चार सत्यलाई बुझिसक्नुभएको हुनाले बुद्ध भन्दछन् । तथागत बुद्ध अरहत्त मार्गद्वारा सर्वज्ञता ज्ञानमा पनि एकसाथ सिद्ध हुने गरी पुग्नुभयो । त्यसैले चारसत्यलाई नै जानेर अरहत्त मार्ग प्राप्त गरिसकेपछि अरहन्त, प्रत्येक बुद्धहरू यस बुद्ध नामकरणसँग सम्बन्धित रहेनन् । उहाँ बुद्ध नै ‘पसत्थानं’ = प्रशंसा गर्नलायकहरू मध्यमा; **विसेसो** = विशेषता युक्त भइ श्रेष्ठोत्तम हो’ भन्ने अर्थ अनुसार **सेट्ठ** पनि नाम रहेको छ । (**बुद्धो च सो सेट्ठो चाति बुद्धसेट्ठो**)

अर्को तरिकाबाट बुद्धिक्तीति बुद्धो (=जान्ने बुझ्ने ज्ञानी) भन्ने सामान्य अर्थ अनुसार बुद्धको रूपमा एक एक विधि अनुसार व्यवहार गर्नुपर्नेहरू **अनुबुद्ध** (=तथागतबाट तदनन्तर सत्य बुझेका श्रावक), **पच्चेकबुद्ध** (=मार्ग प्रदर्शन गर्नेहरू बिना नै आआफैले नै सत्य जान्नसक्ने प्रत्येक बुद्ध), **सुतबुद्ध** (=परियत्ति बहुश्रुत भएका प्रज्ञावान भिक्षुहरू) मध्यमा तीक्ष्ण विशिष्ट प्रशंसनीय सर्वोत्तम बुद्ध भएको हुनाले **बुद्धसेट्ठ** नाम रहेको छ । (**बुद्धेसु** = बुद्धहरूमध्ये; सेट्ठो = श्रेष्ठ हुन्; **बुद्धसेट्ठो** = सर्वश्रेष्ठ बुद्ध)

यस **‘बुद्धसेट्ठो’** -द्वारा सर्वज्ञता भाव देखाई यथार्थ रूपले सम्पूर्ण धर्मलाई जानेकोलाई; यथार्थ धर्मलाई जान्ने बुद्धको निर्देशित पद्धति सही पद्धति सही मार्ग हुनुलाई र उक्त पद्धतिअनुसार अनुशरण गर्नेहरू साँच्चै नै लाभकारीहरू हुनुलाई बताईरहेको हुनाले त्यसरी अतुलनीय बुद्धबाट प्रशंसनीय मार्ग धर्म अति उत्तम भएको धर्म हुनु सुनिश्चित हो भनी मार्ग लाभका कारण आचरणहरू अनुशरण र आचरण गर्नको निम्ति बहुजनलाई उत्साहित बनाईरहेको छ ।

परिवर्णयी सुचिं

‘परिवर्णयी’ द्वारा सम्बन्धित पालिमा आर्य मार्गलाई प्रशंसा गरिएको देखाई निर्वाणमा पुग्नको निम्ति उपलब्ध मार्गहरूमध्यमा यस अष्टांगिक आर्य मार्ग भय उपद्रव रहित भइ शान्त शीतल रमणीय भएको मार्ग हो भनी ती मार्गहरूमध्यमा अष्टांगिक मार्ग सर्वश्रेष्ठ हो भनी इत्यादि किसिमले प्रशंसा गरी राख्नुभएकोलाई उद्देश्य गरिएको छ ।

सुचि-भनेको सामान्य शब्दले साधारण रूपले परिशुद्ध हुनु, साँच्चै सही रूपमा परिशुद्ध हुनु दुइटैसँग सम्बन्धित भएको हुनाले मार्गलाई प्रशंसा गरिराखेको **सुचि**भएको र तथागतबाट प्रशंसा गर्न योग्य हुनेगरी परिशुद्ध भएको **सुचि** हुनाले साँच्चैको परिशुद्धिलाई मान्नुपर्दछ भनी **‘किलेसमल समुच्छेद करणतो = क्लेश मललाई समुच्छेद गरी हटाउने हुनाले; अच्चन्तवोदानं = अतिव सुनिश्चित रूपले परिशुद्ध भएको’** भनी **सुचि**लाई **अर्थकथामा** वर्णन गरिराखेको छ ।

लौकिक कुशलहरूले क्लेशलाई उच्छेद गर्ने **तदंग = क्षणिक** मात्र हुन्छ । त्यसमा **अनुसय** भनेको घुसेको जरा धातुलाई निर्मूल हुनेगरी हनन गर्न अभै असमर्थ भएको हुनाले फेरि फेरि उत्पन्न हुनु स्वाभाविक नै हुन्छ । मार्ग त एकैसाथ मूल जरा धातुलाई समेत निर्मूल हुनेगरी हनन गर्न सक्ने हुनाले साँच्चै विशुद्ध भएको धर्म रहेछ ।

यसमा **‘सुचीति परिवर्णयी’** भनेर वर्णन गरिएको **परित्राण टीका** अनुसार **‘सुचिं = सुचि भएको’** भनी यसरी **परिवर्णयी** -को प्रशंसाको ढंग आकारको रूपमा **सुचिं** -लाई अर्थ दिने गरिन्छ । **अर्थकथा** मा **परिवर्णयी** अनुसार प्रशंसा गर्ने तरिका पहिले देखाइसकेको पालिमा आएको मार्गको गुण विशेषलाई मात्र वर्णन गरिएको छ । **सुचिं** -लाई त **‘यं-समाधिं’** को विशेषणको रूपमा **‘तेन सुचिना बुद्धसेट्ठपरिवर्णितेन आनन्तरिकसमाधिना’** -द्वारा जानकारी दिइरहेको छ । तसर्थ **‘सुचिं** -अतिव शुद्ध, परिशुद्ध भएको;

यं समाधिं =लाई भनी यं-को विशेषणको रूपमा (अर्थ) दिएको हुँ ।

आन्तरिक

आन्तरिकञ्चमाहु -मा आन्तरिकं+यं+आहु भनी पदच्छेद गर्नुपर्दछ । निगगहीत -बिन्दू) यं -सँग ज -भइ द्वे भाव आगमन भएको हो । अनन्तर फल पछाडिको फल पद लोप भइ अनन्तर हुने गर्दछ । अनन्तरं अस्स अत्थीति आन्तरिको । अस्स = उक्त मार्गको; अनन्तरं = अनन्तरमा उत्पन्न भइरहेको फल; अत्थि = रहेको छ; इति = त्यसैले; आन्तरिको =क भन्दछन् । 'आफ्नो अनन्तरमा उत्पन्न भइरहेको फल भनेको परिणाम रहेको छ भनेर' यसरी आन्तरिकं - को शब्दार्थ दिन सकिन्छ ।

अरू अरू कुशलहरूले उत्पन्न भइसकेपछि पछि अर्को एक समयमा पुगेर मात्र फल दिने गर्दछन् । दिङ्घम्म (= दृष्टधर्म) कर्म जस्तोले पनि वर्ष, महिना, दिन, घडी, मिनेट आदि बिताएर पखेर मात्र फल दिने गर्दछ । यो मार्गले त आफूहरू उत्पन्न भइसक्नासाथ समय बित्न नपाउँदै फल दिने विशिष्ट गुण एउटा हो । यस आन्तरिक गुण नै धर्म गुण छवटामा अकालिक (=समयसँग सापेक्षता नराखी फल दिने धर्म) भनेर मार्गको निम्ति अलग एउटा गुणको रूपमा समावेश रहेको हो । यसरी फल दिनसक्नु पनि मार्गको प्रभाव आनुभाव महान भएकोले गर्दा नै हो । त्यसैले नै क्लेशलाई हनन गर्नुमा उसले एकै खेपमा एकैचोटीमा सिद्ध हुनेगरी निरवशेष रूपले हटाउन सक्दछ ।

मार्गले हटाउने कारणले उत्पन्न भएर आउने शान्तिधातु रसलाई फलले अनुभव गर्नुपर्दछ । कारण असल भएमा फल पनि सधैं असल हुने कारण मार्गलाई प्रशंसा गरेपछि परिणाम फललाई पनि छुटेर नजाने विधि अनुसार प्रशंसा गरिसकिएको हुन्छ ।

कल्पलाई रोकिराख्नसक्ने व्यक्ति

आफ्नो अनन्तरमा सुनिश्चितरूपले फल दिने हुनाले मार्ग उत्पन्न हुने बेलामा फल उत्पन्न हुनबाट रोक्नको लागि बाधक हुनसक्ने अन्तराय भनेको केही पनि हुनै सक्दैन । त्यसैले मार्ग पुद्गललाई **ठितकप्पो** (=स्थिर भएको कल्प भएको व्यक्ति, विनाश हुन लागेको कल्पलाई विनाश हुनुभन्दा पहिले नै रोकिराख्नसक्ने व्यक्ति) भनेर बताइराख्नुभयो । पुद्गल पनि मार्गमा पुग्ने कल्प पनि आगोले विनाश हुने अवस्थामा पुगिरहेको भए फलमा नपुगुञ्जेलसम्म कल्प विनाश नभइ कुरिइरहनु पर्दछ । त्यसैले **ठितकप्पी** (कल्पलाई रोक्नसक्ने व्यक्ति) भनेको हो । (*पुग्गलपञ्चति ११६, अभि.ट्ट. ३-३८*) कल्प बिल्कुल विनाश नहुनेगरी रोकिराख्नसकिने त होइन; मार्ग, विधी र प्रत्यवेक्षण ज्ञान पाँचवटासम्म रोकिराख्नसक्नुलाई भनेको हो । (बुद्ध) शासन रहेको बेलामा कल्प विनाश हुन्छ भन्ने त छैन; तर त्यस्तो स्थिति रहेकै खण्डमा पनि मार्ग पुद्गललाई अन्तराय हुनसक्दैन भनी अन्तराय नभएको भाव देखाउन चाहेकोले व्यक्त गरिराखेको हो ।

अतुलनीय समाधि

आफूहरू अतिव शुद्ध भइ रहनु, आफू जस्तै अति शुद्धभएको परिणाम फल दिनु, त्यसरी दिनुमा समय अन्तर नरहीकन तत्काल नै फल उत्पन्न गर्न सक्नु आदि कारणहरूले गर्दा यस आर्य मार्ग अतुलनीय समाधि भएकोले '**समाधिना तेन समो न विज्जति**' भनेर गुण वर्णन गरिएको छ । यस आर्य मार्ग समाधिसँग परिणाम गुणांग समान भएको रूपावचर, अरूपावचर समाधि छैन; कारण किन भने उक्त रूप समाधि अरूप समाधि वृद्धि गर्नाले ब्रह्मलोकमा जन्म हुनपाएका भए पनि पछि अभै नर्क आदिमा उत्पन्न हुनजान सक्ने भएकोले र यस अरहत्त मार्ग समाधिलाई वृद्धि

गर्नाले आर्य पुद्गलले सम्पूर्ण प्रतिसन्धिलाई बिल्कुल हटाउनसक्ने हुनाले यो मार्ग समाधिसँग समान भएको समाधि छैन भनी अर्थकथा मा कारण देखाइराखेको छ ।

मार्ग सबै लिनुपर्छ

यस अर्थकथा मा भएको कारण निदर्शनमा अरहत्त मार्गको सामर्थ्यलाई उल्लेख गरी देखाइएका चार मार्गमध्यमा सबभन्दा उत्तम मार्गलाई देखाउने इच्छा भएकोले उक्कट्टनिदेस (उत्कृष्ट निर्देशन) अनुसार तुलनात्मक तथ्य देखाइयो । यस तथ्यलाई हेरेर 'यं बुद्धसेट्ठो' मा यं-द्वारा अरहत्त मार्ग समाधिलाई मात्र परित्राण टीकाचार्यले ग्रहण गरिराखेको छ । सुचि, आनन्तरिक आदि गुणांग विशेषणहरू तल तलका मार्गहरूमा पनि छुँदैछन् । रूप, अरूप समाधिहरूले स्रोतापत्ति मार्गलाई नै गुणअनुसार भेटाउन सक्दैनन् । उक्त मार्ग क्षणमा दृष्टि आदि क्लेशहरूलाई हनन गर्नसक्नु, स्कन्ध अभिसंस्कारहरूलाई परित्याग गर्न सक्नु, त्यसद्वारा नै उक्त मार्ग लाभ भइसकेका व्यक्ति अपायबाट मुक्त हुनु आदि गुणहरू रूपावचर र अरूपावचर समाधीहरूमा नभएका गुणहरू नै हुन् । संस्कृत धर्महरूमध्ये अष्टांगिक मार्ग सर्वोत्तम भएको अनुसार व्यक्त गरिएका देशनामा अष्टांगिक मार्ग चारैवटा मार्गहरूमा अष्टांगिक मात्र भएका छन् । यस कारणले गर्दा 'यं=जुन आर्य मार्ग समाधिलाई' भनी मार्ग समाधि सबैलाई समेतेर अर्थ उल्लेख गरिराखेको हूँ ।

उत्तम रथ

यस शासनमा निर्वाण धातु भन्दा पत्यार लाग्दैन अनुभवद्वारा मात्र जानिने छ भनिए जस्तै भेटाइसकेकाहरूले मात्र अतिव विशिष्ट र प्रणीत भएको स्वभाव धर्मको रूपमा जानिने छ । उक्त निर्वाणमा

पुगेर देखनुमा आर्य मार्ग अतिव प्रणीत भएको रथ हुनाले उक्त रथ आफ्नो अधीनस्थ हुनेगरी उद्योग र प्रयत्न गर्नको निम्ति तथागतले बारम्बार आज्ञा हुनुभएको छ ।

उक्त मार्ग रथमा पुग्नको लागि विपस्सना (पुब्बभाग पटिपदा) भन्ने रथलाई पनि सजावट गरी तयार पारी क्रमशः गइरहनको लागि तथागतले बाटो देखाउनुभयो । उक्त रथलाई शारीरिक र मानसिक बल वीर्य दुवैद्वारा प्रयत्न पूर्वक अटूटरूपले हाँकदै गइरहेमा निर्वाण पुग्न टाढा नहुने कुरा तथागतले स्वीकार गर्नुभएको छ । त्यसो हुनाले उक्त रथद्वारा निर्वाण पुगी संसारबाट मुक्त हुनुभएका आर्य आयुष्मानहरूलाई सधैं थूक निल्दै मार्ग रथ ठिकठाक पारी सदैव गइरहन सक्नाले निर्वाण धातुमा पुग्नसक्ने होस् ।

**एतदत्तानि सम्भूतं; ब्रह्मयानं अनुत्तरं ।
नियन्ति घोरा लोकम्हा; अञ्जदत्थु जयं जयं ।**
महावग्ग संयुत्त (६)

(येसं धीरानं = आर्य मार्गाङ्गरूपी स्वचालित यन्त्र जडान गरिएको उत्तम रथ मन पराई रमाइबसेका धीर प्रज्ञावानहरूलाई),
अत्तनि सम्भूतं = आफ्नो शक्ति सामर्थ्य वीर्य प्रयोग गरी बिल्कुल पूर्णरूपमा आफूमा उत्पन्न भइआएको; **अनुत्तरं** = सर्वश्रेष्ठ निर्वाणमा पुग्नको लागि सही कारण भएकोले तुलना गर्नको लागि अरू एउटा रथ भनी जोडा नभेटिने सर्वोत्तम भएको; **एतं ब्रह्मयानं** = आर्य मार्गाङ्गरूपी स्वचालित यन्त्र जडान गरिएको यस उत्तम रथ; **अत्थि** = आफ्नै दर्शन शक्तिले देख्नसकिने गरी प्रकट रूपमा रहेको छ; **ते धीरा** = यी आर्यमार्गाङ्गरूपी स्वचालित यन्त्र जडान गरिएका धीर प्रज्ञावानहरू धेरैजना; **अञ्जदत्थु** = निस्सन्देह साँच्चै नै; **जयं जयं** = सम्पूर्ण क्लेश शत्रु लडाकुहरूलाई आक्रमण गरी, विनाश गरी सकेपछि विजयी भएर विजयी भएर नै; **लोकम्हा** = सधैं सामना गर्नुपर्ने भय दुःखद्वारा शोकले मुक्त नभएको लोकबाट; **नियन्ति** =

दुःखतिर फर्केर नै नहेरी सधैं शान्त भइ आश्वस्त हुन पाउने गरी
विमुक्त भएर गइसके ।

६) ये पुग्गला अट्टसतं पसत्था;
चत्तारि एतानि युगानि होन्ति ।
ते दक्खिणेय्या सुगतस्स सावका;
एतेसु दिन्नानि महप्फलानि ।
इदम्पि संघे रतनं पणीतं; एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ।

(६) सतं = बुद्ध आदि सत्पुरुषहरूबाट; पसत्था = प्रशंसितहरू; ये पुग्गला = जो आर्य पुद्गलहरू; अट्ट = आठजना; होन्ति = रहेका छन् । एतानि = यी आर्य पुद्गलहरू; चत्तारि युगानि = मार्ग फल दुईथरीलाई समान रूपले जोडेर चारजोडी; होन्ति = हुन्छन् । सुगतस्स = तथागत सुगतका; सावका = शिष्य श्रावकहरू; ते पुग्गला = ती आर्यपुद्गलहरू; दक्खिणेय्या = कर्म र फल आशा, उद्देश्य र विश्वास गरी उत्तम दान, असल दानलाई ग्रहण गरिलिन योग्यहरू हुनुहुन्छ; एतेसु = यी आर्य पुद्गलहरूलाई; दिन्नानि = गरिने सबै दानहरू; महप्फलानि = विस्तृत, व्यापक र महान फलदायी हुन्छन् । संघे = आर्य-संघमा, इदम्पि रतनं = यस रत्नको भाव आकर्षक गुण पनि; पणीतं = विशेष रूपले प्रणीत छ । एतेन सच्चेन = यस सत्य वचनको कारणले; सुवत्थि होतु = सत्त्वहरू सुखी होउन् ।

भावार्थ

बुद्धादि सत्पुरुषहरूबाट प्रशंसित सत्पुरुषहरू आठजना भएकामा (ती आर्यहरू) जोडा हिसाबले चारजोड हुन्छन् । तथागत सुगतका शिष्य श्रावक रहेका ती आर्यहरू त उत्तम दान, यथार्थ दानलाई ग्रहण गरिलिन योग्य भएका पुद्गलहरू नै हुन् । ती

आर्यहरूलाई गरिएका सबै दानपुण्यहरू महान फलदायी हुन्छन् । आर्य संघमा रहेका यी रत्नको भाव आकर्षक यो गुणांग पनि विशेषरूपले प्रणीत रहेको छ । यस सत्य-वचनद्वारा सत्वहरू सुखी होउन् ।

आर्यसंघ गुण

मार्गफल निर्वाण धर्महरू व्यक्तिलाई आरम्भण गरी तथा अगाडि सारेर उत्पन्न हुने धर्महरू हुन् । त्यसैले यी धर्महरूको आधार संघको गुणलाई उल्लेख गरी फेरी एकचोटी सत्य कराल गर्न चाहेकोले 'ये पुग्गला' आदि आज्ञा हुनुभयो ।

आर्य भाव

'ये पुग्गला' मा पुद्गल सामान्य भए पनि अट्ट चत्तारि युगानि-दक्खिणेय्या आदि पदहरू अनुसार आर्य भन्ने विशिष्ट व्यक्तिलाई व्यक्त गर्दछ । अरिय = को अर्थ परिसुद्ध (=परिशुद्ध हुनु) अर्थ भएकोले परिशुद्ध व्यक्तिहरू भन्ने नै हुन्छ । 'पुथु+जन' । पुथु = धेरै क्लेशहरू, जन = उत्पन्न गर्ने । क्लेश बाक्लो भएको पृथग्जन भावले क्लेशहरू निवारण गर्नसक्नुको कारण परिशुद्ध आर्यभाव एउटामा पुगेको भन्ने भाव भयो । उक्त आर्यत्वमा पुग्न क्लेशहरूलाई निवारण गर्नसक्ने कारण क्रिया गर्नुपर्दछ । नाम-रूप स्कन्धहरूको अस्तिभावलाई देख्दैन, नरहेको चिन्तना कल्पना चित्तका सृजनाहरूलाई देखिरहने हुनाले क्लेशहरू उत्पन्न भइरहन्छन् । साँच्चै भएको नाम र रूपलाई मात्र भाविता गरी चाल पाई निरीक्षण गरिरह्यो भने क्लेश उत्पन्नहुने अवसर हुँदैन । सम्बन्धित नाम र रूपहरूलाई यथार्थ रूपले भाविता गरिरहेको ज्ञानले क्लेशहरूलाई उखेलेर फालिरहेको हुन्छ । उक्त ज्ञानलाई विपस्सना (=अनित्यादि आकार प्रकारले विभिन्न तरिकाबाट

भाविता गरिरहेको) ज्ञान भनी भन्दछन् । उक्त विपस्सना द्वारा क्लेशहरूलाई हटाइ रहने हुनाले क्रमैसित ज्ञानस्तर वृद्धि भइ बल शक्ति सम्पन्न भएपछि संस्कारहरू भाविता गरी देखिरहेको ज्ञानबाट संस्कारहरू निरोध र शान्त भएको निर्वाणमा पुग्ने मार्ग ज्ञानमा पुग्न पाउँछन् । सबभन्दा पहिले पुगिने मार्ग स्रोतापत्ति मार्ग हो । (स्रोतापत्ति+मग्ग । **स्रोत** = आर्य मार्गमा; **आपत्ति** = सर्वप्रथम पुगेको; **मग्ग** = मार्ग ।)

यस मार्ग क्षण चित्त एउटा जतिमात्र हुने हुनाले धेरै छोटो र द्रुतगतियुक्त हुन्छ । उक्त क्षणलाई एकजना व्यक्तिको रूपमा परिमित गरिराखेको उक्त चित्तको विशेषता अनुसार नै भयो । स्रोतापत्तिमार्गको अगाडि गोत्रभू उत्पन्न हुन्छ । उक्त गोत्रभू त विपश्यनाको अन्तिमचरण भएकोले त्यस चित्तले अगाडिका विपश्यनाहरूले प्रकृतिअनुसार ग्रहण गरिरहेको संस्कार आरम्भणहरूलाई छोडेर निर्वाण आरम्भणलाई पहिले ग्रहण गर्दछ । त्यसरी पहिले ग्रहण गर्नुद्वारा पृथग्जनभाव यहाँदेखि रूकीबस भनी सीमित गरी आफूले ग्रहण गरिराखेको निर्वाण आरम्भणलाई मार्गबाट फेरिदिन्छ । मार्गले उक्त निर्वाण आरम्भणलाई ग्रहण गरी दृष्टि विचिकित्सा आदि कुनै कुनै क्लेशहरूलाई हनन गर्दछ । यसरी उक्त क्षणमा धेरै क्लेश भएको भाव (=पृथग्जन भावले) क्लेश परिशुद्ध भएको भाव (आर्यत्वमा) पुगिसकेको हुने हुनाले उसलाई **स्रोतापत्तिमग्गद्व** (=स्रोतापत्ति मार्गस्थ) व्यक्ति भनी भन्नुपर्दछ ।

अरूअरू आर्यहरू

मार्गले सधैं तुरून्त फल दिने हुनाले मार्ग उत्पन्न भइ सक्नासाथ फल दुई तीनपटक लगातार उत्पन्न हुने गर्दछ । उक्त फल पाएदेखि **स्रोतापत्तिफलद्व** (=स्रोतापत्ति फलमा प्रतिष्ठित भएको) व्यक्ति भन्नुपर्दछ । उक्त फलयुक्तपुद्गललाई नै स्रोतापन्न भन्ने

गरिन्छ । मार्ग क्षण केही भन्न नमिल्ने क्षण मात्र भएकोले फलसँग जोडेर एकजना व्यक्तिको बोल्न मिल्दैन र भनी सोध्न मिल्छ । मार्ग क्षण मात्र उत्पन्न हुने भए पनि उक्त क्षणभित्र उत्पन्न हुने मार्गको आनुभाव प्रभाव भने अति नै विशाल रहेको छ । त्यसपछि फेरि मार्ग र फल परिस्थिति उस्तै नभइ फरक रहेको छ ।

मार्गको जस्तै क्लेशलाई हटाउन सक्ने शक्ति फलमा छैन । मार्गले क्लेशलाई हटाउने भएकोले सम्बन्धित क्लेशहरू शान्त र निरोध हुनु, निर्वाण रस अनुभव गर्न पाइनु फलद्वारा भोग गर्न पाउनाले अधीनस्थ गर्ने मात्र हुन्छ । लोकमा कुशल कर्म गर्ने क्षणमा कुशल कर्म गरेका व्यक्ति भएकोले पछि फल भोग्न पाउनेको रूपमा कारण र कार्य अनुसार अलग अलग व्यक्ति फरक भइरहे जस्तै यहाँ पनि कारण मार्ग र कार्य फल अनुसार व्यक्ति फरक हुने गर्दछ ।

स्रोतापत्ति मार्गफल लाभ भइसकेको स्रोतापन्नले उक्त एउटै आसनमा अथवा पछि कामराग, व्यापादहरूलाई पातलो पाउँ लानको लागि द्वितीय भूमिमा (सकृदागामि फलमा) पुग्नको लागि उद्योग गरी मार्ग प्राप्त गर्यो भने उक्त मार्ग सकृदागामि मार्ग भएकोले उक्त व्यक्ति स्रोतापन्न भावबाट **सकृदागामिमग्गट्ट** (=सकृदागामि मार्गमा प्रतिष्ठित भएको) पुद्गलको भावमा पुग्न पाउँदछन् । (**‘सकृदागामि मग्ग’** = **सकिं** = एकपटक मात्र; **आगामि** = काम भूमिमा प्रतिसन्धि बस्ने गरी आउने व्यक्तिको; **मग्ग** = मार्ग ।) उक्त मार्गले नयाँ क्लेशलाई हटाउने नगरे पनि राग, द्वेष, मोहहरूलाई पातलो बनाइदिन्छ । त्यसपछि फल लाभ भएदेखि **सकृदागामिफलट्ट** (= सकृदागामि फलमा प्रतिष्ठित भएको व्यक्ति) हुन पाउँदछ । उसलाई नै सकृदागामि भनी भन्नु पर्दछ ।

उक्त सकृदागामि व्यक्तिले पहिले जस्तै विषयना अभ्यास र उद्योग गरी पछि फेरी एकचोटी मार्ग लाभ गरि लियो भने उक्त मार्ग अनागामिमार्ग भएकोले उक्त मार्गले सम्पन्न भएका व्यक्तिलाई **अनागामिमग्गट्ट** (=अनागामि मार्गमा प्रतिष्ठित भएको व्यक्ति) भनी भन्नुपर्दछ । फलमा पुग्ने अवस्थामा **अनागामिफलट्ट** (

=अनागामि फलमा प्रतिष्ठित भएको व्यक्ति) भनी भन्नुपर्दछ । उक्त व्यक्तिलाई नै अनागामि भनी भनिन्छ । **न आगामि** = काम भूमिमा प्रतिसन्धि बस्ने गरी नआउने भइसकेको व्यक्ति) । कामराग र द्वेषलाई निरवशेष रूपले हनन गर्न समर्थ भएर अब काम भूमिमा उत्पन्न हुनेछैन । यस जन्मबाट च्युत भएपछि शुद्धावास भूमिमा उत्पन्न हुन पाइन्छ । इच्छा भएमा अरू अरू ब्रह्मभूमिमा पनि उत्पन्न हुनसक्छ ।

त्यस्तै निरन्तर उद्योग र अभ्यास गर्ने व्यक्ति मार्गलाभ भयो भने उक्त मार्ग अरहत्त मार्ग भएकोले अनागामि भावबाट **अरहत्तमग्गट्ठ** (=अरहत्त मार्गमा प्रतिष्ठित भएको व्यक्ति) को रूपमा पुग्न पाउँदछन् । यस मार्गले सबै क्लेशलाई बाकि नरहनेगरी हनन गर्नसक्ने हुनाले त्यसको फलदेखि **अरहत्तफलट्ठ** (=अरहत्त फलमा प्रतिष्ठित भएको व्यक्ति) भनी भन्नुपर्दछ । अरहन्त व्यक्ति नै भयो । (**अरहत्त-अरह** = अरहन्त; **त्त** = उत्पत्ति कारण मार्ग फल) यो व्यक्ति आचरण क्षेत्रमा अन्तिम मार्गमा सबभन्दा उत्तमत्वमा, लक्ष्य ग्रहण गरिसकेको भएको हुनाले शासनकृत्य अन्तिम चरणमा पुगिसकेको **अग्गदक्खिणेय्य** (=अग्र दक्षिणेय्य) उत्तम पुद्गल भयो । यसरी अलग अलग व्यक्ति अनुसार आठजना; मार्ग फल युगल अनुसार चारयुगल भएकोले '**पुग्गल अट्ठ, चत्तारि युगानि**' भनी भनेको हो ।

Dhamma.Digital

सतं पसत्था

आफू गुणवान भएमा अरूको गुणलाई बढी बुझ्नसक्नेछ । संघको गुणलाई संघले लाभ गरिराखेको जस्तो धर्म लाभ गरिराखेकाहरूले निर्णायक रूपले , गहिरो किसिमले बुझेको हुनु सुनिश्चित भइ सत्पुरुषको स्वरूपलाई बुद्ध, प्रत्येक बुद्ध, श्रावकहरूलाई लिने गरिन्छ । अरू अरू देव मनुष्यहरू पनि प्रशंसनीयहरू नै हुन् । आफूमा मार्ग फल लाभ भइसकेको नभए पनि लाभ भएका व्यक्तिहरूको आकार प्रकार देखी अनुमानले श्रद्धा

र प्रसन्न हुनसक्छ । भावी आयुष्मान सारिपुत्रले आयुष्मान अस्सजिलाई देख्दा इन्द्रियप्रसन्नता, आएको, गएको, हेरेको आदि हाउभाउ अरूसँग समान नभइ विशेष रूपले फरक रहेको सरलता कोमलता भएको देखेर यस व्यक्तिको सन्तानमा विशिष्ट-धर्म हुनुपर्दछ भनी बुझिन्थ्यो । भावी आयुष्मान सारिपुत्र विशिष्ट धर्म लाभ गरी फर्की आएको देख्दा उनको इन्द्रिय रूप लावण्य विशेषता देख्ने भावी आयुष्मान मौद्गल्यायनले अमृत धर्म भेटाएर आइसकेको कुरा अनुमानले जान्न सकिन्छ । तथागत सम्यक्सम्बुद्ध धर्मचक्र देशनाको लागि गईरहनुहुँदा बाटोको बीचमा उपकसँग भेट भएको अवस्थामा तथागतको प्रसन्न इन्द्रिय देखेका उपकले उहाँको पुद्गल विशिष्ट भावलाई जानीलिए ।

लंकाद्वीपमा कस्सक लेणमा विहार गर्नुभएका आर्यमित्र स्थविरलाई एकजना उपासिकाले आफ्नै छोरा जस्तो गरी भोजन द्वारा सेवा गरिरह्यो । एकदिन स्थविर भिक्षाटन जानुहुँदा बनमा जान लागेकी आमाले आफ्नो लागि कनिका र साग मिसाइ जाउला पकाई राख्न तथा आयुष्मान (स्थविर) को निमित्त घिउ, दूध, सखर राखी भोजन दान गर्न छोरीलाई अह्वाउ पहाउ गरिरहेको स्वर सुन्दा उहाँमा संवेग उत्पन्न भएर 'अरहन्त नहुन्जेलसम्म यो भोजन सेवन गर्दिनँ' भनी फर्केर गई भावना उद्योग र अभ्यास गरी धेरै बेर नवित्दै अरहन्त भइ भिक्षाटन गर्न जानुभयो । आमाचाहीं बनबाट फर्किँदा छोरीले 'आज आयुष्मान (स्थविर) को इन्द्रिय रूप लावण्य अति शुद्ध, प्रसन्न रहेको कुरा' बताएपछि आमाले श्रमण कृत्य सम्पन्न भएको जानेर 'अँ, तिम्रो दाजु भन्ते शासनमा रमाउने भए, नरमाइलो मान्ने हुनेछैनन्' भनी बोलेको कुरा व्यक्त गरिराखेको छ । (दीर्घनिकाय महावग्गङ्कथा महासतिपट्टान सुत्त - ३७९)

कसै-कसैले जान्दैन

क्लेश शुद्ध भइसकेकाहरूको चित्त दन्त (=अतिव दान्त भइसकेको हुनु) भएकोले शारीरिक हाउभाउ इन्द्रियहरू विशिष्ट शूक्ष्म भएको हुनाले ती इन्द्रियहरू नै देखेहरूबाट प्रशंसाका भागी भइरहन्छन् । तर कहिलेकाहीं आफूहरू होशियार नभएको कारणले अथवा उक्त अरहन्तको सामान्य व्यक्तिहरूभन्दा अन्तर नहुने हाउभाउ आदिका कारणले सामान्य व्यक्तिका रूपमा देखिइरहेको पनि हुनसक्दछ ।

एकजना स्थविरसँग भिक्षाटन गर्न गएका एकजना नवयुवक भिक्षुले वायुरोग भएकोले आफूलाई अनुकूल हुने जाउलो (यागु) नसेलाउँदै खाउँला भनी एउटा काठको मुढामा बसी खानुहुँदा स्थविरलाई उपहास गरे । विहारमा फर्कीआएपछि स्थविरले 'आवुस (नवयुवक भिक्षु), यस शासनमा कतिसम्म आधार भरोसा प्राप्त भयो नि' भनेर सोध्नुभयो । आफू स्रोतापन्न भइसकेको कुरा निवेदन गरेपछि 'त्यसो भए माथि माथिको मार्गको निम्ति उद्योग र अभ्यास गर्नु परेन' भनी आज्ञा हुनुभयो । 'किन भन्ते' भनी निवेदन गरेपछि 'आवुसो, तिमिले अरहन्तलाई दोषारोपण गर्न पुगेछौ' भनी भनेपछि मात्र होश आई क्षमाप्रार्थना गरे । (विशुद्धिमार्ग द्वि. ५५)

त्यसपछि फेरि अरहन्त महास्थविरसँगै भिक्षाटन गर्न जाँदा उहाँ अरहन्तका उपस्थापक दुर्बल दुर्लभ वृद्ध भिक्षुले 'भन्ते, आर्य पुद्गल भनेका कस्ता पुद्गलहरू हुन् नि' भनेर सोधे । 'यस लोकमा कुनै कुनै वृद्धहरूले आर्यहरूको पात्र चीवर बोक्ने जस्ता ठूला साना सेवा कार्य गर्दै सँग सँगै हिंडी रहन पाए पनि आर्य भनेर चिन्दैनन्, यतिसम्म चिन्न गाह्रो छ' भनी आज्ञा हुनुभयो । त्यस्तो भन्दा पनि उक्त वृद्ध प्रव्रजितले वहाँलाई अरहन्त भनेर जान्न सकेनन् रे । यी तथ्यहरूद्वारा चेतोपरिय ज्ञान लाभ भएर अथवा छलफलद्वारा आर्यभाव जान्ने अवसर प्राप्त भए पनि सामान्य व्यक्तिहरूले

आर्यभावलाई अनुमान गर्नुमा सहि पनि हुनसक्छ; गलत पनि हुन सक्छ । (म..द्व. १-२३)

१०८ जना आर्यहरू

अर्थकथा मा 'ये पुग्गला अट्ठसत्तं' मा अट्ठ र सत्तं -जोडेर एकसयआठजना आर्यभाव प्राप्त व्यक्तिहरूको फेरी वर्णन गरिराखेको छ । उक्त वर्णन अनुसार 'पसत्था = प्रशंसनीयहरू; ये पुग्गला = जो आर्यपुद्गलहरू; अट्ठसत्तं = एकसय आठजना; होन्ति = हुनुहुन्छन्' भनेर अर्थ लगाउनु पर्दछ । एकसय आठजना पुग्ने गरी गनेर हिसाब गर्ने ढंगखुद्दकपाठ द्व. १५२; सुत्तनिपात द्व. २८१ - मा हेर्नुस् ।

यहाँ शब्द अर्थहरूको विचित्रतालाई जानेर शब्द कौशल्य ज्ञान, अर्थ कौशल्य ज्ञान लाभलाई उद्देश्य गरेर वर्णन गरिरहेको मात्र हूँ । उक्त अवस्थाको उपदेशश्रोता देवमनुष्यहरूले यतिसम्म विभाजन गरेर गुणेर बृद्धि गरेर एकसय आठजना भएको भाव जानेका हुन् भनी भन्न खोजेको होइन । सत्पुरुषहरूद्वारा प्रशंसनीय छ भन्ने अर्थलाई मात्र बुझिरहेको हुनसक्छ ।

प्रशंसाभागी

सत्पुरुषहरूको प्रशंसा ग्रहण गर्नपाउनु ती व्यक्तिहरूसँग रहेका शीलादि गुणहरूका कारणले नै हो । चम्पा, चमेली, गुलाफ फुलहरूमा वर्ण र गन्धहरू भएभैं आर्यहरूमा शील, समाधि र प्रज्ञा शिक्षाहरू रहने हुनाले वर्ण गन्ध सम्पन्न भएको फुललाई मानिसहरूले मान्यता दिएभैं उक्त शीलादि गुण धर्म युक्त भएका आर्य आयुष्मानहरू पनि देव मनुष्यहरूको मान्यता ग्रहण गरी लिन पाउँदछन् ।

दक्षिणेय्य पुद्गल

‘यसले मलाई औषधि गरिदिने छ, मैले अह्राए जस्तो गर्ने छ’ भन्ने कुनै एउटा कामनाद्वारा दिइने दानलाई दक्षिणा भनिन्दैन । कर्म र कर्मफललाई विश्वास गरेर दिइने दानलाई मात्र दक्षिणा भनिन्छ । यस कथनअनुसार दक्षिणा भनेको यथार्थ दान असल दान भन्ने अर्थ भयो । कर्म र कर्मफललाई आस्था र विश्वास राखी दिनुपर्ने दान हुनाले आस्था र विश्वास राखेको अनुपात अनुसार फल महान हुनुमा व्यक्ति शीलादिले सम्पन्न भएमात्र सम्भव छ । त्यसैले शील आदि नभएका व्यक्तिलाई उत्तम दान ग्रहण गर्नलायक व्यक्ति भन्न मिल्दैन । यी आर्यहरू त फल महान र उत्तम गर्न सक्ने शीलादि गुणहरूले सम्पन्न भएका हुनाले ‘दक्खिणं अरहतीति दक्खिणेय्यो’ अनुसार असल दान यथार्थ दान ग्रहण गर्नयोग्य व्यक्तिहरू हुन योग्य छन् । (दक्खिणं = उत्तम दान यथार्थ दानलाई; अरहति = ग्रहण गर्न योग्य रहेका छन्; इति = त्यसैले; दक्खिणेय्यो = दक्षिणेय्य भन्दछन् ।

सम्मुति, परमार्थ

कस्ता संघ कर्मलाई चतुवग (=चारजनाको समूह), कस्ता संघ कर्मलाई पञ्चवग (=पाँचजनाको समूह) द्वारा गर्नुपर्दछ आदि भनी संघ कर्म विशेषहरू सफल बनाउनको लागि नियमित गरी प्रज्ञप्त गरिराखिएका संघहरू रहेको हुनाले ती संघहरू तथागतसम्मत प्रज्ञप्तिअनुसार उत्पन्न हुनुभएका संघहरू भएको हुनाले सम्मुतिसंघ भनिन्छ । (सम्मुति = सम्मत प्रज्ञप्तिद्वारा उत्पन्न भएका; संघ = संघ ।) यहाँ दक्खिणेय्य द्वारा ती सम्मुतिसंघ होइनन् भन्ने जनाउँदछ ।

दक्षिणेय्य संघलाई नै परमार्थ पनि भन्ने गरिन्छ । परमत्थ (=परमार्थ) भनेको वास्तविक रूपमा भएका स्वभाव भन्ने अर्थ रहेको

हुनाले संघ अर्थ अनुसार वास्तविकरूपले भइरहेका संघहरू भन्ने भाव भयो । **संघ** भनेको **सुदु किलेसे हनतीति संघो** = क्लेशहरूलाई राम्ररी हनन गर्ने हुनाले **संघ** भन्दछन् । **दिट्ठिसीलसामञ्जेन संहतोति संघो** = प्रज्ञा शील समान हुनाले समूह बन्न योग्य भएकोले **संघ** भनिन्छ । जुनसुकै रूपमा भेद भएको भए पनि, जतिसुकै टाढा भएको भए पनि, मार्ग प्रज्ञा, मार्ग शील आदि समानता भयो भने सामूहिक रूपमा समावेश भइरहेको छ भन्ने भनाई हो । यस **संघ**को अर्थ दुई थरीका आर्यहरूमा भएको हुनाले आर्यसंघलाई **परमत्थ** (वास्तविक स्वभाव अनुसार रहेका), **संघ** (=संघहरू) भनी भन्नुपर्दछ । **दक्खिणेय्य** (=उत्तम भएको दानलाई ग्रहण गर्न योग्य भएका) भन्दा उहाँ आयुष्मान **सुपटिपन्नता** (=राम्ररी आचरण गर्नु भएको भाव) आदि अरू अरू गुणहरू पनि भएका भनी जान्न पाइनाले **दक्खिणेय्य**द्वारा संघगुण सबै एकमुष्ट पारी संग्रह गरी लिने काम भइसक्ने कुरा थाहापाउन योग्य छ ।

असल गुरूका श्रावक

लोकमा गुरू असल भएर पनि गुरूको वचन नमान्नेलाई असल गुरूको शिष्य भनी भन्न चाहँदैनन । गुरू वचनलाई गौरव पूर्वक सुन्नेलाई मात्र असल गुरूका शिष्य भनी प्रशंसा गर्न चाहन्छन् । यहाँ '**सुगतस्स सावका**' द्वारा असल गुरूका शिष्य भनेर प्रशंसा गरिएको छ । '**वचनं सुणन्तीति सावका ।**' वचन श्रवण गर्नु कारणले श्रावक भन्दछन् । यस अनुसार तथागतका वचनलाई सुन्नु मात्र त आर्यबाट अलग रहेकाहरू सामान्य पृथग्जनहरूले पनि गरिरहेकै हुन्छन् । तर सामान्य पृथग्जनहरूले उपदेश सुनेर उपदेश अनुसार आचरण गर्ने कार्यलाई अभ्यास र उद्योग गर्दैनन्, काम गर्दैनन् । आर्यहरूले मात्र उपदेश सुनेर उपदेश अनुसार आचरण गर्नुपर्ने प्रतिपत्ति आचरण गर्ने हुनाले मार्ग फलसम्प

पनि पुगीरहन्छन् । त्यसैले यहाँ आर्यहरूलाई मात्र **सुगत सावका** (=तथागत शिष्य) भनी भन्नुपर्दछ ।

आर्य मात्र भएका श्रावक नभएका व्यक्ति (=बुद्ध, प्रत्येक बुद्ध); श्रावक मात्र भएका आर्य नभएका व्यक्ति (=फल प्राप्त नभएका व्यक्ति); आर्यपनि नभएका, श्रावक पनि नभएका व्यक्ति (=तीर्थंकरहरू); आर्य पनि भएका श्रावक पनि भएका व्यक्ति (=फल लाभी भिक्षुहरू); भनी पुद्गलहरू चारथरि *एकद्वुत्तर अच्छरसंघातवग्ग अट्ठकथा (४८)* मा उल्लेख भएकामा यहाँ चौठो व्यक्तिलाई ग्रहण गर्नु हो । फल लाभी गृहस्थीहरू पनि उपरोक्त **सावक** अर्थसँग मिल्ने हुनाले कुनै कुनै *पाली*मा आर्य श्रावक रूपमा बताइएको भए पनि यहाँ त संघको क्षेत्र हुनाले गृहस्थीहरूलाई ग्रहण गर्न मिल्दैन ।

बुद्धसँग नजिकका, टाढाका

यो '**सुगतस्स सावका**' द्वारा नै आर्यहरू त बुद्धबाट टाढा बसेका भए पनि बुद्धको नजिकिएकाहरू भएको कुरा र सामान्य पृथग्जनहरू बुद्धको नजिक बसेपनि बुद्धबाट टाढिएकाहरू भएको कुरा जनाईरहेको छ ।

म तथागतको चीवरको टुप्पो समाई प्रत्येक पदचिन्हमा पाइला टेकी पछ्याई एकपाइला पनि नबिराइकन सँग सँगै हिंडिरहे पनि राग, द्वेष रहित नभइ स्मृति, प्रज्ञा, समाधि रहित भइरह्यो भने उक्त भिक्षु म तथागतबाट टाढिइको हुने भएकोले म तथागत पनि उक्त भिक्षुबाट टाढिएकै हुन्छु; कारण किनभने धर्मलाई उक्त भिक्षुले देख्दैन । धर्मलाई नदेख्नेले म तथागतलाई देख्दैन । सययोजन टाढा बसिरहेका भए पनि राग द्वेषले रहित भइ स्मृति, प्रज्ञा, समाधि युक्त भएमा उक्त भिक्षु म तथागतको नजिकिएको हुन्छ । म तथागत पनि उक्त भिक्षुसँग नजिकिएकै हुन्छु । कारण किनभने धर्मलाई देखेका भिक्षु भएकोले नै हो । धर्मलाई देख्नेले मात्र म तथागतलाई देख्दछ । (*इतिवृत्तक -संघाटिकणसुत्त २५६* ।)

दानको महान फल

‘एतेसु दिन्नानि महप्फलानि’दक्खिणेय्य हुने कारण भएजस्तै दक्खिणेय्य पनि एतेसु आदिका कारणले आपसमा सम्बन्धित भइरहेको छ । दक्खिणेय्य हुनुले गर्दा दान फल महान हुने गर्दछ । ती व्यक्तिहरूलाई दिइने दान फल महान भएकोले दक्खिणेय्य हुनुपर्दछ । यी व्यक्तिहरूलाई अलिकति मात्र दान दिएको भए पनि फल महान हुन्छ । कारण किन नि ? शीलादि गुणले दानलाई महान फल हुनेगरी गर्नुद्वारा दानलाई परिशुद्ध हुने गरी निर्मल बनाउने भएकोले दाता र प्रतिग्राहकहरूको शीलादि सम्पन्न हुनु दक्खिणाविसुद्धि (=दानको विशुद्धि) हुने हुन्छ । यहाँ प्रतिग्राहकबाट दक्षिणा विशुद्धितिर पुगेको कारणले दान फल महान हुनुपर्दछ । दक्खिणाविसुद्धि चारवटा उपरिपण्णास दक्खिणाविभङ्ग सुत्त (२९९) मा बताउनुभयो । दाता-पक्ष परिशुद्ध भए पनि प्रतिग्राहक-पक्ष परिशुद्ध नभएको दान (दाता शीलवान्, प्रतिग्राहक दुःशील), दाता अपरिशुद्ध प्रतिग्राहक परिशुद्ध दान (दाता दुःशील प्रतिग्राहक शीलवान्), दुवै पक्ष अपरिशुद्ध (दुवै दुःशील), दुवै पक्ष परिशुद्ध (दुवै पक्ष शीलवान्) ।

सांघिक होइन

आर्यसंघलाई दान दिने सांघिक, पुद्गलिक भनी उल्लेख भएको क्षेत्रमा संघलाई दिने जस्तो होइन; ती दुईथरि भएमा एक न एकजना आर्यसंघलाई दान दिनु पुद्गलिक दान मात्र हो । सांघिक दान भनेको एकजना दुईजना आदि भनेर उद्देश्य राखेर दान दिनु जस्तो नभइ संघसमूहलाई दान गर्ने हुनाले उक्त समूह सामान्य भइ आर्यसंघ पनि सम्मिलित भएको हुनाले सम्मुति संघ पनि सम्मिलित रहेको छ । त्यसो हुनाले कुनै एकजना आर्यलाई दान दिनु पुद्गलिक दानभन्दा उक्त संघसमूहलाई दिइने सांघिक दान सबभन्दा महान फल दायक हुन्छ । पुद्गलिक भए पनि तथागतलाई दिइने दान भएमा

भने उक्त साधिक दानभन्दा बढी महान फल दायक हुन्छ भन्ने अपवाद बाकी छ । त्यसैले साधिक दान दिने बखतमा सम्मति संघमा दाने भए पनि आर्यसंघहरूलाई उद्देश्य राखेर दान दिनु सुहाउँछ ।

तेसं सुदिन्नं सुहुतं सुयिद्धं, ये संघमुद्दिस्स ददन्ति दानं ।

महप्फला लोकविदूतं वणिगता ।

विमानवत्थु (६२)

ये = जो व्यक्तिहरू; संघ = आर्यसंघलाई; उद्दिस्स = उद्देश्य राखी; दानं = दान; ददन्ति = सम्मति संघमा दिन्छन्; तेसं = ती व्यक्तिहरूले; सुदिन्नं = राम्रोसँग दान दिएको भन्दछन् । सुहुतं = राम्ररी पूजा गरेको भन्दछन् । सुयिद्धं = राम्ररी दान दिएको महान दान भन्दछन् । संघगता = संघमा पुगेर; पतिट्ठा = प्रतिष्ठित भएको; सा दक्खिणा = उक्त दक्षिणालाई; महप्फला = महान उत्तम फल भएको भनी; लोकविदूतं = लोकलाई जान्नेतथागतहरूबाट; वणिगता = वर्णन गरिएको छ ।

मार्ग पुद्गल दान

आर्य पुद्गलहरूलाई दिईने दान महान फलदायी हुन्छ भनी भन्दछन्; फल पुद्गललाई दिईएको दानमा भन्ने ठाउँ नै छैन । मार्ग पुद्गल भनेका एक चित्त क्षण मात्र हुने हुनाले अतिव छोटो क्षण मात्र हुने भएकोले उक्त पुद्गललाई कसरी दान गर्न सकिएला नि ? भनेर प्रश्न गर्ने ठाउँ छ । दान गर्न सकिने ढंग उपरिपण्णास अर्थकथा (२२४) मा यसरी देखाईएको छ ।

आरद्धविपस्सक (=उद्योग गर्ने विपश्यना भएको) भन्ने जुनसुकै ठाउँमा, जुनसुकै बेलामा भए पनि मार्गमा पुग्नको लागि पूर्वगामी भइरहने हुनाले उक्त व्यक्ति भिक्षाटन जाने अवस्थामा दाताले उभिमै पात्र लिई खाद्य भोजन राखी दान दिन्छ । उक्त क्षणमा

मार्ग पूर्ण भयो भने यो दान मार्ग पुद्गललाई दिएको दान भनिन्छ । अथवा भोजन शालामा बस्दाबस्दै मानिसहरूले पात्रमा खाद्य भोजन राख्न ल्याउँछन् । उक्त क्षणमा मार्ग पूर्ण भयोभने उक्त दान पनि मार्ग पुद्गललाई दिईएको दान नै हुन्छ । अथवा विहारमा वा भोजनशालामा, बसिरहेका भिक्षुको पात्र दाताहरूले लिएर आफ्नो घरमा लगी खाद्य भोजन राखीरहन्छ; उक्त क्षणमा मार्ग पूर्ण भयो भने यो दान पनि मग्गसमङ्गि (=मार्ग सम्पन्न व्यक्ति) लाई दिईएको दान नै भयो ।

एतेसु अर्थ

(एतेसु-लाई सम्प्रदानमा सप्तमी रूपमा अर्थ दिने गरिन्छ । ‘सम्प्रदाने च’ कच्चायन सुत्र अनुसार भयो । दा-धातुको क्षेत्रमा सम्प्रदान प्रयोग रहे जस्तै ‘संघे देहि; संघे दिन्नं महप्फलं; यत्थ च दिन्नमहप्फलमाहु । चतूसु सुचीसु पुरिसयुगेसु’ आदिद्वारा आधार पनि धेरै नै देखीइरहेका छन्; त्यसैले कारक वक्तृच्छा नै कारण रहेकोले सम्प्रदानलाई व्यक्त गर्ने इच्छा नभई, आधार भावलाई मात्र व्यक्त गर्ने इच्छा भयो भने सप्तमी पनि हुन सक्ने कुरा ‘आधारविवक्खायं सत्तमीपि सिया संघे देहि’ भनी मोग्गल्लान (२२४) -मा भनिएको छ । त्यसैले यहाँ आधार अनुसार अर्थ दिएको हुँ ।)

(७) ये सुप्पयुत्ता मनसा दल्लेन;
 निक्कामिनो गोतमसासनम्हि ।
 ते पत्तिपत्ता अमतं विगह्य;
 लद्धा मुधा निब्बुतिं भुञ्जमाना ।
 इदम्पि संघे रतनं पणीतं; एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ।

(७) ये = जो अरहन्त आर्य पुद्गलहरू; दल्लेन = दरो भइ स्थिर भएको; मनसा = समाधिले सम्प्रयुक्त भएको मनोवृत्ति द्वारा; सुप्पयुत्ता = अतिव प्रयास गरी उद्योग र अभ्यास गरिरहेका भएकोले; गोतमसासनम्हि = गौतम तथागतको शासनमा; निक्कामिनो = क्लेशबाट अलग भइ निस्कीसकेका छन् । ते = वहाँ अरहन्त आर्य पुद्गलहरू; अमतं = निर्वाण धातुमा; विगह्य = आरम्भण ग्रहण गरी पुगेपछि; मुधा = कुनै सम्पत्ति मूल्य खर्च नगरी; लद्धा = चाहिने क्षणमा सजिलै प्राप्त गरी लिई; निब्बुतिं = फल समापत्ति शान्तिधातु रसलाई; भुञ्जमाना = सेवन गरी; पत्तिपत्ता = अरहत फलमा पुगी सके । संघे = अरहन्त संघमा; इदम्पि रतनं = यस रतनको भाव आकर्षक गुणांग पनि; पणीतं = प्रणीत भएको रहेछ; एतेन सच्चेन = यस सत्य वचनका कारणले गर्दा; सुवत्थि होतु = सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

भावार्थ

दरो भइ स्थिर भएको समाधिद्वारा प्रबलरूपमा उद्योग र अभ्यास गरी गौतम तथागतको शासनमा क्लेशबाट उन्मुक्त हुनुभएका अरहन्त आर्यहरूले निर्वाण धातुमा आरम्भण ग्रहण गरी आई पुग्नुभएपछि सम्पत्ति केही खर्च नै गर्न पर्ने गरीकन सजिलै सुविस्ता पूर्वक लाभ गरी फलसमापत्ति शान्तधातु रस सेवन गरी अरहत फलमा प्रवेश गर्नुभयो । अरहन्त संघमा रहेको यस रतनको भाव आकर्षक गुणांग पनि प्रणीत भएको रहेको छ । यस सत्यवचनको कारणले सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

अरहन्त संघ

फलसमापत्ति सुख -भनेको क्लेश-दाह दूर भइ सितल, रमाइलो भएको आर्यवैभव एकैथरी रहेछ। उक्त सुखलाई अनुभव गर्न पाउने अरहन्त आर्यहरूको निम्ति अति प्रणीत भएको गुण श्रीशोभा नै हो। त्यसैले अरहन्त संघलाई फलसमापत्ति गुणद्वारा प्रशंसा गरेर सत्यवचन प्रकट गर्ने ढंग देखाउने इच्छा भएर 'ये सुप्पयुत्ता' आदि देशना गर्नुभयो।

आचरण पनि गुण नै हो

यसमा निक्कामिनो -को स्वरूप क्लेशबाट उन्मुक्त भएर जानु भनेको अरहन्त मार्ग नै हो; उक्त मार्ग प्राप्त गर्नको लागि अरहन्त आर्यहरूले कसरी आचरण गरिआएको हुनुपर्छ; भन्नुलाई 'सुप्पयुत्ता' आदिद्वारा देखाइरहेको छ। फल समापत्ति गुणलाई देखाउनु मुख्य भए पनि उक्त गुण लाभको कारण आचरण पनि प्रणीत भएको गुण एकै थरी हो। लोकमा काम नभएका काममा दिलचस्पी नभएका ठगाहा गुण श्रीशोभा हीन व्यक्ति नै हुन्छ। आफ्नो कामकाजमा दिलचस्पी राखी उद्योग र अभ्यास गरिरहने व्यक्तिमा गुण वृद्धि भइ रहन्छ नै। त्यस्तै नै शासनमा पनि अल्छी प्रमादी भइ हलुका छाँटले समय बिताई आफ्नो साँच्चैको काम एकातिर पन्छाई बस्नेहरू पनि गुण श्री शोभा हीन भएकाहरू हुने भएकोले भावना कार्य उद्योग पूर्वक अभ्यास गरी बस्नेसँग मात्र गुण श्रीशोभा दिन परदिन वृद्धि भइरहन्छ। मार्ग-फल लाभ हुनेगरी प्रयास गर्दै लानुमा सामान्य प्रयासले उद्योग गरिरहनु होइन; अति नै उद्योग गर्नु पर्दछ। अरहन्त हुनु अगाडि पूर्व भाग अवस्थामा उक्त उद्योगले विजय लक्ष्य भूवाट हस्तगत गरी लिनसक्नु कुरा अतिव राम्रो क्रिया भएकोले 'सुप्पयुत्ता' -द्वारा प्रशंसा गरिएको नै हो। यस 'सुप्पयुत्ता' -द्वारा भावना कार्यमा पछि नहटी

प्रयत्न गर्नु सम्यक्प्रधान जस्तो वीर्य युक्त व्यक्तिको भाव देखाईरहेको हो ।

समाधि ग्रहण गर्नुपर्छ

दल्लेन मनसा-अनुसार दृढस्थिर भएको चित्त भनेको समाधिले सम्प्रयुक्त भएको चित्तलाई नै भनिन्छ । शमथको क्षेत्रमा उपचार, अर्पणासम्म क्रमशः उच्च हुँदै जाने समाधिलाई अभिलक्षित भएजस्तै विषयनाको क्षेत्रमा मार्ग फल समाधि सम्म क्रमशः वृद्धि हुँदै आउने **‘खणिक-चित्तेकगता’** भन्ने विषयनासँग सम्बन्धित समाधि अभिलक्षित हो ।

यथाभूतज्ञान (=वास्तविक धर्मलाई जानेको ज्ञान) लाभ भएमा मात्र मार्ग फल लाभ सुनिश्चित हुने हुनाले समाधि उक्त यथाभूतज्ञान उत्पत्तिको कारण भएकोले मार्ग फल लाभको कारण देखाउनमा **‘दल्लेन मनसा’** भनेर समाधिलाई व्यक्त गरिएको हो ।

दल्लेन र दलेन

‘(ये सुप्पयुत्ता मनसा दल्लेन’ मा दहिस्स लो; दहतीति दल्लं’ भन्ने **मोगल्लान व्याकरणाचार्य** -को धारणा अनुसार **‘तण्हादयो’** सूत्रानुरूप **ह-प्रत्यय** द्वारा त्यो **ह-लाई ल** -गरेर सिद्ध रहेको कारणले गर्दा **दल्लेन** भनेर **ह** -सहितद्वारा मात्र हुनुपर्दछ । (**ण्वादि-२२३**) संस्कृतमा त **ह** -नभएको **दल** -भन्ने मात्र रहेको छ । त्यसैले आचार्यहरूले यस क्षेत्रमा **ह** -नभएको **दलेन** भनेर मात्र प्रयोग गर्न रूचाउँछन् । गाथाबन्धनमा छन्दको लागि कुनै कुनै ठाउँमा **दल** -भनेर मात्र प्रयोग गर्न चाहेको **‘न तं दलं बन्धनमाहु धीरा, एतं दलं बन्धनमाहु धीरा’**(**सगाथावग्ग कोसलसंयुत ७७**) आदि **उपेन्द्वजिरा इन्द्वजिरा गाथापदमा दल** -मा **द** -लाई लहु क्षेत्रमा राखेर बताइ राख्नुभएकोले नै रहेछ । **‘हन्द ते नं पवक्खामि; सन्थम्भस्सु दलो भाव’**

(सुत्तनिपात महावग्ग नालकसुत्त ३८८) इत्यादिमा पनि पथ्यावत्त ज -गण क्षेत्रमा दलो भव -भनेर द -लाई लहु (लघु) क्षेत्रमा राखेर बताइएको देखिन्छ । इत्यादि अनुसार दल-मा द -लाई लहु क्षेत्रमा राखी बताइएको धेरै धेरै देखिन्छ । रत्न, पद्म, चैत्य आदि शब्दहरू संस्कृतमा धेरै धेरै देखिए पनि मागधमा चुण्णियपालीमा देखिंदैन (गाथामा मात्र देखिन्छ ।) त्यस्ता पदमा सद्दनीति ले रतनलाई रत्न, पदुम लाई पद्म, चैतिय -लाई चैत्य रूपान्तरण गर्नको निम्ति बताइराखिएको छ । त्यस्तै कुनै कुनै गाथामा दल्ह -लाई दल गरिराखेको छ भनेर ग्रहण गरेमा उचित हुने थियो । धेरै जसो ठाउँमा त दल्ह -भनेर नै मात्र रहेका छन् ।

विपश्यनाको क्षेत्रमा स्मृति, प्रज्ञाहरू पनि नभइ नहुने भएकोले समाधि, वीर्य रहित भइ उत्पन्न हुने धर्महरू नभएकोले यहाँ अविनाभाव अनुसार ती धर्महरूलाई पनि ग्रहण गरिसकेको तथ्य बुझ्नु परो । त्यसरी आचरणीय धर्महरू सबै समावेश पार्ने इच्छा भएकोले नै अर्थकथाले सुप्पयुत्ता -को स्वरूप अतिव परिशुद्ध भएको काय, वची प्रयोग युक्त भएका भन्ने अर्थ ग्रहण गरी उक्त पदद्वारा शीलस्कन्धलाई निर्देश गरिराखेको कुरालाई त्यस 'दलेन मनसा' - द्वारा समाधिसँग सम्प्रयुक्त रहेको चित्त भन्ने अर्थ ग्रहण गरी समाधिस्कन्धलाई निर्देश गरिराखेको कुरालाई 'निक्कामिनो' द्वारा प्राण र शरीर प्रति आशक्त नहुने प्रज्ञा पूर्वगामी भएको वीर्यद्वारा क्लेशबाट उन्मुक्त हुनु अर्थ ग्रहण गरी वीर्य सम्पन्न भएको प्रज्ञास्कन्धलाई निर्देश गरिराखिएको कुरा वर्णन गरेको हो ।

राम्रो युग र समय

गौतमसासनम्हि -मा एव नभएता पनि एव -अर्थ हुनयोग्य भएकोले गौतम तथागतको शासनमा मात्र भनेर अर्थ ग्रहण गर्नको लागि अर्थकथा ले उद्धृत गरिराख्यो । 'एव फल, हुनु योग्य भएमा; एव पनि राख्ने बानि छ एव पनि' भनिए जस्तै हो ।' गौतम तथागतको

शासनमा मात्र **सुप्पयुत्तं** (=यथार्थ विधि सत्य मार्गलाई प्रयास गर्नु) रहेकोले -क्लेशबाट मुक्त हुन पाइन्छ। उक्त शासनबाट अलग रहेको तीर्थंकर शासनमा त्यसरी मुक्त हुनु छैन भनेर निषेध गरिएको छ। **अञ्जत्थापोहन नय** अनुसार पनि अर्थ ग्रहण गर्नुपर्दछ। (**अञ्जत्थ** = अर्को अर्थलाई; **अपोहन** = निषेध गर्नु)

बुद्ध शासनको बाहिर **अमरतप** (=मरणबाट मुक्तिको लागि प्रार्थना गरी शरीरलाई सास्ति दिएर, कष्ट सहेर आचरण गर्नुपर्ने आचरण) भनिने विभिन्न आचरणलाई आचरण गरेपनि **सुप्पयोग** (=यथार्थ विधि सही मार्ग अनुसार प्रयास गर्नु) नभएको कारणले गर्दा क्लेशबाट मुक्त हुनु, उनीहरूको प्रार्थना अनुसार **अमर** (=मरण हुन नपर्ने) लाभ जस्ता कुरा त प्राप्त हुँदैन, दुःख भोग्नु नै मात्र बाकी हुन्छ। यस शासनमा त यथार्थ विधि, सही मार्ग आचरणहरू पनि रहेका छन्। आचरण गर्नेहरू पनि क्लेशबाट मुक्त हुनुलाई साँच्चै नै स्वानुभूतिद्वारा अनुभव गर्न पाउनेहरू हुन्छन्।

बुद्ध-शासन भनेको असल युग, असल अवसर हो। उक्त असल अवसर एकचोटी चुक्यो भने फेरी दोहरो पाउनु भनेको धेरै गाह्रो भएकोले तथागत निर्देशित साँच्चैको आत्मलाभलाई नछुट्ने गरी हस्तगत गरी लिनुको लागि बिसर्न नहुने बिसर्न अयोग्य भएको तथ्य पनि जनाउ दिईरहेको छ।

Dhamma.Digital

पत्तिपत्ता

‘**पत्तब्बाति पत्ति**’ लाभ गर्नलायक भएकोले **पत्ति** भन्दछन्। लोकमा गर्न हुँदैन भनियो भने लाभ नहुने हानी हुने काम भनी जानेर; गर्न हुन्छ भन्यो भने लाभ हुने भएकोले साँच्चै नै गर्नपर्ने काम भएको जान्न सकिन्छ। यहाँ लाभ गर्न योग्य छ भनिएको हुनाले साँच्चै लाभकारी साँच्चैको अर्थ हितकारी भएको जानिन्छ। अरहत फल लाभ गर्न पायो भने निस्सन्देह रूपले साँच्चै नै संसार दुःखसँग जोड्ने योगबाट अलग भइ शान्त, शीतल भइ बस्न पाइने

भएकोले अरहत्त फल पत्तब्ब (=प्राप्त गरिलिन योग्य धर्म) हो । तसर्थ 'पत्तब्बा नाम पत्तुं अरहा : यं पत्त्वा अच्चन्तयोगक्खेमिनो' भनेर अर्थकथा मा वर्णन गर्‍यो । यस कथनद्वारा पत्ति -को पुग्नु, जानु, पद सैन्य, कुशल भाग आदि अर्थहरूलाई निषेध गरिरहेको छ । पत्ति पत्ता पत्तिपत्ता । अरहत्त फलमा पुगेका भने पनि मग्गान्तर (=मार्गको अनन्तरमा उत्पन्न हुने) फल अभिप्रेत होइन; फलसमापत्ति मात्र अभिप्रेत हो भनी स्पष्ट भएको छ ।

अरहत्त फल मात्र

पत्तिपत्ता फलमा मात्र पुगिने, फल समापत्तिमा प्रवेश हुनु हो । फल समापत्तिको क्षेत्रमा तल्लो स्तरका फल पुद्गलहरूले माथि-माथिका फललाई आआफूले प्राप्त गरी नसकेको हुनाले प्रवेश गर्न सक्दैन । माथि-माथिका फल पुद्गलहरूले पनि तल-तलका फलमा प्रवेश गर्न सक्दैनन् । कारण किन भने अर्को पुद्गलको रूपमा पुग्नुद्वारा तल-तलका फलहरूलाई समाप्त गरी नाश गरी शान्त पारी आईसकेको हुनाले हो । स्रोतापत्ति मार्ग क्षणमा कुनै कुनै कर्म क्लेशहरूलाई निरवशेषरूपले हटाउन सक्नुद्वारा पृथग्जनभावबाट अर्को एउटा भावमा परिवर्तन भइ आर्य स्रोतापन्न हुन पुगेजस्तै सकृदागामि मार्ग फल लाभ हुँदा स्रोतापन्न भावबाट परिवर्तन भइ सकृदागामि भावमा पुग्ने गर्दछ । त्यस्तै नै अनागामि, अरहन्त भावमा परिवर्तन हुन जानुलाई पनि जान्नु पर्दछ । त्यसरी परिवर्तन हुनजानुपर्ने माथि माथिका मार्ग धर्महरूले निषेध गरेको हुनाले तल तलका फलहरू उत्पन्न हुनसक्ने अवसर बाकी नरहेको हुनाले नै हो ।

अरू अरू लौकिक कुशलहरू दोस्रो जन्ममा मात्र नयाँ विपाक स्कन्ध उत्पन्न भइ नयाँ जन्म भाव एकथरी परिवर्तन हुनुपर्छ । मार्ग धर्महरूले आफ्नो अनन्तरमा नै फल उत्पन्न गर्ने हुनाले सम्बन्धित मार्ग फल लाभ हुनासाथ जन्म परिवर्तन भए जस्तै हुनुपर्दछ । त्यसरी माथि माथिका फल व्यक्तिहरूमा तल तलका

फलहरू खतम भइसकेको हुनाले अरहन्तको फल समापत्तिलाई देखाइएको पत्तिपत्ता -मा 'पत्तिचरियात्ति चतूसु सामञ्जफलेसु' आदिमा जस्तै चारवटै फललाई नलिईकन नै अरहन्त फललाई मात्र लिनु पर्दछ । (पटिसम्भदामग्ग २१५)

निर्वाणमा पुग्नु

आर्यहरूको विपश्यना उदयव्यय ज्ञानबाट शुरूहुनु स्वभाविक हुन्छ । तसर्थ फल समापत्तिमा प्रवेश गर्न इच्छुक आर्य पुद्गलले कुनै सुनसान भएको एकान्त स्थानमा गएर उदय व्यय ज्ञानदेखि शुरू गरेर संस्कारहरूलाई भाविता गर्दछन् । ज्ञान क्रमशः माथि माथि उक्लेर अनुलोम ज्ञानको अन्तमा फलमा पुगेर उक्त फलचित्त क्रमले निर्वाणतिर आरम्भण गरी पुग्नुपर्दछ । नियमित गरिराखेको समय अनुसार फलचित्त निरन्तर बारम्बार उत्पन्न भइरहनुलाई नै **फलसमापत्ति** भन्ने गरिन्छ । तसर्थ **फलसमापत्ति** मा प्रवेश गर्ने विषय बताउनु भएकोमा सम्पूर्ण संस्कार निमित्तहरूलाई हृदयंगम नगर्नु, **अनिमित्त** भनेको निर्वाणधातुलाई हृदयंगम गर्नु भनी दुईटा कारण बताउनुभयो ।

उदयव्यय ज्ञान आदि ज्ञान क्रमद्वारा संस्कारबाट बिलकुल निराशक्त भएको चित्त हुने आर्यको फल चित्त संस्कारबाट उन्मुक्त रहेको निर्वाण आरम्भणमा उत्पन्न भइरहन्छ । त्यसरी फलको निर्वाण आरम्भण भइरहनुलाई नै संस्कार निमित्तलाई हृदयंगम नगर्नु निर्वाणलाई हृदयंगम गर्नु भनी भन्नुपर्दछ ।

फलसमापत्तिमा स्थिर हुने कारण बताउनुभएकोमा पनि संस्कार निमित्तहरूलाई हृदयंगम नगर्नु, निर्वाण-धातुलाई हृदयंगम गर्नु, पूर्व भागमा व्यवस्था गर्नु भन्ने तीनवटा कारण बताउनुभयो । यहाँ पूर्व भागमा व्यवस्था गर्नु भनेको फलसमापत्तिमा प्रवेश गर्नभन्दा पहिले यो समय भयो कि (समापत्तिबाट) उठ्नेछु भनी समय निर्धारण गर्नुलाई भनिएको हो ।

यसरी निर्धारण गरिएको भएपछि निर्धारित समयको भित्र समापत्ति स्थिर भइ बस्न सक्ने हुन्छ । समापत्तिबाट उठ्ने कारण बताइएकोमा पनि संस्कार निमित्तहरूलाई हृदयंगम गर्नु, अनिमित्त भन्ने निर्वाणधातुलाई हृदयंगम नगर्नु भनी कारण दुइवटा उल्लेख भएको छ । निर्वाण आरम्भण भंग भएर संस्कारमा आरम्भण पर्नजाँदा फलसमापत्ति खतम भइसक्यो भन्नाको मतलब हो । यी तथ्यहरू अनुसार फलसमापत्ति संस्कारबाट सम्बन्ध टुटेर निर्वाण धातुमा पुगीरहेको छ भन्ने स्पष्ट भइरहेको छ । तसर्थ त्यसरी निर्वाण धातुमा पुगेर आरम्भण गरिरहेको फल समापत्तिको उत्पत्ति ढंग देखाउन चाहेकोले ‘अमतं विगट्य’ भनी बताउनु भयो ।

सम्पत्ति खर्चनु पर्दैन

आर्य आयुष्मानहरू फल समापत्तिमा प्रवेश हुने वर्तमान जन्ममा नै सुख पूर्वक विहार गर्नको निमित्त हो । क्लेश दाह रहित भइ अतिव शान्त शीतल भएको फल समापत्ति सुख द्वारा बस्नु भनेको यो शासनमा एक थरी साँढै प्रणीत भएको सुख ऐश्वर्य नै हो । तसर्थ राजाहरूले राज सुख ऐश्वर्य अनुभव गरिरहे जस्तै देवताहरूले दिव्य सुख ऐश्वर्य अनुभव गरिरहे जस्तै नै आर्यहरूले सर्वोत्तम लोकोत्तर आर्य सुख अनुभव गर्छु भन्ने इच्छा छन्दद्वारा प्रवेश गरिरहनु हुन्छ ।

लौकिक सुख ऐश्वर्य, सम्पत्ति खर्च गर्न सके मात्र लाभ हुने सुख ऐश्वर्य भए । जति जति सुख ऐश्वर्य विशाल हुँदै जान्छ त्यति त्यति खर्च गर्नुपर्ने मूल्य पनि धेरै धेरै हुन्छ । यस फलसमापत्ति सुख अनुभव गर्नुहुने आर्य आयुष्मानहरूले सम्पत्ति खर्च गर्न नपर्ने गरी सजिलै सहजरूपमा अनुभव गर्न सक्नुहुन्छ । त्यसरी सम्पत्ति खर्च गर्न नपर्ने मूल्य तिर्नु नपर्ने, स्वतन्त्र रूपले हलुका किसिमले सजिलै इच्छा लागेको समयमा अनुभव गर्न सकिने भावलाई ‘लद्धा मुधा’ भनी आज्ञा हुनुभयो । यस पाली पाठले लागत

धेरै लगाएर धेरै उद्योग, व्यापार गरेर मात्र प्राप्त हुनसक्ने उक्त लौकिक सुख-ऐश्वर्यमा साँच्चैको शान्ति शीतल सुख भन्ने पाउन नसकिने र चाहेको बेलामा चाहेको ठाउँमा केही पनि उद्योग व्यापार गर्नु नपर्ने गरी सजिलै अनुभव गर्न पाइने यस फलसमापत्ति सुखमा मात्र नै साँच्चैको शान्त शीतल भएको वास्तविक सुख अनुभव गर्न पाइने कुरा अवगत गराई राखेको छ ।

मुधा -को यथार्थ अर्थ

‘मुधाति अव्ययेन’ भनी वर्णन गरिराखेको *अर्थकथा* मा व्यय-लाई विनाश हुनु अर्थ वाची भनी मानेर **मुधा** -को स्वरूप अभिप्रायलाई विभिन्न रूपले धारण गरिएको छ । **व्यय** -को अर्थलाई **‘विगमे** = रहित हुनुमा; **धनादिनो चागे** = धन आदि त्याग गर्नुमा; **जोतिसोत्थे** = जोतिष ग्रन्थमा (शास्त्रमा) बताइएको; **लग्गा** = लग्नद्वारा; **द्वादसद्धाने च** = बाह्य स्थानमा रहेको छ’ भनी *थोमनिधि* मा अर्थ तीनथरी देखाईएका छन् । रहित हुनु भनेको सिद्धिनु, विनाश हुनु नै हो; धन त्याग भनेको धन खर्च गर्नु नै हो । **अव्ययेन** -मा **व्यय**-लाई विनाश हुनु भन्ने अर्थ ग्रहण गराउन चाहनँ । धन खर्च गर्नुलाई ग्रहण गराउन चाहेकोले **काकणिकामत्तम्पि व्ययं अकत्वा** (=काना कौरी सम्म पनि खर्च गर्न नपर्ने गरी) भनी *अर्थकथा* मा सँगै जोडेर वर्णन गरेको हो ।

‘सयं आयं व्ययं जञ्जा; सयं जञ्जा कताकतं’ (*जातक-दु-तेसकुण जातक-६*) मा व्यय र वि+इ+अ धातु प्रत्यय समान भएको **वय** -देखिन्छ । *अर्थकथा* मा **दातब्बधन** (=फलाना फलाना व्यक्तिहरूलाई दिनुपर्ने धन) भनेर वर्णन गरिएको छ । उक्त **वय** पनि सिद्धिनु, विनाश हुनु, खर्च गर्नु, उमेर आदिमा व्यक्त भइरहेको हुनाले कुनै कुनै अर्थ **व्यय** सँग समान नै भयो । **मुधा वा देति** (*वि.ट्ट. २-५४*) मा **मुधा** -लाई **‘मुधाति अमूलेन** (=मूल्य छैन, सित्तै) भनी विमती वर्णन गरिराख्यो ।

त्यसो हुनाले उपरोक्त अर्थ अनुसार **मुधा**-लाई धन प्रयोग गर्नु नपर्ने गरी भनी र सम्पत्ति सिद्धयाउनु नपर्ने गरी सितैं मात्र भनेर अर्थ दिन योग्य छ । त्यसपछि फेरि लौकिक सुख ऐश्वर्यहरू परिवार साथी भाईहरू भेला भएर अनुभव गर्नुपर्दछ । फल समापत्ति त साथी बिना एकलै स्वतन्त्र रूपले लाभ हुने सुख भएकोले यो **मुधा**-को स्वरूपले साथी रहित भन्ने अर्थ पनि व्यक्त गर्न सक्दछ । तसर्थ **मुधा** = साथी पनि छैन धन पनि खर्च गर्नु नपर्ने गरीकन नै भनी र साथी पनि चाहिंदैन धन पनि प्रयोग गर्नु पर्दैन भनी अर्थ दियो भने पूरै अर्थयुक्त हुन्छ ।

फलसमापत्ति सुखानुभव

कुनै कुनै ठाउँमा **निब्बुति** -शब्दले निर्वाणलाई व्यक्त गरिन्छ । यहाँ त क्लेश दाह शान्त हुनु अर्थ अनुसार फलसमापत्तिलाई व्यक्त गरिरहेको छ । क्लेश दाह शान्त भएको कारणले र अति शान्त भएको निर्वाणलाई आरम्भण गरिरहनपाइनुले फल अतिव शान्त दान्त हुने गर्दछ । सार युक्त भएकोले अतिव शुद्ध भएको अतुलनीय सुखले खूप दलिराखेको जस्तो हुन्छन् । ध्यान मार्ग सुखहरू भन्दा अतिव रमाइलो उत्तम सुख भएको यस फलसुखलाई अनुभव गर्न पाउने आर्यहरू तृप्त भयो सन्तोष भयो भन्ने नहुने गरी **निब्बुतिं भुञ्जमाना** -द्वारा देखाइ राखिएको अर्हन्त आर्यहरूको फलसमापत्ति सुख लोभलाग्दो प्रसन्न हुन लायक आकर्षक पार्न योग्य भएकोले उक्त गुणले सम्पन्न भएकाहरू अरहन्त आर्यहरू साँच्चैका रत्न हुनपाए ।

प्रेरणा

पटिपत्तिया लद्धब्ब-रसस्सादमनुत्तरं ।
विन्तितुं पदहे नो चे; क्वत्थो ते जिनसासनं ।

अनुत्तर = लौकिक सुखहरू मध्यमा अतुलनीय सर्वोत्तम भएको; पतिपत्तिया = सुखकामि व्यक्तिहरूले प्रयत्नपूर्वक आचरण गर्नुपर्ने प्रतिपत्ति द्वारा; लद्धब्बरसस्सादं = साँच्चै प्राप्त गर्न योग्य भएको रमाइलो सर्वोत्तम रसास्वादलाई; विन्दितुं = कहिल्यै नभेटिएको अति विशिष्ट भएको हुनाले प्रीति जनक भएको तेलले छोएको कपास समान अनुभवको लागि; पदहे = साँच्चैको आत्मलाभ भनेर भित्री हृदयदेखि प्रयत्न गर्नुपर्छ । नो चे = जन्म जन्मको निमित्त मात्र आशक्ति बनाई दुर्बल श्रद्धा हुनाले छन्द हराई प्रयास गरेन भने; ते = असल युग साँच्चैको अवसर मिलेको तिम्रो जीवन भरमा; जिनसासनं = गुणांगको खानि सारको थुप्रो भएको अतुलनीय, अति विशिष्ट भएको जिन शासन; क्वत्थो = जंगली जनावर मृगले रत्न देखेको जस्तै गुणांगहरू भेटिएर पनि के लाभ हुन सक्छ त !

(८) यथिन्दखीलो पथविस्सितो सिया;
चतुब्भि वातेहि असम्पकम्पियो ।

तथूपमं सप्पुरिसं वदामि;

यो अरियसच्चानि अवेच्च पस्सति ।

इदम्पि संघे रतनं पणीतं; एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ।

(८) पथविस्सितो = पृथ्वीमा घसिएर स्थिर रहेको; इन्दखीलो = अति दृढ भएको इन्द्रकील खम्बा; वा = लाई; चतुब्भि = चारै दिशाबाट; वातेहि = (आउने) वर्षात तथा हुरी बतासले; असम्पकम्पियो = अलिकति पनि हल्लाउन नसकिने; सिया यथा = भइरहे जस्तै; यो सप्पुरिसो = जो स्रोतापन्न सत्पुरूषले; अरियसच्चानि = आर्यसत्यलाई; अवेच्च = मार्ग ज्ञानले घुसेर; पस्सति = जान्ने देख्ने गर्दछ; तं सप्पुरिसं = उक्त स्रोतापन्न सत्पुरूषलाई; तथूपमं = उक्त इन्द्रकील खम्बा समान तुलना गर्न मिल्ने भनेर; (अहं = म तथागत) वदामि = भन्दछु । संघे = स्रोतापन्न संघप्रति; इदम्पि रतनं = यस रत्नको भाव आकर्षक भएको गुणांग पनि; पणीतं

= प्रणीत रहेको छ; एतेन सच्चेन = यस सत्य वचनको कारणले; सुवत्थि होतु = सत्वहरू सुखी होउन् ।

भावार्थ

पृथ्वीको गहिराईसम्म गाडिएर दरिलोसँग धसिएर स्थिर रहेको इन्द्रकील खम्बा चारै दिशाबाट आउने वर्षात हुँदै बतसद्वारा हल्लाउन नसकिए जस्तै मार्ग ज्ञानद्वारा आर्यसत्यलाई जानी बुझी सकेको स्रोतापन्न सत्पुरुषलाई उक्त इन्द्रकील खम्बा जस्तै दुई भएका सत्पुरुष भनी म तथागत भन्दछु । स्रोतापन्न संघमा यस रत्नको भाव आकर्षक भएको गुणांगहरू पनि प्रणीत छन् । यस सत्यवचनको कारणले सत्वहरू सुखी होउन् ।

स्रोतापन्न गुणांग

बुद्धकालीन अवस्थामा स्रोतापन्न व्यक्तिहरू धेरै धेरै भइसकेकाले स्रोतापन्न भावलाई प्रत्यक्षानुभूति भएकाहरू पनि धेरै भइसके । फलाना व्यक्ति स्रोतापन्न हो भनी सुनेको आधारमा जान्ने मौका पनि थियो । स्रोतापन्नभाव धेरै व्यक्तिहरूबाट सुनेर तथा अनुभवबाट प्रकट रहेकोले त्यसरी प्रकट भइ धेरै प्रसिद्ध भएका स्रोतापन्न संघहरूको गुणद्वारा सत्यवचन बोल्ने ढंग देखाउन चाहनुभएकोले 'यथिन्द खीलो' आदि आज्ञा हुनुभयो ।

व्याकरण अनुसार स्पष्टीकरण

(इन्द्रखील शब्द ढोकाको संघार र ढोकाको खम्बालाई व्यक्त गरिने हुनाले यहाँ ढोकाको खम्बालाई जनाएको छ । 'पथविस्सितो - पृथ्वीमा धंसिसिएको इन्द्रकील-खम्बा' भनेर शब्द सामान्य भए पनि चारै दिशाबाट आउने वर्षात र हुँदै बतसले हल्लाउन नसकिएको

खम्बा भनेको हुनाले र स्रोतापन्न व्यक्तिको इन्द्रकीलखम्बा समान भएको भनी उपमा देखाईको पालीमा ‘गम्भीरनेमो = गहीरो खाल्डो भएको; सुनिखातो = राम्ररी गाडिराखिएको’ भनी भनिएको हुनाले अतिव दरिलो भइ दृढतापूर्वक गाडिराखिएको अति नै जब्बर भएको खम्बाविशेषलाई लिनु पर्दछ । तसर्थ अर्थकथा मा इन्द्रखील भनेको नगरद्वार लाई जब्बर हुनेगरी खडा राख्नको लागि आठ दश हात गहिराईसम्म भूमिमा खाल्डो खनेर गाडीराखिएको काठको खम्बा भएको तथ्य वर्णन गरिएको छ ।

अर्थकथा मा ‘पथविन्ति भूमिं; सितोति अन्तो पविसित्वा निस्सितो’ भनेर वर्णन गरेको हुनाले अर्थकथाचार्यहरूका पालाको पालीमा पथविं सितो-भनेर मात्र छ कि भनेर विचार गर्न सकिन्छ । नेत्ति अट्ठकथा-मा त ‘पथविस्सितो सिया ति गम्भीर नेमिताय अन्तो पविसित्वा भूमिनिस्सितो सिया भवेय्य’ भनेर नै उल्लेख रहेको छ । चतुब्भिवातेहि =हावाले; वा =कारणले, असम्पकम्पियो = हल्लाउन नसकिएको भनेर पनि अर्थ दिने गर्दछन् । ‘कम्पेतुं वा चालेतुं वा असक्कुनेय्यो’ वर्णन अनुसार असम्पकम्पियो-मा ण्य प्रत्ययको कर्ममा सक्क अर्थ प्रकाश गरिराखिएको र कारित प्रत्ययभित्र घुसिरहेको जान्न पाइन्छ । तसर्थ चतुब्भिवातेहि असम्पकम्पियो-को कर्ता हो । इन्द्रखीलो-कर्म हो । ‘कर्मवाची, कित क्रियाले; पछि अर्को, आख्यात रहेर; फेरी कर्ता हुने भयो; त्यहि कर्म फेरी कर्ता पनि हो’ भन्ने नियाम अनुसार ‘सिया’ क्रियाको कारणले गर्दा कर्ता पनि भएर... हावाले भनेर पनि अर्थ लगाउनु पर्छ ।)

सत्य दर्शन ढंग

आर्यसत्यलाई जानेकोमा अनुबोध (=लौकिक ज्ञानले जानेको), पटिवेध (=मार्ग ज्ञानले घुसेर जानेको) भनेर जानेको तरिका दुइवटा रहेकोले यहाँ पटिवेध ज्ञान भन्ने मार्गज्ञानले जानेको अपेक्षित

भएकोले **अवेच्च पस्सति**-भनेर भनिएको हो । **मग्गभावना** भनेको आफ्नो सन्तानमा मार्गलाई उत्पन्न गर्नु हो । उक्त मार्ग पूर्वभाग विस्सनामा पनि उत्पन्न भइरहेको पाइने भएकोले त्यो आर्य मार्गमा पुग्नको निम्ति हुन्छन् । त्यसो भएकोले **मग्गभावना** भनेको आर्यमार्ग पुग्ने अवस्थामा सर्वोच्च अन्तिम स्थितिमा पुगिनु हो । दुःखलाई छुट्याएर जान्ने बुझ्ने परिज्ञानकृत्य पनि विपश्यनामा रहिरहेकै छ; तर अन्तिम चरणमा पुगेको छैन; जान्नुको अन्त भएको छैन; मार्गक्षणमा भने अन्तिम चरणको रूपमा भित्रसम्म घुसेर सबभन्दा स्पष्ट भएको स्थितिमा पुग्न जान्छ । त्यस्तै नै विपश्यना क्षणदेखि क्रमशः उत्पन्न भइरहेको समुदय सत्यलाई प्रहाण गर्ने कृत्य पनि मार्गमा पुगेपछि मात्र पूर्णत्वमा पुग्ने हुन्छ । त्यसैले मार्गले निर्वाणलाई आरम्भण गरेपनि अरूअरू सत्यलाई समेत एकातिरबाट छिराई जान्नु बुझ्नु क्रिया सँगै सिद्ध हुने गर्दछ । यहाँ निर्वाणलाई जानेको **आरम्भण** (=आरम्भण गरेर जानेको) ज्ञान हो । दुःख आदिलाई जानेको ज्ञान त **असम्मोह** (=भुक्किनुबाट रहित भइ जानीसकेको स्पष्ट भइसकेको) ज्ञान हो ।

यो विषयमा तेलको बत्तिको उपमाद्वारा देखाइएको छ । तेल बत्तिद्वारा सलेदो बालिनु; अन्धकार हटाउनु; प्रकाश फैलाउनु; तेल सुकाउनु चारवटा कामलाई सँगसँगै गर्दै लाने जस्तै मार्ग पनि दुःखलाई जान्नु, समुदयलाई हटाउनु, मार्गलाई बृद्धि गर्नु, निरोधलाई साक्षात्कार गर्नु भन्ने कृत्य चारवटालाई एकैपाखमा सिद्ध गरिदिन्छ ।

इन्द्रकील खम्बा समान मार्ग कृत्य चारवटा प्रत्यक्षरूपमा विभाजन गरिरहेका आर्य प्रति मार्ग द्वारा निर्वाणलाई साक्षात्कार गर्नु, अकालिक मार्गको गुण अनुसार आर्य फलमा दक्षता बनाउनु, त्यसरी प्रत्यक्ष सांदृष्टिक मार्ग, फल अनुसार मैले मार्गफल प्राप्त गरिसकें भनेर **पच्चत्तं वेदितब्ब**-अनुसार स्वयम् आफूले बुझ्नपाइने हुनाले उक्त आर्य **अपरपच्चय** (=तथागत बाहेक अरूमा आधारभरोसा र विश्वास गर्न योग्य नरहेका) **वेसारज्जपत्त** (=विभिन्न संशयका कारणले चिन्ता लिइरहनुपर्ने जन्मबाट संशय रहित भइ निर्भीक हुनु)

भावमा पुगिसकेका त्यस्ता व्यक्ति अरूअरू धारणा वा सिद्धान्तका कारणले कहिले पो प्रकम्पित हुनसक्ला र ? अतीव दरो गरी गाडिराखिएको ढोकाको खम्बा चारै दिशाबाट आउने वर्षात हुरीबतासले हल्लाउन नसकिने जस्तै उक्त स्रोतापन्न व्यक्तिलाई जस्तोसुकै तैथिक-सिद्धान्तले पनि हल्लाउन सक्दैन; आफ्नो दृष्टिबाट दबाई सने गरी परिवर्तन कसैले गर्न सक्दैन । यो तथ्यलाई *संयुतनिकाय* (३-३८८)-मा बताउनु भयो । बताउनु भएको संक्षिप्तमा कसरी भने 'गहिरो खाडल भएको नसर्ने नहल्लिने राम्ररी दरिलो पारी दृढतापूर्वक गाडिराखेको खम्बालाई पूर्व, पश्चिम, दक्षिण, उत्तर चार दिशाबाट आउने अति तीव्र भएको वर्षात र हुरीले हल्लाउन सक्दैन; कारण किन भने खाडल पनि गहिरो भएको राम्ररी दरिलो गरी, दृढता पूर्वक पनि गाडि राखेको हुनाले हो । त्यस्तै नै श्रमण ब्राह्मण नामधारी जो व्यक्तिहरूले दुःख, समुदय, मार्ग, निरोध सत्य धर्मलाई जान्दछन्; उक्त सत्यलाई जान्ने भइसकेको कारणले गर्दा नै ती श्रमण ब्राह्मणहरूले यो व्यक्ति विशिष्ट धर्म जान्ने बुझ्ने नै हुन् भनी तथागत बाहेक अरूको अनुहार जिज्ञासापूर्वक हेर्ने छैन ।'

यस तथ्यद्वारा सत्य नदेखेका पृथग्जनहरूसँग विरोधी-भाव देखाइएको छ । ती पृथग्जनहरूले त **‘पुथु सत्थारानं मुखुल्लोकिका ति पुथुज्जना’** अनुसार जिज्ञासापूर्वक विभिन्न आचार्यहरूको मुख हेर्न सक्छन् । यो आचार्यले एक थरी बोल्थो भने स्वीकार गरी गुरु स्थापना गर्नसक्छ । अर्को एकजना गुरुले भिन्नै कुरा बोल्थो भने फेरी तुरन्त नै उसलाई विश्वास गर्न पुग्नसक्छ ।

यसरी विभिन्न आचार्य विभिन्न दृष्टि परिवर्तन हुन सक्छ । यस्तो हुनजानुको कारण सत्यलाई नदेखेर निश्चित गरी निर्णय गर्नसक्ने धर्म नभेटेर हो । निर्णय गरी निश्चित गर्न सक्नेगरी प्रत्यक्षीकृत सत्य धर्मका धनी स्रोतापन्नहरूलाई कसैले पनि फर्काई फुलाई, छलेर, डर धम्की देखाई ठगेर उक्त निर्णय बदलिने किसिमले गर्न सकिने छैन ।

फकाई फुलाई छल्लन सक्दैन

एकचोटी तथागत उपदेश गर्नुहुँदा परिषदको पछाडि बसेर उपदेश सुनिरहेका सुप्पबुद्ध भन्ने कोठी एकजना स्रोतापन्न हुन पुगे । परिषदहरू फर्की गएपछि आफूलाई प्राप्त भएको गुण तथागतलाई निवेदन गर्न आउँदा शक्र देवेन्द्रले परीक्षा गर्ने इच्छाले आकाशमा बसेर 'हे सुप्पबुद्ध, तिमी गरीब हो, तिमीलाई मैले कहिल्यै नसिद्धिने गरी धन सम्पत्ति दिन्छु; तिमीले मात्र एकचोटी बुद्धलाई बुद्ध होइन; धर्मलाई धर्म होइन; संघलाई संघ होइन; बुद्ध, धर्म, संघ मलाई चाहिँदैन भनी भन्नुपर्छ' भने । त्यसवेला 'तिमी को हो' भनी सुप्पबुद्धले सोधे । आफू शक्र देवेन्द्र भएको बताएपछि भनेर भन्दा 'लज्जा नभएको मूर्ख देवराज; तिमीसँग त मैले बोल्नु पनि उचित छैन; तिमीले मलाई दुःखी दरिद्र भन्यौ । मसँग श्रद्धा, शील आदि सत्पुरुष धनहरू भएकोले म धनी हुँ' भनी भने । शक्र देवेन्द्रले यो कुरा तथागतलाई निवेदन गर्दा तथागतले 'देवराज, तिमीजस्ता शक्र सयौं, हजारौं आएर सुप्पबुद्धलाई बुद्ध होइन आदि भन्न लगाए पनि भन्न लगाउन नसक्ने कुरा आज्ञा हुनुभयो । सुप्पबुद्ध पनि तथागतकहाँ आफूले प्राप्त गरेको आर्य गुण विशेष निवेदन गरी फर्कदा बच्चा पाएकी (लैनो)गाईबाट हानिएर मारिएर च्यूत भएर देवलोकमा पुगे । (धम्मपदट्ठकथा १-३०२)

तर्साएर सकिन्न

भारद्वाज गोत्रका एकजना ब्राह्मणकी धनञ्जानी भन्ने ब्राह्मणी श्रीमती थिइन् । ब्राह्मण भने ब्राह्मणहरूमा श्रद्धा राख्ने ब्राह्मणी भने बुद्ध श्राविका स्रोतापन्न थिइन् । ब्राह्मणले ब्राह्मणहरूलाई भोजन खिलाई पिलाई गर्ने बेलामा ब्राह्मणीले सेवा टहल गरिदिए पनि ब्राह्मणीले बुद्ध प्रमुख संघलाई भोजन दानगर्दा भने ब्राह्मण घरबाट छलेर बाहिर जान्थे । एकदिन ब्राह्मणले

पाँचसय ब्राह्मणहरूलाई भोजन निमन्त्रणा गरेर आई ब्राह्मणीलाई 'ए गृहिणी, भोलि पाँचसय ब्राह्मणहरू भोजन सेवन गर्न आउने छन्; तिमीमा बसिरहे पनि, उभीइ रहेपनि, खोके पनि, हाछ्यौं आउँदा पनि 'नमो बुद्धस्स' भनेर श्रमण गौतमलाई वन्दना गर्ने बानी छ; भोलि एकदिन त यो वन्दना गर्ने काम नगर; यो शब्द सुनेभने ब्राह्मणहरूका मन अशान्त हुन्छन्; म र ब्राह्मणहरूमा फाटो आउने गरी काम नगर है' भनी भने । 'भो गृहपतिचाहे तपाईं ब्राह्मणहरूबाट फाटोस्, चाहे देव-ब्रह्माहरूबाट फाटोस्, मैले त बुद्धलाई अनुस्मरण गरेपछि वन्दना नगरी त बस्न नै सकिँदैन' भनेर ढिपि गरिन् । 'ए गृहिणी... सयौं घर भएको गाउँको ढोकालाई त वन्द गर्नसकिन्छ भने दुई औंलाले थुन्न मिल्ने जावो मुखलाई भोजन गरून्जेलसम्मको लागि थुन्न सक्दैनस्' आदि भनी विभिन्न तरिकाबाट सम्झाउँदा पनि ब्राह्मणीले ढिपि गरि नै रहेकीले सिरानमा राखिएको खड्ग उठाएर 'ए गृहिणी, भोलि (तिमीले) मुण्डक श्रमणलाई वन्दना गर्‍यौ भने म तिमीलाई यो खड्गले पाउदेखि शिरसम्म नै काटेरटुक्रा-टुक्रा गरिदिनेछु' भनेर धम्की दिए । बुद्ध श्राविका आर्य भनेका बुद्धसँग सम्बन्धित भयो कि कम्पित नहुने स्वभाव अनुसार 'मेरो अंग-प्रत्यंगलाई छिनाल मनलागे छिनाल, काट्न मनलागे काट, बुद्धोपदेशलाई भने छोड्न सकिँदैन; बुद्धबाट छुटिएर बस्न सकिँदैन' भनेर भनेपछि ब्राह्मण केही गर्न नसकी 'तिम्रो मनपरी गरीबस्' भनी हार मान्नुपयो ।

भोलिपल्ट ब्राह्मणहरू भोजन सेवन गरिरहँदा सेवा गरिरहेकी ब्राह्मणी चिप्लेर लड्दा बुद्ध स्मरण भएकोले 'नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स' भनी तीनपल्टसम्म उदान व्यक्त गरिन् । ब्राह्मणहरू रिसाई ब्राह्मणलाई गालि गर्दै भोजन गर्न नसिद्धिदै उठेर फर्केर गए । ब्राह्मणले ब्राह्मणीलाई अनेक किसिमले गालि गरिसकेपछि बुद्धलाई प्रश्नद्वारा नाजवाफ बनाई शास्ति गर्नको निम्ति बुद्धकहाँ गएर प्रश्न गर्दा बुद्धको उत्तर सुनेर सन्तुष्ट र उत्साहित

भइ भिक्षु बनी धेरै समय नबित्दै अरहत्तत्वमा पुगे । (सं.
इ. १-सगाथावग्ग २०७)

छल्ल सकिदैँन

सूरम्बट्ट तैर्थिकहरूका शिष्य दायक थिए । एकदिन सूरम्बट्ट स्रोतापत्ति मार्ग लाभको निम्ति उपनिश्रय देख्नुभएका तथागत भिक्षाटनको समयमा उनको घरको ढोका अगाडि पुग्नुभयो । सूरम्बट्टले पनि तथागतलाई घरमा आमन्त्रण गरेर भोजन दान गरिसकेपछि बुद्ध देशित उपदेश अनुसार स्रोतापन्न भए । तथागत फर्किसक्नुभएपछि मारले सूरम्बट्ट आफ्नो क्षेत्रबाट मुक्त भए, नभएको परिक्षा गर्ने मनसायले बुद्ध जस्तै आफूलाई निर्माण गरी सूरम्बट्टको घरको ढोकामा पुगे । तथागत फेरी फर्कनुभयो भन्ने सम्भेर सूरम्बट्टले नजिक गई फर्कनु परेको कारण सोध्दा बुद्ध भेषधारी मारले 'सूरम्बट्ट ! मैले उपदेश दिँदा एउटा उपदेश होश नभएर बिसेँर गल्लि उपदेश दिन पुगेछु; पाँचवटै स्कन्धलाई अनित्य, दुःख र अनात्म भनी उपदेश दिनपुगेछु । तर सबै स्कन्धहरू यस्तै मात्र स्वभावका होइनन्; विनाश नभइ स्थिर भइरहने कुनै कुनै स्कन्धहरू पनि छन्' भनी भने । साक्षात्कृत धर्म नभएकाहरू भएको भए बुद्ध नै हुन् भनेर निश्चय गरी यस मारको कुरालाई स्वीकार गर्थे होला । धर्मलाई प्रत्यक्षरूपले जानीसकेका विश्वास र निर्णय गरिसकेका सूरम्बट्टले त यो विषय स्वीकार गर्न सक्दैनन् । त्यसैले विचार गरेको कस्तो हो भने 'यो कुरा अति भार भएको कुरो हो; बुद्धहरूले कहिल्यै बिसेँर उपदेश दिने भनेको हुन सक्दैन; बुद्धका विरोधी पक्ष मार भएकोले यो व्यक्ति मार हुनुपर्छ' भनी विचार गरी 'तिमी मार देव पुत्र होइनौ र' भनी भने । मारले आफूलाई छोपेर छोप्न नसकी यथार्थ कुरा स्वीकार गरे । 'तिमी जस्ता मार देव पुत्रहरू सयौं हजारौं आएर बिगार्न खोजे पनि मेरो श्रद्धालाई बिगार्न सक्दैन; उनी महान गौतम

तथागतले 'सब्बे सङ्गारा अनिच्चा' लाई सुन्ने मात्र होइन, साक्षात् जान्न सक्नेगरी आज्ञा भइसकेको हुनाले तिमिले छलेर छल्न सक्दैनौ; मेरो ढोकामा नबस्, गइहाल' भनी निकाल्दा मार लोप भएर गए । यो कुरा तथागतसँग निवेदन गर्दा यस अर्थोत्पत्ति अनुसार नै सूरम्बट्टलाई **अवेच्चप्पस्सन्न एतदग्ग** (=कम्पित नभइ भित्रसम्म घुसेर आस्था र श्रद्धा राख्नेहरूमा अग्र र श्रेष्ठ व्यक्ति) पदद्वारा सम्मानित गरी प्रशंसा गर्नुभयो । (अंगुत्तर ४. १-३०५ -६)

स्रोतापत्तियङ्ग

स्रोतापन्न व्यक्तिले धर्मलाई साक्षात्कार गरिसकेको हुनाले, धर्ममा निश्चित गरी निर्णय गर्नसक्ने भइसकेको हुनाले नै बुद्ध प्रति अकम्पित भइ भित्रसम्म पसेर विश्वास र श्रद्धा राख्नु; धर्म संघप्रति अकम्पित भइ गहिराईसम्म पसेर विश्वास र श्रद्धा राख्नु, **अरियकन्त सील** (=पञ्चशील) ले सम्पन्न हुनु, यी चारवटा धर्म उनीसँग स्पष्टतः प्रकट हुन्छ । यी धर्महरू स्रोतापन्नहरूले सधैं लाभ गर्ने गुणांगहरू हुन् । यी चारवटा मार्ग द्वारा सिद्ध भइरहेको हुनाले **स्रोतापत्तियङ्ग** (=स्रोतापत्ति मार्गको अंग प्रत्यंग) भनी भनिन्छ । यी चार धर्मलाई **धम्मादास** (=धर्मको ऐना) भनेर पनि बताउनु भयो । लोकमा ऐना हेर्दा आफ्नो आकार प्रकार रंगढंगलाई जस्ताको तस्तै वास्तविक रूपमा जानिने जस्तै यो धर्मको ऐनाद्वारा म अपायगामी हुने छैन, मार्ग भन्ने नियामबाट स्थिर भइसकैं, माथि माथिको मार्ग नै मात्र लाभ गर्न बाकी छ भनेर जान्न सक्दछन् ।

त्यसपछि फेरी **सप्पुरिससंसेव** (=सत्पुरुषहरूको सत्संगत गर्नु), **सद्धम्मस्सवन** (=उपदेश सुन्नु), **योनिशो मनसिकार** (=योग्य भएको असल मनोवृत्ति बनाई राख्नु), **धम्मानुधम्म पटिपत्ति** (=मार्ग फल धर्म अनुकूल आचरणको आचरण गर्नु) भनेर उल्लेख गरिराखेको **स्रोतापत्तियंग** धर्म चारवटा बाकी छन् । उक्त स्रोतापत्तियंग चारवटा धर्म स्रोतापत्ति मार्ग प्राप्तिको लागि

पहिले पूर्ण गर्नुपर्ने कारण अंगहरू भए । शासनमा निर्णय गरी निश्चित गर्न सक्नेगरी कसैले छलन नसक्नेगरी दृढ भएको, आधार भरोसा भएको स्रोतापन्नका यी गुणांगहरू धेरैबाट मन पराइएको आकर्षक भएको हुनाले उक्त गुणधारी व्यक्ति आकर्षक भएको साच्चैको रत्न हुने गर्दछ ।

आस्था बुद्ध, धर्म, संघमा; हुँदैन कम्प अल्प पनि ।

आर्यकान्त पञ्चशीलले; हुनु सम्पन्न राम्ररी ।

भनिन्छ स्रोतापत्तिंग; पूर्ण छ गुणांग चारथरी ।

गर्नु संगत सत्पुरुषको; सुन्नु उपदेश धर्मको ।

राख्नु विचार समुचित; गर्नु आचरण धर्मको ।

यी हुन् स्रोतापत्तिंग; पूर्ण छ गुणांग चारथरी ।

वदामि स्वरूप

‘तथूपमं सप्पुरिसं वदामि ।’ मा वदामिको स्वरूप कर्ता अहं मा आयुष्मान आनन्द भनेर र तथागत भनेर दुइटो भेद छन् । खम्बाको उपमा दिएर भन्नुभएका देशनाहरू बुद्धभाषितको रूपमा स्पष्ट प्रकट भएको हुनाले यहाँ बुद्धभाषित नै भन्नु पर्दछ । आयुष्मान आनन्दलाई कर्ता भएको ग्रहण गर्ने अर्थकथा मा आएको अपरेवाद सँग मिल्दछ । अपरे आचार्यहरूले त रत्नसूत्रमा ‘यानीध भूतानि’ आदि अगाडिका पाँचवटा गाथाहरूमात्र बुद्धभाषित हुन् । बाकि गाथाहरू सबै परित्राण पाठ गर्दा आयुष्मान आनन्द स्थविरले वताउनुभएका गाथाहरू भएको तथ्य व्यक्त गरिराखेको छ ।

अति पौराणिक कालदेखि चलिआएका यी देशनाहरू अर्थकथाचार्यहरूको युगमा नै बुद्धभाषित हो वा होइन भन्ने कुरामा मतभेद आईसकेकोले पछिका युगका व्यक्तिहरूको निम्ति बुद्धभाषित हो वा होइन निश्चित गरी निर्णय गर्नु सजिलो विषय होइन । तर बुद्धभाषित अरूअरू देशनाहरूसँग मिल्छ, मिल्दैन स्वभाव यथार्थ हुन्छ

हुन्दैन भन्ने मात्र मुख्य भएकोले आदर गौरव पूर्वक स्वाध्याय गर्न सुहाउँछ ।

(९) ये अरियसच्चानि विभावयन्ति;
गम्भीरपञ्चेन सुदेसितानि ।
किञ्चापि ते होन्ति भुसं पमत्ता;
न ते भवं अट्टम'मादियन्ति ।
इदम्पि संघे रतनं पणीतं;
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ।

(९) ये = जो सत्तक्खत्तुपरम स्रोतापन्न व्यक्तिहरूले;
गम्भीरपञ्चेन = गम्भीर प्रज्ञावान हुनुभएका सर्वज्ञ
तथागतद्वारा; सुदेसितानि = राम्ररी बताइएको; अरियसच्चानि =
आर्य सत्यलाई; विभावयन्ति = आफ्नो सन्तानमा मार्गज्ञान उत्पत्ति
वृद्धि र प्रकट हुनेगरी कोशिस गरिरहनुभएका छन् । ते =
ती सत्तक्खत्तुपरम स्रोतापन्न पुद्गलहरू; भुसं = तीव्र रूपले; पमत्ता
= सुख ऐश्वर्यमा मत्त भइ प्रमादी भइरहेकाहरू; किञ्चापि होन्ति =
हुनसक्ने सम्भावना रहेको छ; तथापि = त्यसरी प्रमादी भएर नै बसे
पनि; ते = ती सत्तक्खत्तुपरम स्रोतापन्न पुद्गलहरूले; अट्टमं =
आठौं; भवं = जन्मस्कन्धलाई; न आदियन्ति = ग्रहण गर्ने स्वभाव रहेका
छैनन्; संघे = स्रोतापन्न संघप्रति; इदम्पि रतनं = रत्न भनी
जान्नपाइने यो गुणांग पनि; पणीतं = प्रणीत हो; एतेन सच्चेन =
यस सत्य वचनका कारणले; सुवत्थि होतु = सत्त्वहरू सुखी स्वस्ति
होउन् ।

भावार्थ

गम्भीर प्रज्ञावान हुनुभएका सर्वज्ञ तथागतले सर्वोत्तम रूपले
बताइराख्नुभएको आर्यसत्यलाई मार्ग ज्ञान लाभ भइ प्रकट रूपले

जानी सक्नुभएका सत्तक्खत्तुपरम स्रोतापन्न पुद्गलहरू सुख ऐश्वर्यले मत्त भइ तीव्र रूपले प्रमादी भइ रहे पनि आठौं जन्म ग्रहण गर्ने स्वभाव रहेनन् । स्रोतापन्न संघको रत्न भनी जानिने भाव यो गुणांग पनि प्रणीत रहेको छ; यस सत्यवचनका कारणले सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

सत्तक्खत्तुपरम स्रोतापन्न गुण

‘यथिन्दखीलौ’ आदि द्वारा स्रोतापन्न सबैसँग सम्बन्धित भएका गुणद्वारा प्रशंसा गरेर सत्यवचन बोल्ने ढंग देखाईसक्नुभएपछि ‘ये अरियसच्चानि’ आदिद्वारा स्रोतापन्नहरू मध्येमा सर्वन्तिम गुण भएका सत्तक्खत्तुपरम स्रोतापन्नको गुणलाई उल्लेख गरी सत्यवचन बोल्ने ढंग आज्ञा हुनुभयो ।

सत्य जान्नु नै हो

‘विभावयन्ति’ कुनै कुनै ठाउँमा सबैले जान्ने देख्ने गरी व्यक्त गर्ने अर्थमा उत्पन्न हुनु हो । यहाँ त आफ्नो सन्तानमा स्पष्टरूपमा प्रकट हुने गरी देखाउनेलाई व्यक्त गरिएको छ । ‘अरियसच्चानि विभावयन्ति’ मार्ग क्षणमा चार सत्यलाई एकै खेपमा जानेको देखाइरहेको छ । मार्ग प्राप्ति भन्दा पहिले आफूले सत्यधर्म जानेको थिएन, आफूमा सत्यधर्म धमिलो भइरहेको थियो । मार्ग उत्पत्ति भएपछि मात्र उज्यालो भइ स्पष्ट रूपले प्रकट भइ आएको हुनाले ‘पञ्चाओभासेन = प्रज्ञारूपी उज्यालोले; सच्चपटिच्छादकं = सत्यलाई छोपी राख्ने; किलेसन्धकारं = क्लेश अन्धकारलाई; विधमित्वा = विनाश गरी समाप्त पारी; अत्तनो = आफ्नो; पकासानि पाकटानि = स्पष्टरूपले प्रकट गर्नुलाई; करोन्ति = गर्ने गर्दछन्;’ भनी विभावयन्ति-अर्थकथाचार्यले वर्णन गरी देखाएका हुन् ।

सर्वज्ञ धर्म

सत्य धर्म चारवटालाई सामान्य व्यक्तिहरूको प्रकृति ज्ञानले छिराई जान्नु देख्नु भनेको साढेँ टाढाको भेट्नै नसकिने गरी गम्भीर रहेछ । प्रतिपत्ति मार्गक्रमले अगाडि बढ्नेहरूले मात्र जान्न सकिने हो । उक्त मार्गक्रम अनुसार गई सत्य जान्नपाइने अवस्थामा अतीव गम्भीर रहेछ; अतीव देख्न गहारो हुने गरी शूक्ष्म रहेछ, अतीव शान्त प्रणीत रहेछ; तर्क भनेको चिन्तन ज्ञानले भ्याउन नसकिने धर्म रहेछ; यथार्थ मार्ग अनुरूप आचरण गर्ने प्रज्ञावानहरूले मात्र जान्नसकिने धर्म रहेछ भनी बुझ्न पाइन्छ ।

उक्त गम्भीर सत्य धर्म बुद्धभाषित अनुसार जान्नसकिने भए पनि सर्वप्रथम उत्पादन गरी जान्न बुझ्न सकिने गरी बताउनु देखाउनु भनेको सामान्य मानिसहरूको क्षेत्र होइन । साँच्चैको प्रज्ञावानको क्षेत्र मात्र रहेछ । अनेक व्यवहार विभिन्न पर्याय नाना अर्थ अभिप्राय सम्पूर्ण विधि अनुसार बताउन देखाउन सकिने सर्वज्ञ ज्ञानका कारणले मात्र हुने रहेछ । सत्यलाई गुरु विना आफ्नो आत्म ज्ञानले जानेर स्वयम्भू नामधारी प्रत्येक बुद्धहरूले त्यस्तो प्रकारले व्यवहार कुशलता नरहेकोले पर्यायमा(वचन) दक्षता नरहेकोले आफूहरूले जानेको धर्म अरूलाई बताउन सक्नु नहुनुलाई बाधक कारण मान्नुपर्दछ । त्यसो हुनाले अतुलनीय प्रज्ञावानले स्वयं देखेर बताइराख्नुभएको सत्य धर्म अति दुष्कर र गम्भीर रहेको हुनुलाई, उक्त प्रज्ञावानले निर्देश गर्नुभएको विधि अनुसार आचरण गरे भने गम्भीर रहेको उक्त सत्यलाई भेटाउन सक्नुको निम्ति साँच्चैको ज्ञानलाभ हुनुलाई आधार लिई विश्वास गरी आधारित हुनको लागि 'गम्भीरपञ्जेन सुदेसितानि' भनी सत्यधर्मको दृढता भएको भाव देखाउनुभयो । गम्भीरा पञ्जा एतस्साति गम्भीरपञ्जो = गम्भीर प्रज्ञावान व्यक्ति, अतुलनीय प्रज्ञावान भएको हुनाले देवसहित सम्पूर्ण लोकका ज्ञानले भेटाउन नसकिएको प्रज्ञा भएका

पुद्गल रहेछ भन्ने अर्थ युक्त भएकोले गम्भीरपञ्च द्वारा सब्बञ्जू (= सम्पूर्ण धर्मलाई जानेका तथागत) भावलाई देखाइरहेको हो ।

सात जन्म मात्र

‘भिक्षुहरूहो,..., चार सत्य यथार्थ धर्मलाई नजानेकोले गर्दा म तथागत सहित तिमीहरू सबै लामो संसार पर्यन्तसम्म घुमिघुमि भौंतारिएर दौड लगाएर आईसक्यौं’ भन्ने तथागतको वचन अनुसार चार सत्य नजान्नु संसार लामो हुनुको कारण भएकोले सत्य जान्नु संसार टुट्नुको कारण रहेको तथ्य स्पष्ट रहेको छ । सत्य जान्नको निम्ति प्रयत्न गरिरहने योगीको विषयनाले क्लेशलाई हटाई रहेको छ । क्लेशहरूलाई मात्र होइन स्कन्ध अभिसंस्कारहरूलाई समेत हटाईरहेको हुन्छ । त्यसरी विषयनाद्वारा क्लेश अभिसंस्कारहरूलाई अटूटरूपले हटाइरहेको हुनाले नै मार्गमा पुग्नासाथ ती क्लेश संस्कारहरूलाई उत्तमस्तरले स्पष्ट हुनेगरी भाँचेर हटाउन सकिने स्थितिमा पुग्न पाउँदछन् । त्यसो हुनाले स्रोतापत्ति मार्गले अभिसंस्कार विज्ञान भनिने कर्म विज्ञानको निरोध र शान्त हुने कारणले गर्दा बढि से बढि सात जन्म भन्दा बढी संसारमा रूप, नामस्कन्धहरूको उत्पत्ति अवसर रहेनन् । तसर्थ ‘न ते भवं अट्टम’मादियन्ति’ भनी आज्ञा हुनु भयो ।

स्रोतापन्नले त मार्ग फल निर्वाण लाभ गरिसकेको देखीसके । सत्व जीव भन्ने संज्ञा हराएर धातु स्वभाव पनि दक्षता पूर्वक बुझिसके । भय, आदीनव, निर्विदा, मुञ्चितुकम्यता-आदि ज्ञानले संस्कारमा विरोधी नरमाइलो मान्ने ज्ञानहरू पनि उत्पन्न गरिसकेको हुन्छ । इत्यादि ढंगका प्रारम्भिक ज्ञानहरूको कारणले गर्दा नै उक्त व्यक्ति काम राग छुटीनसकेको हुने हुनाले मनुष्य सुख ऐश्वर्य, देव सुख ऐश्वर्य द्वारा हुनेजति प्रमादी भइरहेपनि उक्त प्रारम्भिक ज्ञानहरूलाई दोहरो उल्लेख गर्ने इच्छा हुने अवस्थामा सजिलै उल्लेख गर्न सक्दछन् । कण्ठ गरिसकेको पाठ

बिसंदा फेरी कण्ठ गर्ने बेलामा सजिलो हुनु जस्तै त्यो कुनै एउटा कारणबस ध्यान भङ्ग हुन पुगेका व्यक्तिले फेरी उद्योग गऱ्यो भने सजिलै लाभगरी लिनु जस्तै हो भनी अनुभूति गर्नुपऱ्यो । सातौं जन्ममा अरहन्त हुनुभन्दा पहिले बिसैर तरवार आदिबाट काटिएर मारिएर अचानक च्युत हुनु परेपनि त्यतिसम्म छोटो अवधिको भित्रै भए पनि अरहन्त हुनपाउने हुन्छ । अरहन्त नभइ च्युत हुनु भन्ने रीति छैन भनेर *जाणविभङ्गइकथा अट्टान विभङ्गको वर्णन (४११)* -मा उल्लेख भएको छ ।

तीनथरीका स्रोतापन्न

यसमा आठौं जन्म ग्रहण गर्दै नन् भनेको स्रोतापन्नहरूमध्येमा सबभन्दा हीन स्तरको सत्तक्खत्तुपरम स्रोतापन्नलाई उद्देश्य गरेको हो । स्रोतापन्न भइसकेपछि माथि माथिका मार्ग प्राप्त हुन्छ, हुन्दैन भन्ने कुरो श्रद्धा, प्रज्ञा आदि इन्द्रियहरू तीक्ष्ण भएनभएकोमा आधारित हुन्छ । तीक्ष्ण इन्द्रिय भएका स्रोतापन्न व्यक्ति एउटा मात्र जन्ममा प्रतिसन्धि बसेर अरहन्त हुन्छन् । त्यस्तालाई एकवीजी (=एउटा प्रतिसन्धि बिउ भएको स्रोतापन्न) भनी भन्दछन् । दुइवटादेखि ६ वटा जन्मसम्म प्रतिसन्धि बस्ने स्रोतापन्न त मध्यम स्तरको इन्द्रिय भएको भयो । उसलाई कोलंकोल (=एउटा राम्रो कुलबाट अर्को राम्रो कुलमा जाने स्रोतापन्न) भनी भन्दछन् । सात जन्म प्रतिसन्धि बस्ने स्रोतापन्न त चुत्थो(हिन) स्तरको इन्द्रिय भएका भयो । उसलाई सत्तक्खत्तुपरम (=बढीसे बढी सात जन्म प्रतिसन्धि बस्ने) स्रोतापन्न भनी भन्नुपर्दछ । यी स्रोतापन्नहरूको जन्मको संख्या निर्धारण कामभूमिको लागि मात्र हो । रूप, अरूप भूमिमा रहेका स्रोतापन्नहरू त धेरैपल्ट पनि प्रतिसन्धि ग्रहण गर्नसक्ने कुरा *पटिसम्भिदामग्गइकथा (दु. ६७)* -मा उल्लेख गरिएको छ ।

उपनिश्रय

स्रोतापन्न भइसकेपछि पछि माथी माथिको मार्ग लाभ हुनु चाँडा वा ढीलो भन्नुमा उपनिश्रय पनि कारण नै हो । एकजना भिक्षु भावना धर्म उद्योग र अभ्यास गरिरहँदा रहँदै च्युत भइ त्रयस्त्रिंशत् देवलोकको एउटा विमानमा उत्पन्न हुनपुगे । भावना अभ्यास र उद्योग गर्दागर्दै च्युत भएर आएका हुनाले देवलोकमा पुगिसकेको भए पनि आफू देवता भइसकेको समेत थाहा भएन; भिक्षु हूँ भन्ने संज्ञा मात्र भएर चक्षु आदिइन्द्रिय संयम गरी बसिरहे ।

देव अप्सराहरूले वाद्यबाजाहरू बजाई देखाउँदा सुनाउँदा पनि वास्ता गरेनन्; उक्त देवपुत्रको परिस्थिति देखेर देव अप्सराहरूले भिक्षुभावबाट च्युत भइ आएको कुरा जानेर पूरै जिउ देखिने ऐना ठड्याई देखाएपछि मात्र आफ्नो यथार्थ घटना बुझिलिएको उक्त देवपुत्रले अत्यन्त मानसिक अशान्ति भएकोले तथागत कहाँ गई देव अप्सराहरूद्वारा हुलकुल हुनाले कोलाहल मच्चिरहेको भूत पिसाचहरूबाट बास भएको कामगुणबाट छोपिएको नन्दन वन उद्यानलाई कसरी पार गरेर जान सकिएला भनेर निवेदन गरे । मार्गाङ्ग आठवटालाई रथको उपमाद्वारा बताउनुभएको अवस्थामा स्रोतापन्न हुन पुगे । यहाँ तथागतले अरहन्तफलसम्म पनि पार गर्नसक्ने गरी उपदेश दिनुभएको भए पनि स्रोतापन्न मात्र हुनसकेको उनको स्रोतापन्न हुनलाई मात्र उपनिश्रय भएको हुनाले हो भनी सगाथावग्ग देवता संयुक्त अट्ठकथा मा बताइएको छ । (सं. इ. १-८१)

विभिन्नवाद

‘स्रोतापन्न तीनथरि भेद रहेकामा त्यसरी भेद हुनलाई कुन धर्मले निश्रय गरी नियमित पारी राखेको हुन्छ भन्ने कुरामा आचार्यहरूको बिचमा मतभेद रहेको ढंग पुग्गलपञ्चत्ति अट्ठकथा (

४७ -मा उल्लेख गरिएको छ । कसैकसैले त्यसरी नियमित गरी राखिएको विषय **पुब्बहेतु** (=पहिलेको कर्मको कारण) भनी, कसैकसैले प्रथम मार्ग, कसैकसैले माथिल्ला तीनवटा मार्ग, कसैकसैले भने माथिल्ला मार्ग तीनवटाको विपश्यना भनी भन्दछन् । ती मध्येमा माथिल्ला मार्ग तीनवटालाई विपश्यनाद्वारा नियमित गरी दिइएको पाइन्छ भन्ने अन्तिम सिद्धान्त मात्र उचित भएको कुरा निश्चय गरिराखेको छ । माथिल्ला मार्ग तीन वटाको विपश्यना बलवान भयो भने **एकबीजी** हुन पाउँछ । त्योभन्दा कमसल भयो भने **कोलंकोल**, त्योभन्दा पनि कमसल भयो भने त **सत्तखत्तु परम** हुने हुन्छ । **पटिसम्भदामग्गइकथा** मा त यी स्रोतापन्न तीनजनाका इन्द्रिय तीक्ष्ण हुनु हीन हुनु **पुब्बहेतु** (=पहिलेको कारण कर्मले) नियमित गरिदिने तथ्य बताइराख्यो । उपरोक्त पहिलो आचार्यको सिद्धान्तसँग समान छ ।

सन्तोषि

त्यसपछि फेरी माथि माथिका मार्ग प्राप्तिको निम्ति उद्योग र अभ्यास गर्ने इच्छा नगरीकन नै स्रोतापन्न हुनुले मात्रै सन्तोष भइबस्नु पनि एउटा कारण हुनसक्छ । कोही कोही यसै जन्ममा नै अरहन्त मार्ग प्राप्त हुनु सुनिश्चित भए पनि भूवात्त प्राप्त भइ नसकेका व्यक्तिहरूमा अरू अरू कारणहरू रहनसक्ने भए पनि यो कारण पनि हुनसक्छ । आयुष्मान आनन्द स्थविर पुण्ण स्थविरको उपदेशबाट स्रोतापन्न भइसकेर पछि तथागत परिनिर्वाण हुनुहुँदासम्म अरहन्त भएनन् । यस्तो हुनगएको स्रोतापन्न भावले सन्तोष मानेर विशेष रूपले भावना धर्म उद्योग र अभ्यास नगरेको कारणले गर्दा पो हो कि भनेर पनि विचार गर्ने ठाउँ रहेको छ । भावना धर्म उद्योग र अभ्यास गर्ने विषयमा भन्दा पनि धर्म बहुश्रुतको लागि महत्त्व दिई उद्योग गरिरहेको हुनाले पो हो कि भनेर पनि विचार गर्ने ठाउँ छ । तथागत परिनिर्वाण हुनलाग्दा आफू शैक्ष मात्र भएर कृत्य सिद्ध

भइ नसकेको मनमा सोची शोक सन्ताप मनाउ गरिरहेका उहाँ आयुष्मानलाई तथागतले 'कतपुञ्जोसि त्वं आनन्द; पद्धानमनुयुञ्ज; खिप्पं होहिसि अनासवो = आनन्द, तिमी पुण्यवान हौ; कर्मस्थान उद्योग गर; चाँडै नै अरहन्त हुनेछौ' भनी उत्साहजनक कुरा आज्ञा हुनुभयो । पछि प्रथम संगायना गर्ने बेला हुँदा साँच्चै उद्योग र अभ्यास गर्दै लगेको अवस्थामा सजिलै सरलरूपले अरहन्त हुन पाए । (दी. २-११९)

रत्नको भाव

पृथग्जन संसारको अन्त छैन; कहिले अन्त हुन्छ भन्ने पनि सीमाना छैन; संसार जति लामो हुन्छ, उति नै अपाय भय दुःख, जाति जरा मरण आदि दुःखहरूलाई महन्त किसिमले धेरै धेरै भोग गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसो हुनाले सातवटा जन्ममा संसार दुःख अन्त गरी समेटी साँच्चैको शान्तिले शान्त भएको यस हीन प्रकारको स्रोतापन्नको गुण नै कतिसम्म उत्साहवर्द्धक, आकर्षक रहेको छ भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा प्रकट भएको छ । तसर्थ आकर्षक गुण सम्पन्न स्रोतापन्न व्यक्ति रत्न हुन पाएको छ ।

स्रोतापन्नको विशेषता

पथब्या एकरज्जेन; सग्गस्स गमनेन वा ।

सब्बलोकाधिपच्चेन; सोतापत्तिफलं वरं ।

पथब्या = सिङ्गै भूमण्डल पृथ्वीमा; **एकरज्जेन वा** = एक मात्र अधिकारी एकराज महाराज हुनुभन्दा पनि; **सग्गस्स** = सुखपूर्ण शान्त छाया भएको अनेक सुख ऐश्वर्यको खानि देवभूमिमा; **गमनेन वा** = कुशल कर्म निर्माण गरी भूमि विमान सबै तयार भइ उच्च गुणले लबालब भरिएको भइ पुग्नुभन्दा पनि; **सब्बलोकाधिपच्चेन वा**

= सम्पूर्ण लोक अधीनस्थ गरी आधिपत्य जमाउन पाउनुभन्दा पनि; **स्रोतापत्तिफलं** = स्रोतापत्ति नामधारी विशिष्ट फल धर्म, **वरं** = गुण तत्त्वले भेटाउन गाढो धेरै टाढा रहेको सर्वोत्तम रहेछ । (धम्मपद ४०)

(१०) सहावस्स दस्सनसम्पदाय;
तयस्सु धम्मा जहिता भवन्ति ।
सक्कायदिट्ठि विचिकिच्छितञ्च;
सीलब्धतं वापि यदत्थि किञ्चि ।

(१०) **अस्स** = उनी स्रोतापन्न उत्तम पुद्गलले; **दस्सनसम्पदाय** = स्रोतापत्तिमार्गज्ञानको सम्पन्नताले; **सहाव** = एकैचोटी सँगै; **सक्कायदिट्ठि च** = सत्कायदृष्टि र; **विचिकिच्छितञ्च** = विचिकित्सा पनि; **सीलब्धतं वापि** = शीलव्रत पनि; **इति** = यसरी; **तयो** = तीनवटा; **धम्मा** = धर्महरूलाई; **जहिता** = टुक्रा टुक्रपारी हटाईसकेको हुनु; **भवन्ति** = हुन्छन् । **किञ्चि** = कोही कोही; **यं** = जुन क्लेश; **अत्थि** = रहेका छन्; (तम्मि = ती कुनै कुनै क्लेशलाई पनि; **जहितं** = हटाई फालिसकेका छन् ।)

११) चतूहपायेहि च विप्पमुत्तो;
छ चाभिठानानि अभब्ब कातुं ।
इदम्मि संघे रतनं पणीतं; एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ।

११) **सो** = उक्त स्रोतापन्न उत्तम पुद्गल; **चतूहपायेहि च** = चार अपाय भूमिबाट पनि; **विप्पमुत्तो** = प्रमुक्त भइसके; **छ** = छ वटा; **अभिठानानि च** = हीन स्तरका कारण समूह दोषकर्महरूलाई पनि; **कातुं** = गर्नको निम्ति; **अभब्बो** = अयोग्य भइसके; **संघे** = स्रोतापन्न संघप्रति; **इदम्मि रतनं** = यस रत्नको भाव आकर्षक भएको गुणंग पनि; **पणीतं** = प्रणीत हो; **एतेन सच्चेन**

= यस सत्य वचनका कारणले; सुबत्थि होतु = सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

भावार्थ

(१०,११) स्रोतापन्न पवित्र
पुद्गलले स्रोतापत्तिमार्ग ज्ञानले सम्पन्न भइसकेपछि
एकैचोटी सत्कायदृष्टि, विचिकित्सा, शीलव्रत धर्म तीनवटा समेत
कुनै कुनै क्लेशहरूलाई हटाई फाली सके । उक्त स्रोतापन्न पवित्र
व्यक्ति चार अपायबाट पनि प्रमुक्त भइसके । ‘अभिठानं’ भनेको
हीन, स्थूल कारण समूह दोषकर्म पनि गर्न अयोग्य
भइसके । स्रोतापन्न संघमा रत्नको भाव यो आकर्षक गुणांग पनि
प्रणीत रहेछ । यस सत्यवचनको कारणले सत्वहरू सुखी स्वस्ति
होउन् ।

स्रोतापन्न गुण एकथरी

‘सहावस्स’ आदि पनि स्रोतापन्नको गुणांग नै
हो । संसारमा सातवटा जन्मसम्म घुमिरहनु परेपनि कुनै केही क्लेश
भावलाई सम्म पनि हटाउन नसकीरहेका पृथग्जनहरूसँग समान
नभइ एकैप्रकारले विशेषण भएको गुणद्वारा प्रशंसा गरी सत्य वचन
बोल्ने ढंग देखाइ रहनुभएको हो ।

व्याकरण दृष्टिबाट स्पष्टीकरण

(‘पठमं निब्बानं पस्सतीति दस्सनं’ = सबभन्दा पहिले
निर्वाणलाई देख्नु हुनाले दस्सन (दर्शन) भन्दछन् । स्रोतापत्ति मार्ग हो ।
गोत्रभू- ले निर्वाणलाई सबभन्दा पहिले देखेको भए पनि क्लेश हटाउने
कृत्य सिद्ध भइ नसकेको हुनाले दस्सन भन्न मिल्दैन; लोकमा आफूले

भेट्नुचाहेकालाई देखेपनि काम कुरा सिद्ध नभएसम्म भेट भएन भन्ने चलन छ । राजाकहाँ काम कुरा परेर गएका व्यक्तिले राजालाई देखेपनि आफ्नो काम कुरा निवदेन गर्न पाएको छैन भने भेट भएको छैन भन्नु जस्तै मान्नुपयो । त्यसैले क्लेशलाई हटाउने कृत्य (सिद्ध) गर्नु अनुसार सबभन्दा पहिले निर्वाण भेटिएको स्रोतापत्ति-मार्गलाई मात्र **‘दस्सन’** भन्न मिल्छ । उक्त स्रोतापत्तिलेमार्गले आफ्नो चित्त सन्ततिमा उत्पन्न भइ आउनुलाई **दस्सनसम्पदा** भनिन्छ ।

तयस्सु-मा अस्सु-‘इदंसु मे सारिपुत्त महाविकटभोजनस्मिं होति’ मा जस्तै पदपूरण निपात भएकोले अर्थ छैन । **‘सन्तो कायो सक्कायो’सन्तो** = प्रकट रूपमा रहेको; **कायो** = उपादानस्कन्ध समूह भनिने काय हो; **सक्कायो** = प्रकटरूपमा रहेको उपादान स्कन्ध समूह भन्ने काय । प्रकट रूपमा रहेको उपादास्कन्ध भन्ने संकेत शब्दद्वारा प्रकट रूपमा नरहेको आत्मालाई निषेध गरिरहेको छ । दृष्टिद्वारा आशक्त हुनयोग्य आत्मा त छैन । उक्त दृष्टिको आशक्ति क्षेत्र उपादानस्कन्ध मात्र प्रकट रूपमा रहेको छ । तसर्थ **‘सन्तो कायो’** द्वारा आत्म प्रकटरूपमा नभएको र रूपादि स्वभाव धर्म मात्र प्रकट रूपमा रहिरहेको भाव जनाईरहेको हो । दृष्टिले आरम्भण गर्न नसकेको लोकुत्तर धर्महरू त दृष्टिको आशक्ति क्षेत्र नभएको कारणले गर्दा लोकुत्तर धर्महरूलाई दृष्टिले निषेध गर्नुको निम्ति **सन्तकाय** भनेर विशेषण **‘दिनु’** आवश्यकता छैन । त्यसो हुनाले **सक्काय**-को स्वरूप दृष्टिको आशक्ति क्षेत्र उपादानस्कन्ध मात्र प्राप्त भइरहने हो भनेर बुझ्नु पयो । **सक्काये दिट्ठिसक्कायदिट्ठि** = प्रकट रूपमा रहेको उपादानस्कन्ध समूह भनेको कायमा भुलेको दृष्टि, गलित धारणा भन्ने दृष्टि ।

अर्को तरिकाबाट

काये दिट्ठि कायदिट्ठि । काये = उपादानस्कन्ध समूह भनिने कायमा; दिट्ठि = भ्रामक दृष्टि, भ्रामक धारणा भएको दृष्टि हो; कायदिट्ठि = उपादानस्कन्ध समूह भनेको कायमा उत्पन्न हुने भ्रामक दृष्टि, मिथ्या धारणा भनिने दृष्टि । उपादानस्कन्धमा आत्म भनेर भ्रममा परेर समातिने धारणा हो । आत्म प्रकटरूपमा नभए पनि आत्म भनी भ्रममा परेर देख्नु गलत धारणा त परमार्थ हिसाबले प्रकट रूपमा रहेको स्वभाव धर्म नै हुन् ।

त्यसैले 'सति = प्रकट रूपमा रहेको; कायदिट्ठि = स्कन्धमा आत्म भनेर भ्रम भएकोले मान्ने धारणा हो' भनेर एकथरी भन्न मिल्छ । उक्त सत्कायदृष्टि त रूपलाई आत्म भनेर, रूप भएको आत्म भनेर, रूपमा आत्म छ भनेर, र आत्ममा रूप छ भनेर विचार गरिनुद्वारा रूपमा चारथरि भेद रहे जस्तै वेदना आदिमा पनि चार चारथरि भेद रहेकोले (२०) वीसवटा रहेका छन् ।

क्लेशरूपी घाउ निको पारी शान्त गर्ने हुनाले प्रज्ञालाई चिकिच्छित्त (चिकित्सा गर्नु) भन्दछन् । उक्त प्रज्ञा भनेको चिकित्सारहित रहेको धर्म विचिकिच्छा (=विचिकित्सा) भयो । प्रज्ञारहित हुनाले निर्णय गर्न नसकी संशय पालेर बस्नु हो । बुद्धप्रति संशय पालेर बस्नु आदि संशयहरूलाई भनिएको हो । 'चिकिच्छित्तं इतो विगतं चिकिच्छिता वा इदं विगतन्ति विचिकिच्छित्तं ।' चिकिच्छित्तं = प्रज्ञा रूपि चिकित्सा; इतो = यस धर्मले; विगतं = रहित भएको रहेछ । वा = वा, इदं = यस धर्म, चिकिच्छिता = प्रज्ञारूपि चिकित्साद्वारा; विगतं = रहित भएको हो; इति = त्यसो हुनाले; विचिकिच्छित्तं = विचिकिच्छित्तहरू भन्दछन् । आफ्नो तर्फबाट प्रज्ञारहित भइ आफू पनि प्रज्ञाबाट रहित भएको भयो । प्रज्ञासँग बिल्कुल सम्प्रयुक्त नभएको भन्ने मतलब हो ।

क्लेश परिशुद्ध पारिदिने कारण भनेर शासन बाहिरका तैर्थिकहरूले धारण गरिरहेको गाई, गोरू, कुकुर आदिहरूका व्रत

आचरणलाई शीलव्रत भन्दछन् । **सीलञ्च वतञ्चसीलब्धतं** । गाई, गोरू आदिले जस्तै आचरण गर्नको लागि समादान गरिने शील, उक्त समादान अनुरूप गाई गोरूले जस्तै बाटोमा हिंड्दै खानु आदिलाई **वत** (व्रत) भनी भन्दछन् ।

फेरि अर्को तरिकाबाट उल्लंघन गरिनसकिएको भावलाई शील भनेर उक्त शील अनुसार सेवन गर्नुको रूपमा सधैं आचरणीय भावलाई **वत** (व्रत)) भन्दछन् । गाई गोरूको जस्तो आचरणलाई स्वीकार गरिराखे भने उक्त व्यक्तिसँग उक्त आचरणलाई उल्लंघन नगर्ने स्वभाव रहिरहन्छ । उक्त स्वभाव अनुसार नै गाई गोरूको आचरणबाट हटेर अलगिएर नगईकन नै गाई गोरूले जस्तै आचरण गरीरहन्छ । यहाँ बानि आचरण भने पनि त्यस बानि आचरणलाई परिशुद्धिका कारण हो भनी भ्रममा परेर धारणा बनाईरहेको दृष्टिलाई मात्र मार्गले हटाउने गर्दछ । तैपनि दृष्टिलाई हटाएपछि उक्त दृष्टिको विषय रहेका आचरणलाई पनि हटाउँछ भनेर नै भन्नुपर्दछ । **सीलब्धतपरामास** भनी भन्न चाहेर पनि **परामास** लोप रहेको छ भनेर पनि चिन्तन गर्नुपर्दछ ।

‘यदत्थि किञ्चि’ लाई **‘यं+अत्थि किञ्चि’** पदच्छेद गरिन्छ । उपरोक्त तीनवटै धर्मले अरू हटाउनु पर्ने क्लेश समूहलाई लिइन्छ ।

सक्कायदिट्ठि

रूप, नामहरूलाई नदेखेका सामान्य पृथग्जनहरू यस स्कन्धलाई एउटै एकै डल्लो एउटै पिण्ड जस्तै नै ठानी रहन्छन् । त्यसरी एकै डल्लो, एकै पिण्ड देखिरहेको दृष्टि नै आत्म आशक्तिको निमित्त कारण रहेछन् । विशेषतः विज्ञान अथवा नामलाई एउटै जस्तो देखिरहेको व्यक्तिले आत्म आशक्ति बनाउनु सुनिश्चित हुन्छ । स्कन्ध शरीरका व्यापारहरू अति नै विचित्र छ । चित्तले छोड्नासाथै चित्तवृत्ति अनुसार चित्तज रूपहरू उत्पन्न हुन थाली, उत्पन्न भइ क्रियाशील भइ काम गरीरहने ढंग अतिव विचित्र छ । ती तथ्यहरू अनुसार नै

चित्तलाई विनाश नभइकनै सधैं स्थिर भइरहेको एक मात्र प्राण, पुतली (हंस), जीवात्मा भनेर आशक्त भइ व्यवहार गरिरहन्छन् । त्यसैले नै रूप विनाशशील हो; विज्ञान विनाश हुँदैन; एउटा जन्मबाट सरेर नयाँ स्कन्धमा उत्पन्न हुने गर्दछ, भनेर आशक्त भइरहन्छन् । उक्त आशक्ति उपादान बुद्धकालीन अवस्थामा साति भिक्षु नै 'तदेव विज्वाणं सन्धावति संसरति; नाञ्चं = उक्त विज्ञान नै डगुरी डगुरी सर्दछ; अरू होइन' भनी आशक्त भइरहेको देखिन्छ । (म. १-३२३)

त्यसरी नामधातुले उत्थान गरिने अनुसार उत्पन्न भइरहने स्कन्धको व्यापारलाई विचार गरेका तार्किकहरूले यस स्कन्ध शरीरभित्र स्कन्ध शरीरलाई चाहिए अनुसार व्यवस्था र अह्वाउ पहाउ गरिरहने अधिकारी आत्म छ, भनी धारण गरी त्यसलाई विनाश नभइकन सधैं स्थिर भइरहेको सारतत्व ठानेर त्यसको शक्ति आकार प्रकारलाई पनि अनेक प्रकारले चिन्तन मनन गरी भन्ने गरेका हुन् । बन्चरोले मार हानीरहेको छ, भन्नुमा मार हान्नु क्रियालाई व्यक्ति कर्ताले सिद्ध गरिरहे जस्तै आखाँले वर्ण देख्दा, कानले शब्द सुन्दा आदि अवस्थामा देख्नु, सुन्नु क्रियालाई आत्माले सिद्ध गरिरहेको छ भनेर कारक स्वभावलाई पनि चिन्तन गरिरहन्छन् । सुख दुःख हुँदा वेदनाको स्वभाव प्रकट हुन्छ । उक्त सुख अनुभव गर्नु दुःख अनुभव गर्नुलाई पनि आत्मको शक्तिको रूपमा लिएर आत्मले अनुभव गरिरह्यो भनी आत्मको वेदक स्वभावलाई पनि कल्पना गरिरहन्छन् । स्कन्ध शरीरले आत्माको इच्छा मुताविक पछ्याउँदै काम गरिरहनु पर्ने हुनाले स्कन्धगृहको मालिक पनि रहेछ; आफू स्कन्धको इच्छालाई पछ्याउँदै नगईकन स्कन्ध मात्र आफ्नो इच्छा मुताविक उत्पन्न भइरहनुपर्ने हुन्छ; यसरी **सामी** (=स्वामि), **सयंवसी** (=आफ्नो इच्छा मुताविक बसमा राख्ने) भावलाई पनि कल्पना गरिरहन्छन् । आत्मा स्कन्धगृहमा सधैं बसिरहन्छ; स्कन्ध विनाश भए पनि उक्त (आत्म) त विनाश हुँदैन; नयाँ स्कन्ध खोजेर स्थिर नै भइरहन्छ । यसरी **निवासी** (=सधैं रहिरहने) भावलाई पनि कल्पना गरिरहन्छन् । यसरी स्कन्ध

शरीरलाई इच्छा भएअनुसार गर्नसक्ने मालिक भएकोले नै **अधिह्यायक** (=स्कन्धलाई अघाउ पछाउ गर्नेको) भावलाई पनि कल्पना गरिरहेको छ ।

रूप, नामलाई देख्ने अवस्थामा मात्र यस आत्माशक्ति उखेलिन्छ । विशेषतः रूप, नामको उत्पत्ति विनाशलाई देखेर एउटै भन्ने भाव हराएर द्रुतगतिले उत्पत्ति विनाश भइरहेको ढंग जानेपछि आत्म भनेको खोजेर बिल्कुल भेटिदैन । त्यसो हुनाले विपश्यना ज्ञानले नै मात्र आत्मलाई हटाउन सक्दछ भन्ने मतलब भयो । तर तदङ्ग मात्र; पछि बिल्कुल उत्पन्न हुन नसक्ने गरी पूर्ण रूपले जरैदेखि उखेलेर हटाउन अभै सक्दैन । मार्गले मात्र निरवशेषरूपले छुटाएर काटेर फ्याक्न सकेकोले **जहित-अनुसार समुच्छेद पहान** (=बिल्कुल उच्छेद हुनेगरी हटाउनु) लाई मात्र लिनुपर्दछ ।

विचिकिच्छा

संशय भनेको अनुभव नहुनेसँग मात्र उत्पन्न हुनु स्वभाविक हो । मार्ग, फल, निर्वाण लाभ भएर अनुभव भइसकेको व्यक्तिसँग धर्ममा संशय कहाँ उत्पन्न हुन्छ र ! धर्म स्पष्ट भइसके भने उक्त धर्मले गुण उल्लेख गर्नयोग्य बुद्ध प्रति र उक्त धर्मले युक्त संघ प्रति संशय हुनुपर्ने अवस्था रहेन । धर्म स्वभावहरू अटुटरूपमा उत्पत्ति विनाश भइरहने ढंग बारम्बार देखिई भेटिई रहँदा पहिले पनि यस्तै भइआइ सकिएको छ, पछि पनि यस्तै भइरहनेछ भनी बुझिसक्ने हुनाले संसारको पूर्वान्त, अपरान्त, पूर्वान्त-अपरान्त दुवैमा नै संशय रहनेछैन । रूप, नामहरूको सम्बन्धित कारणहरूलाई कारण गरी बारम्बार उत्पन्न हुँदै आईरहने ढंग बारम्बार देखेर प्रतीत्यसमुत्पाद स्वभावलाई पनि तोडीसकेको हुन्छ । तसर्थ विचिकित्सालाई उखेली हटाईसकेको कुरा बताउनुभएको हो ।

सीलब्धत

गाई गोरू कुकुर आदिहरूका आचरण बानिप्रति आकर्षित हुनु, आकर्षक मान्नु, आचरण गर्नु यथार्थ धर्म प्रकट रूपमा नबुझ्ने व्यक्तिहरूसँग मात्र उत्पन्न हुनु स्वभाविक हुन्छ। मार्ग, फल, निर्वाण भनेको साँच्चैको शुद्धि, विशुद्धिलाई देखीसकेको हुनाले योभन्दा बढी विशुद्ध भएको धर्म बाकी छैन भनी निरवशेषरूपले निश्चय गरी विश्वास र आस्था भइसकेको स्रोतापन्न व्यक्तिले शासन बाहिरका बाहिरिकहरूको संसार शुद्धि कारण आचरण बानिलाई कहिले पो स्वीकार गर्न सक्ला र ?

यदत्थि किञ्चि

(परित्राण टीकाले यदत्थि किञ्चि-लाई यं+अत्थि-किञ्चि पदच्छेद गरी 'किञ्चि = स्वल्प रहेको; यं किलेसजातं = जुन क्लेश समूह; अत्थि = रहेको छ; तम्पि = उक्त क्लेश समूहलाई पनि; जहितं = त्याग गरिसकियो' भनेर अर्थ लगाइएको छ। आचार्यहरूले त यदि+अत्थि किञ्चि-भनेर पदच्छेद गरी 'किञ्चि = किञ्चित् मात्रको क्लेश; यदि अत्थि = यदि बाकी नै रहेपनि; तथापि = त्यसरी बाकी भइ नै रहेपनि'; भनेर अर्थ दिई 'चतूहपायेहि च विप्पमुत्तो' द्वारा गाँसेर सम्प्रयुक्त गरी देखाईराखेको छ।

‘इदानि जहितधम्मदस्सनत्थमाह सक्कायदिट्ठि विचिकिच्छितञ्च सीलब्धतं वापि; यदत्थि किञ्चीति’ भनेर अनुसन्धि सम्बन्ध देखाईराखेको अर्थकथा आचार्यको भनाईमा यदत्थि किञ्चि, जहिता भवन्ति अनुसार जहितधम्म (=त्याग गर्नुपर्ने धर्म) नै भएको स्पष्ट छ। यदत्थि किञ्चि सँग सम्बन्ध राखेर अर्थकथा आचार्यद्वारा वर्णन गरिएको ढंग अभै विचार योग्य छ। सक्कायदिट्ठि दृष्टि सबैको मूल जरा हुनाले सक्कायदिट्ठि-लाई हटाउनासाथ अरू अरू सबै दृष्टिहरू हटाईसकिएको हुने तथ्य; विचिकिच्छा बुद्ध

प्रति संशय हुनु आदि आठ प्रकारका संशयहरू (भएकामा) ती संशय हुनुको मूल पृष्ठभूमि भएकोले त्यसलाई हटाउँनाले अरू अरू सारा संशयहरू हटाइसकिएको हुने तथ्य; **सीलब्बत** आचरण बानि सबैको मूल जरा भएकोले त्यसलाई हटाइसक्नासाथ अरू अरू **नगिगय** (=लुगा नलगाईकन नाङ्गै बस्ने विधि); **मुण्डिय** (=केश नरहने गरी मुण्डा हुने विधि); आदि **अमरतप** (=मरण नहुनुको कारण भनी धारणा बनाई आचरण गरिने आचरणहरू) सबै हटाइसकिने भएको तथ्य बताइ राख्यो । तसर्थ ती तीनका अन्तमा **यदत्थि किञ्चि** भनी बताउनुभएको वर्णन गरिएको छ । मतलब हो, सत्कायदृष्टिबाट अलग रहेका सबै दृष्टिहरू, विचिकिच्छाको स्वरूप आठैवटा संशयबाट अलग रहेका सबै संशयहरू, सीलब्बतबाट अलग रहेका आचरण बानि व्यवहार सबै हटाउनुमा सामेल गर्नको लागि **‘यदत्थि किञ्चि’**द्वारा सोहरेर भेला गरि लिनुपर्दछ ।

स्रोतापन्न व्यक्तिसँग यी तीनवटाका अतिरिक्त **अपायगमनीय** (=अपायमा पतन गर्ने कारण भएका राग, द्वेष, मोहहरू र ईर्ष्या मात्सर्य आदि अरू अरू क्लेशहरू पनि हटिसकेको हुनाले ती क्लेशहरूलाई समेत सोहरेर एकत्रित गरिलिन खोजेकोले **यदत्थि किञ्चि** भनिएको हो भनी मानीलिएमा परिपूर्ण हुन्छ । तसर्थ **‘किञ्चि = केही केही; यं = जुन क्लेश समूहहरू; अत्थि = रहेका छन्; तं च = उक्त केही केही क्लेश समूहहरूलाई पनि; जहितं = त्याग गरिसके’** भनी अर्थ दिएको हूँ । (अं. २-२८२, *पहीन सुत्त*, *अभब्ब सुत्त*-हरू हेर्नुस्)

कसैकसैले **‘सीलब्बतं वापि-लाई यदत्थि किञ्चि’** सँग जोडेर **‘यं किञ्चि = सम्पूर्ण; सीलब्बतं वापि = आचरण व्यवहारहरू; अत्थि = रहेका छन्; तं च = उक्त आचरण व्यवहार सबै र; तयो धम्मा जहिता भवन्ति’** भनेर अर्को तरिकाबाट पनि एकथरी अर्थ लगाउन खोजेका छन् ।

थप भन्नुपर्ने

यदत्थि किञ्चि-द्वारा दृष्टि संशय, अनेक आचरण व्यवहार, सबै ग्रहण गर्नको निम्ति वर्णन गरिसकेको *अर्थकथा* अनुसार भएमा 'सक्कायदिट्ठि = ... र; विचिकिच्छित्तञ्च = ... र; सीलब्बतं वा पि = ... र; किञ्चि = कुनै एउटा; यं = जुन धारणा; संशय, आचरण व्यवहार; अत्थि = रहेका छन्, तं च = उक्त धारणा, संशय, आचरण व्यवहार; तयो = तीनवटा, तीनथरी रहेका; ते धम्मा = ती धर्महरूलाई; जहिता = हटाउनु पर्ने; होन्ति = भएका छन्' भनी अर्थ दिइयो भने अर्थकथाचार्यको भनाई भन सहि हुने सम्भावना छ ।)

अपायबाट मुक्त भयो

क्लेशवर्त (चक्र) बाकी रहेमा भने संसार दुःख भनेको विपाक वर्त रही नै रहने हुनाले क्लेशहरू दुःख उत्पत्तिका कारणहरू नै भए । उक्त क्लेशवर्तलाई भाँच्नसकेमा मात्र संसार दुःखबाट मुक्त भएर जानपाउनेछ । त्यसैले नै क्लेशवर्त सबै नाश भइसकेका अरहन्तहरूमा पछि विपाकवर्त उत्पन्न नहुने भइसकेको हुनाले नै शमन स्थितिमा पुग्ने हुन्छ । स्रोतापन्न व्यक्तिसँग त क्लेश अभै नसिद्धिएको हुनाले भवबाट अलग भइ नसके पनि अपायमा पतन गर्ने क्लेश सबै नै सिद्धिसकेको हुनाले बाकी बचेका क्लेशहरूमा पनि अपायमा पतन गराउने शक्ति सामर्थ्य रहेनन् । त्यसैले गर्दा 'चतूहपायेहि विप्पमुत्तो' भनी प्रशंसा पाउने भए । अपायगमनीय क्लेशहरू चुटाउन सकेको हुनाले प्राप्त भएको एक प्रकारको गुण विशेष नै भयो । चार अपायमा पतन नहुने मात्र होइन कि मनुष्य जन्ममा पनि नीच हीन कुलमा जन्महुनु नपर्ने भइ उच्चस्थ स्थिति रहेको उच्च कुलमा मात्र उत्पन्न हुन पाउने हुन्छ ।

क्लेशको तह बाक्लो भएर कडा रहेका पृथग्जनहरूको निम्ति चारअपाय आफ्नै घर जस्तो हुन्छन् । तसर्थ कोही कोही क्लेश हटाउन सक्नाले अपायबाट मुक्त हुनपाएका स्रोतापन्नहरूको गुण आकर्षक नै रहेको हुनाले गुणवान स्रोतापन्न रत्नको रूपमा प्रशंसनीय रहेको छ ।

छवटा अभिठान

क्लेश रहीरह्यो भने कर्म उत्पत्ति हुनु स्वाभाविक नै भयो । कर्म उत्पन्न भएमा पनि परिणाम रूप, नाम भनिने विपाक उत्पन्न हुनुपर्ने नै भयो । त्यसो हुँदा कर्मवर्त, विपाकवर्तको मूल पृष्ठभूमि भयो । विपाक वर्त मुक्त हुनुमा कर्मवर्तलाई हटाउन सकेमा मात्र हुन्छ । तसर्थ स्रोतापन्नको उक्त कर्मवर्तलाई हटाउन सकेकोलाई प्रशंसनीयको रूपमा प्रस्तुत गरी देखाउने इच्छा भएकोले ‘छ चाभिठानानि अभब्ब कातुं’ भनी आज्ञा हुनुभएको हो ।

ठान कारणवाची हो । यहाँ कारण कर्मलाई नै ठान भनिएको हो । अकुशल कर्महरूमध्ये सामान्य कर्म दोषहरूभन्दा ठूलो गद्दौं कर्मदोषहरू भएकोले अभि = अति विशाल भएको; ठान = कारण कर्महरू भनेर भनिएको हो । त्यसो हुनाले अर्थकथा आचार्यले ‘ओलारिकट्टानानि = कोरा स्थूल स्थानहरू’ भनेर उद्धृत गरेका हुन् ।

‘अट्टानमेतं भिक्खवे अनाकासो यं दिट्ठिसम्पन्नो पुग्गलो मातरं जीविता वोरोपेय्य = (स्रोतापपत्ति मार्ग ज्ञानले सम्पन्न व्यक्तिबाट मातृघात कर्म हुन्छ भन्ने कहिल्यै हुँदैन)’ आदि भनेर बताइराख्नुभएको ठाउँमा ठान अठान व्यवहार अनुसार यहाँ ठान-लाई अभिसंग जोडेर अभिठान भनिएको नै हो ।

उपरोक्त पालि अनुसार अठान विभंग आदिमा बताइराख्नुभएको मातुघात = मातृघात गर्नु; पितृघात = पितृघात

गर्नुः अरहन्तघात = अरहन्तघात गर्नुः लोहितुप्पाद = बुद्धलाई रक्तपात गर्नुः संघभेद = संघभेद हुने गरी काम गर्नुः अञ्जसत्थारूढेस = बुद्ध बाहेक अरू आचार्यहरूलाई निर्देशित गर्नु (शास्ता ग्रहण गर्नु) भन्ने कर्महरूलाई नै छवटा अभिठान भनिन्छ । (विभङ्ग -३४९)

पृथग्जन भाव निन्दनीय

स्रोतापन्न व्यक्ति पाणातिपात आदि पाँचवटा कुकर्म पनि नगर्ने हुनाले (उसँग) कीट पतंगहरू मार्ने समेत बानि नभएको हुन्छ । यी भयंकर कुकर्महरू गर्नु भनेको त टाढाको कुरा भयो । त्यसो भए पनि अभिठान भनेको यी भयंकर कुकर्महरू गर्दै नभनिरहेको पृथग्जन भावलाई निन्दा र उपहास गर्न चाहेकोले हो । पृथग्जनभाव निन्दनीय भएमा उक्त भावबाट मुक्त भइसकेको आर्यभाव पूर्णतः प्रशंसनीय हो भनी प्रशंसा गरिएको नै हुन्छ । पृथग्जनभाव अतिव दोषयुक्त रहेछ । मातृघात आदि आनन्तरिय भयंकर कुकर्महरू समेत गर्न सक्दछ । स्रोतापन्नले त मार्ग हटाई (पारगरी) सकिएको हुनाले (त्यो) अति परिशुद्ध दोषरहित जन्मको रूपमा मन पराउन योग्य रहेको छ ।

यहाँ अभिठानात्तुं = (गर्न हुँदैन) भनिएको हुनाले कहिल्यै नगर्ने भइसकेको तथ्य जनाईरहेको छ । त्यसो हुनाले अर्को जन्ममा समेत गर्नेछैन । स्रोतापन्न व्यक्तिले पछि अर्को जन्ममा आफू स्रोतापन्न रहेको भाव नजाने पनि मार्गको नियाम (=परिवर्तन नभइ स्थिर रहनु) स्वभाव अनुसार नै उपरोक्त छवटा अभिठानहरू पनि गर्ने छैन । प्रकृति पाणातिपात आदि पाँच कुकर्म तथा अञ्जसत्थारूढेस- भन्ने यी छ स्थानहरू पनि गर्नेछैन । यसरी छ स्थानलाई अन्यथा नगर्ने भइसकेकोलाई उद्देश्य गरी कसैकसैले 'छ छ अभिठानानि' भनेर पाठ पढ्ने गरिने कुरा अर्थकथामा उल्लेख गरिएको छ ।

कुनै कुनै बच्चाहरू पर प्राण हनन गर्नुमा साह्रै घृणा मानी अलग भइ बस्दछन् । अर्काको सम्पत्ति चोरी लिनमा पनि घृणा मानेर गर्दैनन् । खानामा जीवित र मृत माछाहरू मिसिएको पाइएमा जीवित माछाहरूलाई अभय दान दिई मृत माछाहरू मात्र रोजी लिने गर्दछन् । आर्य श्रावक नै हो भनी मनमा लाग्ने गरी परिस्थिति पैदा हुन सक्छ । तसर्थ 'मतमच्छगाहादयो चेत्थ अरियसावकगामदारकानं निदस्सनं' = यस विषयमा आर्यश्रावक भएका गाउँका बच्चाहरूद्वारा मृत माछाहरू मात्र छानेर लिनु आदि साक्षी प्रमाण भयो' भनेर अर्थकथामा भनिएको हो ।

छ चाभिठानानि मात्र

(छच्चाभिठानानि-भनेर सर्वत्र पालीमा एउटै रूपमा रहेको छ । छच्चाभि- मा छन्दानुरक्षणको निम्ति द्वेभाव भनेर भन्नुपर्ला । यहाँ द्वेभाव नभए पनि छन्द भंग छ भनी भन्नमिल्दैन । यो गाथा उपजाति गाथा भएकोले छचाभि-भनी उल्लेख भए पनि उपजाति नै हो । तसर्थ द्वेभाव भनेको छन्द गण हुन नसकेको, मिल्न नसकेको क्षेत्रमा मात्र सधैं उत्पन्न हुने हुनाले यहाँ द्वेभाव उत्पन्न नभए पनि हुनसक्ने हुनाले द्वेभाव नभएको छ चाभिठानानि- भन्ने पाली मात्र शुद्ध रूप भएको उचित हो भन्न मिल्छ ।

यहाँ 'चतु छ- को पछाडि द्वेभाव वा' अनुसार छ-को पछाडि रहेकोले द्वेभाव आएको होइन र भनी फेरि भन्ने ठाउँ छ । छ- को पछाडि द्वेभाव आउनुपर्दछ भनेर निर्धारित गरिएको रहेको त आवश्यक नै हो; तर छ- को पछाडि आएको उक्त द्वेभाव एक पद भइराखेको छब्बण्ण, छट्ठो- आदि वृत्तिपद अनुसार मात्र हेर्ने स्वभाव रहेको छ । कुनै कुनै 'दसेत्थ कालियो छच्च' (जा. २-२८४) आदि छन्दानुरक्षण स्थानभन्दा अन्यत्र पाली मा नाना पद भइराखेको वाक्यमा द्वेभाव स्थान रूपमा अवतरण भइराखेको देखेको छैन ।

अभै पनि भन्नुपर्ने कुरा छ । अङ्कथामा उल्लिखित पाठान्तर-
मा 'छच्चाभिठानानि' नभएर 'छ छभिठानानि' भनेर उल्लिखित
भएको पनि सद्भावनापूर्वक विचारणीय विषय भएको छ ।

१२) किञ्चापि सो कम्मं करोति पापकं;
कायेन वाचा उद चेतसा वा ।
अभब्ब सो तस्स पटिच्छदाय;
अभब्बता दिट्ठपदस्स वुत्ता ।
इदम्पि संघे रतनं पणीतं; एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ।

१२) सो = उक्त स्रोतापन्न उत्तम पुद्गलले; कायेन वा =
शरीरले वा; वाचा वा = वचनले वा; उद = त्यसपछि फेरी; चेतसा
वा = मनले; पापकं कम्मं = खराब पाप कर्मलाई, किञ्चापि करोति
= थाहा नपाएर प्रमादवश गर्न पुग्यो भने पनि; सो = उहाँ स्रोतापन्न
उत्तम पुद्गल; तस्स = उक्त गर्न पुगिएको पापकर्मलाई; पटिच्छदाय
= लुकाएर छोपेर राख्नको निम्ति; अभब्बो = अयोग्य भइसक्यो;
दिट्ठपदस्स = मार्गद्वारा देखिएको जानिएको निर्वाणका मालिक
आर्य स्रोतापन्न पुद्गलको; अभब्बता = खराब पापकर्म गर्न पुग्ने
अवस्थामा त्यसलाई लुकाई छोपीराख्न अयोग्य भइसकेको भावलाई;
वुत्ता = तथागत सम्यक्सम्बुद्धबाट बताइएको छ । संघे
= स्रोतापन्न संघमा; इदम्पि रतनं = रत्न भनेर स्पष्ट भइराखेको यो
गुण पनि; पणीतं = प्रणीत हो; एतेन सच्चेन = यस सत्य वचनको
कारणले; सुवत्थि होतु = सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

भावार्थ

स्रोतापन्न पुद्गलले शरीरद्वारा, वचनद्वारा अथवा मनद्वारा
खराब पापकर्म उल्लंघन गर्न पुग्यो भने पनि उक्त स्रोतापन्न व्यक्तिले
उक्त गर्न पुगेको पापकर्मलाई लुकाइ छोपेर राख्ने हुन सक्दैन ।

मार्ग ज्ञानद्वारा निर्वाण देखिसकेका आर्य स्रोतापन्नको आफूले गरेको पापकर्मलाई लुकाई राख्न आयोग्य भइसकेको कुरा उहाँ तथागतले आज्ञा हुनुभयो । स्रोतापन्न संघमा यो रत्न भनी चिन्तिसक्नुको कारण गुण पनि प्रणीत हो । यस सत्य वचनको कारणले सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

स्रोतापन्न गुण एकथरी

स्रोतापन्नले छवटा अभिठानलाई मात्र गर्न असम्भव होइन; स्वल्प मात्र रहेको उल्लेख गर्न नपर्ने वा केही पनि भन्ने ठाउँ नभएको सानो पापकर्म भए पनि गर्न पुगियो भने पनि उक्त पाप कर्मलाई छोपीराख्न अयोग्य हुन्छ । बिसर्ने बानि भएका स्रोतापन्न भए पनि दोषलाई लुकाई छोपिराख्नु नगर्ने हुनु सामान्य पृथग्जनहरूसँग समान नभइ विशिष्ट भएको एउटा गुण नै हो । तसर्थ उक्त गुण द्वारा सम्मान गरी सत्य वचन बोल्ने इच्छा भएकोले 'किञ्चापि सो' आदि दोहरो बताउनु भयो ।

गर्न पुगेको पापकर्म

कोही कोही खराब पापकर्मदेखि लाज मान्ने, तथागतप्रति श्रद्धा विश्वास आस्था धेरै हुनेहरू, तथागतका उपदेशलाई आदर गौरव राख्नजान्ने सत्पुरुष पृथग्जन भिक्षुहरूले समेत त तथागतबाट गर्नु हुँदैन गर्न सुहाउँदैन भनी प्रज्ञप्त गरिरख्नुभएका शिक्षापदहरूलाई जानी जानी उल्लंघन गर्दैनन् । स्रोतापन्न भिक्षुले उल्लंघन गर्नु त हुनै सक्दैन । यस तथ्यलाई उद्देश्य गरेर 'म तथागतले शिष्य-श्रावकहरूको निम्ति शिक्षापद प्रज्ञप्त गर्नुपरो । उक्त शिक्षापदलाई हाम्रा शिष्य श्रावकहरूले प्राण बचाउनको लागि पनि उल्लंघन गर्दैनन्' भनी आज्ञा हुनुभयो ।

‘लोकवज्ज पञ्चतिवज्ज’ -भनी शिक्षापद दुईथरी रहेकामा पाणातिपात आदि कार्य लोकमा पनि दोषयुक्त रहेको छ; उल्लंघन गर्ने भिक्षुलाई पनि प्रज्ञप्त दोष लाग्ने हुन्छ । त्यस्ता शिक्षापदलाई **लोकवज्ज** भन्दछन् । त्यस्ता **लोकवज्ज** (लोकवद्य) लाई स्रोतापन्नहरूले कहिल्यै उल्लंघन गर्दैनन्; रूख काट्नु आदि कार्य लोकमा दोष छैन; प्रज्ञप्तिका कारणले दोष (आपत्ति) लाग्ने हुन्छ । कुनै कुनै **कुटिकार** (=कुटी बनाउनु), **सञ्चरित्त** (=लौमि काम गर्नु) आदि जस्ता गरूक आपत्ति, **सहसेय्य**=गृहस्थ, श्रामणेर, स्त्रीहरूसँग एउटै छट (छानो) को मुनि सँगै सुत्नु) आदि जस्ता लहुक आपत्ति, **अचित्तक** (=मन नलगाएपनि लाग्ने आपत्ति) आदि पनि रहेको हुनाले त्यस्ता आपत्ति त प्रज्ञप्तिलाई नबुझेको कारणले गर्दा कुनै कुनै अरहन्तहरूलाई समेत (आपत्ति) लाग्ने सम्भावना रहेको हुनाले **पञ्चतिवज्जहरूमा** त स्मृति नभइ बेहोशमा परी लाग्ने सम्भावना रहन्छ । त्यसरी हुनसक्ने दोषलाई उद्देश्य गरेर **‘किञ्चापि सो कम्मं करोति पापकं’** भनी बताउनु भएको हो । यहाँ शरीरबाट कुटिकार, सहसेय्य आदि खराब काम गर्न पुग्नु हुनसक्छ । वचनले ‘पदसोधम्मं, उत्तरि छप्पञ्चवाचा, धम्मदेसन, सम्फप्पलाप, फरूसवाचा आदि बोल्न पुग्नु हुनसक्छ । मनद्वारा लोभ, द्वेष उत्पन्न हुनु, सुन चाँदिमा खुशी मान्नु, चीवर इत्यादि प्रत्यवेक्षण निरीक्षण नगर्नु आदि खराब काम गर्नु हुन जानसक्छ ।

छोप्न अयोग्य व्यक्ति

पृथग्जनहरूले त दोष लागेपनि कुनै कुनै आफ्नो दोषहरूलाई लुकाएर राख्नसक्छन् । यस्तो हुनु भनेको सिधा सोभा नहुनु भइहाल्यो । **उजुप्पटिपन्न** गुण युक्त भइसकेका स्रोतापन्नहरूमा त त्यसरी सिधा सोभा नहुनु छैन; आफूले गर्न पुगेको काम अयोग्य भनेर जान्ने बित्तिकै सहधर्मीहरूकहाँ गएर आफ्नो दोष बताई उपचार (आपत्ति देशना) गर्दछन् । पछि गर्ने छुइन्न भनी संयम गर्दछन् ।

भब्ब भन्दा अवश्य पनि हुनेछ; निश्चितरूपले हुनेछ भनी जान्न पाइन्छ । अभब्ब भनेपछि कुनै अवस्थामा पनि हुन सक्दैन । आर्य हुन योग्यलाई भब्ब भनिएको हुनाले साँच्चै नै सहि रूपले हुनेवाला भएकोले भनिएको हो । अभब्ब भन्ने बेलामा पनि कुनै प्रकारले पनि मार्गफल लाभ हुन अयोग्य व्यक्ति भयो । तसर्थ यहाँ अभब्ब पनि कुनै पनि हालतमा नलुकाउने, साँच्चै नछुपाउने भइसके भन्ने मतलब भयो । त्यसरी छोप्न अयोग्य हुनुको कारण देखाउन चाहेकोले ‘अभब्बता दिट्ठपदस्स वुत्ता’ भनी बताउनु भएको हो । निर्वाण देखिसकेका स्रोतापन्न व्यक्तिको त्यसरी छोप्न अयोग्य भइसकेको भावलाई तथागतले बताउनु भएको हुनाले उक्त बुद्ध-वचन अनुसार छोप्न अयोग्य भएको तथ्य जान्न सकिन्छ भन्ने अभिप्राय हो ।

बुद्ध देशना

यस तथ्यलाई मूलपण्णास कोसम्बीसुत्त मा बताउनु भएको छ । उक्त सूत्रमा स्रोतापन्नको महापच्चवेक्खणा सातवटा उल्लेख भएकोमा यो दोष नलुकाउनु चौठो प्रत्यवेक्षणा हो । बताउनुभएको संक्षिप्तमा कस्तो हो भने- उत्तानो परेर मात्र सुत्ने उमेरले अभै कलिलो दूधे बालक हात वा खुट्टाले गोलको आगोमा थिच्न (वा कुल्चन) पुग्यो भने भट्ट हट्न जाने जस्तै नै उपचार गरी सिद्ध हुन सक्ने एक न एक आपत्ति लाग्यो भने उक्त आपत्तिलाई तथागतकहाँ, अथवा कुनै जान्ने बुझ्ने दक्ष सहधर्मीहरूकहाँ प्रकट हुने गरी उल्लेख गरी बताउनु, बोल्नु मार्ग ज्ञानले सम्पन्न आर्य पुद्गलको धम्मता (= मूल स्वभाव) नै हुन्छ । यस्तो स्वभाव मसँग छ भनेर जानेको ज्ञान पृथग्जनहरूसँग सम्बन्धित होइन । आर्यहरूसँग मात्र सम्बन्धित ज्ञान हो । यो चौठो प्रत्यवेक्षण ज्ञानले स्रोतापन्नको गुणलाई उल्लेख गरिराखेको जस्तै अरू अरू प्रत्यवेक्षणहरूलाई पनि उल्लेख

गरिराखिएको हुनाले ती सम्बन्धित प्रत्यवेक्षणहरू पनि संक्षिप्तमा व्यक्त गरी देखाउनेछु ।

अरू अरू गुणहरू

१) स्रोतापन्नले ('यथार्थ धर्महरूलाई) यथार्थ रूपमा जान्न-बुझ्न नसक्ने गरी बाटो थुनी रोक्ने काम राग आदि परियुद्धान् क्लेशहरू आफूसँग छ, कि छैन भनेर निरीक्षण प्रत्यवेक्षण गरेमा त्यसरी यथार्थतालाई जान्नबाट बाटो थुनेर रोक्ने परियुद्धान् क्लेशहरू हटाई नसकिएको आफूमा छैन; आफ्नो चित्त सत्यलाई जान्नु देख्नुको लागि राम्ररी स्थित गरिसकेको कुरा जान्दछ । यो ज्ञान पृथग्जनहरूसँग सम्बन्धित होइन तथा आर्यहरूसँग मात्र सम्बन्धित भएको लोकतन्त्र अनुसार उत्पन्न भइ आउने प्रज्ञा ज्ञान नै हो ।

२) फेरी फेरी यो प्रज्ञा ज्ञान सेवन गरी वृद्धि गरी धेरैपल्ट अभ्यास गरिबस्ने मैले आफ्नो चित्तमा शान्त स्थिरता भएकोलाई प्राप्त गरिरहेको छ कि, क्लेश शान्त र शीतल हुनुलाई प्राप्त गरिरहेको छ कि भनेर प्रत्यवेक्षण (निरीक्षण) गरियो भने आर्य श्रावकले त्यस्तो स्थिरता, शान्त शीतलता प्राप्त भइरहेको छ भनेर जान्न पाइन्छ । यो ज्ञान पनि पृथग्जनहरूसँग सम्बन्धित होइन; आर्यहरूले मात्र प्राप्त गर्ने अधिकार भएको प्रज्ञा ज्ञान नै हो ।

३) आफूले प्राप्त गरेको जस्तो मार्ग ज्ञान दृष्टि प्राप्त गरिराखेका शासन बाहिरका श्रमण ब्राह्मण नामधारी पुद्गलहरू अभ्रै छन् कि भनी चिन्तन र मनन गर्ने आर्यश्रावकले आफूले प्राप्त गरिराखेको जस्तो मार्ग ज्ञान प्राप्त गरिराखेका शासनको बाहिरका अरू अरूश्रमण ब्राह्मणहरू छैन भनी निर्णायक रूपले जानिनु पनि पृथग्जनहरूसँग सम्बन्धित नभएको, आर्यहरूले मात्र प्राप्त गर्ने अधिकार भएको प्रज्ञा ज्ञान नै हो ।

४) माथि उल्लेख गरिसकेको छु ।

५) भर्खर बियाएकी गाई मजबूर भइ घाँस खानमा ब्यस्त हुन परे पनि आफ्नो सन्तान बाछ्याबाछ्ललाई बारम्बार नजर लगाई बस्ने जस्तै नै सहधर्मीहरूको कुनै ठूलो सानो काममा मजबूर भएर ब्यस्त हुनु परे पनि आफ्नो चित्त त्रिविध शिक्षा आचरण गर्नुमा मात्र लागी इच्छा भइरहनु आर्यहरूको एउटा स्वभाव नै हुन्छ । त्यस्तो स्वभाव मसँग छ भनी जान्नु पनि पृथग्जनहरूसँग सम्बन्धित छैन; आर्यहरूले मात्र प्राप्त गर्ने अधिकार भएको प्रज्ञा ज्ञान नै हो ।

६) तथागतले उपदेश गर्ने अवस्थामा अतिव प्यारो गरी आदर गौरव पूर्वक एकचित्तले ध्यान दिई सुन्नु आर्यहरूको एक प्रकारको बलशक्ति हो । त्यस्तो बलशक्ति मसँग छ भनेर जान्ने ज्ञान आर्यहरूले मात्र प्राप्त गर्ने अधिकार भएको पृथग्जनहरूसँग सम्बन्ध नभएको प्रज्ञाज्ञान नै हो ।

७) बुद्धोपदेश सुनाउने अवस्थामा अर्थ अभिप्राय बुझी प्रीति प्रामोद्य उत्पन्न हुनु, धर्म देशना जान्नु, बुझ्नु, (त्यसरी जानेर) धर्म सम्बन्धी प्रीति प्रामोद्य उत्पन्न भइरहनु आर्यहरूको एउटा सामर्थ्य हो । त्यस्तो सामर्थ्य मसँग छ भनेर जान्नु ज्ञान पृथग्जनहरूसँग सम्बन्धित नभएको आर्यहरूले मात्र प्राप्त गर्ने अधिकार भएको लोकुत्तर अनुसार उत्पन्न हुने प्रज्ञा ज्ञान नै हो । (मूल पण्णास ३९८)

१३) वनप्पगुम्बे यथा फुस्सितगगे;

गिम्हान मासे पठमस्मिं गिम्हे ।

तथूपमं धम्मवरं अदेसयि;

निब्बानगामिं परमं हिताय ।

इदमिप्प बुद्धे रतनं पणीतं; एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ।

१३) गिम्हानं = गृष्मऋतु मध्यमा; पठमस्मिं गिम्हे = गृष्मऋतुको आदि भएको; मासे = चैत्र महिनामा, फुस्सितगगे = राम्ररी फुलेको हाँगा बिंगाले भरिएको; वनप्पगुम्बे = घना जंगल (ससिरिको

यथा = शोभायुक्त भइरहनु जस्तै) तथूपमं = शब्द अर्थ दुवै पूर्ण भइ उक्त घना जंगल उपमा भएको; निब्बानगामिं = निर्वाण पुगिने कारण रहेको; धम्मवरं = त्रिपिटक उत्तम धर्मलाई; परमं हिताय = निर्वाणधातु सर्वोत्तम हित र अर्थको निम्ति; अदेसयि = देशना गर्नु भएको छ; बुद्धे = तथागतमा; इदम्पि रतनं = रत्न भनेर जान्नु पाइने यो गुण पनि; प्रणीतं = प्रणीत हो; एतेन सच्चवेन = यस सत्य वचनको कारणले; सुवत्थि होतु = सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

भावार्थ

गृष्मऋतु मध्येमा गृष्मऋतुको आदि रहेको चैत्र महिनामा राम्ररी फुलेका हाँगा बिंगाले पूर्ण भएको घना जंगल शोभायमान भए जस्तै शब्द अर्थ भूवाम्म परेर उक्त घना जंगल समान भएको निर्वाण प्राप्ति कारण उत्तम उपदेश पिटकलाई निर्वाण धातु सर्वोत्तम हित र अर्थको निम्ति तथागतबाट देशना भएको छ । तथागतमा रत्न भनेर जानिने कारण भएको यो गुण पनि प्रणीत हो । यस सत्यवचनको कारणले सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

बुद्ध गुण

तथागतको रूपकाय आदिसँग सम्बन्धित गुणहरू सुनेको भरमा अनुमानले प्रसन्न हुनुपर्दछ । तथागतका ज्ञान सामर्थ्यलाई त पिटकमा देखाईएको पाइनाले परियत्ति धर्म द्वारा बुद्ध ज्ञान सामर्थ्यलाई साक्षात् जानिरहेको जस्तो हुने भयो । तसर्थ परियत्ति धर्मले तथागतलाई गुण अनुसार सम्मान गरिरहेको पाइनाले उक्त धर्म द्वारा बुद्धगुण उल्लेख गरी सत्य वचन बोल्ने ढंगलाई वनप्पगुम्बे आदि द्वारा फेरी देखाउनुभयो ।

व्याकरण अनुसार स्पष्टीकरण

(वनसण्ड-मा सण्ड सड्डले भेला, समूह व्यक्त गरे जस्तै वनप्पगुम्बे- मा पगुम्ब पनि भेला समूह वाची भनेर वनप्पगुम्ब - घना जंगल भनी अनुवाद गरिदिएको हूँ । मान्छेको भेला भन्नाले मानिसको वथान मानिसहरूको समूहलाई व्यक्त गरिएजस्तै जंगलको समूह भन्ने भाव हुन्छ ।

अर्थकथा आचार्यको मत अनुसार घना जंगल भनेको भाव व्यक्त गर्न खोजेको जस्तो देखिँदैन; 'वनस्स वने वा पगुम्बोवनप्पगुम्बो भनेर वचनार्थ (शब्दार्थ) गर्दा वनस्सपगुम्बो-द्वारा जंगलको समूह घना जंगल भन्न खोजेमा भन्न मिले पनि वने पगुम्बो-द्वारा घना जंगल भनी भन्न सकिँदैन । वनमा पगुम्ब भनिएको हुनाले पगुम्ब वनमा रहेको कुनै एउटा भाग मात्र हुनु पर्दछ; सिँगै वन हुन सक्दैन । तसर्थ अर्थकथा आचार्यको मत अनुसार वनमा रहेका फूलको भुप्पा फूलको भुण्डलाई मात्र लिनुपर्ला । 'नानाविधरूखगहने = अनेक प्रकारका रूखहरूको जंगल भएको; वने = वनमा; सुपुप्फितगगसाखो = राम्रोसँग फुलहरू फुलेको हाँगा विँगाले पूर्ण भएको; तरूण रूखगच्छपरियायनामो = साना साना रूखहरूको झार भनेको पर्याय नाम भएको; पगुम्बो = पगुम्ब' भनी भनिएको अर्थकथा आचार्यको मतको आधार लिनुपर्दछ । यस कथन अनुसार वनप्पगुम्बे = वन जंगलमा वृद्धि भइरहेको फुलको भुप्पा भनी अर्थ दिनुपर्ला ।

यहाँ त घना जंगल भनेको अर्थ धेरै गहन रहेको छ भनी सोची धेरैजसोले सधैं दिने गरेको अर्थ अनुसार घना जंगल भनेर नै अनुवाद गरिदिएको छु । चैत्र महिनामा आफ्नो ऋतु अनुसार कुनै कुनै फूल मात्र फुल्ने कुनै कुनै नफुले पनि समुदायवोहार (=आंशिकलाई सामूहिक प्रयोग द्वारा प्रयोग गर्नु) अनुसार फूल फुलेको घना जंगल भनेर भन्न सकिन्छ ।

'फुस्सितानि अगगानि अस्साति फुस्सितगो-अस्स = उक्त घना जंगलको; फुस्सितानि = फुलेको; अगगानि = हाँगाहरू; सन्ति

= रहेका छन्; इति = तसर्थ; फुस्सितगो = फुस्सितग भन्दछन् ।
फुस्सित = फुल्ने अर्थ अरू ठाउँमा नदेखिएको पद विशेष
 हो । ‘अनेकत्था हि धातुवो’ अनुसार फुस-धातु फक्रनु अर्थवाची भनी
 लिनुपर्‍यो । धातु शास्त्रमा **फुस-** को फुल्नु अर्थ व्यक्त नभइ **फुल्लित**
 -शब्दले निपातन नय-अनुसार **फुस्सित** हुन आएको हो भनेर पनि
 चिन्तन गर्नुपर्‍यो । छुनु अर्थलाई लिएर छोइरहेको हाँगा भएको घना
 जंगल भन्दा पनि अर्थ लाग्न सक्छ । फूलका भुप्पाहरू, कलिला
 पातहरू, पालुवाहरू फिजिएर घाम परेर टुप्पा टुप्पाहरू जेलिएको
 वन भन्ने मतलब भयो ।

गुम्बे फुस्सितगो -हरू ‘अत्थि सवितक्क सविचारे, अत्थि
 अवितक्क अविचारे सुखे दुक्खे जीवे’ आदिहरू भैं प्रथम
 अर्थमा सप्तमी विभक्ति हो । ‘क्वचे वा’ *मोग्गल्लानसुत्त* (२-११०)
 द्वारा **सि-** लाई **ए** गर्नु हो । यहाँ *अर्थकथा* वर्णन अनुरूप **सिसिरिको**
 भन्ने पाठसेस दिएको छु । त्यसरी नराखीकन मूल पाठमा भए अनुसार
 अर्थ दिएपनि घना जंगल भवाम्म परेर शोभायमान भए जस्तै
 बुद्धोपदेश पनि भवाम्म परेर शोभायमान छ भन्ने अर्थ अभिप्राय
 हुन सक्छ । ‘**गिम्हानं**’ = गृष्म ऋतुहरू मध्यमा; **पठमस्मिं गिम्हे** =
 गृष्म ऋतुको आदि भएको; **मासे** = चैत्र महिनामा; **वनप्पगुम्बे** =
 घना जंगल; **फुस्सितगो यथा** = राम्ररी फक्रेका फूल तथा पालुवा
 हाँगाहरूले युक्त भएजस्तै; **तथूपमं** = शब्द-अर्थले भवाम्म परेको उक्त
 वन जंगल नै उपमा भएको’ आदि भनेर अर्थ दिनु पर्दछ ।

गृष्म ऋतुको सबभन्दा पहिलो महिना चैत्र महिना नै हो ।
 चन्द्रमास अनुसार चैत्र महिनालाई भनेको हुनाले फागुन कृष्णपक्ष
 परेवादेखि चैत्र पूर्णिमासम्मको दिनलाई भनिएको हो । छ वटै ऋतु
 छुट्याइयो भने वसन्त ऋतु भएकोले वसन्त ऋतु दुई महिना रहेकोमा
 पहिलो महिना भएको हुनाले ‘**सो पठमगिम्होति च बालवसन्तोति च
 वुच्चति**’ भनेर *अर्थकथा* मा भनिएको छ ।

घना जंगलको उपमा

तथागत बुद्धको देशना क्लेश विशुद्ध भएको निर्वाणको लागि हो । उक्त निर्वाणमा पुग्ने कारण मार्ग त **एकायनो मगगो** अनुरूप एउटै मात्र मार्ग हो । उक्त मार्गमा जाने विषयमा वेनेय्यहरूको अध्याशय अनुसार विभिन्न विधि सृजना गरी स्कन्ध, आयतन, धातु, सत्य, स्मृतिप्रस्थान, सम्यकप्रधान आदि अनेक अर्थ द्वारा बताई राख्नुभएको अतीव भक्तिभक्काउ रहेको छ । एकमात्र देशनामा नै (उपमा) स्कन्ध देशना गर्नु भएको अवस्थामा अनेक अर्थ विभिन्न नयद्वारा फरक गरी बताइराख्नुभएको नपुग अपूरो भन्न नपर्ने गरी परिपूर्ण भइ चिटिक्क परेको छ । यसैलाई नै **सात्थ** (=अर्थ पूर्ण भएको) भनेर प्रशंसा गरिनुपर्ने हो । उक्त अनेक अर्थ बताउनुभएकोमा वेनेय्यहरूले बुझ्न सजिलो भएकोले आकर्षक हुने तरिकाले शब्द, वाक्य प्रयोग फरक फरक पारी प्रयोग गरी बताइराख्नु भएको पनि पूर्ण भइ भक्तिभक्काउ छ । यसैलाई नै **सव्यञ्जन** (=शब्दले परिपूर्ण भएको) भनेर भन्नुपर्ने हो । यतिसम्म अर्थ र शब्दले भक्तिभक्काउ भएको देशनालाई गृष्मऋतुको आदि चैत्र मासमा कोपिला पात पलाई फुलेका फूलहरूद्वारा भक्तिभक्काउ भएको घना जंगलसँग तुलना गरिराखिएको द्वारा विद्वानहरूको हृदयलाई प्रफुल्लित गर्न सक्दछ । तसर्थ **पिटक** मा अन्वेषण गरिसकेकाहरूले यो गाथा पाठ गर्दा प्रत्येक पटक प्रसन्नता अनुभव गर्दै जति गरे पनि नपुग अनुभव गरिरहन्छन् ।

उपमा दिनुपर्नाको कारण

तथागतले कुनै कुनै सूत्र देशनाहरूलाई उपमा, उपचारहरू द्वारा सजाई देशनाको आकर्षक शोभायमान भाव उत्पत्ति हुने गरी बताउनुहुने बानि रहेको छ । **धम्मपद पुष्पवग्ग** मा उल्लिखित **पुष्प**

वर्णन देशना आदिहरू, फेणपिण्डोपम, आसीविसोपम आदि सूत्रहरू यस्तै खालका देशनाहरू हुन् ।

त्यसरी देशनालाई आकर्षक पारी सजाई देशना गर्नुपरेको उपदेशलाई स्रोताहरूको प्रीति उत्पन्न हुनेगरी आकर्षक बनाउनलाई नै हो । देशनामा अति प्रीति भइरहँदा शरीर र मन दुवैमा अति शान्त शीतल हुने प्रश्रब्धि उत्पन्न हुने गर्दछ । उक्त शान्त शीतल हुनु, स्कन्धमा दरिलोसँग ध्यान गई शान्त स्थिर भएको समाधि उत्पन्न गर्नलाई कारण रहेको छ । समाधि उत्पन्न हुनेसँग रूप, नाम, स्कन्धहरूलाई यथाभूत रूपमा जानेको यथाभूत ज्ञान उत्पत्ति हुनु निक्कै सुनिश्चित रहेको छ । उक्त यथाभूत ज्ञान द्वारा मार्ग, फल, निर्वाणसम्म पुग्न पाइन्छ । तसर्थ देशनामा अति प्रसन्नता उत्पत्ति गराउनु अत्यावश्यक भएको हुनाले बुद्ध धर्मलाई गुण अनुसार प्रशंसा गरिएको यस वन वर्णन देशना बताई राख्नुभएको छ ।

निर्वाणको लागि मात्र

लोकमा मैत्री, करुणा कम हुनाले धेरै प्राणीहरूप्रति चेतना राख्न नजान्नेहरू आत्म स्वार्थलाई अतीव कामना गर्दछन् । यस्ता व्यक्तिहरूले धर्मग्रन्थ लेख्दा होस्, धर्म उपदेश दिँदा होस्, ख्याति, यशकीर्ति र लाभ सत्कारको कामना गर्दछन् । तथागत बुद्धले दुःख शान्तहुनुको कारण असल धर्म विशिष्ट धर्म आधिकारिकरूपमा प्राप्त गरी राख्नुभएको छ । सत्त्वहरूलाई हेर्नुहुने अवस्थामा अन्त नहुने गरी भोगनुपर्ने संसार दुःखलाई देखेर अतिव करुणा उत्पन्न गरी पार तारीदिने इच्छा लागेको छन्द उत्पन्न गर्नुहुन्छ । सत्त्वहरूप्रति साँच्चै असल गर्ने सुख दिलाउने इच्छा हुने महाकरुणावान् हुनुभएका प्रज्ञावान् हुनुभएका तथागतले कहिले पो लाभ सत्कार यशकीर्ति आदिको कामना गर्नुहुन्छ र ! सत्त्वहरूको निमित्त सर्वोत्तम रहेको हित र अर्थ सिद्ध गरिदिने इच्छा मात्र उत्पन्न गर्नुहुन्छ ।

निर्वाणभन्दा बढी उत्तम अर्थ र हित भन्ने पनि छैन । तसर्थ तथागतले उपदेश गर्नुपर्ने निर्वाणधातु सर्वोत्तम अर्थ र हितको निम्ति मात्र भएको कुरा ‘परमं हिताय’ द्वारा पुनः गुणको रूपमा प्रशंसा गर्नु परेको छ ।

बुद्धको रत्न भाव

वन वर्णन काव्य एउटा भेटिंदा काव्य रस अनुभव गर्न जान्ने व्यक्तिका निम्ति सुन्दर सुन्दर शब्द रचना अनुप्रासहरू पनि प्रसन्न र आकर्षक पार्ने कारक बन्दछ । अर्थ रसलाई पनि रमाईलो मानी आशक्त भइरहन्छन् । काव्य नबुझेको निम्ति पत्रो भने उक्त काव्य कुनै हालतमा पनि मूल्यवान् हुँदैन । त्यस्तै नै देशनामा अर्थरस, शब्दरस अनुभव गर्न जान्ने व्यक्तिको निम्ति बुद्ध देशनामा असीम आकर्षकता, असीम प्रसन्नता हुन्छन् । लोकमा कुनै एउटा ग्रन्थ अध्ययन गर्नपाउने व्यक्तिहरूले ग्रन्थ जति राम्रो हुन्छ त्यति ग्रन्थकारक व्यक्तिलाई श्रद्धा राख्ने गौरव राख्ने सन्तोष मान्ने गर्ने जस्तै अर्थरस अनुभव गर्न पाएका व्यक्तिहरूले तथागत सम्यक्सम्बुद्धप्रति जति श्रद्धा प्रसन्नता व्यक्त गरे पनि नपुग भइरहन्छ । त्यसैले पौराणिक शास्त्रविद् धेरै धेरै महास्थविरहरूले बुद्धपद प्रार्थना गर्दा रहेछन् । अर्थ जानेर जानेको अनुरूप आचरण गर्नुद्वारा मार्ग फल सम्म सिद्ध गरेका व्यक्तिहरूको श्रद्धा प्रसन्नता र सन्तोषको कुरा त भन्नै परेन । तसर्थ बुद्धोपदेश तथागतप्रति आकर्षक मान्नु श्रद्धा प्रसन्न पार्ने कारण भएकोले उक्त धर्म अनुसार तथागतको रत्न भावलाई ‘इदम्पि बुद्धे रतनं पणीतं’ भनेर फेरी प्रशंसा गर्नु परेको हो ।

(१४) वरो वरञ्जु वरदो वराहरो;
अनुत्तरो धम्मवरं अदेसयि ।
इदम्पि बुद्धे रतनं पणीतं; एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ।

१४) **वरो** = उत्तम मनोवृत्तियुक्त भई देव मनुष्य धेरैले मन पराई कामना गर्न योग्य भएर पवित्र हुनुभएका;**वरञ्जू** = साँच्चै सर्वोत्तम निर्वाणलाई समेत जान्नुभएका;**वरदो** = उत्तम धर्म निर्वाण दिनुभएका;**वराहरो** = असल पुरानो आचरण क्रम उत्तम मार्ग ल्याउनुभएका;**अनुत्तरो** = जोडा नभएका सर्वोत्तम तथागतले;**धम्मवरं** = उत्तम धर्म;**अदेसयि** = देशना गर्नुभयो । **बुद्धे** = तथागत बुद्धमा रहेको; **इदिम्मि रतनं** = यस रत्नको भाव आकर्षक गुणांग पनि; **पणीतं** = प्रणीत हो; **एतेन सच्चेन** = यस सत्य वचनको कारणले गर्दा; **सुवत्थि होतु** = सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

भावार्थ

देव-मनुष्य धेरैले मन पराई कामना गर्न योग्य भई पवित्र पुद्गल हुनुभएका, सर्वोत्तम निर्वाण जानेर उत्तम धर्म दिनुभएका पुरानो आचरण क्रम उत्तम मार्ग ल्याइदिनुभएका सर्वोत्तम तथागतले नानाविध धर्म बताउनुभयो । तथागतमा रहेको रत्न भनेर जानिने कारण यो गुण समूह पनि प्रणीत हो । यस सत्य वचनको कारणले सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

Dhamma.Digital

बुद्धगुण

‘वनप्पगुम्बे’ आदिद्वारा परियत्ति धर्मले उहाँ तथागतको गुणलाई उल्लेख गरि देखाइसकेपछि, ‘वरो वरञ्जू’ आदि यो गाथा देशना अनुसार लोकुत्तर धर्मले तथागतका गुणलाई उद्धृत गरी फेरी सत्य वचन बोल्नुभयो ।

वर-उत्तम पुद्गल

वर-इच्छा = कामना वाची हो । मनोवृत्ति उच्च विशाल भएका उत्तम व्यक्तिहरूले आकर्षक मानी कामना गर्न योग्य हुनाले तथागतलाई वर भन्दछन् । अवश्यमेव हो; तथागतको प्रसन्न हुनयोग्य शोभायमान भएको रूप कायलाई र सर्वज्ञता ज्ञानलाई अनि अरू अरू ज्ञान पनि अरूसँग असमान रहेका विशिष्ट गुणलाई जान्ने बुझ्नेहरूले हामी पनि यस्तो हुन पाए कति जाति हुनेथियो भनी कामना गर्दा रहेछन् । (यस तथ्यलाई स्पष्ट पार्न) तथागत वर्षावास तीनमहिनासम्म अभिधर्म देशना गरिसक्नुभएपछि त्रयस्त्रिंशत् देवलोकबाट संकाश्य नगरमा तीनवटा भन्दाइबाट देव ब्रह्माहरूलाई पछाडि राखी (देव ब्रह्माहरूको अगुवाई गरी) ओर्लनुहुँदा उहाँको श्री शोभा देख्नेहरूमा बुद्धवर प्रार्थना नगर्नेहरू कोहि नरहेको कुरा आज्ञा गर्नुभएको धम्मपद अट्ठकथा (दु. १४७) - मा उल्लेख भएकोलाई पनि आधार लिनु पर्‍यो ।

अर्को तरिका

तथागतलाई आफ्ना गुरू मान्नको लागि र उत्तम धर्म लाभको लागि मन पराई कामना गर्न योग्य भनेर पनि उल्लेख गर्न सकिन्छ । यहाँ पनि उच्च मनोवृत्तियुक्त भई उत्तम व्यक्तिलाई मात्र अपरिहार्य भएको कुरा बुझ्नु पर्दछ । नीच मनोवृत्तियुक्त भएका हीन व्यक्तिहरू आफूहरू गुरू भईरहेकामा आफूभन्दा जान्नेहरूलाई गुरू मान्न मन पराउँदैनन् । शिष्य भए पनि आफ्नै गुरू मात्र ठूलो भनेर दरो गरी मानिरहन्छन् । आफ्नो सिद्धान्त मात्र राम्रो, सत्य भनी दरो गरी समातेर छोड्न चाहँदैन । उच्च मनोवृत्तियुक्त भएका उत्तम व्यक्तिहरूले त गुरू आशक्ति, व्यक्ति आशक्ति राख्दैनन् । असल धर्म मात्र खोजिरहन्छन् । यस क्षेत्रमा भावी आयुष्मान सारिपुत्र सञ्जयको दाहिने हात जस्ता शिष्यको रूपमा

उच्च तहमा पुगे पनि सञ्जय जस्तै सन्तोष भएर नबसी आफ्नो सिद्धान्तमा सार तत्वयुक्त भईनसकेको जान्नासाथ नै असल धर्म खोजि नै रहे । आयुष्मान अस्सजि स्थविरलाई देखेको अवस्थामा यो व्यक्ति अन्य सम्प्रदायका हुन् भनी भेदभाव नराखीकन, व्यक्तिको विशिष्ट हाउभाउ देखेर विशेष धर्मले सम्पन्न हुनुपर्दछ' भनी अनुमान गरिसकेपछि नजिक गई सोधेर परीक्षण गरे । यस प्रकार विशिष्ट धर्म लाभ गरी तथागतकहाँ आइपुगे । सञ्जयाचार्यलाई आफूहरूसँगै नै तथागतकहाँ जानको लागि आमन्त्रण गर्दा आफू ठूलो घैटो भएर बसिसकेपछि अब पानी उगाउने सानो घैटो (लोटा) बन्न सकिदैन भनी अस्वीकार गरे । यहाँ **पणीताधिमुत्तिक** (= मनोवृत्ति उत्तम र प्रणीत भएका), र **हीनाधिमुत्तिक** (= मनोवृत्ति हीन भएका) भनी दुईथरी भेद भईरहेको स्पष्ट छ ।

उत्तम गुणले गर्दा

लोकमा असल क्रियाकलाप आचरण भएकालाई असल मानिस उत्तम व्यक्ति भनी तथा खराब क्रियाकलाप आचरण भएकालाई हीन मानिस, नीच व्यक्ति भनी भन्नुपर्दछ । प्रज्ञा सम्पत्ति आदि गुणहरूले युक्त भएपनि आचरण नराम्रो भयो भने उत्तम भन्न मिल्दैन; त्यसो हुनाले क्लेशबाट बिल्कुल रहित भई परिशुद्ध भई साँच्चैको **दन्त** (=संस्कृत भएको व्यक्ति); **सन्त** (=शान्त दान्त व्यक्ति) हुनुभएका तथागत उत्तम व्यक्ति हुनुहुन्छ । त्योभन्दा अतुलनीय भएका बुद्धगुणहरूद्वारा विभूषित हुनुभएका हुनाले लोकमा सर्वोत्तम हुनुहुन्छ । शब्द भनेको उक्त शब्दद्वारा व्यक्त गरिएका चीज वस्तु अनुसार त्यसको अर्थलाई स्तर तल माथि पार्नु स्वभाविक नै हुँदा सामान्य रूपले उत्तम व्यक्तिहरूप्रति सामान्य उत्तम अर्थ लिनुपर्ने भए पनि बुद्धप्रति प्रयुक्त उत्पन्न हुने यो **'वर'** शब्दको त सबैभन्दा सर्वोत्तम भनी अर्थ लिनुपर्दछ । उपरोक्त अभिप्राय अनुसार **'वर'** उत्तम गुणले संयुक्त भईराखेको हुनाले **'वर'** नाम भएको हो । नाम

भनेको संयुक्त गुणअनुसार पनि लाभ हुने गर्दछ । नीलो रंगको वस्त्रलाई नीलो छ भनी भन्नुपरे जस्तै उत्तम गुणहरूले युक्त हुनुभएका बुद्धलाई उत्तम भनी भन्नुपर्दछ ।

वरञ्जू

विरागो सेट्ठो धम्मानं - अनुसार निर्वाणलाई सम्पूर्ण धर्मभन्दा पनि उत्तम भएकोले **‘वर’** भनिन्छ । चारमार्गद्वारा निर्वाणलाई जाने मात्र बुद्ध भएको सुनिश्चित हुनाले उक्त सर्वोत्तम निर्वाणलाई बोधिवृक्षको पादमूलमा रहेको पल्लकदेखि नै जानी देखी सक्नुभएका हुनाले **‘वरं निब्बानं = निर्वाणलाई; जानाति = जान्नुभएका हुनुहुन्छ’** भन्ने अर्थ अनुसार **वरञ्जू** नाम भयो । निर्वाणलाई जान्नुभयो भनिएकोमा अरू अरू धर्महरू जान्नुहुन्न र भनी प्रश्न गर्ने ठाउँ छैन । ‘निर्वाणलाई जान्दछन् भनेपछि उक्त निर्वाणलाई देख्ने मार्ग, फललाई र उक्त मार्ग, फल प्राप्ति कारण विपश्यना, समाधि, शील आदि धर्महरू पनि जानीसके’ भन्ने अभिप्राय सिद्ध भइरहेको छ । मार्ग फल आदि धर्महरू पनि **वर = शुद्ध उत्तम धर्महरू** मात्र भएकोले **उक्कट्टनिदेस** (=सर्वश्रेष्ठलाई निर्देश गर्ने) नय अनुसार निर्वाणलाई मात्र व्यक्त गरिएको हुनाले अरू अरू मार्ग आदि धर्महरूलाई पनि समावेश गरिसकिएको छ । अन्यत्र प्रधान नय भनिएकोलाई नै कुनै कुनै अर्थकथामा **उक्कट्टनिदेस** भनिएको हो ।

प्रत्येकबुद्ध श्रावकहरूले पनि निर्वाणलाई जानेको हुँदा **वरञ्जू** अरू अरू व्यक्तिहरूसँग केही विशेषता छैन होइन र भनी दोहरो भन्ने ठाउँ रहेको छ । प्रतिवेध ज्ञानको क्षेत्रमा गुरुविना स्वयम् आफैले अनुभव गरी व्याप्त भई जान्नु देख्नु, देशना ज्ञानको क्षेत्रमा पनि तथागतले जस्तै जान्न नसकिने आदि कारणले गर्दा अरू अरू प्रत्येकबुद्ध श्रावकहरूलाई निर्वाण जानेका व्यक्तिहरूको रूपमा भन्न सकिए पनि तथागतलाई प्रशंसा गरिएको **वरञ्जू** भावमा त पुगदैनन्, भेटाउन सक्दैनन् ।

वरदो

वरं ददातीति वरदो । वरं = उत्तम धर्म; ददाति = दिन्छन्; इति = त्यसैले; वरदो = वरद भनिन्छ । सर्वोत्तम निर्वाण धर्म हस्तगत गरिराख्नुभएका तथागतले आफूसँग सम्पूर्ण दुःखलाई केही पनि बाँकी नरहने गरी सोहरेर जम्मा गरी पूर्ण रूपले शान्त भइसकेको जानीसकेको हुनाले उक्त सम्पूर्ण निर्वाण धर्म सत्वहरूलाई प्राप्त गराउने इच्छा गर्ने नै भयो । तसर्थ वरदो-उत्तम वस्तु दिईरहेका छन् भन्नुमा निर्वाण प्राप्ति कारण उत्तम धर्म, असल धर्म दिएको हुनाले वर-को स्वरूप मार्ग, फलसम्मको उत्तम धर्मलाई बुझी लिनुपर्दछ । उक्त असल धर्म दिइयो भने निर्वाण पनि दिइएको हुन्छ । ती धर्महरू आफूहरूले आचरण गरी प्राप्तभएको भएपनि तथागतले विधि सिकाई बाटो देखाई निर्देशन दिनुभएको अनुरूप आचरण गर्नुपरेको हुनाले तथागतले दिनुभयो भनेर नै भन्नुपर्दछ ।

लोकमा खराब व्यक्तिले खराब आचरणको अभ्यास गरेर बुझेर अरूलाई पनि खराब विषयमा निर्देशन दिईरहन्छ । असल व्यक्ति असल आचरणको अभ्यास गरिरहेका व्यक्तिद्वारा मात्र असल विषयमा निर्देशन दिने काम हुन्छ । सर्वोत्तम पनि भएका सर्वोत्तम धर्म पनि जानेका तथागतले वेनेय्यहरूलाई सर्वोत्तम धर्म र सर्वोत्तम धर्म प्राप्त गर्न सकिने कारण भएको असल विधि असल यथार्थ मार्ग दिनुहुने सुनिश्चित हुन्छ । तसर्थ वरो वरञ्ज्वरदो शब्दहरू अति सिलसिला मिलेको सहि भएको हुनाले औचित्यता गुणले परिपूर्ण भएका गुणपदहरू हुन् ।

महत्त्वपूर्ण गुण

वरदो- भन्ने गुणपद भगवान् बुद्धको अतिव महत्त्वपूर्ण भएको एउटा गुण नै हो; यस गुणको अनुरूप देव मनुष्यहरूको सन्तुष्टी श्रद्धा

प्रसन्नता आदर गौरव विशेष रूपले ग्रहण गर्न पाएको हुनाले उक्त गुणले गर्दा नै बुद्धकालीन अवस्थामा देवमनुष्यहरूद्वारा प्रशंसाका स्वरहरूरुकेनन् । आजसम्म पनि उक्त प्रशंसाका स्वरहरूरोकिएका छैनन्; त्यसरी विशेष रूपले प्रशंसा गरिएका घटनाहरूमध्यमा एउटा प्रशंसा शब्द (पञ्चङ्गुत्तर २०६ नं) उद्धृत गरी देखाउँछु ।

कारणपाली भन्ने एकजना ब्राह्मणले वैशाली देशमा लिच्छवी राजाहरूका काम धाम गरिरहँदा टाढाबाट आएका पिंगियानी भन्ने ब्राह्मणलाई देख्दा 'तपाईं कहाँबाट आउनुभएको हो' भनी सोधे । श्रमण गौतमकहाँबाट आएको कुरा बताएपछि 'श्रमण गौतमको प्रज्ञा शक्तिलाई तपाईं के ठान्नुहुन्छ नि, प्रज्ञावान भनेका त सबै एकैप्रकारका हुन्छन् होला नि, होइन र' भनी भने । त्यसबेला पिंगियानिले 'मैले कस्ता मानिस हुन्, कति क्षमता वाला हुन् भनी श्रमण गौतमको प्रज्ञा शक्ति जान्नलाई श्रमण गौतमको प्रज्ञा शक्ति जानेका श्रमण गौतम जस्ता व्यक्ति नै हुनु पर्दछ' भनी भने ।

'तपाईंले त श्रमण गौतमलाई श्रेष्ठ पवित्र प्रणीत भएको प्रशंसाद्वारा प्रशंसा गरिरहनु भएको छ । कस्ता विशिष्ट फल देखेर श्रमण गौतमप्रति यति धेरै श्रद्धा प्रसन्नता अनुभव गरी बसेका हो नि त' भनी फेरी सोधे पछि पिंगियानीले तथागतका गुणहरू उल्लेख गरी सुनाए ।

'भो ब्राह्मण,... जस्तै कि सर्वोत्तम रसले हृष्ट पुष्ट भएका व्यक्तिले अर्को निक्ति र तुच्छ भएको रसहरू लोभ गरी मन पराई बस्ने छैनन्; त्यस्तै नै श्रमण गौतमले जस्तोसुकै गरी बताएको होस्, त्यो सुन्न पायो भने उक्त धर्म बाहेक अन्य श्रमण ब्राह्मणहरूका धारणा सिद्धान्तलाई लोभिई मन पराउने छैनन् ।

भो ब्राह्मण, ... जस्तै कि भोकले दुर्बल भएका व्यक्तिले मह लेपिएको लड्डु पायो भने जताबाट चाटोस् त्यतैबाट मिठो गुलियो रस मात्र प्राप्त गरिरहन्छन्; त्यस्तै नै श्रमण गौतमको धर्मलाई जसरी सुनेपनि उक्त धर्ममा आकर्षकता प्राप्त भइरहन्छ नै; चित्त निर्मल हुने प्राप्त भई रहन्छ नै ।

भो ब्राह्मण, ...जस्तै कि पीत चन्दन नै किन नहोस्, रक्त चन्दन नै किन नहोस् चन्दन एकटुक्रा पाएका व्यक्तिले त्यसलाई टुप्पो, फेद र बीच तीन मध्यमा जहाँबाट सुँघे पनि बास आएको गन्ध प्राप्त गरि नै रहन्छ; त्यस्तै नै श्रमण गौतमको धर्म जसरी सुनेपनि उक्त धर्ममा प्रसन्न हुने प्रीति प्राप्त भइ नै रहन्छ ।

भो ब्राह्मण, ...तीव्र रोग लागेर दुःख भोगीरहेको व्यक्तिलाई दक्ष वैद्यराजले तुरून्त तत्क्षणमा नै रोग निको पारी शमन गरिदिए जस्तै नै श्रमण गौतमले जताबाट बताए पनि धर्म सुन्न पाए भने उक्त धर्मका कारणले शोक सन्ताप, विलाप प्रलाप, शारीरिक दुःख, मानसिक दुःखहरू हराएर शान्त हुन जान्छ नै ।

भो ब्राह्मण, ...सफा सीतल स्वादिलो पानी पाइने रमाइलो रमणीय घाट भएको पोखरीमा घामको प्रकाशले पोलेर दण्ड भोगेर क्लिष्ट क्लान्त भएका पानीको प्यास लागेका व्यक्ति आएर त्यस पोखरीमा ओर्लेर नुहायो, पानी खायो भने दुःख कष्ट शास्ति सबै नै सित्तल शान्त हुन जानु जस्तो हो त्यस्तै नै श्रमण गौतमले जुन सुकै प्रकारले उपदेश गरेको होस्, सुन्न पाएका व्यक्तिले उक्त धर्मका कारणले दुःख कष्ट शास्ति सबै नै शान्त पारेर बस्दछन् नै ।'

पिगियानीबाट तथागत बुद्धका गुणहरू सुन्नपाएको अवस्थामा कारणपाली आसनबाट उठेर देब्रे काँधमा खास्टो लर्काई दाहिने घुँडाले भुईँमा टेकी तथागत भएतिर हात जोडेर 'नमो तस्स' प्रणामद्वारा तीनपल्टसम्म उदान व्यक्त गरी अभिवादन गरे । (नमो तस्स अभिप्राय अन्यत्र पल्टाई हेर्नु ।)

वराहर

‘वरं आहरतीति वराहरो’-वरं = आठवटा मार्गाङ्ग पुरानो उत्तम मार्गलाई; आहरति = ल्याउँदछ; इति = तसर्थ; वराहरो = वराहर भनिन्छ । ‘कतमो च भिक्खवे पुराणमग्गो, पुराणअञ्जसो पुब्बकेहि सम्मासम्बुद्धेहि अनुयातो; अयमेव अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो =

भिक्षुहरू हो, पहिले पहिलेका एकपछि अर्को आएका बुद्धहरूले क्रमशः अनुगमन गर्नुभएको सिधा बाटो, पुरानो महामार्ग कुन हो ? आठ अंग भएको यही आर्य मार्ग नै रहेछ' भन्ने *निदानवग्ग संयुत नगर सुत्त* (३२९) अनुसार एक बुद्धपछि अर्को बुद्धहरूले अनुगमन गर्नुभएको एक मात्र मार्ग भएको पुरानो महामार्ग, आर्य मार्गलाई नै **वराहर** -मा **वर** = असल उत्तम मार्ग भनी भनिएको छ ।

दीपंकर तथागतको पालादेखि शुरू गरी पारमी परिपूर्ण गर्नुभई उक्त मार्गलाई हस्तगत गरी ल्याउनुभयो । तथागतले निर्देशन गर्नुभएको अनुसार उक्त मार्ग पार हुने गरी गमन गरी सम्पूर्ण दुःख निरोध र शान्त पारी बसेका देव मनुष्य ब्रह्माहरू अनगिन्ति नै छन् । आज उक्त महामार्ग प्रकटरूपमा रहेको छ । उक्त मार्गमा पुग्नुको कारण असल विधि असल मार्गहरू तथागतको निर्देशन अनुरूप नै स्वरूप नबिग्रनेगरी सुरक्षित रहेको छ; उक्त मार्गमा जानेहरूले साँच्चैको सुख अनुभव गर्नपाउने हुँदा अनुगमन नगर्नेहरूले संसार दुःखसँग निश्चित रूपले कुशित लड्दै गईरहनुपर्ने हुन्छ ।

गणक मोगल्लान

यस विषयमा *उपरिपण्णास गणक मोगल्लान सुत्त* (५२) पनि याद गर्न योग्य भएकोले सारांश उद्धरण उद्धृत गरी देखाउनेछु । गणकमोगल्लान ब्राह्मणले तथागतसँग निवेदन गरेको कस्तो हो भने- 'भो गौतम... हजुरका अववाद उपदेश सुन्नपाएका शिष्य श्रावकहरू सबैले नै निर्वाण प्राप्त गर्दछन् र ? कसैकसैलाई प्राप्त नभएको पनि छ कि ? 'सबैले गर्दैनन्, कसैले प्राप्त गर्दछन्, कसैले प्राप्त गर्दैनन्' भनी आज्ञा भएपछि 'भो गौतम,..निर्वाण पनि प्रकटरूपमा नै रहेको छ, निर्वाणगामी मार्ग पनि प्रकटरूपमा नै रहेको छ; विधि सिकाईदिएर बाटो देखाउनजान्ने हजुर

गौतम पनि रहेकै छन्; त्यसो हुँदा पनि के कारणले हो कसैले प्राप्त गरेका र कसैले प्राप्त नगरेका ? भनी फेरी निवेदन गरे ।

‘ब्राह्मण,...यस विषयमा तिमीसँग नै सोध्नेछु । तिमीलाई जस्तो लाग्छ त्यस्तो जवाफ देऊ; राजगृह नगर जाने बाटो तिमीलाई थाहा छ कि’ भनी सोध्नुभएपछि ‘जानेको छु’ भनी जवाफ दिए । ‘एकजना मानिसले तिमीसँग राजगृह जाने बाटो देखाईदिन अनुरोध गर्दा तिमीले फलानो ठाउँबाट फलानो ठाउँ जाऊ, फलाना ठाउँमा पुग्नेछौ भनी बाटो बताएपछि उक्त व्यक्ति तिमीले निर्देशन दिएको अनुसार नगई गलति बाटोमा गई फेरी फर्केर आउन सक्छ । अर्को व्यक्ति भने तिमीले निर्देशन दिएको अनुसार नै गई राजगृह नगरमा पुग्नसक्छ । ब्राह्मण,...राजगृह पनि प्रकट रूपमा रहेको छ; राजगृह जाने बाटो पनि प्रकट रूपमा रहेकै छ । बाटो देखाउनजान्ने तिमी पनि रहेकै छौ । त्यस्तो भएता पनि एकजना भने राजगृहमा पुग्यो, अर्को भने राजगृहमा नपुगेको किन नि’ भनी सोध्नुभयो । ‘भो गौतम, ...म के गर्न सक्छु र; म त बाटो देखाउने मात्र हूँ’ भनेर बिन्ती गरेपछि ‘ब्राह्मण,...त्यस्तै हो, निर्वाण पनि रहेकै छ; निर्वाणगामी मार्ग पनि रहेकै छ; विधि सिकाई बाटो देखाउने म तथागत पनि रहेकै छु; तर पनि कसैले निर्वाण प्राप्त गरेका छन्; कसैले प्राप्त गरेका छैनन्; यस विषयमा म तथागत के गर्न सक्छु र; म तथागत त विधि सिकाई बाटो देखाउने मात्र हूँ’ भनी आज्ञा हुनुभयो । तथागतप्रति मान मर्यादा सत्कार सन्मान भएको व्यक्ति भयो भने तथागतको मार्ग निर्देशन सुनेर मात्रले, जानेर मात्रले सन्तोष भई नबसीकन त्यहाँ नपुगेसम्म सिद्ध हुने अवस्थासम्म अगाडि बढीरहेको हुन मात्र सुहाउँछ ।

औचित्यता गुण

उत्तम धर्म धारण गरी हिंड्न सकेमा मात्र सर्वोत्तम निर्वाण ज्ञान पाइन्छ; निर्वाणगामी असल मार्ग दिनसक्ने बन्न पाइन्छ ।

त्यसरी सर्वोत्तम धर्म दिनसक्नाले वर = उत्तम व्यक्ति बन्न पाइन्छ। सर्वोत्तम धर्म पनि जान्दछन्, सर्वश्रेष्ठ धर्म पनि दिने भएकोले वर भयो भने उक्त वरत्व सामान्य वर मात्र होइन; कसैले उछिन्न नसकिने वर नै भयो भनी अनुत्तर-वर-लाई गरुत्व गौरव हुनेगरी फेरी दोहरो वर्णन गरी देखाएको जस्तो भएको छ। सबै पूर्णरूपले सर्वश्रेष्ठ भए भने उक्त उत्तम तथागतले बताउनुभएको धर्म साँच्चै नै सत्य भएको सर्वश्रेष्ठ भएको हुनै पर्ने भयो भनी 'धम्मवरं अदेसयि'लाई फेरि जोड दिएको हो। यी गुणहरू अनुरूप नै तथागत बुद्ध धेरैका आकर्षक रत्न हुनुभयो। यो सिंगै गाथाको तालमेल अतिव अनुकूल र उपयुक्त भएकोले यो देशना औचित्य गुणले सम्पन्न रहेको छ।

१५) खीणं पुराणं नवनत्थि सम्भवं;

विरत्तचित्ता' यतिके भवस्मिं ।

ते खीणबीजा अविरूह्णि छन्दा;

निब्बन्ति धीरा यथायं पदीपो ।

इदम्पि संघे रतनं पणीतं; एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ।

१५) (येसं खीणासवानं = जो उत्तम अरहन्त आर्यहरूका); पुराणं = पुरानो कर्म समूह; कुशल अकुशल; खीणं = शक्ति हीन भई क्षीण भईसक्यो। नवं = नयाँ कर्म पनि; नत्थि सम्भवं = प्रकट रूपमा उत्पन्न हुनु बिल्कुल रहेन। आयतिके भवस्मिं = पछि उत्पन्न हुनेवाला नयाँ जन्ममा; विरत्तचित्ता = मदमस्त भई प्यारो अनुभव गर्नु आशक्ति रहित भएको चित्त उपलब्ध भईसके; ते खीणासवा = उहाँ अरहन्त उत्तम आर्यहरू; खीणबीजा = प्रतिसन्धि बीज खतम भइसकेका व्यक्तिहरू; अविरूह्णि छन्दा = जन्म जोडेर स्थीर र वृद्धि गर्नमा टाँसिएका छन्द खतम भइसके; अयं पदीपो = यो तेल बत्ति; निब्बाति यथा = निभेर शान्त हुन जाने जस्तै; धीरा = असली प्रज्ञावान् धीरजनहरू; ते खीणासवा = उहाँ अरहन्त उत्तम आर्यहरू;

निब्बन्ति = संसार चक्र घुम्ने सम्बन्ध फुस्केर सम्पूर्ण जाति निरवशेषरूपले निरोध र शान्त भईसके; **संघे** = अरहन्त संघमा; **इदम्पि रतनं** = यस रत्नको भाव आकर्षक गुण पनि; **पणीतं** = प्रणीत हो; **एतेन सच्चेन** = यस सत्यवचनको कारणले; **सुवत्थि होतु** = सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

भावार्थ

अरहन्त उत्तम आर्यहरूसँग पहिलेका पुराना अतीत कर्म पनि सिद्धिसके; नयाँ कर्म उत्पन्न हुने पनि रहेन; पछि उत्पन्न हुने नयाँ जन्मप्रतिको आशक्त भएको चित्त पनि रहेन । उहाँ अरहन्त उत्तम आर्यहरू प्रतिसन्धि बीज पनि सिद्धिसकेका भईसके; नयाँ जन्मसँगै जोडिएर उत्पन्न हुनु वृद्धि हुनुमा आशक्त भएको छन्द पनि खतम भएका भईसके । उहाँ अरहन्त प्रज्ञावान धीरहरू यो तेल बत्ति शान्त भएर जाने जस्तै वर्तजाति सबै निरवशेष रूपले निरोध र शान्त भएका भईसके । अरहन्त संघमा यस रत्नको भाव आकर्षक गुणांग पनि प्रणीत रहेछ । यस सत्यवचनको कारणले सत्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

अरहन्त गुणांग

अरहन्त आर्यहरूको अनुपादिसेस निर्वाण प्रवेश अतिव विशिष्ट र उत्तम भएको एक प्रकारको गुण विशेष, एक थरीको फलानिशंस नै हो । कारण- जाति रहित नहुन्जैसम्म साँच्चै नै उत्पन्न हुनेवाला सम्पूर्ण वर्त दुःख, निरोध र शान्त हुनु कारणले नै हो । तसर्थ उक्त गुणद्वारा अरहन्त आर्यलाई प्रशंसा गरी सत्यवचन बोल्न चाहेकोले **‘खीणं पुराणं’** आदि भनी दोहरो बताउनुभयो ।

पुरानो कर्म पनि सिद्धिन्छ

कर्ममा फल, विपाक उत्पन्न गर्नसक्ने बीजधातु शक्ति रहेको छ । ती कर्महरू उत्पन्न भइसकेपछि निरोध हुनगएपनि बीजधातु शक्तिलाई त पुद्गलको सन्तानमा गाडेर छोडिजानु स्वाभाविक भईरहन्छ । तृष्णाले भिजेको धातु रहरहेमा ती शक्तिहरूको प्रभाव सामर्थ्य रहि नै रहने हुनाले पछिका प्रतिसन्धिलाई उत्पन्न गराउने भएर अभै नसिद्धिने रहेछ । टाँसिने धातु, भिजेको धातुयुक्त फलको बिउबाट बिरूवा उम्रनु जस्तै तृष्णानुशय बाकिरहेका व्यक्तिहरूको कर्म पनि तृष्णा टाँसिने धातुबाट अलग भईनसकेको हुनाले प्रतिसन्धि उत्पन्न गराउने रहेछ । आगोले छोएको, आगोमा पोलिएको बिउबाट भने भिजेको धातु सुक्नाले बिरूवा नउम्रने भएजस्तै अरहन्तहरूमा तृष्णा हटाइसकिएको कारणले तृष्णाले टाँसिने तत्व सुकिसकेको हुनाले प्रतिसन्धि उत्पन्न हुनदिने छैन । त्यसरी प्रतिसन्धि उत्पन्न गराउने बीजधातु शक्ति बाकी नरहेकोलाई उद्देश्य गरेर ‘**खीणं पुराणं**’ भनी बताउनु भयो । (**पुरा भवं पुराणंपुरा** = पहिले; **भवं** = उत्पन्न भएको हो; **पुराणं** = पहिले उत्पन्न भएको; ‘पुरातो णो च’ *मोगल्लान सूत्र* (४-२२) द्वारा भव अर्थमा ण प्रत्यय लगाउनु हो ।)

नयाँ कर्म उत्पन्न हुँदैन

अरहन्तहरूले बुद्ध पूजा गर्नु, दान दिनु आदि रूपले अभै कुशल कर्म गर्दछन् । तर उक्त कुशल कर्ममा उपरोक्त धातु शक्ति नभएकोले कर्म भावमा नपुगीकन नै **करणमत्तं क्रिया** = गर्नु मात्र, कुनै पनि परिणाम उत्पन्न नगर्ने क्रिया मात्र भन्नुपर्दछ । तृष्णा क्षय भइसकेका पुद्गलका कुशल कर्महरूले मूल जराबाट टुक्रिइसकेको रूखबाट फूल फल उत्पन्न नगरीकन झरेर जाने जस्तै प्रतिसन्धि

उत्पन्न नगरीकन 'नवं नत्थिसम्भवं' = नयाँ कर्महरू पनि प्रकट हुनु बिल्कुल रहेन' भनेर बताउनु भएको हो ।

नत्थि सम्भवं अर्थ

(सम्भव- लाई परित्राण टीकाले- कर्मवाचीको रूपमा व्यक्त गरिएको छ । 'तुल मतुलञ्च सम्भवं' आदिमा कर्म-वाची रहेको हुनाले हुन सुहाउने त हो । तर अट्कथाको भाव त होइन । 'अत्थि खीरा गावी, अत्थि खीरा ब्राह्मणी' आदि द्वारा 'अत्थि खीरा' भनेको बहुव्रीही समास व्याकरणमा देखिन्छ । अत्थि- लाई विभक्ति पटिरूपक अव्यय (=विभक्ति आकारको निपात) भनेर र विभत्यन्त पटिरूपक (=विभक्ति अन्त रहेको पद जस्ता अव्यय) भनी भनिएको छ । तसर्थ 'विज्जमानं खीरं अस्साति अत्थिखीरा' भनेर (विग्रह) गरिएको छ । अस्सा = उक्त ब्राह्मणी (गाई) सँग; विज्जमानं = रहेको छ; खीरं = दूध; अत्थि = रहेको छ; इति = तसर्थ; अत्थिखीरा = अत्थिखीर भनिन्छ ।

उक्त अत्थिखीरा जस्तो नै नक्कली विभक्ति निपात भएको नत्थि पद र सम्भव बहुव्रीही समास भईरहेको जनाउन खोजेकोले 'नत्थि-सम्भवन्ति अविज्जामान पातुभावं' भनेर अर्थकथामा उल्लेख गरिएको हो । नत्थि अविज्जमान (=नरहेको) अर्थवाची हो । सम्भव-पातुभाव (=प्रकट हुनु) अर्थवाची भयो । अविज्जमानो सम्भवो अस्साति नत्थि सम्भवं-अस्स = उक्त कर्मको; अविज्जमानो = विद्यमान नरहेको; सम्भवो = प्रकट रूपमा उत्पन्न भई आउनु; अत्थि = रहेको छ; इति = त्यसैले; नत्थिसम्भवं = नत्थिसम्भव भनिन्छ ।

नयाँ जन्ममा टाँसिदै न

सत्त्वहरू आआफ्ना जन्ममा अति नै टाँसिएर बस्ने गर्दछन् । जन्म (आयु) सिद्धिदै जानुलाई चिन्ता लिएर डराई बस्दछन्, जुनसुकै वस्तुले पनि साटेर रोक्न चाहन्छन् । बाध्य भएर यो जन्म त्याग गर्नु परे पनि तदनन्तर अर्को नयाँ जन्ममा उत्पन्न हुनुलाई, असल जन्म पाउनको लागि कामना गरिरहन्छन् । यो धेरै धेरै जन्मदेखि पछ्याउँदै आइरहेको तृष्णाको सामर्थ्य नै हो । उक्त तृष्णालाई हटाई सक्नुभएका अरहन्तहरू यो जन्म खतम हुनुदेखि पनि डराउँदैनन्; नयाँ जन्म लिनलाई पनि इच्छा रहेनन् । तसर्थ ‘आयतिके भवस्मिं विरत्तचित्ता’ = पछिको नयाँ जन्ममा टाँसिने चित्त रहेन’ भनी बताउनु भएको हो ।

यहाँ जन्म अन्त हुनुदेखि डराउँदैन; भावी जन्मको पनि इच्छा हुँदैन भनिएकोले मरण हुनु रूच्छ्र आकर्षक लाग्दछ; यस वर्तमान जन्ममा जिउनुमा प्रफुल्लित र सन्तुष्ट भइबसेको छ भनी ठान्नु हुँदैन । ज्यामिले ज्यालाको इच्छा गरी उक्त ज्याला प्राप्त हुने समय कुरी बस्ने जस्तै साँच्चै निरोध र शान्त हुने सुख लाभ प्राप्त हुने समयलाई प्रतीक्षा गरिरहन्छन् ।

प्रतिसन्धि बीज छैन

माटो छैन भने रूख बिरूवा उम्रन सक्दैन भन्ने अर्थ सिद्ध हुन्छ । कर्महरू अन्त भयो भने प्रतिसन्धि उत्पन्न हुनेछैन भन्ने अर्थ पनि सिद्ध हुने नै भयो । यो तथ्य चिन्तन मनन गरेमा मात्र बुझिने अर्थ भएकोले सिद्धा बुझेर श्रद्धा प्रसन्न अनुभव गर्नको निम्ति कर्म क्लेश अन्त हुने कारणले प्राप्त हुने गुणानिशंसको रूपमा **खीणबीजा** भनेर दोहरो प्रशंसा गर्नु परेको हो । कर्मलाई कारण गरी प्रतिसन्धि उत्पन्न हुने हुनाले कर्मलाई खेत र प्रतिसन्धिलाई बिउ भनी उपमा दिएर ‘कम्मं खेत्तं विज्जाणं बीजं’ भनी बताउनुभयो ।

प्रतिसन्धिलको उत्पत्ति भएपछि अनेक दुःख वृद्धि र अभिवृद्धि हुन नै थाल्ने हुँदा **बीज** भनियो । प्रतिसन्धिलको कारणले विभिन्न संसार दुःख, अनेक दोषहरू उत्पन्न भईआउनु कतिसम्म अनर्थ हुने रहेछ त, कतिसम्म गुणहीन र श्रीशोभाहीन भईरहने हो त भनी विचार गर्दा अनि प्रतिसन्धि अन्त हुनु भनेको कतिको भव्य गुणविशेष हुने कुरा बुझ्न सकिन्छ । तसर्थ अरहन्त आर्यहरूको यस **खीण बीज** भाव गुण प्यारो गर्न योग्य, आकर्षक भएको, कामना गर्न योग्य सन्मान गर्न योग्य भएको गुण नै रहेछ ।

जन्म विपुलता अनावश्यक

सत्त्वहरू आफूहरू उत्पन्न भइरहेको जन्मबाट अन्त होस् भन्दा रूचाउँदैनन् । बस्न नपाएर मरण हुन लाग्यो भने नयाँ जन्मको त इच्छा भईरहनु स्वाभाविक नै भयो । एउटा जन्म मात्र होइन जन्मैपिच्छे फलानो जन्म फलानो सम्पत्ति ऐश्वर्य प्राप्त गर्न पाउँ भनी अझ जन्म विपुलताको कामना गरिरहन्छन् । यो छन्द तृष्णाको हात नै हो । तृष्णा रहित हुनुभन्दा अगावै अरहन्तहरूसँग यस्तो छन्द रहेको भएपनि तृष्णा हटाईसकेको अहिलेको अवस्थामा त **‘खीणा जाति** = ममा प्रतिसन्धि अन्त भइसक्यो’ भनी निरीक्षण गर्दा प्रत्येकवार सन्तोष र तृप्त भई रहने हुनाले अविच्छिन्न रूपले जन्म अभिवृद्धिको इच्छा कहाँबाट होला र ! तसर्थ **‘अविरूलिह छन्दा’** भनेर दोहरो प्रशंसा गर्नु परेको हो । नयाँ जन्मको कामना गर्नु छन्दतृष्णा दुःख उत्पत्तिको कारण खराब अमंगल मात्र रहेको छ ।

उक्त तृष्णा छन्दलाई जिउँदै हटाएर घात गर्नसक्ने अरहन्त मार्ग भन्ने **अविरूलिह छन्द** भाव साँच्चैको श्रीशोभा र मंगल नै भएकोले अतीव कामना र प्रार्थना गर्न योग्य एउटा गुणविशेष नै रहेछ ।

तेलबत्ति शान्त हुनु भैँ

च्युतिपछि प्रतिसन्धि जोडिएर नै उत्पन्न हुने हुनाले जन्म नछुटेका पृथग्जन शैक्षहरूमा पछि देव ब्रह्मा सेतो कालो आदि प्रज्ञप्तिहरू फेरी उत्पन्न हुनेछ । अरहन्तहरूसँग च्युति विज्ञान निरोध भईसक्नासाथ एकसाथ सम्बन्ध खतम भईसक्ने भएकोले शान्त हुनजानेछ । तेलबत्ति शान्त भयो भने (निभेपछि) कहाँ गयो भनी भन्ने ठाउँ छैन; आगो भनी नाम बोलाउनु पनि रहँदैन; शान्त भयो भनी भन्नु मात्र हुने भैँ अरहन्तहरू पनि परिनिर्वाण च्युतिको अनन्तरमा पूर्णतः शान्त भईसक्ने हुनाले कुन ठाउँम पुगे; अभैँ उत्पन्न भयो; उत्पन्न भएन- आदि भनी भन्ने अवसर छैन; मनुष्य, देव, ब्रह्मा आदि भनेर प्रज्ञप्त गरिने वस्तुहरू बाकी नरहनाले प्रज्ञप्त गर्ने कारण पनि पार गरिआईसकेको हुन्छ ।

सत्यलाई नदेखेर मात्र

आयुष्मान सारिपुत्रले चक्षु-आदि छवटा द्वार, चक्षु-विज्ञान आदि छवटा विज्ञान, थरी-थरी छुट्याएर सम्बन्धित द्वार विज्ञानमा मेरो सम्पत्ति भनी, म भनी, आत्म भनी अनुभूति गर्दछौ र देख्दछौ र भनी आयुष्मान छन्नसँग सोध्नुभयो । त्यसरी अनुभूति नभएको नदेखेको कुरा निवेदन गरेपछि केलाई देखेर कसरी जानेर त्यसरी अनुभूति नभएको नदेखेको हो नि भनी फेरी सोध्नुभयो । त्यसबेला आयुष्मान छन्नले उक्त धर्ममा विनाश र निरोधलाई देखेर निरोध र अन्तको भावलाई जानेर त्यसरी अनुभूति नभएको नजानेको तथ्य निवेदन गरे (सं. २-२८३)

यस तथ्यद्वारा स्वभाव धर्महरूको अन्त हुने निरोधलाई देख्ने व्यक्ति सँग तृष्णा मान दृष्टि उपादान स्थिर रहनेवाला छैन भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ । स्वभाव धर्महरूलाई र सम्बन्धित स्वभाव धर्महरूलाई निरोध हुनु अन्त हुँदै जानुलाई अनि स्वभाव-धर्महरू

शान्त रहेको निरोध धातुलाई देखिसकेका व्यक्तिले वास्तविक सत्य धर्मलाई प्रकट रूपमा देखी जानी बसेको हुनाले आत्म भनी, उच्छेद भयो, स्थिर भई बस्यो भनी अरहन्तहरू च्युत भएपछि, अझै उत्पन्न हुन्छ कि, हुँदैन कि भनी चिन्तन गर्ने अवसर बचन बोलीले व्यवहार गर्ने अवसर रहेन । साँच्चै नै हो; मृगतृष्णा भनेर राम्ररी नजान्नेले मात्र मृगतृष्णालाई पानी सम्भरेर बस्दछ; चटकलाई साँच्चैको सत्य सम्झी बसेको मात्र छल गरिरहेको भनी नजानेको व्यक्ति मात्र भयो । जान्नेले त छल गरिरहेको मात्र भएकोले सत्य होइन भन्ने तथ्य बुझेको हुन्छ ।

उल्टो दृष्टि

सम्पूर्ण त्रिपिटक जानेका बुझेका व्यक्तिलाई केही पनि नजान्ने व्यक्तिले कुनै तरिकाले पनि बुझ्न सक्दैन । यदि कल्पनावादी भएर कल्पना गरे भने पनि उक्त व्यक्तिको ज्ञान शक्तिलाई भेट्ने गरी कल्पना गर्न त बिल्कुल सक्दैन । जे पायो त्यही मनमा कल्पना मात्र भइरहने हुनाले यथार्थ कुराको कल्पना त हुनै सक्दैन । समुदय अन्त हुनाले रूप, नाम स्कन्धबाट बिल्कुल मुक्त रहेको भाव गम्भीर = गहिरो; अप्पमेय्य = परिमाण गर्न नसकिने; दुप्परियोगाह = भित्र घुस्न गाह्रो भएको भनी भनिएको हुनाले निरोधलाई साक्षात् अनुभव छैन, अज्ञानी, अबूझहरूले उक्त स्थितिलाई ज्ञानले देख्नसक्नु त टाढाको कुरो हो, अनुमान मात्र गर्नु पनि सजिलो छैन । निरोधसम्म प्रत्यक्ष रूपले पुगीसकेका जानीसकेकाहरूले मात्र बुझ्न सक्लान् । तसर्थ अरहन्तहरूसँग भएका साँच्चै नै आकर्षक निरोध सामान्य पृथग्जनहरूको लागी भयंकर दुःख भएको हुनसक्छ । अरहन्तहरूको घृणाजनक रहेका वस्तु आरम्भणहरू भने उनीहरूका लागी सबभन्दा उपयोगी सुख आकर्षक मान्न योग्य विषय भएर पारस्परिक दृष्टी उल्टो र विरोधी भइरहन्छ ।

सदेवकस्स लोकस्स; एते वो सुखसम्मता ।
यत्थ चेते निरुज्झन्ति; तं तेसं दुक्खसम्मतं ।
सुखं दिट्ठमरियेहि; सक्कायस्स निरोधनं ।
पच्चनीकमिदं होति; सब्बलोकेन पस्सतं ।

सदेवकस्स लोकस्स = निर्वाणधातु देख्न नजान्ने देव सहित सम्पूर्ण लोकले; एते = यी रूप, शब्द आदि आरम्मण कामगुणहरूलाई; सुखसम्मता = सुख भनेर नै दृष्टि भुलेर सम्मत गरिरहन्छन् । यत्थ = जुन निर्वाणधातु उत्तम धर्ममा; एते = ती वस्तु आरम्मण कामगुणहरू; निरुज्झन्ति = बिल्कुल सोहरेर निरोध र शान्त हुने गर्दछ । तं च = साँच्चैको शान्त धातु उक्त निर्वाणलाई भने; तेसं = तृष्णा व्याप्त पृथग्जन भनिने ज्ञान दृष्टि नहुने ती देव मनुष्यहरूले; दुक्खसम्मतं = भयानक देखेर असल नठानी धेरै नै नीच सम्भेर निक्ति मानी दुःख भनी सम्मत गरिरहने हुन्छ ।

सक्कायस्स = उपादानको क्षेत्र आशक्ति कारण पाँच स्कन्ध समूहको; निरोधनं = बिल्कुल सोहरेर साँच्चै निरोध र शान्त हुने उत्तम निर्वाणलाई; सुखं = साँच्चैको सुख अवश्य रहेछ भनी; अरियेहि = निर्मल विशुद्ध आर्यहरूले; दिट्ठं = साक्षात् पुगी बुझी सकेका छन् । इदं = देव मनुष्य सामान्यहरूले देख्न अयोग्य भएको उत्तम निर्वाणधर्म यस शान्त धातुलाई; पस्सतं = मार्ग ज्ञान, फल ज्ञान दृष्टि भएकाहरू उत्तम आर्यहरूको निम्ति; सब्बलोकेन = क्लेश भनिने चप्राले छोपिएर बसेका सम्पूर्ण लोकसँग; पच्चनीकं = दुईटा दृष्टि जोड्न नमिली बिल्कुल विरोधी र उल्टो नै हुने; होति = सत्य असत्य देख्ने ढंग वा धारणा नमिल्ने भइरहन्छ ।
(सल्लायतनवग्ग संयुत ३४२)

(१६) यानीध भूतानि समागतानि;
भुम्मानि वा यानिव अन्तलिक्खे ।

तथागतं देवमनुस्सपूजितं; बुद्धं नमस्साम सुवत्थि होतु ।

(१६) इध = यहाँ; भुम्मानि = भूमिमा उत्पन्न भएका; यानि भूतानि वा = जो देवताहरू छन् र; अन्तलिक्खे = आकाशमा; यानि भूतानि वा = जो देवताहरू; समागतानि = समागम हुन आएका छन्; (ते/मयं = उनीहरू/हामीहरूले); देवमुनस्सपूजितं = देव मनुष्य धेरैबाट गौरव र पूजा गर्न योग्य; तथागतं = तथागत भनिने; बुद्धं = भगवान् बुद्धलाई; नमस्साम = वन्दना गर्दछौं; सुवत्थि होतु = सत्त्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

(१७) यानीध भूतानि समागतानि; भुम्मानि वा यानिव अन्तलिक्खे ।

तथागतं देवमनुस्सपूजितं; धम्मं नमस्साम सुवत्थि होतु ।

(१७) इध = यस ठाउँमा; भुम्मानि = भूमिमा उत्पन्न भएका; यानि भूतानि वा = जो देवताहरू छन् र; अन्तलिक्खे = आकाशमा; यानि भूतानि वा = जो देवताहरू; समागतानि = समागम हुन आएका छन्; (ते/मयं = उनीहरू/हामीहरूले); देवमुनस्सपूजितं = देव मनुष्य धेरैबाट गौरव र पूजा गर्न योग्य; तथागतं = तथागत भनिने; धम्मं = धर्मलाई; नमस्साम = वन्दना गर्दछौं; सुवत्थि होतु = सत्त्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

(१८) यानीध भूतानि समागतानि;
भुम्मानि वा यानिव अन्तलिक्खे ।
तथागतं देवमनुस्सपूजितं;
संघं नमस्साम सुवत्थि होतु ।

(१८) इध = यस ठाउँमा; भुम्मानि = भूमिमा उत्पन्न भएका; यानि भूतानि वा = जो देवताहरू छन् र; अन्तलिक्खे = आकाशमा; यानि भूतानि वा = जो देवताहरू; समागतानि = समागम हुन

आएका छन्; (ते/मयं = उनीहरू/हामीहरूले); देवमुनस्सपूजितं = देव मनुष्य धेरैबाट गौरव र पूजा गर्न योग्य; तथागतं = तथागत भनिने; संघं = संघलाई; नमस्साम = वन्दना गर्दछौं; सुवत्थि होतु = सत्त्वहरू सुखी स्वस्ति होउन् ।

भावार्थ

भूमिमा उत्पन्न देवताहरू, आकाशमा उत्पन्न देवताहरू यस ठाउँमा समागम हुन आएका छन् । ती धेरै देवताहरू हामीले देव मनुष्य धेरैबाट गौरव र पूजा गर्न लायक तथागत नामधारी बुद्धलाई नमस्कार गर्दछौं । सत्त्वप्राणीहरू सुखी स्वस्ति होउन् । (पछिल्ला दुइटो गाथामा धम्म,संघ मात्र फरक छ । विशेष केही छैन ।)

देवराजको वचन

‘यानीध भूतानि’ आदि तीनवटा गाथाहरू शक्र देवेन्द्रले उच्चारण गरेको गाथा भनिन्छ । तथागतले त्रिरत्नका गुण उद्धृत गरी सत्य वचन बोलेर शहर निवासी नागरिकहरू सुखी बनाउने उपाय गरिसक्नुभयो । म पनि नागरिकहरू सुखी बनाउनको लागि त्रिरत्नका गुणको आधार लिएर केही कुरा बोल्नु उचित हुन्छ, भन्ने मनमा कल्पना गरी यी तीनवटा गाथाहरूव्यक्त गरेका हुन् ।

तथागत

तथागत शब्द अरू क्षेत्रमा बुद्धलाई मात्र सदा व्यक्त गरिने शब्द हो । यहाँ धर्म तथा संघलाई पनि तथागत शब्दले प्रशंसा गरिएका छन् ।

तथा = पहिलेका तथागतहरू आउनुभएको विधि अनुरूप;
आगत = आगमन हुनुभएका बुद्ध । सम्पूर्ण लोकका हित र अर्थका

निमित्त प्रयत्न गर्नुभएका पहिले पहिलेका बुद्धहरूले दशपारमी, भेदअनुसार तीसवटा, पाँचवटा महान परित्याग, तीनवटा चर्या आदि बुद्धकारक सर्वोत्तम धर्मलाई परिपूर्ण रूपले आचरण गर्नुभई बुद्धत्वमा पुग्नभएको पद्धति अनुसार यिनी तथागत पनि ती धर्महरू पूरा गर्नुभई बुद्धत्वमा पुग्न सकेका हुनुहुन्छ ।

अर्को तरिका

अर्को तरिकाले **तथा+गत** = भनी पद छुट्याएर **तथा** = पहिलेका तथागतहरू आउनुभएको विधि अनुसार; **गत** = आउनुभएका बुद्ध । पहिलेका तथागतहरू जन्मनासाथ सातपाइला चाल्नु भएजस्तै अहिलेको तथागत पनि त्यहि विधिअनुसार आउनुभएको हो । त्यसपछि फेरी गमु**गमू** (धातु) भनेको जानु मात्र होइन जान्नु समेतलाई व्यक्त गर्ने भएकोले **तथा** = पहिलेका तथागतहरूले जान्नुभएको ढंगले **गत** = जान्नुभएका बुद्ध भनी बुझ्नु पर्दछ । पहिलेका तथागतहरूले चार आर्यसत्य जान्नुभयो; सर्वज्ञता ज्ञानद्वारा सम्पूर्ण जान्नुभयो; त्यही ज्ञान अनुरूप अहिलेको तथागतले पनि जान्नुभएका हो ।

गद-गत-भएको हो भनी अर्को तरिकाले विचार गरे भने **तथा** = पहिलेका तथागतहरूले सत्य वचन, सत्य धर्मलाई व्यक्त गर्नुभए जस्तै; **गत** = व्यक्त गर्नुभएका तथागत भनेर पनि अर्थ बुझ्नुपर्दछ ।

धर्मको तथागत नाम

तथा = त्यस्तो गति अनुसार; **गत** = पुग्न पर्ने धर्म । त्यस्तो गति भनेको शमथ विषयना एकबद्ध भई क्लेश पक्षलाई फारेर सफा गरेर पुग्नपर्ने जस्तो गति रहेछ । शमथ विषयना सामर्थ्य क्लेशहरूलाई घात गर्ने हटाउने गरी

पुनर्पुनर् धर्म भनेको मार्ग हुनाले यस अर्थअनुसार मार्ग धर्म लाभ हुने हुन्छ ।

निर्वाणको निम्ति त **तथा** = त्यस्तो प्रज्ञा ज्ञानद्वारा; **गत** = जान्नुपर्ने धर्म भनी अर्थ बताउनु पर्दछ । सम्पूर्ण दुःख नाशभई शान्तहुनसक्ने मार्ग ज्ञान जस्तोले जान्नुपर्ने धर्म हो भन्ने मतलब हो । **अर्थकथामा** धर्मको स्वरूप मार्ग र निर्वाण धर्म दुईथरी मात्र वर्णन गरिएका छन् । **खुट्ठकपाठकथा** का आचार्यले त 'धम्मं सरणं गच्छामि' वर्णनमा पनि एके आचार्यहरूले मार्ग फल निर्वाणलाई व्यक्त गरिएको तथ्य देखाई आफ्नो मती अनुसार धर्मको स्वरूप मार्ग र निर्वाण मात्र भएको तथ्य उल्लेख गरिएको छ ।

सरण गमनको वर्णन भएको अरूअरू **अर्थकथामा** **धम्मको** स्वरूप मुख्य र पर्याय अनुसार सबै धर्मलाई लिइएको छ । 'रागविराग मनेजम सोकं' आदि **छत्तमाणवक विमानवत्थु** पालीमा त्यसरी सबै धर्मको शरण लिनको लागि बताइराख्नुभएको तथ्य पनि प्रमाण दिइएको छ । तसर्थ यस विषयमा पनि सबै धर्म ग्रहण गर्न अनुकूल रहेको छ । सम्पूर्ण धर्म जति सबै नै पूजनीय रहेका छन् । त्यसो भएपछि **तथागत**-शब्दमा फल धर्मको निम्ति **तथा** = उक्त मार्ग धर्म आरम्भण गरेअनुसार निर्वाणमा पुगेको ढंग अनुसार; **गत** = पुगेको धर्म भनेर र परियत्तिको निम्ति भयो भने **तथा** = ती पहिलेका तथागतहरूले जान्नुभएको ढंग अनुसार; **गत** = अहिलेको तथागतले जान्नुभएको धर्म भनेर पनि चिन्तन गर्नु पर्छ ।

संघको तथागत नाम

तथा = त्यो देखाएको ढंगले; **गत** = पुगेका व्यक्ति; उक्त पुगेको ढंग भनेको आफ्नो अर्थ र हितको निम्ति आचरण पालन गरिरहेका व्यक्तिहरू सम्बन्धित मार्गद्वारा पुगेको हुनाले संघ-लाई **तथागत** भनिन्छ ।

प्रेरणा

सदा मानं करे जानं; रतनं रतनत्तये ।
किं अन्धो रतनं लद्धा; विजानेय्य अनग्घतं ।

रतनत्तये = एक युगमा एकचोटी दुर्लभ ढंगले विशेषरूपले उत्पन्न भएको उत्तम त्रिरत्न प्रति; रतनं = आकर्षित हुन योग्य सबै गुणांगद्वारा जाज्वल्यमान भई सधैं नयाँ भईरहेको रत्नको भावलाई; जानं = धर्मको ऐनालाई बारबार अगाडि राखेर चिन्तन मनन निरीक्षण गरी जानेर; मानं = स्मृतियुक्त प्रतिपत्तिद्वारा खोली दिनुपर्ने सत्कार सन्मानलाई; सदा करे = जुन अवस्थामा भए पनि जीवित चर्या जन्माई आचरण गर्नुपर्दछ । अन्धो = प्रतिसन्धि अवस्थादेखि अन्धो भएको व्यक्तिले; रतनं = अमूल्य रहेको आकर्षक असल रत्नलाई; लद्धा = अवसर मिली लाभ भयो भने; अनग्घतं = मूल्य निर्धारण गर्न नसकिने भएकोले अनर्ध भएको भावलाई; किं विजानेय्य = लेश मात्र पनि दृष्टी नहुनाले कसरी पो जान्न सक्ला र ?

स्मरणीय अभिप्राय सहित रतन सुत्त नयाँ निश्चय समाप्त भयो ।

Dhamma.Digital

मेत्त सुत्त नयाँ निश्रय

यस्सा'नुभावतो यक्खा, नेव दस्सेन्ति भीसनं ।
यम्हि चेवा'नुयुञ्जन्तो, रत्तिन्दिव'मतन्दितो ।
सुखं सुपत्ति सुतो च, पापं किञ्चि न पस्सति ।
एवमादिगुणूपेतं, परित्तं तं भणम हे ॥

करणीय'मत्थकुसलेन; यन्त सन्तं पदं अभिसमेच्च ।
सक्को उज्जू च सुहुजू च; सुवचो चस्स मुदु अनतिमानी ॥१॥

सन्तुस्सको च सुभरो च अप्पकिच्चो च सल्लहुकवुत्ति ।
सन्तिन्द्रियो च निपको च, अप्पगब्भो कुलेस्व'ननुगिद्धो ॥२॥

न च खुद्द'माचरे किञ्चि, येन विञ्जू परे उपवदेय्युं ।
सुखिनो व खेमिनो होन्तु, सब्बे सत्ता भवन्तु सुखितत्ता ॥३॥

ये केचि पाण भूतत्थि, तसा वा थावरा व अनवसेसा ।
दीघा वा ये व महन्ता, मज्झिमा रस्साका अणुकथूला ॥४॥

दिट्ठा वा ये व अदिट्ठा, ये व दूरे वसन्ति अविदूरे ।
भूता वा सम्भवेसी व, सब्बे सत्ता भवन्तु सुखितत्ता ॥५॥

न परो परं निकुब्बेथ, नातिमञ्जेथ कत्थचि न कञ्चि ।
ब्यारोसना पटिघसञ्जा, नञ्जमञ्जस्स दुक्ख'मिच्छेय्य ॥६॥

मता यथा नियं पुत्तमायुसा एकपुत्त'मनुरक्खे ।
एवम्पि सब्बभूतेसु, मानसं भावये अपरिमाणं ॥७॥

मेत्तञ्च सब्बलोकस्मिं, मानसं भावये अपरिमाणं ।
उद्धं अधो च तिरियञ्च, असम्बाधं अवेर'मसपत्तं ॥८॥

तिट्ठं चरं निसिन्नो व, सयानो वा यावतास्स वीगतमिद्धो ।
एतं सतिं अधिद्वेय्य, ब्रह्म'मेतं विहार'मिधमाहु ॥९॥

दिट्ठिच्च अनुपगम, सीलवा दस्सनेन सम्पन्नो ।
कामेसु विनेय्य गेधं, न हि जातु'ग्गम्भसेय्य पुनरेती'ति ॥१०॥

मेत्त-सुत्तको अर्थ

हे सत्पुरुषहरू, मैत्रीसूत्र परित्राणको आनुभावद्वारा धेरै देव यक्षहरूले भयंकर आलम्बन देखाउन सकेको छैनन् । त्यस मैत्रीसूत्र परित्राणमा रातोदिन निरन्तर अटुट रूपमा लागि उद्योग र अभ्यास गरिरहने व्यक्तिले सुखपूर्वक सयन गर्न पाउने छ । निदाउन सक्ने छ । निदाइरहँदा दुःस्वप्न देख्नुपर्ने छैन । इत्यादि गुणानिशंसले परिपूर्ण मैत्रीसूत्र परित्राण पाठ गरौं ।

शान्त शीतल निर्वाणलाई प्रतिबोध गरी जान्नु बुझ्न चाहने अर्थ र हितमा दक्षता भएको व्यक्तिले आचरणीय त्रिविध शिक्षा आचरणहरूको आचरण गर्नुपर्दछ । त्यो व्यक्ति समर्थ भएको हुनुपर्छ, सीधा सादा ऋजु भएको हुनुपर्छ, अति नै ऋजु भएको हुनुपर्छ, अनुशासन गर्न सजिलो, मृदु, कोमल स्वभाव भएको, निराभिमानी, सन्तोषी, भरणपोषण गर्न सजिलो, अल्पकृत्य, सरल वृत्ति भएको, शान्त दान्त इन्द्रिय सम्पन्न, परिपक्व बुद्धिमान, जंगली असभ्य स्वभाव नभएको र कुल गृहस्थी प्रति ममता र आशक्ति नभएको हुनुपर्छ ।

धेरै अन्य प्रज्ञावान्हरूले निन्दा र उपहास गरिने दुष्चरित्र हीनकर्म जतिसुकै सानो भएपनि गर्नु हुँदैन । सत्त्वहरू शारीरिक सुख

भएका होऊन्, भय उपद्रव दूर भई शान्त शीतल रमणीय होऊन्, मानसिक सुख भएकाहरू पनि होऊन् ।

सबै त्रसित हुने पृथग्जन शैक्ष्यहरू, त्रसित नहुने अरहन्त पुद्गलहरू, लामा शरीर भएका सत्त्वहरू, स्थूल, मध्यस्थ सानो शरीर भएका सत्त्वहरू, अणुमात्रमा सत्त्वहरू, मोटाएका सत्त्वहरू, दृष्ट वा अदृष्ट सत्त्वहरू, दूरस्थ वा समीपस्थ सत्त्वहरू, पछि उत्पन्न नहुने, उत्पन्न भइसकेका, उत्पन्न भइरहेका अरहन्तहरू, भविष्यमा नयाँ जन्म लिनुपर्ने शैक्ष पृथग्जनहरू, संसारमा भएका यी सबै सत्त्वहरूको शरीर र मन दुवै सुखी होऊन् ।

एउटाले अर्कोलाई छलकपट नगर्नु, जुनसुकै क्षेत्रमा भए पनि कसैलाई अपमान र अवहेलना नगर्नु, शरीर र वचनद्वारा कष्ट पुर्‍याई सास्ति गर्नु र द्वेष चित्तले परस्पर एउटाले अर्कोलाई दुःख दिने इच्छा नगर्नु,

जन्म दातृ आमाले आफ्नो औरसपुत्र एकलौटो छारोको प्राणको बाजि राखेर समेत सदैव रक्षा गरिरहने जस्तै नै सम्पूर्ण सत्त्वहरू प्रति प्रमाण रहित भएको मैत्रीचित्तको भाविता र वृद्धि गर्नुपर्छ ।

माथि अरूपभूमि तलको कामभूमि र माभूको रूपभूमि सम्पूर्ण लोकमा प्रमाण रहित भएको मैत्रीचित्तलाई संकीर्णता नहुने गरी दोष नामक आन्तरिक शत्रु नहुने गरी, बाह्य शत्रु पनि नहुने गरी भाविता र वृद्धि गर्नुपर्छ ।

उभिरहँदा, गइरहँदा, बसिरहँदा वा पल्टिरहँदा जबसम्म जागा रहिरहन्छ, तबसम्म मैत्री ध्यान स्मृतिलाई दृढताका साथ धारण एवं अधिष्ठान गर्नुपर्छ । यो बुद्धशासनमा यस मैत्रीध्यान स्मृतिद्वारा बास गरिरहनुलाई ब्रह्मविहार (प्रणीत श्रेष्ठ विहार) भनी तथागतहरूले आज्ञा गरिराखिसक्नु भएका छन् ।

त्यस मैत्रीध्यान प्राप्त गरिसक्नु भएको योगले आत्मदृष्टि उपादान नरहने गरी लोकुत्तर शील सम्पन्न श्रोतापतिमार्गज्ञानयुक्त भई वस्तु आलम्बन कामगुणमा क्लेशद्वारा आशक्त हुनुलाई बिल्कुल हटाइ सकेर निःसन्देह फेरि एकबार प्रतिसन्धि रहन नपर्ने भएको छ ।

यस्सा'नुभावतो यक्खा; नेव दस्सेन्ति भीसनं ।
यम्हि चेवा'नुयुञ्जन्तो; रत्तिन्दिव' मतन्दितो ।
सुखं सुपति सुत्तो च; पापं किञ्चि न पस्सति ।
एवमादिगुणूपेतं; परित्तं तं भणाम हे ।

हे = हे सत्पुरुषहरू हो; यस्स परित्तस्स = जुन मैत्री सूत्र परित्राणको; अनुभावतो = प्रभाव सामर्थ्य आनुभावको कारणले; यक्खा = धेरै देवताहरूले; भीसनं = भयानक आरम्भणहरू; नेव दस्सेन्ति = देखाउन सक्दैनन्; यम्हि चेव = जुन मैत्री सूत्र परित्राणमा नै मात्र; रत्तिन्दिवं = रात दिन सधैं; अतन्दितो = अलसी नमानीकन; अनुयुञ्जन्तो = बारम्बार दरो गरी पाठ गरी वृद्धि गरी अभ्यास र उद्योग गरिरहने व्यक्ति;

सुखं = सुख पूर्वक; सुपति = सुत्त पाइने हुन्छ; सुत्तो = निदाईरहेमा; किञ्चि = कुनै पनि; पापं च = डर लाग्ने खराब सपना पनि; न पस्सति = देख्दैनन् । एवमादिगुणूपेतं = इत्यादि परिणाम गुणांग अनिशंसले सम्पन्न भएको; तं परित्तं = उक्त मैत्री सूत्र परित्राणलाई; मयं = हामी; भणाम = पाठ गरौं ।

भावार्थ

हे सत्पुरुषहरू हो, जुन मैत्री सूत्र परित्राणको अनुभावले गर्दा धेरै देवयक्षहरूले भयानक आरम्भण देखाउन सक्दैनन् । उक्त मैत्री सूत्र परित्राण रात दिन अटूट रूपले बारम्बार दरिलोसँग पाठ गरी वृद्धि गरी उद्योग र अभ्यास गरिरहने व्यक्ति सुख पूर्वक सुत्त पाउँदछ । निदाएमा पनि नराम्रा सपनाहरू पनि देख्दैन । इत्यादि परिणाम अनिशंसले परिपूर्ण भएको मैत्री सूत्र परित्राण हामी पाठ गरौं ।

प्रशंसा

‘यस्सानुभावतो’ आदि मैत्री सूत्र पढ्नु वृद्धि गर्नुमा बल लगाएर उद्योग गर्न इच्छा जगाउन परिणाम गुणांग आनिशंस देखाई आदर गरी प्रशंसा गरिएको गाथा नै हो । बुद्ध भाषित त होइन । पौराणिक आचार्यहरूको भनाई हो ।

निदान अर्थोत्पत्ति

मैत्री सूत्रको आनुभावले गर्दा धेरै देवयक्षहरूले भयानक आरम्भण देखाउन सक्दैनन् भन्ने फल त मैत्री सूत्र व्याख्या अर्थकथामा उल्लिखित रहेको कथावस्तु अनुसारको नै परिणाम निदर्शन हो । एक समय पाँचसय भिक्षुहरू तथागतकहाँबाट कर्मस्थान ग्रहण गरिसकेपछि हिमवन्तसँग जोडिएको एउटा घना जंगलमा पसेर अलग अलग रूखमुनि भावना धर्म उद्योग र अभ्यास गरिरहेका थिए । ती भिक्षुहरूको शीलानुभावले गर्दा ती रूखहरूमा बसिरहेका देवताहरू त्यहाँ बस्न संकोच मानी आफ्ना बाल बच्चाहरूको हात डोयाई जंगलमा यताउति घुमीरहेका थिए । आज फर्कलान् भोलि फर्कलान् भनी कुर्दा कुर्दा उहाँहरू नफर्कने भएको थाहापाएपछि त्यहाँ बस्ने आँट नलाग्ने गरी राती भयानक रूप वर्ण आवाजहरू निकाली देखाई तर्साएका थिए । उक्त कारणले गर्दा भिक्षुहरू थर्कमान भई नाना प्रकारका रोग लागेर समाधि प्राप्त नभएकोले आआफैले यस ठाउँमा बस्न अयोग्य छ भनी निर्णय गरेर तथागतकहाँ गई यो कारण निवेदन गरे । तथागतले पनि यी भिक्षुहरूलाई उक्त मूल ठाउँ बाहेक अनुकूल भएको अरू ठाउँ छैन भनी देख्नुभई त्यहि ठाउँमा नै फर्केर जान आज्ञा गर्नु भईसकेपछि यो मैत्री सूत्रलाई कर्मस्थानको निम्ति र त्राण र आरक्षाको निम्ति सिकाइ दिनुभयो ।

भिक्षुहरू फर्केर आई तथागतले निर्देशन दिनुभए अनुरूप मैत्री सूत्र पाठ गरी मैत्री भावना वृद्धि गरेको अवस्थामा धेरै देव

यक्षहरूले श्रद्धा प्रसन्न अनुभव गरी साना ठूला सेवा समेत गरी रक्षा गरी बसे । ती भिक्षुहरू मैत्री भावना वृद्धि गरी उक्त मैत्री सूत्रलाई पृष्ठभूमि गरी विपश्यना गरी उद्योग र अभ्यास गर्दा गर्दै वर्षावासभित्र नै अरहन्तत्वमा सबैजना पुगेर महापवारणाको दिनमा विशुद्धि पवारणा गर्न पाए । (विस्तृत सुत्तनिपात १९१, खुद्दकपाठ २१५, अर्थकथामा हेर्नुस् ।)

व्याकरण अनुसार स्पष्टीकरण

(यक्ख-शब्दले शक्र, देव यक्षहरूलाई ठाउँअनुसार व्यक्त गरिएको हुँदा यहाँ अर्थोत्पत्ति अनुसार देवताहरूलाई मात्र लिएका हौं । देवताहरूले देखाउन सक्दैनन् भनेकोले यक्षहरूले पनि देखाउन सक्दैनन् भन्ने अर्थ सिद्ध रहेको छ ।

भीसनं-मा *सद्वनीति* भनाई अनुसार **भिसि** धातु रूघादि (गणिक) भएर निगगहीत (सिरोबिन्दू) सहित भिंसनं हुनु उपयुक्त छ । संस्कृतमा त **भी** धातुले सिद्ध भएर भीसनं रहेको छ ।

यम्हि-मा **यं हि** पदच्छेद गरी **मदासरे**-मा मदा भनेको योगविभागद्वारा निगगहीत लाई 'म' गरी कर्मभाव इच्छित भयो वांछनीय छ । उद्योग गर्नु अर्थवाची 'अनुयुञ्ज युञ्ज आयोग' आदि क्षेत्रमा 'पमादं मनुयुञ्जन्ति; मा 'पमादमनुयुञ्जेथ' (*धम्मपद १७*) आदि द्वारा कर्म देखिए जस्तै 'इद्ध तुम्हे आनन्द सारत्थे घट्थ अनुयुञ्जथ' (*दी-२-महापरिनिब्बान सुत्त ११७*), युञ्जथ बुद्ध सासनं (*सगाथावगग ब्रह्मसंयुत्त १५९*), 'अधिचित्तं च आयोगो (*धम्मपद ४१-१-७*) आदि द्वारा आधार पनि देखिन्छ । तसर्थ आधार इच्छित भएकोले यम्हि-भनेर व्यक्त गरिएको नै भएकोले यं हि -भनी पदच्छेद गरी कर्म चिन्तन गर्नु गाथाभाषक आचार्यको मत अनुरूप नहुने भयो ।

रतिन्दिव-द्वन्द्वसमास पद हो; '**रत्तो च दिवा च रतिन्दिवं**' भनी र '**रत्ति च दिवा च रतिन्दिवं**' भनेर आधेय्यलाई जोड दिने काम गर्नु नगर्नु दुवै गर्न सकिन्छ । '**रतिन्दिवदारगव**

चतुरस्सा' *मोग्गल्लान सुत्त* (३-४७) द्वारा अ-प्रत्यय लगाई नुम् (अगाडिको पदको अन्तमा न-आगम) भएर सिद्ध हुने हुन्छ । समाहार द्वन्द्व भएकोले नपुंसक लिङ्गले उत्पन्न भएको हो । रातो दिन सधैं भनेर र रातभर दिनभर लगातार भनी अर्थ दिन सकिन्छ । समास पद भएकोले **रत्तिं च** = रातमा पनि; **दिवं च** = दिनमा पनि भनेर (अर्थ) दिनु आवश्यक छैन ।

अतन्दिता-मा **तन्दा** (=अल्सी मान्नु) तारकादि गण युक्त भएकोले 'सञ्जातं तारकादित्वितो' *मोग्गल्लान सुत्त* (४-४५) द्वारा इत प्रत्यय लगाएर सिद्ध हुने गर्दछ । **सञ्जाता तन्दा अस्साति तन्दिता** । **अस्स** = उक्त व्यक्तिलाई; **सञ्जाता** = उत्पन्न भईरहेको; **तन्दा** = अल्सी मान्नु; **अत्थि** = रहेको छ । **न तन्दिता** = उत्पन्न भइरहेको अल्सी मान्ने भाव नभएका व्यक्ति; **अतन्दिता** = ...नभएको व्यक्ति ।

अनुयुञ्जन्तो-भन्दाखेरी अल्सी नमानीकन नै भनी अर्थ सिद्ध भईरहेकै अवस्थामा **अतन्दिता**- भनेर विशेषण उचाली भनिएको विशिष्ट उद्देश्य अनुरूप भयो । भावना कार्य सबैमा यो अल्सीभाव अति विशाल भएको बलवान् भएको बिघ्न बाधा एउटै रहेछ । सबभन्दा नजिक बसेर शास्ति गरिरहेको शत्रु भनी पनि भन्नुपयो । यो अल्सीभाव हुनेसँग भावना कार्य गर्ने इच्छा छैन । गरि नै हाले पनि दृढता पूर्वक दरिलोसँग प्रयास र प्रयन्तपूर्वक गर्न नसकिने हुनाले मार्ग फल लाभ हुने अवस्थासम्म अगाडि बढी सिद्ध हुनुमा रोकावट बिघ्न बाधा एउटा भईरहने हुन्छ । तसर्थ उक्त बिघ्न बाधालाई विशेष रूपले आक्रमण गरी विनाश गरिपठाउने इच्छा भएकोले **अतन्दिता** भनेर विशेष रूपले व्यक्त गर्नु परेको हो ।)

मैत्रीको प्रतिफल ११ वटा

यहाँ 'सुखं सुपति; पापं किञ्चि नपस्सति' भन्ने मैत्री प्रतिफल ११ वटामा रहेका प्रतिफलहरू नै हुन् । ती दुईटा प्रतिफलका अतिरिक्त अरू अरू प्रतिफलहरू समेत ग्रहण गराउन

चाहेकोले 'एवमादिगुणूपेतं' भनेर आज्ञा गरियो । तसर्थ मैत्रीका प्रतिफलहरू क्रमशः देखाउँछु ।

मैत्री वृद्धि गर्नेसँग शान्त प्रसन्न प्रफुल्लित स्थिर भएको चित्त रहने हुनाले उक्त चित्तको कारणले नै मैत्री वृद्धि नगर्ने सामान्य व्यक्तिहरूले जस्तै निद्रामा घुर्नु, कोल्टो फेरी फेरी सुत्नु नगरी (जिउ जोरसित पछारिनु आदिनभई) समापत्तिमा समावेश भइरहेका व्यक्ति जस्तै शान्त स्थिर हलुका किसिमले सुख पूर्वक सुत्नपाउने हुन्छ । सुत्ने अवस्थामा सुख पूर्वक सुत्नपाएको कारणले जाग्ने बेलामा उँ उँ कराउनु जिउ बटारिनु आदि विपरीत स्वभाव नभई, प्रकृति रूपले हलुकासाथ सुखपूर्वक जाग्न पाइन्छ । शान्त स्थिर शीतल शरीर र मन युक्त भएका सो मैत्री वृद्धि गर्ने व्यक्तिमा धातुक्षोम आदि विपरीत स्वभाव रहित हुनाले खराब नराम्रा स्वप्नहरू पनि उसले देखेछैन । सत्वहरूप्रति मान स्नेह युक्त भएका मैत्री वृद्धि गर्ने व्यक्तिको मैत्री धातुले प्रभावित गरिरहने हुनाले उसलाई मनुष्यहरूले पनि स्नेह राख्दछन् । देवताहरूले पनि सम्मान र स्नेह राख्ने गर्दछन् । सम्मान र स्नेह राख्ने कारणले देवताहरूले रक्षा गर्दछन् ।

मैत्रीरक्षा एउटा बलियो अवरोधक हुनाले मैत्री वृद्धि गर्नेलाई विष, शस्त्र, अस्त्र, आगोले हानी गर्न सक्दैन । मैत्री वृद्धि गर्नेसँग शरीर र मन शान्त र शीतल हुने प्रश्रब्धि उत्पन्न भइरहने हुन्छ । उक्त प्रश्रब्धि, समाधि उत्पत्ति कारण हुनाले चित्त चाँडै स्थिर र स्वच्छ हुन्छ । मैत्रीधातु सदैव फिजिएर रहने हुनाले अनुहारको लावण्य अतिव स्वच्छ, सुन्दर भइरहन्छ । उक्त शान्त शीतल स्थिर स्वच्छ भएको शरीर र मन भइरहनाले मरणअवस्थामा बेहोशी प्रमादी नभई निदाउनु जस्तै गरी मरण हुन्छ । अरहत फलसम्म पुग्न नसकेको भए पनि ध्यानको स्थितिमा पुगिसकेको यो मैत्री वृद्धि गर्ने व्यक्ति ब्रह्मलोकमा जान पाउँछ । यो एकादसङ्कतर ले देखाइको मैत्री प्रतिफल ११ वटा नै हुन् । (अं. ३-५४२)

सुखपूर्वक सुत्त, उठ्न पाइनु; नराम्रो स्वप्न नदेखिनु ।
 देव, मनुष्यले मन पराउनु; देवताले रक्षा गर्नु ।
 शस्त्र, विष, आगोले नछुनु; हुने चित्त स्थिर पनि ।
 निर्मल, राम्रो-लावण्य; मरणमा होश हुनु पनि ।
 ब्रह्मलोकगामी हुनु; हुन् यी ११ वटा फल मैत्रीका ।

अरू अरू प्रतिफलहरू

एउटा मानिसले विहान सय कसौंड़ी भात भोजन दान गर्दथे; दिउँसो सय कसौंड़ी, साँझ सय कसौंड़ी भोजन दान गर्दथे । अर्को एक जनाले विहान गाईको दूध दुहुने जति समय मैत्री वृद्धि गर्ने गर्दथे । दिउँसो र राति पनि गाईको दूध दुहुने जति समय मैत्री वृद्धि गर्ने गर्दथे । दिनको तीनपटक सय सय कसौंड़ी भात भोजन दान गर्ने व्यक्तिको भन्दा पनि दिनको तीनपटक गाईको दूध दुहनु जति समय मैत्री वृद्धि गर्नेको कुशल अत्याधिक लाभदायक रहेछ । यो तथ्य बताउनुभएको *निदानवग्ग ओपम्म संयुत्त (४५५)* -मा उल्लेख गरिएको छ । यो देशनाद्वारा मैत्रीधर्म अति नै लाभकारी भएकोले आफ्ना शिष्यश्रावकहरूबाट मैत्री वृद्धि गरिनुलाई तथागतले विशेष अभिलाषा राख्ने गर्नुभएको कुरा जान्न पाइन्छ । तथागतले राख्नुभएको अभिलाषा भएको र लाभ पनि महान रहेको यस मैत्रीलाई प्रत्येकबुद्ध र श्रावकहरूले वृद्धि नगरि बस्नुहुन्न भनी जानकारी दिईरहेको छ । -*निदानवग्ग ओक्खा सुत्त-४५५*)

फेरी अर्को थरी

स्त्री जाति बढी भएर पुरुष जाति कम भएको घरमा चोर डाँकाहरूले सजिलै आक्रमण गरी विनाश गर्नसक्नु जस्तै मैत्री वृद्धि नगर्नेलाई देव यक्षहरूले सजिलै विनाश गर्न सक्दछन् । पुरुष जाति

बढी भएर स्त्री जाति कम भएको घरलाई त चोर डाँकाहरूले आक्रमण गरी विनाश गर्न सजिलो नहुने जस्तै मैत्री वृद्धि गर्नेलाई देव यक्षहरूले विनाश गर्न सक्दैनन् । यस कारण बताउनुभएको पनि *निदानवग्ग ओपम्म संयुत्त कुल सुत्त (४५५-५)*-मा उल्लेख भएको छ । ऋद्धिवान देव यक्षहरूले समेत बिगार्न सकेन भने ऋद्धि विहीन मनुष्यहरूले कहाँ बिगार्न सक्लान् र ? यसरी कसैले बिगार्न सक्नेछैन भनिएकोले मैत्री भावना साँच्चैको गतिलो आरक्षा अवरोधक भाव भएको जानिन्छ । भय उपद्रव सबैलाई रोक्ने उक्त मैत्री आरक्षा (तारण) लाई कसले पो वृद्धि नगरिकन बस्नु उचित होला र ?

विशेष प्रतिफल एउटा

एक चुट्कीभर जति मात्र मैत्री वृद्धि गर्नेलाई ध्यान शून्य नभएको, तथागतको अववाद उपदेशलाई पालन गर्ने भएर राष्ट्रको पिण्ड (भोजन) लाई निरर्थक नहुने गरी सेवन गर्ने हुने तथ्य आज्ञा भएको *एकङ्कत्तर (९)*-मा उल्लेख छ । मैत्री वृद्धि गर्ने भिक्षुको भोजन सेवन **सामिपरिभोग** (=आधिकारिक रूपले सेवन गर्नु), **आणण्यपरिभोग** (=ऋण नलाग्ने गरी सेवन गर्नु), **दायज्जपरिभोग** (=अंशभागीको रूपमा सेवन गर्नु) हुनाले फलदायक सेवन गर्नु अनुसारको सेवन गर्नु भनिन्छ । भोजन दातालाई महान फल दिलाउने भएर पनि फलदायक भएको सेवन गर्नु हुनुपर्छ । यस बचनद्वारा मैत्री वृद्धि गर्ने व्यक्तिमा गुणांग प्रभाव आनुभाव वृद्धि भई आउने तथ्य जान्न पाइन्छ । गृहस्थ नै भए पनि मैत्री वृद्धि गर्ने र नगर्ने प्रभाव अनुसार समान नभई राखेको हुनसक्ने हुनाले समानरूपले दान गरेपनि मैत्री वृद्धि गर्नेलाई दिइने दानले बढी फल पाइन सक्छ । यहाँ मैत्री सम्बन्धी क्षेत्र भएकोले मैत्रीलाई उल्लेख गर्नुपर्ने भयो ।

यसरी गुणांगको प्रभाव वृद्धि हुँदै आउने अरू अरू मार्गफल प्राप्ति कारण स्मृतिप्रस्थान आदि भावना कर्मद्वारा पनि वृद्धि भएर

आउनसक्ने तथ्य उक्त अंगुत्तर अनुसार नै जान्नसकिने हुँदा सम्पूर्ण भावना कार्यबाट व्यक्तिको प्रभाव विकास गराउने हो भनी जान्न सकिन्छ । त्यसरी प्रभाव वृद्धि र विकास भई आउनसक्ने भयो भने आफ्नो प्रभाव शक्तिलाई मैत्री भावनाद्वारा उच्च नपारी बस्न योग्य होला र ? मैत्री वृद्धि गर्नेमा गुण, श्रीशोभा वृद्धि भइरहन्छ । श्रीशोभा हुनेसँग अकुशल, भय, उपद्रव अन्तरायहरू नजिक आउन नसकी असल लाभ सत्कार, सुख ऐश्वर्यहरू मात्र भित्रिन्छन् भनी आस्था र विश्वास राख्यो भने उक्त आस्था र विश्वास साँच्चै नै सम्भव भएको आस्था र विश्वास हुन्छ ।

मैत्रीचित्त हुनेसँग अरू अरू करुणा, मुदिता, उपेक्षा ब्रह्मविहारहरू उत्पत्ति र वृद्धि हुन सक्छ । दान शील आदि पारमीहरू पूर्ण हुनलाई पनि सजिलो हुन्छ । *वेलाम सुत्तन्त* अनुसार भनियो भने सारा दानहरूसँग सारा शरणागमन शीलसँग गाईको दुध दुहुने जति समयको मैत्री बढी फल महान भएको तथ्य जान्न पाइन्छ । यस मैत्री सूत्रलाई अर्थ थाहा नगरिकन पाली मात्र पाठ गर्नाले पनि अनेक भय विभिन्न अन्तरायहरूबाट मुक्त भएकाहरू कम छैनन्; त्योभन्दा पनि अर्थ जानेर पाठ गर्नपाएका, त्योभन्दा पनि मैत्री सूत्रमा उल्लेख भएको मैत्री भावना वृद्धि गर्नेहरूको निम्ति त भन्ने ठाउँ नै छैन । श्रद्धा, वीर्य मात्र मुख्य भई साँच्चै नै आस्था र विश्वास राखेर प्रयत्न गर्नाले मैत्री सूत्रको सामर्थ्य आनुभाव अनुभव गर्न पाउने होउन् ।

(१) करणीय' मत्थकुसलेन;
यन्त सन्तं पदं अभिसमेच्च ।
सक्को उज्जू च सुहुज्जू च;
सुवचो चस्स मुदु अनतिमानी ।

(१) सन्तं = शान्त शीतल भएको; पदं = निर्वाणलाई;
अभिसमेच्च = आरम्भण ग्रहण गरेर छिरेर देखेर जानेर; (

विहरितुकामेन = बस्ने कामना भएका); अत्थकुसलेन = अनेक आचरण अर्थ र हितमा दक्षता हुनेले; यं करणीयं = जुन आचरण गर्नुपर्नेत्रिविध शिक्षा उत्तम आचरण; अत्थि = रहेको छ; तं = उक्त त्रिविध शिक्षा उत्तमाचरणलाई; करणीयं = आचरण गर्नु योग्य छ । सक्को छ = सामर्थ्य भएका पनि; अस्स = हुनुपर्दछ । उजू च = सोभो पनि; अस्स = हुनुपर्दछ । उजू च = सिधा भएका पनि; अस्स = हुनु पर्दछ । सुहुजू च = अत्यन्त सिधा भएका पनि; अस्स = हुनुपर्दछ । सुवचो च = अनुशासन गर्न सजिलो पनि; अस्स = हुनुपर्दछ । मुदु च = नरम र कलिलो पनि; अस्स = हुनु पर्दछ । अनतिमानी च = अभिमान बढेका चढेका नभएको; अस्स = हुनु पर्दछ ।

(२) सन्तुस्सको च सुभरो च;
अप्पकिच्चो च सल्लहुकवुत्ति ।
सन्तिन्द्रिया अस्स(=हुनु पर्दछ ।) निपको च;
अप्पगब्भो कुलेस्व'ननुगिद्धो ।

(२) सन्तुस्सको च = सन्तुष्ट पार्न सजिलो पनि; अस्स = हुनु पर्दछ । सुभरो च = लालन पालन गर्न सजिलो पनि; अस्स = हुनु पर्दछ । अप्पकिच्चो च = अल्पकृत्य (काम थोरै भएको) पनि भएको; अस्स = हुनु पर्दछ । सल्लहुकवुत्ति च = हलुका सजिलो भाव वृत्ति भएका पनि; अस्स = हुनु पर्दछ । सन्तिन्द्रियोच = इन्द्रियहरु शान्त दान्त भएका पनि; अस्स = हुनु पर्दछ । निपको च = परिपक्व भएको प्रज्ञा भएका पनि; अस्स = हुनु पर्दछ । अप्पगब्भो च = कडा जंगली स्वभाव नभएका पनि; अस्स = हुनु पर्दछ । कुलेसु = कुल गृहस्थीमा; अननुगिद्धो च = टाँसिनु आशक्त हुनुबाट रहित भएका; अस्स = हुनु पर्दछ ।

भावारथ

शान्त शीतल निर्वाणलाई प्रतिवेध गरी जानी बुभीबस्न चाहने अर्थ र हितमा दक्षता भएका व्यक्तिले आचरण गर्नुपर्ने त्रिविध शिक्षा आचरणहरूलाई आचरण गर्नु पर्दछ । उक्त व्यक्ति सामर्थ्यवान् हुनु पर्दछ; सिधासोभा हुनु पर्दछ; अत्यन्त सिधा सोभा हुनु पर्दछ; अनुशासन गर्न सजिलो हुनु पर्दछ; कलिलो नरम कोमल हुनु पर्दछ; निराभिमानी हुनु पर्दछ; सन्तोषी हुनु पर्दछ; भरण पोषण गर्न सजिलो हुनु पर्दछ; अल्पकृत्य हुनु पर्दछ; सजिलो हलुका वृत्ति भएको हुनु पर्दछ; शान्त दान्त इन्द्रिय भएको हुनु पर्दछ; परिपक्व भएको बुद्धि भएको हुनु पर्दछ; कडा नभएको, जंगली-स्वभाव रहित भएको सभ्य हुनु पर्दछ; कुल गृहस्थीमा ममता आशक्ति नभएको हुनु पर्दछ ।

मैत्री उत्पत्ति कारण आचरणहरू

निर्वाणलाई प्रत्यक्ष देख्ने बुझ्ने चाहना राख्नेहरू सबैले त्रिविध शिक्षा आचरण गर्नलाई प्रेरणा दिइसक्नुभएपछि, उक्त आचरण गर्नुपर्ने आचरणहरू पनि उल्लेख गरी निर्देशित गरी देखाउनको लागि 'करणीयमत्थकुसलेन' आदि आज्ञा गर्नुभएको हो ।

करणीयादि

कत्तब्बन्ति करणीयं = गर्न योग्य, गर्न सुहाउने, गर्नुपर्ने निश्चित भएका आचरणहरू हुन् । यस शासनमा आचरण गर्नुपर्ने आचरणहरू त्रिविध शिक्षाबाहेक अलग अर्को आचरण छैन । तसर्थ 'सङ्खेपतो = संक्षिप्त रूपमा; सिक्खत्तयं = त्रिविध शिक्षा समूहलाई; करणीयं = करणीय भनिन्छ,' भनी अर्थकथा मा बताइएको छ ।

उक्त त्रिविध शिक्षा भंग हुनुको कारण **सीलविपत्ति** (=शील भंग हुनु) आदि खराब भनिने सबैलाई **अकरणीय** (=गर्न नहुने गर्न अयोग्य आचरण) भनी भनिन्छ ।

अत्थकुसलेन- मा **अरियतेति अत्थो** = नजिक पुग्नुपर्ने कारणले अत्थ (अर्थ) भनिन्छ । उक्त वचनार्थ अनुसार आचरण र पालन गरी ग्रहण गर्नुपर्ने सधैं पुगीराख्नुपर्ने आचरण प्रतिपत्तिलाई वा आफ्नो अर्थ हित सबैलाई **अत्थ** भनी भनिन्छ । यस शासनमा आफ्नो साँच्चैको अर्थ हित भनेको मार्ग, फल र निर्वाण हो । उक्त मार्ग, फल र निर्वाण प्राप्तिको कारण असल आचरण प्रतिपत्तिहरू नै हुन् । ती आचरणहरूलाई जानीबुझी बुझेको अनुरूप आचरण, उद्योग र अभ्यास गर्ने व्यक्तिलाई, आचरण गरी मार्ग, फल र निर्वाण प्राप्त व्यक्तिलाई **अत्थकुसल** (=अर्थ हितमा दक्षता भएको व्यक्ति)भनी भनिन्छ । विभिन्न आचरण अर्थलाई बुझ्दैन; बुझेपनि आचरण नगर्नेलाई **अनत्थकुसल** (=अर्थ हितमा दक्षता नभएको) भनिन्छ ।

करणीयं आदि अर्थ

गाथामा अर्थ दिइएको **अर्थकथा** पहिलो विधि अनुरूप हो । उक्त विधि अनुसार **अभिसमेच्च** भनेको लौकिक ज्ञानद्वारा **अनुमान** (=अड्कलले मात्र जानेको) होइन; मार्ग ज्ञानले जानेको **पटिवेध** (=छिरेर जानेको असली सोझो प्रतिवेध ज्ञान) हो । त्यस्तो भएपछि **‘सन्तं पदं अभिसमेच्चकरणीयं** = निर्वाणलाई जानेर आचरण गर्नुपर्दछ’ भनेको सम्बन्ध सोझिएन; ठीक भएन; कारण निर्वाणलाई जानेर आचरण गर्नु होइन; आचरण गर्नुद्वारा मात्र निर्वाणलाई जान्नुपर्ने भएकोले हो । तसर्थ यी दुइवटा भनाईका सम्बन्ध सोझो पार्नलाई पाठसेस आवश्यक भइरहेकोले ‘निर्वाणलाई जानी राख्न चाहने व्यक्तिले आचरण गर्नु पर्दछ’ भनेर अर्थ लगाउनको लागि **‘विहरितुकामेन’** भनेर

अर्थकथा मा पाठसेस ठप्ने गरेको हो; अभिसमेच्च विहरितुकामेन-मा मार्गले छिरेर जानीसकेपछि फल पुद्गलको रूपमा बस्न खोज्ने व्यक्ति भनी भन्नचाहेको कुरा जान्नुपयो ।

दोस्रो विधि

दोस्रो विधि-**करणीय** भन्ने आचरणलाई आचरण गर्ने व्यक्तिले निर्वाण इच्छा गरी (आचरण गर्ने) गर्दछ । त्यसरी इच्छा गर्नु पनि क्लेश शान्त भई दुःख रहित भई शान्त शीतल भएको भन्ने बुद्ध देशना अनुसार सुनेर जानेर वा, आफूहरू ज्ञान युक्त भएकोले आफ्नो ज्ञान मुताविक चिन्तन मनन गरेर अनुमानले अड्कल गरेर जानेको देखेको कारणले नै हो । उक्त अनुमान लौकिक ज्ञानलाई लिएर **सन्तं**-लाई **अभिसमेच्च**-को आकारको रूपमा र तं **अधिगन्तुकामेन**-भनेर पाठसेस राखेर फेरि अर्को एकथरी (अर्थ) दिइएको हो । उक्त विधि अनुसार 'पदं = निर्वाणलाई; **सन्तं** = शान्त शीतल छ, भनेर; **अभिसमेच्च** = लौकिक ज्ञान अनुरूप अनुमानले जानेर बुझेर; तं **अधिगन्तुकामेन** = उक्त निर्वाणलाई प्राप्त गर्ने कामना भएका व्यक्तिले; **अत्थकुसलेन** = अनेक आचरण अर्थ हितमा दक्षता भएका व्यक्ति; **यन्तं करणीयं** = जुन गर्न योग्य भएका, आचरण गर्नुपर्ने आचरण शिक्षाहरू; **अत्थि** = छन्; तं **करणीयं** = उक्त आचरण शिक्षालाई; **करणीयं** = आचरण गर्नु पर्दछ भनी (अर्थ) दिनु पर्दछ ।

तेस्रो विधि

तेस्रो विधिमा **करणीय** आचरणहरू आचरण गर्ने व्यक्तिले कसरी आचरण गरिरहेको छ त ? किन आचरण गरिरह्यो त ? भनेर सोध्यो भने निर्वाणलाई सुनेअनुसार अनुमानले जानेर देखेर आचरण गरिरह्यो; जानेकोले आचरण गरिरहेको छ भनी भन्दा अभिप्राय युक्त हुने नै भएको कारणले; **सन्तं**-लाई आकार

अर्थ नदिई पाठसेस पनि नराखीकन फेरि सोभै (अर्थ) दिएको हो । यस विधि अनुसार 'सन्तं' = शान्त शीतल भएको; पदं = निर्वाणलाई; अभिसमेच्च = लौकिक ज्ञान अनुरूप अनुमानले जानी देखी; अत्थकुसलेन = ... युक्त व्यक्तिले; यं करणीयं = ...शिक्षा; अत्थि = रहेको छ; तं करणीयं = ...लाई; करणीयं = आचरण गर्न योग्य छ' भनेर अर्थ दिनु पर्दछ । यी तीनवटै विधिहरूमा शुरूको करणीयं-लाई यन्तं मा अधिकार नय अनुसार गई (अर्थ) दिइराखिएको हो । आवृत्ति नय अनुसार दुई तह दिनु पर्दछ भनेर पनि भन्नु पर्दछ । यहाँ निर्वाणलाई जानेर आचरण गर्नुपर्दछ भन्दा उक्त आचरण गर्नुपर्ने विषय निर्वाण प्राप्ति कारण आचरणबाट अलग्ग अर्को छैन; तसर्थ 'किं पन तन्ति = उक्त निर्वाणलाई जानेर आचरण गर्नुपर्ने आचरण के हो त ? किमञ्चं सिया अञ्चत्र तदधिगमूपायतो = उक्त निर्वाण प्राप्ति कारण आचरण बाहेक अर्को आचरण हुनु सम्भावना छैन' भनेर अर्थकथा मा वर्णन गरिराखेको हो । यन्तं-लाई सन्तं पदं-सँग जोडेर पनि (अर्थ) दिने गर्दछन् । अभिप्राय रहेको छ; अर्थकथा आचार्यको मत अनुरूप त भएन ।

मेत्ता पुब्बभाग पटिपदा

'सक्को उजू च' आदि मैत्रीको पूर्व भागमा आचरण गर्नुपर्ने आचरण हुन् । 'करणीयं अत्थकुसलेन' भनी बताउनुहुने बेलामा संक्षिप्त मात्र भएर त्रिविध शिक्षा आचरण गर्नुपर्ने भावलाई कसैले बुझेको कसैले नबुझेको हुनाले ती नबुझेका भिक्षुहरूलाई बुझाउनको लागि विस्तृत रूपले बताउनुभएको हो ।

यहाँ सक्को आदिद्वारा करणीय (=आचरण गर्नुपर्ने) धर्महरू देखाउनु मुख्य भए पनि कस्तो धर्मलाई आचरण गर्नुपर्दछ भनी बताउनु मुख्य भए पनि कस्तो धर्मको आचरण गर्नुपर्दछ भनी बताउनु भन्दा कस्तो आचरणयुक्त भएको हुनु पर्दछ भनी बताउनु सबभन्दा बढी बुझिने भएकोले र प्रकट स्पष्ट नै हुने भएकोले रोचक हुने

हुनाले पुद्गल-अधिष्ठानको रूपमा धर्मलाई निर्देशित गरिएको हो । यी धर्महरू पूर्ण भइरहेमा मात्र मैत्री उत्पन्न र वृद्धि हुनसक्छ । यी आचरण धर्महरू पूर्ण नहुनेसँग मैत्री वृद्धि हुनु त छोडौं उत्पन्न सम्म पनि हुनसक्ने अवसर छैन । तसर्थ ती आचरणहरूलाई **मेत्ता पुब्ब भाग पटिपदा** (= मैत्रीको पूर्वभागमा गर्नुपर्ने आचरणहरू) भनी उल्लेख गरिएको हो ।

वास्तविक रूपले त यी आचरणहरू पूर्ण नहुने गरी भंग पारीबसेको व्यक्तिसँग मैत्री मात्र होइन कुनै पनि भावना कर्म पनि उत्पत्ति वृद्धि हुनसक्ने अवसर छैन; अरू अरू भावना कर्महरू पनि यी आचरणहरू पूर्ण भएकाहरूमा मात्र उत्पन्न हुनसक्ने हुनाले भावना कर्म सबैको पूर्वभाग प्रतिपदाहरू नै भनी भन्न योग्य छ ।

सामर्थ्य भएका

लोकमा अर्थ उन्नति र वृद्धि हुनेछ भन्ने आस्था र विश्वास नभएकाहरू, रोगीहरू, अल्सीहरू, अज्ञानीहरूले ज्ञानले गर्नुपर्ने कामहरू गर्दैनन्; गरी नै हाले पनि सिद्ध हुने गरी गर्ने सामर्थ्य हुनसक्दैन । आस्था र विश्वास भएकाहरू, स्वस्थहरू, वीर्य भएकाहरू, ज्ञान भएकाहरूले मात्र त्यस्ता कामहरूलाई सिद्ध हुने गरी गर्न सक्दछन् । धर्मको क्षेत्रमा पनि यस्तै हुने गर्दछ । यस तथ्यलाई *मज्झिमपण्णास बोधि राजकुमार सुत्त* (२९७) द्वारा बुझनुपर्दछ । उक्त सूत्रमा बोधि राजकुमारले- ‘भन्ते, तथागत भन्ने उपदेशक अनुशासक निर्देशक व्यक्ति प्राप्त भएका भिक्षुले कति समय सम्ममा अर्हत मार्ग फल प्राप्त गर्दा रहेछन् नि’ भनेर निवेदन गर्दा ‘राजकुमार, यस विषयमा तिमीसँगै सोध्नुपर्ला; ‘तिमी हात्ति चढ्नु, अंकुश समात्नु शिल्प जानेका छौं होइन र’ भनेर सोध्नुहुँदा ‘जानेको छु’ भनी निवेदन गरे । ‘एक जना व्यक्ति तिमीकहाँ हात्ती चढ्ने, अंकुश समात्ने शिल्प सिक्छु भनी आयो । उक्त व्यक्ति भने आस्था र विश्वास पजि नभएको रहेछ, रोगी पनि

रहेछ; छल कपटी पनि रहेछ, अलसी पनि रहेछ, अज्ञानी पनि रहेछ; सो व्यक्तिले सिद्ध हुने गरी सिकीलिन सकला र' भनी सोध्नुभयो ।

‘यी अंगहरूमध्येमा एउटा एउटा मात्र युक्त भयो भने पनि सिकी लिन सक्दैन; पाँचैवटा नै युक्त भयो भने त के कुरा’ भनी निवेदन गरे । ‘एकजना भने आस्था र विश्वास भएको; निरोगी; सिधा, अलसी नमानीकन उद्योग गर्न जान्ने; ज्ञानी रहेछ । उक्त व्यक्तिले सिकेर सिद्ध गरिलिन सकला त’ भनी सोध्दा ‘त्यस्ता व्यक्ति एउटा मात्र अंग पूर्ण भए पनि सिद्ध गर्न सक्दछ, पाँचवटै पूर्ण भयो भने त भन्ने पर्दैन’ भनेर निवेदन गरे । ‘राजकुमार, त्यस्तै भावना धर्म उद्योग र अभ्यास गर्ने हुनुको कारण अंग (प्रधानीयंग)हरू पाँच वटा रहेका छन् । तथागत प्रति आस्था र विश्वास भएको श्रद्धायुक्त हुनु, निरोगी हुनु, छल कपटी नभई आफ्नो वास्तविकतालाई देखाउन जान्नु, प्रयत्नवान् र उद्योगी हुनु, प्रज्ञा सम्पन्न हुनु । यी पाँचअंगले पूर्ण भयो भने भावना धर्म द्रुतगतिले प्राप्त गर्न सकिन्छ’ भनी बताउनु भएको थियो । तसर्थ **सक्को** = सामर्थ्य भएको भनेको यी प्रधानीयंग धर्म पाँचवटा पूर्ण भएका व्यक्ति हुनुपर्दछ भनी जान्नुपर्दछ ।

हुनु आस्था पूर्ण श्रद्धा; निरोगी, सोभो हुनु अनि ।

उद्योगी, प्रज्ञावान हुनु; प्रधानीयंग पाँच यी हुन् ।

सिधा, अति सिधा व्यक्ति

उजु, सुहुजु-प्रधानीयंग पाँचवटामध्यमा एउटामा समावेश रहेको छलकपट नगर्ने हुनु, आफ्नो वास्तविकतालाई तथागतकहाँ, सहधर्मीहरूकहाँ उल्लेख गर्न जान्ने हुनु हुनुपर्दछ भन्ने अंगअनुसार नै हो । छल र कपट व्यवहार भएकाहरूले अरूप्रति मैत्री राख्न सक्दैनन्; मैत्री मात्र होइन, त्यस्ता सिधा सोभा नहुनेहरूमा अरू अरू असल आचरणहरू उत्पत्ति वृद्धि गर्न सजिलो छैन । सफा कपडामा मात्र चित्रकारको रंग

रोगन स्पष्टरूपले उज्यालो भएर प्रकट हुनसक्ने भएकोले फोहर कपडा वा क्यानभासमा रंग रोगन स्पष्टरूपले प्रकट हुन नसक्नु जस्तै उत्तम धर्महरू सफा सुकिलो मनोवृत्तिमा मात्र दरिलो किसिमले स्पष्ट हुनसकेर स्थिर भईहरन सक्ने भएर मनोवृत्ति सफा सुकिला नभएकाहरूमा स्थिर हुनसक्ने अवसर छैन । त्यसो हुनाले ऋजु, सुक्कजु हुनु अत्यावश्यक रहेको हुनाले **उज्जु, सुहुज्जु-** भनेर दुईतह खप्त्याएर बताई राख्नुभएको हो ।

अर्थकथामा यी दुई पदलाई विभिन्न नयद्वारा देखाइएका छन् । पटके रूपमा अथवा बालककालमा सिधा सोझा हुनु 'उज्जु' द्वारा सन्तोष भई नबसीकन जीवनभरी नै बारम्बार निरन्तर (काम) गर्नुद्वारा अतीव सोझो 'सुहुज्जु' हुने गरी काम गर्नु पर्दछ भनेको हो । त्यसपछि फेरि शरीर र वचन कुटिल हुनुलाई हटाउनुद्वारा उज्जु हुने गरी कुटिल मनोवृत्ति हटाउनुद्वारा **सुहुज्जु** हुने गरी गर्नु पर्दछ । अधिशील अधिचित्त शिक्षाद्वारा **उज्जु** हुनलाई र अधिप्रज्ञा शिक्षाद्वारा **सुहुज्जु** हुनलाई प्रयत्न गर्नुपर्दछ आदि भनी वर्णन गरिएको छ । यस अर्थकथाको मनोभावलाई निर्णय गरी हेर्‍यो भने आचरणलाई प्रयास गर्नुद्वारा अरहन्त मार्ग प्राप्त भई क्लेश सिद्धिएमा मात्र पूर्णरूपले **उज्जु, सुहुज्जु** हुनु हो भनी जान्नु पर्दछ । त्यस्तो स्थितिमा पुग्ने गरी आफ्नो मनोवृत्तिलाई प्रतिपत्तिद्वारा सधैं सिधा पारीरहनु पर्ने भाव पनि जनाइरहेको छ ।

अनुशासन गर्न सजिलो

अनुशासन गर्न गाह्रो व्यक्तिलाई 'दुब्बच' (दुर्वच) भनिन्छ । ती व्यक्तिहरूले यो काम गर्नुहुँदैन भनेर सम्झाउने अवस्थामा 'तिमीले देखेको छ र ? सुनेको छ र ? कसले भन्यो नि' आदि भनेर भनेकोलाई नसहेर बारम्बार जवाफ दिई कराई रहन्छ । वास्ता किस्ता नगरिकन चुपचाप पनि बसिरहन सक्छ । कुरा स्वीकार गरे पनि तदनुसार आचरण नगरिकन आफ्नो गर्नुपर्ने गरी नै

रहन सकछ । यस्ता व्यक्तिहरू विशिष्ट-धर्म लाभबाट टाढा नै परिरहने हुन्छन् । **सुवच** (=अनुशासन गर्न सजिलोहरू) व्यक्तिहरू त काही कसैले अनुशासन गरे भने अति हर्ष र उल्लास मानी स्वीकार गर्दछ । पछि पनि अनुशासन गर्नको निम्ति आमन्त्रण गर्दछ । अनुशासन गरिए अनुसार आचरण गर्दछ । त्यस्ता व्यक्तिहरू विशिष्ट धर्म प्राप्तिको निम्ति अतीव नजिक परिरहेका नै हुन्छन् ।

अनुशासन गर्न सजिलो नभएको व्यक्तिले यो व्यक्ति मेरो अर्थ र हितकामी हुन् भनी बुझ्दैन । गुरू बन्न आयो भनेर सोचेर बेखुश हुन्छ । त्यस्ता व्यक्ति **थद्धमन** (=अनुशासन र अनुशासकको पक्षमा नलागी कस्सिएको मन भएको) व्यक्ति भएकोले मैत्री उत्पन्न गर्न सजिलो नभएको मात्र नभई अरू अरू आचरण धर्महरू उत्पन्न हुनलाई समेत टाढा रहेको व्यक्ति हुन्छ । सुवच भएका अनुशासन प्रिय व्यक्तिले त अनुशासन गर्ने व्यक्तिलाई सम्मान र गौरव राख्दछन् । अनुशासन र अनुशासक पक्षमा अनुकूल पार्नलाई उपयुक्त हुने गरी नरम कोमल भएको चित्त युक्त हुने हुनाले त्यस्तो चित्त मैत्रीसँग **सहजात** (मिलिजुली भएको) भएको मनोवृत्ति नै हुनाले जानाजान मैत्री वृद्धि नगरे पनि मैत्री उत्पन्न भईरहन्छ । त्यस्ता व्यक्ति अर्थ र हितलाई साँच्चै कामना गर्ने हुनाले **‘यथाभूतं जाणाय सत्था परियेसितब्बो = यथाभूत धर्म जान्नलाई शास्ता खोज्नुपर्दछ’** भन्ने *निदानवग्ग निदान सुत्त (३४९)*-मा उल्लेख रहेको बुद्धोपदेश अनुशरण गर्नका निम्ति गाह्रो नमान्ने हुनाले मार्ग, फल र निर्वाणसँग अवश्यमेव नजिक भएको व्यक्ति भन्नुपर्दछ ।

नरम कोमल व्यक्ति

यहाँ **मुदु** = मृदु, कोमल व्यक्ति भन्नाले **फरूस** = कडा हुनुको विपरीत नरम कोमल हुनु भन्ने जस्तो नरम होइन; **थद्ध** = खस्रो हुनु थिंग्रिनु, कस्सिनु, गमक्क पर्नुको विपरीत नरम, कोमल हुनु अभिप्रेत हो । प्रतिपत्तिमा आचरण गर्न अलसी मानी हतोत्साहित

भई बस्नेहरूश्रद्धा कम हुनेहरू इत्यादि स्वभाव भएकाहरू सम्बन्धित आचरणहरूमा पुग्न नसकीकन नै गमक्क भई बसी स्तब्ध भई बसेकाहरू नै हुन् । श्रद्धा छन्द भएकाहरू, उत्साहित चित्तयुक्त भई वीर्य हुनेहरू त सम्बन्धित आचरण धर्ममा खुरू खुरू अगाडि बढ्ने गरी नरम र कोमल भएका व्यक्तिहरू नै हुन् ।

यसबाट **अमुदु** = थिंग्रिएर कडा भएकाहरू गमक्क परी स्तब्ध भई बसेकाहरू, परिकर्म (=मरम्मत र व्यवस्था) अभै नगरिएका हुनाले आवश्यक रूपले निर्णय गर्न तयार भई नसकेका अभै कडा रहेको सुनको टुक्रा जस्तै यो मैत्री भावना आदि कार्यमा अनुकूल रूपले अभै पछ्याउँदै आउने छैन । **मुदु** = नरम कोमल व्यक्ति त सुधार गरी व्यवस्थित रूपले तयार पारी आवश्यकता अनुसार गरगहना बनाउनको लागि तयार हुने गरी नरम र कलिलो भईसकेको सुनको टुक्रा जस्तै मैत्री भावना आदि प्रतिपत्ति कार्य सम्पादन गर्न चाहे जस्तो अनुकूल हुने गरी काम लिनु परेको अवस्थामा लिन सकिने गरी मृदु कोमल भईरहन्छ ।

मुदु-को मृदु कोमल हुनु अर्थलाई पनि *अर्थकथा*मा अभि भिन्नै किसिमले वर्णन गरिएको पाइन्छ । शारीरिक क्रियाकलाप वाचसिक क्रियाकलाप कोमल भएका यस्ता व्यक्ति अनुकूल भएर नरम भई मन पराउनयोग्य सम्मान गर्न योग्य स्वभाव पाइनाले असल घाट जस्तै धेरैका लागि सजिलै सुविस्तापूर्वक शरण आश्रय लिनजाने विश्राम स्थल भईरहन्छ । त्यस्ता व्यक्तिका न्हातिका नखुम्चिएर फराकिलो सफा, हँसिलो मुहार भईरहनु, गुलियो मिठो कर्णप्रिय वचन हुनु; प्रसन्न प्रफुल्लित अनुहारले वार्तालाप गर्न जान्नु आदि गुणका कारणले नै मैत्रीको स्वभाव पहिले नै उपलब्ध भई रहने हुनाले मैत्री भावना उत्पन्न हुनलाई अतिव सजिलो भईरहन्छ ।

अभिमान रहित व्यक्ति

कुल गोत्र आदि मान उत्पत्तिका कारण वस्तुद्वारा अरूपप्रति अपमान नगर्ने व्यक्तिलाई **अनतिमानी** भनिन्छ । अभिमान चढेको व्यक्तिले अरूलाई आफूसँग दाँज्न सुहाउँदैन; मिल्दैन भनी मनमा राखेर वास्ता किस्ता नगरी ध्यान नदिई बसीरहने हुनाले त्यो स्वभाव मैत्री रहित हुनुको लक्षण भएकोले त्यस्तो स्वभाव हुने व्यक्ति मैत्रीको आधार कहाँ बन्न सक्ला र ? अभिमान रहित व्यक्तिले आफूभन्दा जेठाहरूलाई उत्तमहरूलाई गौरव राखी मान गर्ने हुनाले आफूभन्दा सानाहरू कनिष्ठ कान्छाहरूलाई पनि सहयोग मदत गर्ने, हेरविचार गर्ने आदि द्वारा उनीहरूप्रति मनोवृत्ति नरम भइरहने हुनाले त्यस्ता व्यक्तिहरूले जानाजान मैत्री वृद्धि नगरे तापनि मैत्री चित्त आफैले आफै उत्पन्न भईरहन्छ ।

अभिमानी व्यक्तिले अरूहरूभन्दा आफू श्रेष्ठ भएको हाउभाउ देखाउने चाहना हुनु, प्रतिस्पर्धा गर्ने इच्छा जाग्न आदि खराब स्वभावहरू हुने हुनाले उसले भावना धर्म अभ्यास र उद्योग गरि नै हाले पनि प्रतिस्पर्धा गर्ने इच्छा हुनु बढी चढी हुने इच्छा लाग्ने चित्तले अभ्यास र उद्योग गरिने हुनाले कहाँबाट पो विशेष धर्म प्राप्त गरी लिन सक्ला र ? अति शूक्ष्म भएको अभिमानहरू नै पनि भावना धर्मको क्षेत्रमा बिघ्न बाधा हुनसक्ने भएकोले **अतिमान** भयो भने त भन्नै पर्दैन । तसर्थ मैत्री भावनाको क्षेत्रमा बिघ्न बाधा रोकावट बाधक रहेको हुनाले नै **अनतिमानी** = अतिमानी नभएको हुनुपर्दछ भनी निर्देशन दिनुभएको हो ।

सन्तोष हुन सजिलो

लाभ भएकोबाट, उपलब्ध रहेकोबाट, काम चल्युबाट तृप्त र सन्तोष हुने व्यक्तिलाई **सन्तुस्सक** (=सन्तोष हुन सजिलो) भनिन्छ । लाभ भएकोबाट सन्तोष हुन नजान्नेलाई खोजी हिँड्नुपर्नु, चिन्ता

लिई हिंङ्नुपर्नुद्वारा धेरै व्यापारहरू भङ्गट भईरहनु, खोजेर भेटिएन भने मन अशान्त हुनु, रिस उठ्नु, लाभ भए पनि बढी पाउनलाई खोज्दै हिंङ्नु, खोजी गरेजस्तो नपाउँदा मन गद्दौं भईरहनु, मन बेखुश हुनु आदि उत्पन्न हुने हुनाले मैत्री उत्पत्ति हुनुबाट टाढा भईरहन्छ । लाभ भएकोबाट, काम चल्नुबाट तृप्त भई सन्तोष मानेर बस्ने व्यक्तिलाई चीज बस्तुहरू प्राप्त नहुनुसँग सम्बन्ध राखी र अरू व्यक्तिहरूसँग सम्बन्ध राखी मन अशान्त पारी बस्न पर्नु, रिस उठाई बस्न पर्नु अवस्था नरही चित्तसन्तति सितल शान्त भईरहने हुनाले उक्त व्यक्तिको मनोवृत्ति मैत्रीसँग अनुरूप भई सहजात हुनलाई धेरै अनुकूल भईरहन्छ । तसर्थ मैत्री भावना उत्पन्न हुनलाई प्राथमिक आचरणको रूपमा बताउनु भएको हो ।

सन्तुस्सक-मा सं-लाई सक, सन्त, सम अर्थ ग्रहण गरेर 'सकेन तुस्सको = आफ्नो सम्पत्तिद्वारा खुशी अनुभव गरी तृप्त हुने; सन्तेन तुस्सको = उपलब्ध सम्पत्तिले खुशी अनुभव गरी तृप्त हुने; समेन तुस्सको = समताकोरूपमा खुशी र तृप्त हुनजान्ने' भनेर तीनथरी अर्थ अर्थकथामा छुट्याई उल्लेख गरिएको छ । तिनमध्ये भिक्षुहरूको लागि भिक्षुव्रत प्रदान गरिने सीमा प्रांगणमा 'घुँडा (खुट्टा) घोट्टेर प्राप्त हुने भोजन, पांशुकूल चीवर, वृक्ष मूल सयनासन, गोमूत्रमा खाँदिएको औषधि यी चारवटाको आधारमा तिमी भिक्षु भएका हो । ती चार आधार उपभोग गर्नुमा तिमीले उद्योग गर्नु पर्दछ । लाभ सत्कार धेरै पाउने भयो भने अरू अरू भोजन, चीवर, विहार र औषधिहरू पनि उपभोग गर्न मिल्छ' भनेर निर्देशन दिईएको हो । त्यस निर्देशनलाई आफूले पनि स्वीकार गरिएको छ । तसर्थ चतुप्रत्ययलाई आफ्नो सम्पत्ति (=सक) भन्नुपर्दछ । उक्त चतुप्रत्ययद्वारा राम्रो भए पनि नराम्रो भए पनि राम्ररी व्यवस्था गरी दान गरे पनि, राम्ररी व्यवस्था नगरी दान गरे पनि दान ग्रहण गर्दा र उपभोग गर्दा विपरीत स्वभाव नदेखाइकन समभाव राख्नेलाई **सकतुस्सक** (=आफ्नो सम्पत्तिमा सन्तोष मान्ने) भनेर भन्नुपर्दछ । जुन चीजवस्तु आफूले प्राप्त गरिएको हो; आफूसँग प्रकट रूपमा रहेको हो; उक्त उपलब्ध रहेका चीजवस्तुद्वारा समभावले

यापन गरिरहेकालाई **सन्तुस्सक** (=आफ्नो उपलब्ध रहेको चीजवस्तुद्वारा सन्तोष मान्ने) भनी भनिन्छ । असल खराब दुवै आरम्भणमा खुशी मान्नु, रिस उत्पन्न नहुनुलाई **सम** भनिन्छ । उक्त **सम** (=चित्तलाई सन्तुलित बनाईराख्नु) द्वारा आरम्भण सबैमा सन्तोष मान्ने व्यक्तिलाई **समतुस्सक** (=सन्तुलित रूपमा सन्तोष मान्ने) भनेर भनिन्छ ।

भरण पोषण गर्न सजिलो व्यक्ति

अर्काको भरमा वस्तु पर्ने भएकोले अरूले खुवाएको पिलाएकोमा सन्तोष हुन नसक्नेलाई **दुब्बर** (=भरण-पोषण गर्न गाह्रो) भनेर भनिन्छ । त्यस्तो नभई खुवाएकोमा पिलाएकोमा दिएकोमा सन्तोष हुने व्यक्तिलाई **सुभर** (=भरण पोषण गर्न सजिलो) भनिन्छ । आफूले आफूलाई पाल्न गाहारो, सजिलो, अरूले आफूलाई पाल्न गाहारो, सजिलो गरी चार थरी रहेका छन् । तिनमध्ये गुलियो पाए अमिलो खोज्नु, अमिलो पाए गुलियो खोज्नु आदि अनुसार खोजी गर्नेलाई आफूले आफूलाई पाल्न गाह्रो भनिन्छ । त्यस्तो नभई राम्रो मिठो होस्, नराम्रो नमिठो होस् लाभ भएकोबाट सन्तोष पूर्वक खाई-पिई आफ्नो काम उद्योग र अभ्यास गर्नेलाई आफूले आफूलाई पाल्न सजिलो भनी भनिन्छ ।

जो भिक्षु असल दान गरेपनि अनुहार उज्यालो हुँदैन, खुशी भएको भाव देखाउँदैन; दाताको अगाडि नै के कस्ता चीजहरू दान गर्न ल्याएको हो भनी हप्काई श्रामणेर गृहस्थीहरूलाई दिई पठाउँछ । त्यस्ता भिक्षुहरू अरूले पालन पोषण गर्न गाह्रो हुन् । अर्को भिक्षु एकजना भने असल होस्, खराब होस् थोरै होस् धेरै होस् दाताले दिएको लाभ भएकोमा प्रसन्न र सन्तोष भई उज्यालो मुख पार्ने गर्दा रहेछन् । यस भिक्षु त सेवक दाताहरूका तर्फबाट पाल्न सजिलो भिक्षु भए । यी दुईथरी भिक्षुहरूमध्येमा पाल्न गाह्रोसँग मैत्री उत्पन्न हुन सक्ने गाह्रो देखिन्छ । अरू अरू प्रतिपत्तिहरू पनि

उत्पन्न हुन सजिलो हुनेछैन । तसर्थ मैत्री उत्पन्न हुनलाई र अरू अरू प्रतिपत्तिहरू उत्पन्न हुनको लागि सजिलो पार्ने सुभर (=पाल्न सजिलो) हुनु विषयलाई भगवान् बुद्धले निर्देशन गर्नुभएको हो ।

कस्सप संयुत्त

गृहस्थीहरूबाट प्राप्त हुनु, नहुनुका सम्बन्धमा मनमा आघात नराख्नको लागि मनोवृत्ति सहि गर्नको लागि कस्सप संयुत्तमा उल्लिखित तथागतबाट देशना गरिएको उक्त तथ्य सन्तोष हुन सजिलो पाल्न सजिलो हुने विषयसँग सम्बन्धित भएको हुनाले सारांश मात्र उल्लेख गरी देखाउनेछु । ‘मलाई दान नगरी नबसोस्; दान देओस्; थोरै थारै मात्र दान नगरोस्; धेरै धेरै दान गरोस्; कमसल दान नगरोस्; असल असल वस्तु मात्र दान गरोस्; विस्तारै ढिला गरेर दान नगरोस्; चाँडै चाँडै दान गरोस्; राम्ररी व्यवस्था नगरी दान नगरोस्; राम्रोसँग व्यवस्था गरी दान गरोस्’ यस्तो मनोवृत्ति राखेर घर घरमा उपसंक्रमण गर्ने भिक्षु आफूले कामना गरेअनुसार प्राप्त भएन भने मनमा आघात गरी मन अशान्त शरीर क्लान्त पारी बस्नुपर्नेछ ।

एकजना भिक्षु भने ‘दान नदिई नबसोस्; दान गरोस् आदि माथि उल्लिखित कामना अनुसार नगरी बाहिरका अपरिचितहरूका घर-घरबाट कहाँ प्राप्त गर्न सकिएला र’ भनेर यस्तो मनोवृत्ति राखी घर-घरमा उपसंक्रमण गर्दा रहेछन् । उक्त भिक्षु प्राप्त नहुनु आदि कारणले मनमा आघात पारेर बस्दैनन् । दुखी भएर बस्नु पर्दैन । काश्यप यस्तो मनोवृत्ति राखी घर-घरमा उपसंक्रमण गर्ने भएकोले प्राप्त नहुनु आदि कारणले मनमा आघात पारेर बस्नु पर्दैन । दुखी हुनु पर्दैन । काश्यपको नमूना लिएर तिमीहरूलाई अनुशासन गर्नुपर्ला । उक्त नमूनाअनुरूप आचरण गर्नु पथो’ भनेर तथागतले बताउनु भएको थियो । (निदान वग्ग-कस्सप संयुत्त - ४०३)

अल्पकृत्य

आफूले गर्नुपर्ने काम बाहेक अरू अरू असम्बन्धित अनर्थकारी काममा व्यापार झन्झट बनाईबस्ने व्यक्तिलाई काम धेरै भएको (बहुकृत्य) भनिन्छ । त्यस्ता व्यक्तिहरूका आफ्नो काम गर्ने समय खेर गएर अर्थ हित भंग हुनु हानी हुनु मात्र भइरहन्छ; धर्मको क्षेत्रमा त उक्त अल्पकृत्य भाव अति नै वांछनीय छ । नवकर्म आदि कामकाजमा रमाइलो मानी बस्न मन पराउनु, धेरै बोल्नमा रमाइलो मानी बस्न मन पराउनु, साथीभाई बनाई बस्नमा रमाइलो मानी मन पराउनु आदि द्वारा निरर्थक कामकाजमा रमाइलो मानी बस्न मन पराउनेहरू त काम धेरै हुनेहरू भई भावना धर्म उद्योग र अभ्यास गर्न नसक्नेहरू भए । आफूले उद्योग र अभ्यास गर्नुपर्ने धर्म बाहेक अरू अरू कुनै पनि बढी भएको कामकाज समेत नगर्ने व्यक्तिलाई **अप्पकिच्च** (अल्पकृत्य भएका व्यक्ति) भनिन्छ । त्यसो हुनाले भावना धर्म उद्योग र अभ्यास गर्नेहरूले **पलिबोध** (=बाधा) दसवटालाई तोडेर हटाई राख्नुपर्ने भाव **विशुद्धिमार्ग**मा व्यक्त गरिएको हो । अल्पकृत्य व्यक्तिले मात्र प्रतिपत्ति काम सिद्ध हुनेगरी उद्योग र अभ्यास गर्न सक्ने हुनाले यस मैत्रीको पूर्वभाग आचरणमा अल्पकृत्य व्यक्ति हुनुपर्ने विषयलाई एउटा मुख्य आचरणको रूपमा बताइएको हो ।

Dhamma.Digital

हलुका भाव भएको व्यक्ति

लोकमा आफूले आवश्यकता भन्दा पनि बढी हुने गरी परिभोग गरिन्छ भने ती वस्तुहरू भित्र्याउनुपर्नु, रेखदेख गर्नपर्नु, मरम्मत गर्नपर्नु, व्यवस्था गर्नपर्नु रूपमा कामकाजहरू धेरै धेरै भई ती सम्बन्धित विषयका निम्ति उक्त व्यक्ति अति भार भएको भयो । धार्मिक क्षेत्रमा उक्त अभिभार झनै अवाञ्छनीय रहेछ । तसर्थ शुद्धरूपले धर्म मात्र उद्योग र अभ्यास गरिरहनु

पर्ने भिक्षुहरूसँग आफूलाई आवश्यकता जति परिष्कार धारण गरिराख्नुको रूपमा यात्रामा जाने बेलामा पंक्षीहरूका अरू केही साथमा हुँदैन; आफ्नो पखेटाहरू मात्र द्वारा चाहेको ठाउँमा आवत जावत गरिरहे जस्तै आफ्नो आठ-परिष्कार मात्र धारण गरी अभिभार हलुका गरी वस्तुपर्ने कुरा बताउनु भएको हो । चीज वस्तुहरू धेरै भयो भने अभिभार बढेर भावना धर्मलाई राम्ररी उद्योग र अभ्यास गर्ने फुर्सद नपाइने हुनाले **सल्लहुकवुत्ति** (=हलुका किसिमले सजिलोसँग जीवन यापन गर्नु) भाव पनि भावना धर्म उद्योग र अभ्यास गर्ने क्षेत्रमा अति वाञ्छनीय भएको एउटा आचरण रहेको छ ।

इन्द्रिय शान्त दान्त भएका व्यक्ति

इन्द्रिय भनेको आँखा, कान, नाक, जिब्रो, शरीर र मन छ वटा हुन् । ती इन्द्रियहरू शान्त दान्त हुनेगरी गर्नु पर्दछ भनेको इष्टारम्मण (मनपर्ने आरम्मण) सँग भेट हुँदा राग उत्पन्न नहुने गरी अनिष्टारम्मण (मन नपर्ने आरम्मण) सँग भेट हुँदा द्वेष उत्पन्न नहुने गरी संयम गर्नु नै हो । आरम्मणमा राग द्वेष आदि उत्पन्न हुने गरी बस्ने शान्त दान्त नभई विक्षिप्त परी उडीरहेको इन्द्रिय भएका व्यक्ति हुन्छ । इन्द्रियहरूलाई आफ्नो बशमा राख्न सक्ने गरी तानी लिन नसकी आफूहरू इन्द्रियको चाहना अनुसार पछ्याउँदै हिंड्ने मात्र हुन्छ । त्यस्ता व्यक्तिमा भावना धर्म उद्योग र अभ्यास गर्नको लागि रुची हुँदैन; उद्योग र अभ्यास नै गरीहाले पनि भावना सिद्ध गर्न सजिलो हुँदैन । राग द्वेष आदि उत्पन्न नहुने गरी संयम गरी प्वाल थुनी बस्ने व्यक्तिले मात्र विक्षिप्त चंचल नभएको इन्द्रिययुक्त भएका, इन्द्रियहरूलाई आफ्नो इच्छाको अधिनमा आउने गरी आकर्षण दिनसक्ने बलवान भएर आफूहरू इन्द्रियहरूको बसमा जान नपर्ने हुनेछ । त्यस्ता व्यक्तिले मात्र अन्तसम्म भावन सिद्ध गर्न सक्नेछ । यहाँ इन्द्रियहरूलाई शान्त हुनेगरी गर्नुपर्ने विषयमा

भावना कार्यमध्ये एउटा न एउटा भावना कार्यसंग जोडिएर बसेको हुन्छ, अलगगिएर बस्ने हुनसक्दैन; भावना-कार्यमा उद्योग र अभ्यास गरिरहनाले मात्र साँच्चै इन्द्रियहरू शान्त दान्त हुनसक्ने भएकोले शान्त दान्त भएका इन्द्रियहरू हुनुपर्दछ भन्नुमा एउटा न एउटा भावना हुनैपर्दछ भन्ने मतलब भयो ।

प्रज्ञावान

लौकिक काम काजमा उक्त कार्यलाई जान्ने बुझ्ने दक्षता भएका; गर्न हुने, गर्न नहुने समय, देश आदि विचार गरी हेर्न जान्ने; फल विचार गरी हेर्न जान्नेहरूले मात्र उक्त काम सिद्ध हुने गरी काम गर्न सक्ने हुन्छ; त्यसरी दक्षता युक्त भएर विचार गरी हेर्न जन्ने, फललाई विचार गरी देख्नसक्ने क्षमता नहुनेहरूले त उक्त काम काज गर्न सक्दैन । गरिहाले पनि फल निस्कने गरी सिद्ध हुनेगरी गर्ने सामर्थ्ययुक्त हुनसक्दैन । त्यस्तै नै धार्मिक क्षेत्रमा पनि आफूहरूले आचरण गर्नुपर्ने आचरण प्रतिपत्तिमा बुझ्ने जान्ने; आचरण सहि हो होइन विचार गरी हेर्न जान्ने; फललाई विचार गरी निरीक्षण गरी हेर्न जान्नेहरूले मात्र उक्त प्रतिपत्तिलाई आचरण गर्न सक्दछन् । त्यसरी नबुझ्नेहरूले त उक्त आचरणलाई आचरण गर्नको निम्ति छन्द वीर्य आदि प्रबल नहुने हुनाले गर्दैन पनि; गरी हाले पनि सिद्ध हुँदैन । त्यसो भयो भने मार्ग र फल लाभ हुने अवस्थासम्म प्रज्ञाद्वारा मात्र निरन्तर जान्नुपर्ने प्रतिपत्तिको क्षेत्रमा प्रज्ञा अति आवश्यक छ । त्यसैले नै 'मैत्री पूर्वगामी भएका यी आचरणमा निपको = प्रज्ञावान हुनुपर्दछ भनी निर्देशन दिनुभएको हो ।

प्रचण्ड असभ्य नभएका

पगम्भ-मन, वचन र शरीर तीनवटै प्रचण्ड असभ्य हुन् । न पगम्भोअपगम्भो = शरीर, वचन र मन प्रचण्ड नभएका सभ्य व्यक्ति

हुन् । **कायपागम्भिय** (=शारीरिक क्रियाकलाप प्रचण्ड असभ्य हुन्)
वचीपागम्भिय (=वाचसिक क्रियाकलाप प्रचण्ड असभ्य हुन्)
मनोपागम्भिय (= मनोवृत्ति प्रचण्ड असभ्य हुन्) भनी तीनथरी
रहेकोले यी तीनवटैबाट अलग भएकालाई **अप्पगम्भ** (=असभ्य
नभएका सभ्य भएका) भनिन्छ ।

संघको बिचमा, परिषदको बिचमा, जेष्ठहरूको अगाडि गोडा
पसारी, उत्तानो परी बस्नु जेष्ठहरूलाई ठाउँ नछोड्नु,,
कनिष्ठहरूलाई प्रवेशबाट रोकतोक् गर्नु, असल स्थान र असल भोजन
प्राप्तिको निम्ति जेष्ठहरूलाई नाघेर जानु, ग्राम प्रवेश
गर्दा स्थविरहरूलाई पछाडि पारी जानु, अगाडि जानु, कनिष्ठहरूसँग
चिमोटेर ख्याल-ठट्टा गरी खेलीहिंड्नु आदि काम कुरा शारीरिक
असभ्यता, प्रचण्डता हुन् ।

स्थविरको अनुमति बिना उपदेश दिनु, कसैले प्रश्न
गर्दा स्थविरहरूबाट अनुमति नलिइकनै उत्तर दिनु, गाउँभित्र हुँदा 'ए
उपासिका...', के हालखबर छ; यागु हो कि, भोजन हो कि, मिठाई हो
कि, दान दिने हो कि, आज खाने हो कि' आदि श्रमत्वलाई नसुहाउँदो
वचनद्वारा कुरा गर्नु आदि बोलीवचनहरू वाचसिक चण्डता र
असभ्यता हुन् ।

शरीर र वचनद्वारा नगरे पनि नबोले पनि मनमा काम विर्तक
आदि जस्ता नराम्रा चिन्तना चिन्तन गर्नु चित्तको प्रचण्डता,
असभ्यता हो । यस विधिलाई आधार बनाएर धेरै मानिसहरूप्रति
मानिस हेरी प्रचण्ड हुन्, सभ्य हुन् जान्नु पर्दछ । मैत्री स्वाभाविक
रूपमा सभ्य र कोमल स्वभाव हुनाले असभ्य व्यक्तिसँग स्थिर
हुँदैन; सभ्य व्यक्ति नै मात्र मैत्रीको आधार हुनसक्ने भएकोले यस
अप्पगम्भ (=सभ्यता भएका) हुन पर्नुलाई मैत्री पूर्वभाग प्रतिपदाको
रूपमा निर्देशन दिनुभएको हो ।

गृहस्थीप्रति अनाशक्त व्यक्ति

धेरै मानिसहरूले आमा बाबुप्रति अतिस्नेह भएका, आफन्तहरूप्रति अतिस्नेह भएका व्यक्तिहरूले आमा बुबा आफन्तहरूबाट बिछोड भई छुटिएर बस्न नसक्नाले देश विदेशतिर शिक्षा, आर्थिक विकासको निम्ति बाहिर जान सकेनन् भने हानि मात्र खप्नुपर्ने हुन्छ । उन्नति र वृद्धिका लागि सहायक नहुने हुन्छ । श्रमणहरूको निम्ति पनि गृहस्थी दायक दायिकाहरूप्रति आशक्त भई बस्नु लाभबाट परिहानी हुनुको कारण, अवन्नति, अववृद्धि हुनुको कारण नै हुने गर्दछ ।

चीज वस्तुमा लुब्ध र आशक्त भिक्षु दायक दायिकाहरूमा टाँसेर बस्न सक्दछ । अनुचित व्यक्तिहरूसँग सम्मिश्रण घुलमिल हुन सक्दछ । गृहस्थीहरूले शोकग्रस्त भएभने आफू पनि शोकग्रस्त हुनु, गृहस्थीहरूले खुसी हुँदा आफू पनि खुसी हुनु, दाता सुखी हुँदा आफू पनि सुखी भई दाता दुःखी भयोभने आफू पनि दुःखी हुनु, गृहस्थीहरूको काम कुरामा आफूलाई व्यस्त बनाई व्यापार धेरै बनाई हिँड्नु नै हो । त्यसकारण चन्द्रमा समान भई सदा नयाँ आगन्तुक जस्तै भई शारीरिक तौरले पनि टाढिई, मानसिक तौरले पनि टाढिई घरगृहस्थीहरूका घर-घरमा उपसंक्रमण गर्नुपर्ने कुरा तथागतले अनुशासन गर्नुभएको हो ।

जसरी चन्द्रमा आकाशमा हिँड्दा कोहीसँग पनि संगम गर्दैन; कोहीसँग पनि आशक्त हुनु, कसैलाई पनि मन पराउने गर्दैनन्; त्यसो नगर्नाको कारणले गर्दा धेरै मानिसहरूले मन पराउँदैन, सन्मान गर्दैन भन्ने छैन । त्यसरी नै तिमीहरूले पनि चन्द्रमा समान भई धेरै मानिसहरूबाट सन्मान गरी मन पराउनुलाई ग्रहण गरी धेरै मानिसहरूकहाँ उपसंक्रमण गर्ने गर्नुपर्दछ भन्ने मुख्य आज्ञा हो । आगन्तुक (पाहुना) भनेकाले त घरपतिले स्वायो भने खाई घरपतिसँग संगम गर्नु, उनीहरूको कामकाज गरिदिनु नगरीकन नै घरबाट बाहिरिने जस्तै घर घरमा चारिका गरी दायक

दायिकाहरूले दान दिएमा ग्रहण गरी उनीहरूसँग सम्पर्क राख्नु, संगम गरी बस्नु नगरिकन उनीहरूको कामकाजमा व्यापार अलमल नरहने गरी काम नगरिकन नै निस्कनु पर्दछ भन्ने आज्ञा नै मुख्य रहेको छ ।

‘भिक्षुहरू... , कस्ता भिक्षुहरू गृहस्थी दायक दायिकाहरूकहाँ उपसंक्रमण गर्न लायक छन् नि’ भनी सोध्नुहुँदा ‘हजुरबाट नै आज्ञा होस्’ भनेर भिक्षुहरूले निवेदन गरे । त्यसबेला तथागतले हात आकाशमा हल्लाई देखाउनुभयो । जसरी यो हात आकाशमा टाँसिदैन, आशक्त हुँदैन त्यसरी नै जो भिक्षु गृहस्थी दायक दायिकाहरूकहाँ जाँदा उनीहरूसँग नटाँसिकन, आशक्त नभई ‘चीजबस्तु चाहनेहरूलाई पनि प्राप्त होस्; कुशल कर्म चाहनेहरूले दान कुशल कर्म गर्न सकून्’ भनेर आशिका गर्दछन् । आफूलाई प्राप्त भएको कारणले प्रसन्न भए भैं अरूले प्राप्त गर्दा पनि प्रसन्न हुन्छन् । यस्ता भिक्षुहरू मात्र गृहस्थी दायक दायिकाहरूकहाँ उपसंक्रमण गर्न योग्य भएको कुरा आज्ञा गर्नु भई काश्यप जस्ता भिक्षु भई काश्यपले जस्तै आचरण गर्नुपर्दछ भन्नुभएको कुरा *निदानवग्ग कस्सप संयुक्त (४०२)* मा उल्लेख भएको छ । दायक-दायिकाहरूप्रति मुग्ध र आशक्त हुने भिक्षुले त धर्ममा उद्योग व्यापार गर्दैन; चीज वस्तुलाई मात्र महत्त्व दिई बस्ने हुन्छ । तसर्थ यस्तो नहुनको लागि मैत्री पूर्वगामी भएको आचरणमा यो कुलमा आशक्त नहुनु भएका व्यक्तिको भावलाई पनि एउटा आचरणको रूपमा निर्देशन दिनुभएको हो ।

(३) न च खुद्द’माचरे किञ्चि;
येन विञ्जू परे उपदेय्युं ।
सुखिनो व खेमिनो होन्तु;
सब्बेसत्ता भवन्तु सुखितत्ता ।

(३) येन = जुन दुश्चरित्र समूह हीन कर्मको कारणले; विञ्जू = विज्ञ जनहरू; परे = अरूले; उपवदेय्युं = उपहास र निन्दा

गर्ने गर्दछन्; **खुद्दं** = क्षुद्र भएको, **तं** = त्यस्ता दुश्चरित्र कर्मलाई; **किञ्चि** = थोरै भएपनि सानो भए पनि; **न आचरे** = आचरण गर्नहुँदैन । **सब्बेसत्ता** = सबै सत्वहरू; **सुखिनो वा** = शारीरिक सुख भएकाहरू र; **खेमिनो वा** = भय उपद्रव रहित भई टाढा भई सित्तल शान्त रमाइलो मानी बस्न पाउनेहरू; **होन्तु** = होउन् । **सुखितत्ता वा** = सुखपूर्ण भएको उदार चित्त भएका पनि; **भवन्तु** = भइरहून् ।

भावार्थ

प्रज्ञावानहरूले अरूले निन्दा उपहास गर्ने दुश्चरित्र हीनकर्महरू सानो थोरै मात्र भए पनि गर्न हुन्त । (त्यसपछि मैत्री वृद्धि गर्ने कसरी भने) सम्पूर्ण सत्वहरू शारीरिक सुखयुक्त होउन्; भय उपद्रव रहित भई टाढा भई सित्तल, शान्त र रमाइलो भईरहोस्; चित्त पनि सुखी होस् ।

अकरणीय र मैत्री वृद्धि

‘सक्को’ आदि द्वारा **करणीय** (=आचरण गर्नुपर्ने) धर्मलाई निर्देशित गरिसक्नु भएपछि ‘**न च खुद्दमाचरे किञ्चि**’ आदि द्वारा **अकरणीय** (=गर्न नसुहाउने नहुने) धर्म निर्देशन दिनुभई आचरण गर्नको निम्ति र नगर्नको निम्ति धर्महरूलाई पूर्णरूपमा देखाईसकेपछि फेरि सँगै जोडिएर नै मैत्री भावना गर्ने विधिलाई ‘**सुखिनो वा**’ आदि द्वारा विधि दिनुभएको हो ।

अकरणीयमा बुभ्नुपर्ने

सक्को-आदि अनुसार सामर्थ्य भएका हुनुको भाव आदि आचरणहरू परिपूर्ण भएपछि खराब कर्महरू गर्नेछैन भनी भन्ने ठाउँ भएपनि कहिलेकाँही सर्वश्रेष्ठ ढंगले आचरण गर्ने भए पनि ‘यो कर्म त

दोष लगाउने ठाउँ छैन' भन्दै भूल गर्न सक्ने अवस्था अभै रहेको हुनसक्ने हुनाले त्यस्तो हुन नदिनको निमित्त होश दिनको निमित्त रहेको छ । **खुद्द-** शब्द सानो, अलिकति, रौद्र, हीन, नीच दुःखी आदि अर्थहरू **अभिधान** मा देखाइएको हुनाले यहाँ नीच हीन अर्थवाची भयो । नीच हीन सामान्य भए पनि **न आचरे** = आचरण गर्नु हुँदैन भनी भनिएकोलाई आधार मानी हीन नीच आचरण भनेर जान्न सकिन्छ । तसर्थ **अर्थकथाले** 'यं तं काय वची मनोदुच्चरितं खुद्दं लामकन्ति वुच्चति' भनी भनिएको हो । **किञ्चि** शब्द **अप्पक** (=अलिकति) अर्थ वाची हो । कडा कडा महाअपराधहरू त कुरा नै गर्न पर्दैन अणु मात्रको अलिकतिको सानो अकुशल कर्म नै पनि गर्नुहुँदैन भन्ने अर्थ भयो ।

उक्त अकुशल कर्म आचरण गर्नुमा प्रत्यक्ष प्राप्त हुने दोष देखाउने इच्छा भएकोले '**येन विञ्जू परे उपवदेयुं**' (=उक्त अपराध कर्मका लागि प्रज्ञावानहरूले अरूबाट निन्दा उपहास गरिने पात्र बनिनु हुने गर्दछ ।' भनी आज्ञा हुनु भएको हो । यहाँ प्रज्ञाहीनहरू त प्रमाण होइन; त्यस्ताहरूले त दोष नभएकालाई पनि दोषयुक्त भन्न सक्दछ । यहाँ प्रज्ञावानहरू मात्र प्रमाण हुन् । प्रज्ञावानहरूमा राम्ररी प्रवेश गरी परीक्षण गरी साँच्चैको निन्दनीयलाई मात्र निन्दा गरी साँच्चैको प्रशंसा गर्न योग्य व्यक्ति भएमा मात्र प्रशंसा गर्ने बानि हुने गर्दछ । त्यसरी प्रज्ञावानहरू मात्र प्रमाण भएकोले प्रज्ञावानहरू मात्र प्रमाण हुनाले प्रज्ञावानहरूले निन्दनीय कर्महरू गर्न हुँदैन भनी बताउनु भएको हो ।

मैत्री वृद्धिमा जानुपर्ने

'सक्को उजू च' आदि उपरोक्त अठ्ठाईवटा गाथाले मैत्री भावनाको पूर्व भागमा पूर्ण गरि राख्नुपर्ने '**मेत्ता पुब्बभाग पटिपदा**' (=मैत्रीको पूर्वभागमा आचरण गर्नुपर्ने आचरणहरू) लाई देखाइएको हो । त्यसैलाई नै '**कम्मद्वानुपचार**' (=मैत्री कर्मस्थानको उपचार) भनेर

पनि भन्दछन् । घरको उपचार भन्दा घरको आसपासका ठाउँ भनेर जान्न पाइनु जस्तै मैत्री भावना गर्नुभन्दा अगावै वा गर्नलाग्दा मैत्रीको अगाडि नजिकै उत्पन्न भईरहेको आचरणहरू भएकाले मैत्री भावनाको उपचार भनी भनेको हो ।

उक्त उपचार देखाइसकेपछि ती भिक्षुहरूले वृक्षदेवताहरूको भय उपद्रवलाई हटाउनको लागि परित्राण आरक्षाको निमित्त मैत्री र विपश्यनाको पादक मैत्री ध्यान कर्मस्थान लाभको निमित्त मैत्री भावना गर्ने ढंग र विधिलाई 'सुखिनो वा' आदि द्वारा आज्ञा गर्नुभएको हो ।

सुखं एतेसं अत्थीति सुखिनो-सुख युक्त भएकाहरू हुनाले सुखीहरू भन्दछन् । यस अर्थद्वारा **सुख-**को स्वरूप कायिक सुख मानिसक सुख दुवैसँग सम्बन्धित रहेको भए पनि **सुखितत्ता-**भनेर मानसिक सुख युक्त हुनुलाई अलग्ग भनिने हुनाले यहाँ कायिक सुखलाई मात्र लिनुपर्दछ ।

सुखं सज्जातं अस्सति सुखितो = उत्पन्न भईरहेको सुखयुक्त भएको चित्त हो । **सुखितो अत्ता एतेसन्ति सुखितत्ता** = उत्पन्न भईरहेको सुखयुक्त भएको चित्त भएकाहरू । **खेम** शब्द भयउपद्रव नहुनु, सितल शान्त हुनु अर्थयुक्त रहेको हुन्छ । काय र मन सुखी हुनुको कारणले सितल शान्त हुनु अर्थ हुन्छ; सम्पूर्ण भय उपद्रव शान्त र दान्त हुने कारणले गर्दा सितल शान्त भई रमाइलो हुने हुन्छ । **खेमं एतेसं अत्थीति खेमिनो** = सितल शान्त भएकाहरू ।

यस 'सुखिनो वा' आदि कुरा किन बताइएको हो ? मैत्री वृद्धि गर्ने ढंग देखाउनको लागि बताई राखिएको हो । मैत्रीलाई 'सब्बे सत्ता सुखिनो होन्तु' = सकल सत्त्वहरू शारीरिक सुखयुक्त भएकाहरू होउन् । **खेमिनो होन्तु** = सितल, शान्त र रमाइलो होस् । **सुखितत्ता होन्तु** = मानसिक सुखयुक्त भएका होउन् । यसरी वृद्धि गर्नुपर्दछ भन्ने अभिप्राय हो ।

चोदना गर्न अयोग्य

‘प्रज्ञावानहरूले निन्दा गरिने कर्म सबै नै लेश मात्र भए पनि गर्नहुँदैन’ भन्ने कुराको अनन्तरमा ‘सबै सत्वहरू सुखी होउन्’ आदि कुरा बताइएको छ । मैत्री यसरी वृद्धि गरिनु पर्दछ आदि जस्ता कुरा अभाव हुनाले अनुसन्धि वाक्य नजोडिएको जस्तो भएको छैन र भनी भन्ने ठाउँ छ । यो व्यवस्था तथागतका उपदेश जान्ने बुझ्नेहरूको लागि हो । त्यसरी जान्नेबुझ्नेहरूले त ‘सुखिनो वा’ आदि द्वारा र ‘ये केचि...’ आदि द्वारा बताउनुभएको उपदेश सुनन मात्र पाउने बित्तिकै मैत्री वृद्धि गर्ने विधि तरिका दिईरहेको छ भनी बुझ्नेहुन्छन् ।

कुनै एउटा विषयवस्तु बोल्नु, भन्नु, लेख्नुको अन्तमा ‘सबै सुखी होउन्’ भनी अन्त गयो भने उक्त वाक्य त्यस व्यक्तिको प्रार्थना हुने जस्तै यहाँ तथागतले मैत्री वृद्धि गर्नुभएको हो भनी भनी मान्न सकिँदैन र ? अझ यस्तो भन्न चाहनेहरू पनि छन् । **धम्मपटिगाहक** (=धर्म-श्रोता भिक्षुहरूको निमित्त बताइरहनुभएको देशनाको रूपमा प्रकट भईराखेको हुनाले ती भिक्षुहरूले पनि आफूले आचरण गर्नको निमित्त बताइरहनु भएको भाव जानीबुझीसकेको हुनाले त्यसरी सोच्नमिल्दैन ।

उक्त तथ्य ‘माता यथा नियंपुत्तमायुसा’ आदि द्वारा आमाले आफ्नो एकलो छोरोलाई रक्षा गर्ने जस्तै मैत्री वृद्धि गर्नुपर्दछ आदि पछि बताउनुभई प्रेरणा दिनुहुने वचनको पनि आधार लिएर जान्न सकिने हुनाले चोदना गर्न अयोग्य भएको अवस्थामा पनि चोदना गर्नु मात्र भयो ।

(४) ये केचि पाणभूतत्थि;
तसा वा थावरा व अनवसेसा ।
दीघा वा ये व महन्ता;
मज्झिमा रस्सका अणुक थुला ।

(५) दिग्घा वा ये व अदिग्घा; ये व दूरे वसन्ति अविदूरे ।
भूता वा सम्भवेसी वा; सब्बेसत्ता भवन्तु सुखितत्ता ।

(४-५) अनवसेसा = बाकी नरहने गरी सबै; ये तसा वा = जो तर्सने पृथग्जन शैक्षहरू र; ये थावरा वा = नथर्कने स्थिर र दृढ (चित्त भएका) अरहन्तहरू र; ये दीघा वा = जो लामो शरीर भएका सत्त्वहरू र; ये महन्ता वा = जो ठूलो शरीर भएका सत्त्वहरू र; ये मज्झिमा वा = जो साना पनि होइनन्, ठूला पनि होइनन् पातला पनि होइनन् मोटाहरू पनि होइनन् मध्यम खालको शरीर भएका सत्त्वहरू र; ये रस्सका वा = जो सानो दुब्लो पातलो शरीर भएका सत्त्वहरू र; ये अणुका वा = जो अतीव सानो भई अणु मात्रको शरीर भएका सत्त्वहरू; ये थूला वा = जो डल्लो भई स्थूल भई मोटो शरीर भएका सत्त्वहरू र; ये दिग्घा वा = जो देखिने सत्त्वहरू र; ये अदिग्घा वा = जो नदेखिने सत्त्वहरू र; ये दूरे वसन्ति = जो टाढा बसिरहेका सत्त्वहरू र; ये अविदूरे वसन्ति = जो नजिक बसिरहेका सत्त्वहरू र; ये भूता वा = जो पछि उत्पन्न हुनु नपर्ने भईसकेका अहिले उत्पन्न भईसकेका अरहन्तहरू र; ये सम्भवेसी वा = पछि उत्पन्न हुनुपर्ने जन्म खोजी रहेका जो पृथग्जन शैक्ष सत्त्वहरू र; ये केचि = सम्पूर्ण; पाणभूता = सत्त्वप्राणीहरू; अत्थि = छन् । इमेपि सब्बसत्ता = यी सबै सत्त्वहरू; सुखितत्ता = सितल शान्त सुखयुक्त भएको शरीर र मन दुइटै भएकाहरू; भवन्तु = होउन् ।

भावार्थ

सम्पूर्ण थर्कने पृथग्जन शैक्षहरू, नथर्कने अरहन्त पुद्गलहरू, शरीर लामो सत्त्वहरू, शरीर मोटो सत्त्वहरू, शरीर मध्यस्थ सत्त्वहरू, शरीर डल्ला भई छोटो सत्त्वहरू, शरीर अति सानो भई अणु मात्रका सत्त्वहरू, शरीर मोटाएर बाटुलो भएका सत्त्वहरू,

देखिने सत्वहरू, नदेखिने सत्वहरू, टाढा बस्ने सत्वहरू, नजिक बस्ने सत्वहरू, पछि उत्पन्न नहुने अहिले उत्पन्न भइसकेका अरहन्तहरू, पछि नयाँ जन्म हुनुपर्ने शैक्ष पृथग्जनहरू, लोकमा भएका यी सत्वहरू सबै शरीर र मन दुइवटा सुखी होउन् ।

विस्तृत मैत्री वृद्धि गर्ने तरिका

‘सुखिनो वा’ आदि द्वारा सत्वहरू सबैलाई एकीकृतरूपमा मैत्री वृद्धि गर्ने तरिका संक्षिप्त देखाईसक्नु भएपछि, पछि ती सत्वहरूलाई ‘तस, थावर’ आदि द्वारा वर्गीकृत गरी विस्तृतरूपले मैत्री वृद्धि गर्ने तरिकालाई ‘ये केचि पाणभूता’ आदि द्वारा फेरि निर्देशित गर्नुभएको हो । अर्को तरिकाबाट भन्ने हो भने-सत्वहरूको चित्त अनेक प्रकारका आरम्भणहरूमा विचरण गरेर आइसकेको हुनाले शुरू गर्नासाथ नै एउटै आरम्भणमा (चित्त) दरिलोसँग गडिनेगरी अभ्रै स्थिर हुन सक्दैन । विभिन्न आरम्भणहरूलाई वृद्धि गर्नु मनन गर्नु दिईराखियो भने ती सम्बन्धित आरम्भणहरूमा क्रमशः अनुगमन गर्दै गईरहनुमा क्रमैसित वृद्धि भई दरिलो र स्थिर हुनसक्ने बन्छ । तसर्थ तस, थावर आदि विभिन्न आरम्भणमा अनुगमन गर्दै गई चित्त राम्ररी स्थिर बनाउनको लागि विस्तृत रूपमा मैत्री वृद्धि गर्ने तरिका आज्ञा गर्नुभएको हो ।

फेरी अर्को तरिकाले भन्नु बाकि छ । चित्त भनेको जुन जुन आरम्भणमा प्रकट हुन्छ, त्यहि त्यहि आरम्भणमा मात्र सजिलै सुविस्तासाथ स्थिर भई बस्दछ । त्यसैले उपदेश सुनिरहेका भिक्षुहरूका लागि जुन जुन आरम्भणमा स्पष्ट हुन्छ त्यसैमा चित्त राम्ररी स्थिर पार्नको लागि (=समाधि उत्पन्न गर्नका निम्ति) तस, थावर आदि मैत्रीका विभिन्न आरम्भणहरूलाई देखाउने ‘ये केचि पाणभूता’ आदि दुईटा गाथा आज्ञा गर्नुभएको हो ।

अर्थ दिने तरिका

‘ये केचि पाणभूता’ आदिमा ‘ये केचि’-शब्द ‘अनवसेस’ (=बाँकी नहुने गरी सम्पूर्ण) अर्थ वाची हो । सम्पूर्णलाई पनि अनियम अनुसार व्यक्त गरिने हुनाले त्यसको नियम त ‘सब्बसत्ता भवन्तु सुखितत्ता-मा सब्बसत्ता भयो । ‘तसा वा थावरा वा-आदि ये केचि-को स्वरूप सत्वहरू भयो । साँच्चै हो; ‘ये केचि पाणभूता’ अनियम सामान्य भएकोले तसा वा थावरा वा-आदि उक्त अनियम सामान्यको स्वरूप भईरहेको अनियम विशेषहरू रहेछन् । तसर्थ ये केचि=... सबै अस्तित्वमा रहेका; पाणभूता=सत्वहरू; ये तसा वा=...हरू र; ये सम्भवेसी वा=...हरू; अत्थि=रहेका छन्; इमेपि सब्बसत्ता=... हर्छु; सुखितत्ता = युक्त भएकाहरू; भवन्तु = होउन्; यसरी पनि सम्बन्ध जोड्नुपर्छ । अथवा गाथामा अर्थ दिइएको अनुरूप तसा वा-आदिदेखि शुरू गरेर अर्थ दिएर ये केचि-लाई फेरी जोड्नु पर्दछ । वा तसा वा = थर्कने सत्वहरू र...; सम्भवेसी वा = ... हर्छु; इति = यसरी; ये केचि =हरू; पाणभूता = ...हरू; अत्थि इमेपि सब्बसत्ता आदि भनेर भएपनि सम्बन्ध राख्नुपर्दछ । यसरी तीनथरी सम्बन्ध राख्न सकिने भावलाई ‘ये केचि पाणभूतत्थि तसा वा थावरा वा अनवसेसा; इमेपि सब्बसत्ता-भवन्तु सुखितत्ता’ भन्ने अर्थकथा योजना दर्शनबाट जान्न पाइन्छ ।

पाणभूता स्वरूप

पाण, भूता दुवै पद सत्व वाची भएकोले ती दुइटै पदमा विशेष फरक अर्थ छैन । तसर्थ ‘पाणा एव भूता = पाण लाई नै भूत भनिन्छ’ भनी भनिएको हो । ‘पाणन्तीति पाणा = स्वास फेर्नेलाई पाण भनिन्छ’ भनेर (विग्रह) गरी आश्वास प्रश्वाससँग सम्बन्ध भएको पञ्चवोकार सत्वहरूलाई ग्रहण गर्नको निम्ति र भवन्तीति भूता =

उत्पन्न हुने भएकोले भूत भनिन्छ' भनी (विग्रह) गरी एकवोकार चतुवोकार सत्वहरू ग्रहण गर्नको निम्ति *अर्थकथा* मा पाण सँग विशेषता हुनेगरी देखाई फेरी एकथरी वर्णन गरीराखिएको छ । 'पाण'-को स्वरूप आश्वास प्रश्वाससँग सम्बन्ध भएकाहरू पञ्चवोकार (सत्व) भनी भनिएकोले भन्नुपर्ने कुरा उत्पन्न भयो । कारण के हो भने-रूपावचर (सत्वहरू) आश्वास प्रश्वास नभएका सत्वहरूमा समावेश भएका हुनाले नै हो । तसर्थ पाण-को स्वरूप कामावचर; भूत-को स्वरूप रूप, अरूपलाई लिइयो भने भन्न स्पष्ट हुने ठाउँ छ ।

अर्थकथा को भनाईमा मिल्ने गरी यसरी पनि चिन्तन गर्न मिल्छ । आयत्त पटिबद्ध आदिमा सम्बन्ध रहेको छ भन्नुको मतलब उत्पन्न भइसकेपछि अस्तित्वमा आइसकेपछि मात्र होइन कारण कर्मको रूपमा उत्पन्न हुनुलाई पनि सम्बन्ध रहेको छ भनेर नै भन्नुपर्दछ । असंज्ञा सत्व, अरूपहरू आश्वास प्रश्वास ध्यानका कारणले उत्पन्न हुनसक्ने अवसर नपाएर अश्वास प्रश्वाससँग सम्बन्धित छैन भनी भन्न मिल्छ । रूपावचर (हरूसँग) आश्वास प्रश्वास चारवटा ध्यानका कारणले उत्पन्न हुनसक्ने हुनाले आश्वास प्रश्वाससँग सम्बन्धित रहेको छ भनी भन्न सुहाउँछ । यस भाव अनुसार अस्सास-पस्सास पटिबद्धे-मा अस्सास पस्सास-को स्वरूप आश्वास प्रश्वासलाई र ध्यानलाई दुइटैलाई लिनुपर्दछ । त्यस्तो भयो भने आश्वास प्रश्वास ध्यानद्वारा बाहेक अरू अरू ध्यानका कारणले उत्पन्न हुने ब्रह्माहरूसँग 'पाणन्तीति पाणा' भन्ने वचनार्थलाई कसरी बोल्नु नि ? सबैको निम्ति रूढि भाव मात्र हो भन्न मिल्छ ।

त्यसपछि फेरी 'सञ्जन्तीति सत्ता; पाणन्तीति पाणा' भन्ने मत अनुसार टाँसिने, आशक्त हुने पृथग्जन सत्वहरू र आश्वास प्रश्वास गर्नेहरू पञ्चवोकार सत्वहरूलाई ग्रहण गर्नसकिने हुनाले *अर्थकथा* मा राग रहित अरहन्तहरू, श्वास नफेर्नेहरूरूपा-रूप सत्वहरूमा पनि उत्पन्न हुनसक्ने सत्तपाणहरूलाईरूढि शब्दको रूपमा भनिएको

हो । ताडपत्रवाट बाहेक अरू अरू माला पंखा आदिमा पनि उत्पन्न हुनसक्ने **तालवण्ट**-लाई रूढि भनी भनिएको जस्तै नै भयो ।

यहाँ पनि सास फेर्ने कामावचर बाहेक सास फेर्न नपर्ने रूप-मा पनि उत्पन्न भइरहेको यस **पाण**-लाई रूढि भावमा लिएमा मात्र *अर्थकथा* को कथन निर्दोष हुन्छ । तर पाण-को स्वरूप काम सत्व, **भूत**-को स्वरूप बाँकी सत्वहरूलाई लिने विधि जति त स्वच्छ र स्पष्ट हुँदैन होला ।

तस आदि सत्वहरू

तसन्तीति तसा = तर्सने हुनाले **तस** भनिन्छ (भनिएको) अनुसार **तस** भनेको तृष्णा-रहित भई नसकिएको हुनाले डराउने थर्कने पृथग्जन शैक्ष पुद्गल हो । **‘तिष्ठन्तीति थावरा** = नडराई नथर्की नचलीकन नै स्थिर र दृढ रहेको हुनाले **थावर** भनिन्छ’ (भनिएको) अनुसार तृष्णालाई हटाइसकिएको हुनाले डर नभएका अरहन्तहरूलाई **थावर** भनिन्छ ।

दीघ-शब्दशरीरको आकार प्रकार लामो हुने सर्प, माछा, गोही आदि सत्वहरू हुन् । **महन्त**-त ठूलो शरीर भएकाहरू माछा कछुवा आदि जल (चर) सत्व, हात्ती आदि स्थलचर सत्व राहु आदि देवताहरू नै हुन् । घोडा, गाई, बैल, राँगो, सुँगुर आदि शरीरको गठन मध्यस्थ रूपमा रहेका सत्वहरूलाई **मज्झिम**-भनिन्छ । **रस्स** = पुड्के सत्वहरू भनेका विभिन्न सत्वहरूमा दीर्घ मज्झिम-हरू भन्दा होचा रहेका साना साना सत्वहरू हुन् ।

अणुक- त प्रकृति आँखाको क्षेत्र होइन; दिव्य चक्षुको क्षेत्र भएकाहरू अतिव साना साना अणु प्रमाणका सत्वहरू हुन् । अथवा महन्त, मज्झिम र थूल मज्झिमहरू भन्दा साना प्रमाणका प्राणीहरूलाई लिनुपर्दछ । **थूल**-गोलो शरीर भएका प्राणीहरू चिप्लेकीरा, शंख कीरा, कछुवा आदि जस्ता सत्वहरू हुन् । आफ्नो आँखाले भ्याउनेगरी देखिने प्राणीहरूलाई **दिठ्ठ**-भनिन्छ । समुद्र पारी,

पर्वत पारी, चक्रवाल पारी आदि ठाउँमा बस्ने आँखाले नभेटिने नदेखिने सत्वहरू त अदिष्ठहरू भए । विदूर-लाई अतिदूर (=धेरै टाढा) भनी अर्थ दिइएको छ । त्यसो हुनाले अविदूरलाई टाढा पनि नपर्ने नजिक पनि नपर्ने भनी अर्थ दिइएको छ । यहाँ दूर-को उल्टो भएकोले नजिक भनेर मात्र अर्थ दिनु पर्दछ । तसर्थ आफ्नो शरीरमा भएका सत्वलाई अविदूर भनेर र आफ्नो शरीरभन्दा बाहिर रहेका सत्वहरूलाई दूर भनी भन्नुपर्दछ । अर्को ढंगले- आफ्नो घर विहारको उपचारको भित्र र बाहिर र आफ्नो विहार, गाउँ जनपद, द्वीप, चक्रवाल भित्र बाहिर अविदूर-दूर छुट्याउनु पर्दछ ।

भूत-भनेकाहरूउत्पन्नभइसकेकाहरू भएकोलेपछि उत्पन्न नहुने भएका अरहन्त पुद्गलहरू नै हुन् । **सम्भव** एसन्तीति **सम्भवेसिनो** = आगामी जन्ममा उत्पन्न हुनलाई कारण कर्म खोज्ने बानि रहेको हुनाले **सम्भवेसी** भनिन्छ । संयोजन रहित भई नसकेको हुनाले पछिको जन्मको सम्बन्धलाई खोज्न जान्ने पृथग्जन शैक्षलाई **सम्भवेसी** भनिन्छ । यस **भूत**, **सम्भवेसी**लाई प्रतिसन्धि अनुसार अर्को तरिकाबाट पनि छुट्याईराखिएको छ । **अण्डज** (= अण्डामा जन्म हुने सत्व), **जलाबुज** (=पाठेघरमा उत्पन्न हुने सत्व) हरू अण्डाबाट र पाठेघरबाट ननिस्केसम्मलाई **सम्भवेसी** भन्नुपर्दछ । अण्डाबाट वा पाठेघरबाट निस्केपछि मात्र **भूत** हुन्छ ।

संसेदज (=सडे-गलेका फूल, कोपिला, रूखका बोक्रा आदिमा उत्पन्न हुने सत्व), **औपपातिक** (शरीर प्रकट रूपमा उत्पन्न हुने सत्व), प्रथम चित्तक्षणमा **सम्भवेसी** भनेर तथा दोस्रो चित्त-क्षणदेखि पछि **भूत** भनेर छुटाउनु पर्दछ । जुन ईर्यापथबाट उत्पन्न हुने हो; त्यस ईर्यापथ परिवर्तन नभएसम्म **सम्भवेसी** हुन्छ । परिवर्तन भई गएको अवस्थादेखि **भूतरूपमा** पुग्नेछ भनेर पनि एकथरी छुट्याउनु पर्दछ ।

दुक, तिक

यी गाथाहरू अनुसार दुक चारवटा दुक, तिक तीनवटा तिक अनुसार मैत्री वृद्धि गर्ने तरिका सातथरी छन् ।

चार दुक

(१) तस, थावर दुक; (२) दिट्ठा, दिट्ठ दुक; (३) दूर, सन्तिक दुक; (४) भूत, सम्भवेसी दुक हरू नै हुन् ।

तीन तिक

(१) दीघ, रस्स, मज्झिम तिक; (२) महन्त, अणुक, मज्झिम तिक (३) थूल, अणुक, मज्झिम तिक हरू हुन् ।

यी दुक तिकहरू अनुसार मैत्री भावना वृद्धि गर्ने तरिका *अर्थकथा* ले सम्बन्ध जोडेर देखाइएको विधि अनुरूप 'ये केचि पाणभूतत्थि' लाई र 'इमेपि सब्बसत्ता भवन्तु सुखितत्ता' लाई प्रत्येक दुक र प्रत्येक तिक मा जोडेर मैत्री भावना सातथरी उद्धृत गरी लिनुपर्दछ ।

१- ये केचि पाणभूतत्थि तसा वा थावरा वा इमेपि सब्बसत्ता भवन्तु सुखितत्ता ।

२-	„	दिट्ठा वा आदिट्ठा वा	„
३-	„	दूरे वा सन्तिके वा वसन्ता	„
४-	„	भूता वा सम्भवेसीवा	„
५-	„	दीघा वा रस्सा	
वामज्झिम वा	„	„	

- ६- ,, महन्ता वाअणुकावामज्झिमावा ,,
 ,, |
 ७- ,, थूला वा अणुका वा मज्झिमा वा,,
 ,, |

अर्थ

(१) डरले थर्कने पृथग्जनशैक्ष र नथर्कने अरहन्तयीपुद्गलहरू सबै शरीर र मनदुवै सुखीभएकाहोउन् ।

(२)

देखिने सत्त्वहरूनदेखिने सत्त्वहरूयी सत्त्वहरू सबैजनाशरीर र मनदुवै सुखीहोउन् ।

(३) नजिक रहेका सत्त्वहरू टाढा रहेका सत्त्वहरू;

(४) उत्पन्नभइसकेकाअरहन्तहरू र

उत्पन्नहुनकालागिकर्म खोजिरहने पृथग्जनशैक्षहरू;

(५) शरीर लामो हुने सत्त्वहरू, छोटो हुने सत्त्वहरू, लामो पनिहोइन छोटो पनि होइन मध्यस्थ हुने सत्त्वहरू;

(६) शरीर ठूला सत्त्वहरू, साना सत्त्वहरू, ठूला पनि नभएका सानापनि नभएका मध्यस्थ आकारका सत्त्वहरू;

७) शरीर मोटाएर डल्लो परेका सत्त्वहरू, साना सत्त्वहरू, मध्यस्थ सत्त्वहरू,

यी सत्त्वहरू सबै नै शरीर र मनदुवै सुखीहोउन् ।

टिप्पणी

उपरोक्त सुखितत्ता-मा पछाडि सुखिनो रहेको हुनाले अत्त-शब्दले चित्तलाई मात्र व्यक्त गर्दछ । यहाँ अत्तलाई स्कन्धशरीर सिंगै समावेश गरी शरीर र मन व्यक्तगरिने भनी मानेर सुखितत्ता = सित्तलशान्त सुखयुक्त शरीर र मन दुई थरी भएकाहरू भनी अर्थ दिएको छु । तसर्थ यहाँ शरीर र मनदुइथरी सुखी होउन् भनी अनुवाद गरेको हुँ ।

(६) न परो परं निकुब्बेथ;
नातिमज्जेथ कत्थचि न कच्चि ।
ब्यारोसना पटिघसज्जा;
नाज्जमज्जस्स दुक्खमिच्छेय्य ।

(६) परो = कसैले पनि; परं = कसैलाई; न निकुब्बेथ = छल कपट गर्न हुन्न; कत्थचि = कुनै ठाउँमा पनि (कतै पनि); कच्चि = कसैले; नं = अरूलाई; नातिमज्जेथ = अभिमान प्रकट गरी अवहेलना र अपमान गर्न हुन्न; ब्यारोसनाय = शरीर र वचनद्वारा अपमान र अवहेलना गरी शास्ति गर्नुद्वारा; पटिघसज्जाय = द्वेष चित्तद्वारा; अज्जमज्जस्स = परस्पर (एकले अर्काको); दुक्खं = दुःख दिने; न इच्छेय्य = इच्छा गर्न हुन्न ।

भावार्थ

कसैले पनि कसैलाई छलकपट गर्न हुन्न; जस्तोसुकै ठाउँमा होस् कसैलाई पनि अपमान र अवहेलना गर्न हुन्न; शरीर र वचनद्वारा कष्ट दिएर शास्ति गर्नुद्वारा र द्वेष चित्तद्वारा परस्परमा एकले अर्कालाई दुःख दिने इच्छा गर्न हुन्न ।

मैत्री वृद्धि तरिका अर्को थरि

मैत्री भावना भनेको सत्वहरूप्रति सुख सुविधा प्राप्तिको निम्ति कामना गर्नुद्वारा मात्र वृद्धि गर्ने होइन; अनर्थ भएको दुःखमा नपर्नको लागि कामना गर्नुको सामर्थ्य अनुसार पनि वृद्धि गर्नु पर्ने नै रहेछ । तसर्थ 'सुखिनो वा' आदि द्वारा सत्वहरू सुखी बनाउने कामना र वृद्धि गर्ने तरिका देखाईसकेपछि अब 'न परो परं' आदि द्वारा दुःख कष्ट पर्नबाट रक्षा गर्नको निम्ति कामना गर्ने तरिकाले वृद्धि गर्ने ढंग दोहरो निर्देशित गर्नुभएको हो ।

ब्याकरण अनुसार स्पष्टीकरण

(‘न निकुप्पेथाति न कोपेय्य, न वञ्चेय्य वा’ भन्ने परित्राण टीकाको छन्द (मति) अनुसार ‘न निकुप्पेथ’ हुनुपर्दछ। रिस नउठाउनु अर्थहरू ‘ब्यारोसना पटिघसञ्जा नाञ्जमञ्जस्स दुक्खमिच्छेय्य’ भन्ने तथ्यद्वारा नै सिद्ध भइरहेको हुनाले अनावश्यक भनी भन्न योग्य छ। ‘न वञ्चेय्य’ वर्णनसँग ‘न निकुब्बेथ’ पनि सान्दर्भिक छैन। ‘न निकुब्बेथा’ ति न वञ्चेय्य’ भन्ने अर्थकथाको विचारसँग पनि मिल्दैन। नि+कर-द्वारा सिद्ध रहेको निकति-शब्दले छलकपट गर्नु अर्थ व्यक्त गरिने जस्तै नि+कर द्वारा नै सिद्ध भइरहेको निकुब्बेथं ले पनि छलकपट गर्नु अर्थ व्यक्त गर्दछ भनी ‘न वञ्चेय्य’ द्वारा जनाइरहेको छ।

कुनै कुनै क्षेत्रमा निकति सँग वञ्चना फरक रहेको तरिका देखाईराखेको छ। ‘वञ्चना’ भन्नाले सम्बन्धित कारण उपाय द्वारा छल्लु भएकोले ‘निकति’-यन्त्र-मन्त्र, इन्द्रजालद्वारा सुन नभएकोलाई सुन आदि बनाई छल्लु भनी भनिन्छ। यहाँ त दुवै थरी नै वञ्चेय्य- को स्वरूप भएका छन्। त्यति मात्र होइन; ‘तुलाकूट = ढकले छल्लु, कंसकूट = मानाले छल्लु, मानकूट = पाथीले छल्लु आदि विभिन्न किसिमले छल्लुलाई पनि लिनु नै पर्दछ। वञ्चना-लाई ‘अञ्जथा ठितस्स = एक प्रकारको भएको; वत्थुनो = चीज वस्तुलाई; अञ्जथारूपेन = अर्को तरिका आकारबाट; कथनादिना = बोल्नु बताउनु आदिद्वारा; अञ्जमोहोप्पादनं = अरूलाई मोह उत्पन्न हुने गरी गर्नु हो’ भनेर वर्णन गरिराखेको थोमनिधि (स्तोमनिधि) अनुसार यस वञ्चेय्य-मा वञ्चना-ले पनि उक्त स्वभाव अनुसार-सम्पूर्ण किसिमका छलकपट गर्नुलाई लिनसकिन्छ।)

कामना गर्नु

छल गर्नु ठगनु कपट व्यवहार गर्नु उक्त व्यक्तिप्रति मैत्री नहुनुको कारणले नै उत्पन्न हुन्छ। त्यस्तै नै छलकपटमा पर्ने व्यक्तिले पनि रिस गर्छ नै। यसरी दुवै पक्षलाई नै खराब फल हरू उत्पत्ति वृद्धि हुनसक्ने हुनाले यो छलकपट गर्न हुन्न भन्ने मैत्रीलाई वृद्धि गर्नु पर्दछ।

अभिमान बढाई चढाई गर्नु पनि मैत्री नराखिनेहरूप्रति मात्र हुन्छ। आफूलाई धेरै मन पर्ने सम्मान राखिने व्यक्ति भयो भने उक्त व्यक्तिप्रति चित्त कोमल भईरहने हुँदा मान भन्ने रहिरहन सक्दैन। तसर्थ मान मैत्री अभावको लक्षण चिन्ह नै हो। अभिमान चढेको व्यक्तिलाई देख्ने बित्तिकै हेर्न मन नपर्ने हुन्छ। भन यदि अपमान गरियो भने त नरिसाईकन कहाँ पो बसिरहन सक्लान् र। त्यसो हुनाले मान पनि मान चढेको र अपमानित भएको दुवै पक्षलाई खराब फल उत्पन्न गराउने कारण भएको हुनाले सत्वहरू प्रति चेतना भएका सबैले यस 'नातिमञ्ज्थ' अपमान गर्न हुन्न भन्ने कामना गर्नु पर्ने नै भयो।

(ब्यारोसना पटिघसञ्जा-भन्ने पदमा 'निन्दा ब्यारोस उपारम्भभया' उपरिपण्णास (१२२) -मा 'ब्यारोस-लाई घट्टन (=घोट्नु, छुनु) भनेर त्यसको अर्थकथा मा वर्णन गरिएको छ। 'रोसेहि रोसक' आदिमा रोस-लाई पनि घट्टन भनेर नै सम्बन्धित अर्थकथा मा वर्णन गरिएको छ। कुनै कुनै ठाउँमा रोसक-लाई कोधजनक (=रिस, क्रोध उत्पन्न गराउने) भनेर वर्णन गरिराखेको देखिन्छ।

रूस-धातुलाई हिंसा (=शास्ति गर्नु), कोध (=क्रोध (रिस) गर्नु) भनेर धातु-ग्रन्थ मा अर्थ दुईथरी देखिएको हुनाले हिंसा भनेको घट्टन नै हो। घट्टन = घोट्नु-छुनु भनेको शरीरले कुट्नु पिट्नु, वचनले गालि गर्नु आदि शास्ति गर्नु, अवहेलना गरी कष्ट दिनु नै हो। कोधजनक-क्रोध उठ्ने गरी गर्नु भनेको पनि कुट्नु, लात्ता हान्नु, गालि गर्नु आदि कार्यहरू नै भएको हुनाले अर्थ फरक रहे पनि

घट्टन स्वभावसंग स्वभावतः फरक छैन । तसर्थ ‘ब्यारोसना’ भनेको शरीरले कुट्नु, लात्ता हान्नु आदि वचनले गालि गर्नु आदि द्वारा छुनु अवहेलना गर्नु कष्ट दिनु नै हो भनी अनुभूति गर्नु पर्दछ । ‘ब्यारोसनाय’ भनी भन्न खोजेको हुनाले पनि ‘सम्मदञ्जा विमुत्तो’ ‘पटिसञ्जा योनिसो’ आदि आदिमा जस्तै य लोप भइराखेको हो । ‘सुत्ते सुखुच्चारणत्थमक्खरलोपो’ भन्ने सङ्गतीति (सुत्त ४१) अनुसार पालीमा सुखुच्चारणको लागी य-लोप भएको व्यक्त गरिराखे पनि यहाँ छन्द गण रक्षणको लागी भनी भन्नुपर्दछ । पटिघसञ्जा पनि यस्तै नै हो; पटिघसञ्जा-मा सञ्जा-लाई प्रमुख गरेर द्वेष चित्तलाई भनिएको हो भनी जान्नुपर्दछ ।)

‘ब्यारोसना पटिघसञ्जा’ लाई ‘नातिमञ्जेथ’ सँग जोडिएर रहेको हुन सक्छ । अर्थकथा मा ‘नाञ्जमञ्जस्स दुक्खमिच्छेय्य’ सँग सम्बन्ध जोड्नको निम्ति वर्णन गरिराखिएको हुनाले उक्त सम्बन्धलाई होश गर्नु उचित हुनेछ । द्वेष भन्ने उत्पन्न भयो भने आफूलाई पनि प्रतिकूल हुन्छ, खराब हुन्छ, त्यो भोग्नु पर्नेको निम्ति पनि मानसिक दुःख शारीरिक दुःख हुने कारण, परस्पर एकले अर्कोलाई द्वेष उत्पन्न हुनुको कारण मात्र हुन्छन् । तसर्थ सत्त्वहरूलाई शुभमंगल गर्ने चेतना भएका साराले त्यस्ता दोष उत्पन्न हुन नदिनको लागि, स्नेहपूर्ण भएर बस्नको लागी कामना गर्ने गर्दछन् नै । तसर्थ पारस्परिक दुःख कर्म नगरून् भनेर मैत्री राख्नको लागी आज्ञा हुनुभयो ।

(७) माता यथा नियं पुत्त’मायुसा एकपुत्त’ मनुरक्खे ।
एवम्पि सब्बभूतेसु; मानसं भावये अपरिमाणं ।

(७) माता = जन्म दाता उपकारक आमाले; नियं पुत्तं = आफ्नो औरस पुत्र; एकपुत्तं = एकलो छोरोलाई; आयुसा = आफ्नो प्राण समान नै; अनुरक्खे यथा = निरन्तर रक्षा गरिरहे जस्तै; एवम्पि = यसरी नै; सब्बभूतेसु = सम्पूर्ण सत्त्वहरू प्रति; अपरिमाणं =

परिमाण रहित भएको; **मानसं** = मैत्री चित्तलाई; **भावये** = बार बार धेरै पटक भाविता र वृद्धि गर्नुपर्दछ ।

भावार्थ

जन्म दाता आमाले आफ्नो औरस पुत्र एक्लो छोरोलाई आफ्नो प्राण बाजी राखेर पनि सधैं रक्षा गरिरहने जस्तै नै सम्पूर्ण सत्वहरूप्रति परिमाण रहित भएको मैत्रीचित्त भाविता र वृद्धि गर्नुपर्दछ ।

आमाले भैं मैत्री राख्नुपर्दछ

सत्वहरू प्रति सर्वाधिक असल भएको सबभन्दा दरिलो किसिमले राख्नुपर्ने मैत्री, भावनाको क्षेत्रमा वांछनीय रहेको छ । लोकमा छोरा छोरीहरूप्रति राखिने आमाको मैत्री सर्वाधिक सर्वोत्तम मैत्री हुनाले उक्त आमाको जस्तो मैत्री सत्वहरूप्रति राख्नुपर्ने भावलाई 'माता यथा' आदि द्वारा प्रेरणा दिइरहनु भएको हो ।

गाथामा जान्नुपर्ने

यहाँ आमाले स्वयम् नौ दश महिनासम्म (गर्भमा राखेर) बोकेर जन्मदिनु पर्ने कारणले गर्दा र सदैव नजिक राखेर शरीरबाट नछुटाई काखमा च्यापी च्यापी दूध खाई भरण पोषण गरीआएको हुनाले बुबाको भन्दा आमाको मैत्री चित्त प्रबल रहेछ । तसर्थ अत्यधिक भएको मैत्रीलाई उपमा दिईएको यस अवस्थामा आमाको मैत्रीलाई लिईएको हो । धर्मपुत्रलाई पनि पाल्ने आमाहरूले अतिव स्नेह राख्ने गर्दछन् । तर स्वयम् आफूले जन्म दिएको औरस-पुत्रलाई गरिने स्नेह जति त उच्च हुन सक्दैन । औरस

पुत्रलाई मात्र सर्वाधिकरूपले माया लागीरहन्छ । त्यसो हुनाले नियं पुत्तं = आफ्नो औरस पुत्र भनेर विशेष 'प्रयोग' गरिएको हो ।

औरस पुत्रहरूमध्येमा पनि छोरा-छोरीहरू धेरै भएकी आमाले स्नेह गर्नुपर्ने धेरै हुनाले सर्वाधिक स्नेह भनी बनाउन गह्रो हुनसक्छ । एकलो मात्र छोरो हुने आमाले एकलो पुत्रप्रति सबै एकत्र गरी हृदयमा प्रवेश गराई स्नेह राखीरहने हुनाले अत्याधिक भएको मैत्रीलाई लिनचाहेको यस ठाउँमा एकपुत्त = एकलो छोरोको भाव (पुत्रत्व) देखाई बताईएको छ ।

यतिसम्म स्नेह शक्ति प्रबल रहेकोलाई आयुसा-द्वारा देखाइएको हो । प्राणले समेत रक्षा गर्दछिन् भनिएकोमा प्राण नै त्याग गरेर रक्षा गर्दछिन् भन्ने मतलब भयो । यहाँ अपि-नभए पनि अर्थात्तुँदा अपि- अर्थ लगाउनु योग्य छ । प्राणद्वारा समेत पनि रक्षा गरिरहन्छे । अरू अरू शरीर स्कन्ध चीजबस्तु भयो भने भन्ने ठाउँ नै छैन भनी सम्भावनालाई प्रदिप्त गरी देखाईरहेको हो । तसर्थ 'आयुसा = आफ्नो प्राणद्वारा समेत पनि' भनी अर्थ दिएको छु । त्यस्तो अर्थ ग्रहण गराउन चाहेकोले 'अत्तनो आयुम्पि चजित्वा' भनेर आयुसा-लाई अर्थकथा मा उल्लेख गरिएको छ ।

परित्राण टीका मा 'आयुसा जीवितेन समं जीवितहेतु वा' भनी वर्णन गरिएको छ । 'जीवितेन समं' द्वारा आयुसा-लाई प्राणसँग समान रूपले भनी (अर्थ) दिनु पर्दछ । अभिप्राय रहेको भए पनि 'अत्तनो आयुम्पि चजित्वा' भन्ने अर्थकथाको अर्थ जति उम्दा छैन । आफ्नो प्राण समेत त्याग गरेर रक्षा गर्छे भनेको आफ्नो प्राणभन्दा पनि बढी प्यार गर्छे भन्ने अभिप्राय भएकोले यहि अर्थ पो बढी गहिरो छ । जीवितहेतु वा अनुसार प्राणको कारणले, प्राण भनिने कारणले भन्ने यो पछिल्लो अर्थमा अभिप्राय राम्ररी प्रकट हुँदैन ।

अभिप्रेत अभिप्राय

आफ्नो एकलो औरस पुत्रलाई प्राणको बाजी राखेर रक्षा गरिरहने आमाको जस्तो मैत्री सत्वहरूप्रति राखेर मैत्री वृद्धि गर्नुपर्दछ; त्यसरी वृद्धि गर्दा पनि कुनै-कुनै सत्वहरूलाई आरम्भण नगरीकन बाँकी छोड्यो भने कुनै कुनै सत्वहरूप्रति मात्र पुग्नाले त्यो प्रमाण सीमाना (=परिमाण) युक्त भएको मैत्री भनी भन्नुपर्दछ । त्यसरी नगरी कसैलाई नछुटाई सम्पूर्णलाई आरम्भण गरेर सम्पूर्ण प्रति पुग्याईएको मैत्रीलाई **अपरिमाण** = सीमाना प्रमाण रहित भएको मैत्री भनिन्छ । त्यस्तो **अपरिमाण** (=अप्रमाण) मैत्री वृद्धि गर्न पर्नुलाई **अपरिमाणं**-द्वारा देखाइ राखिएको हो । एकलोको लागि मात्र भए पनि यस क्षेत्रमा मात्र छुटाई वृद्धि गर्छु; यस क्षेत्रलाई त वृद्धि गर्दिनँ भनी स्कन्ध शरीरमा सीमाना राखी वृद्धि गर्‍यो भने त्यो प्रमाण सीमाना भएको मैत्री हुन्छ । त्यसो नभई अमूक एकजनाप्रति पनि कुनै क्षेत्र कुनै भागलाई पनि बाकी नछाडी निरवशेष रूपले साराप्रति वृद्धि गरियो भने **अपरिमाण** भनेर नै भन्नु पर्दछ । तसर्थ '**अपरिमाण सत्तारम्भणवसेन वा** = प्रमाण सीमाना नहुने गरी सत्वहरू सबैप्रति आरम्भण भएको प्रभावले अथवा **एकस्मिं सत्ते** = एउटा सत्वप्रति पनि; **अनवसेस फरणेन वा** = निरवशेष रूपले फैलाउनुको प्रभावले' भनेर **अपरिमाण**-को अनुसार प्रमाण सीमाना नभएको ढंग **अर्थकथाले** वर्णन गरेको हो ।

भावये-लाई **पुनपुनं जनये वड्ढये** = बारबार उत्पन्न गराउनु, वृद्धि गर्ने गर्नु पर्दछ भनेर **अर्थकथा** मा वर्णन गरिएको छ । त्यस अर्थ अनुसार वृद्धि गर्नु पर्दछ भनेर पनि (अर्थ) दिन सकिन्छ । आफ्नो भाषामा '**भावेति, भावेन्तो**' आदि उक्त सम्बन्धित क्षेत्रमा वृद्धि गराउनुलाई वृद्धि गरिरह्यो भनेर नै व्यवहार गर्ने चलन रहेको छ । भावना वृद्धि गरिरह्यो आदि उक्त सम्बन्धित प्रयोग अनुसार यहाँ वृद्धि गर्नु पर्दछ भनेर मात्र अर्थ अनुवाद दिएको छु ।

(८) मेत्तञ्च सब्बलोकस्मिं; मानसं भावये अपरिमाणं ।
उद्धं अधो च तिरियञ्च; असम्बाधं अवेर'मसपत्तं ।

(८) उद्धं = माथिको लोक अरूप भूमिमा र; अधो = तलको लोक काम भूमिमा र; तिरियं = बिचको लोक रूप भूमिमा; सब्बलोकस्मिं = सम्पूर्ण लोकमा; अपरिमाणं = परिमाण रहित भएको; मेत्तं = मैत्री युक्त भएको; मानसं = चित्तलाई; असम्बाधं = परिमाण रहित भई संकीर्णता रहित भएकोलाई; अवेरं = द्वेष भनिने आन्तरिक शत्रुता पनि नभएकोलाई; असपत्तं = दुःख कष्ट दिएर शत्रुभाव राख्ने बाह्य शत्रु पनि नरहेकोलाई (कत्वा = गरेर); भावये = भावना वृद्धि गर्नुपर्दछ ।

भावार्थ

माथि अरूप भूमिमा, तल कामभूमिमा, बिचमा रूप भूमिमा सम्पूर्ण लोकमा परिमाण सीमाना नभएको मैत्री चित्तलाई सीमाना नहुनेगरी संकीर्णता नहुने गरी, द्वेष भनिने आन्तरिक शत्रु नहुने गरी, बाह्य शत्रु पनि नहुने गरी भाविता र वृद्धि गर्नु पर्दछ ।

मैत्री फिजाउने तरिका

उपरोक्त गाथामा मैत्रीलाई सीमाना परिमाण नराखीकन वृद्धि गर्नुपर्ने कुरा बताइसकेको छु । नाप परिमाण नराखी वृद्धि गर्नु पर्दछ भनेको सबैतिर फिजिने गरी वृद्धि र भाविता गर्नुपर्दछ भन्ने मतलब हो । तसर्थ मैत्रीलाई लोकको सारा ठाउँमा फिजाई वृद्धि गर्ने ढंगलाई 'मेत्तञ्च' आदिद्वारा देखाउनुभयो ।

सिंगै लोक

यहाँ **सब्बलोक**-को स्वरूपलाई नियमित गरी देखाउन चाहेकोले 'उद्धं अधो तिरियं' भनी भनिएको छ । उद्धं-को स्वरूप अरूपभूमि, अधो-को कामभूमि तिरियं-को रूपभूमि मान्नुपर्ने वर्णन गरिसकेपछि अर्को तरिकाबाट उद्धं-को स्वरूप माथि भवाग्रसम्म, अधो-को तल अवीचि नर्क सम्म, तिरियं-को बाँकी बिचको क्षेत्रलाई मानीलिनको लागी फेरी भिन्नै तरिकाले वर्णन गरिएको छ । जुनसुकै विधि अनुसार मानिएको भएपनि **सब्बलोक** प्राप्त भएको नै हुनाले दुवै विधि योग्य नै रहेका छन् । बुद्ध तथागतले देशना गर्नुभएको समयमा उपदेश सुन्ने भिक्षुहरूमा पनि फरक फरक दृष्टि दुइटा नै रहेको हुन सक्छ । तर **सब्बलोक**-लाई अभिप्रेत हो भनी बुझिने विषयमा समान दृष्टि नै रहेको हुनुपर्दछ ।

असम्बाध

सीमाना परिमाण भएको ठाउँलाई **सम्बाध** (संकीर्ण भएको) भनी भनिन्छ । सीमाना भङ्ग भयो भने मात्र विशाल र विस्तृत हुन्छ । यहाँ शत्रुलाई सीमा (=विभाजन) भनिएको छ । मैत्रीको क्षेत्रमा यो व्यक्ति त मेरो शत्रु हो भनेर मैत्री वृद्धि नगरी बाँकी छोड्यो भने सीमाना परिमाण खडा हुन जानाले संकीर्ण रहेको हुन्छ । **भिन्नसीम** (=विभाजन भंग) हुने गरी शत्रुलाई पनि बाँकी नराखी शत्रुप्रति पनि मैत्री पुग्नेगरी गर्नसक्यो भने भेद भंग भएर संकीर्णता रहित भई मैत्री क्षेत्र व्यापक भएर जानुलाई नै **असम्बाध** भनिन्छ ।

अर्को तरिकाले भनियो भने-भावना परिपूर्ण नहुँदै सम्पूर्ण लोक भरी, मैत्री चित्त फिजाई वृद्धि गर्नको लागी अभै सजिलो नहुने भए पनि भावना पूर्ण भई बलवान हुँदै आउने बेलामा कुनै अवकाश लोक पनि बाँकि नछुट्ने किसिमले सारा ठाउँमा फिजाई वृद्धि गर्न सकिने हुन्छ । यसरी भूमिलोक सारा ठाउँमा फिजाई वृद्धि गर्न सकिने बेलामा

मैत्री असम्बाध-हुनथाल्दछ । यस कथन अनुसार असम्बाध हुनलाई भिन्नसीम (=विभाजन भंग हुनेगरी गर्न सक्ने) हुने हुँदा भावना प्रबल भई आएमा मात्र हुनसक्ने सम्भावना छ । उपचार ध्यान अर्पणा ध्यान लाभ भएमा मात्र त्यस्तो हुन सक्छ । त्यसो हुनाले ती ध्यानलाभीहरूको मैत्रीलाई असम्बाध भनी भन्नु पर्ने कुरा जान्नु पर्दछ ।

सीमा सम्भेद

यहाँ सीमा सम्भेद हुने सम्बन्धमा बोल्ने अवसर आइपुगेको हुनाले विशुद्धि मार्ग मा उल्लिखित मैत्री वृद्धि तरिका कार्यप्रणाली संक्षिप्त मात्रलाई जोडेर उल्लेख गर्नेछु । मैत्री भावनाको क्षेत्रमा सबभन्दा पहिले मैत्री वृद्धि गर्न नहुनेहरू, वृद्धि गर्न हुनेहरू, बिल्कुलै वृद्धि गर्न नहुनेहरू रहेकोले अप्रिय व्यक्तिप्रति मैत्री 'प्रथमतः' वृद्धि गर्न हुँदैन । वृद्धि गर्‍यो भने द्वेष उत्पन्न हुन सक्ने हुनाले मैत्री उत्पन्न हुन गाह्यो हुन्छ । अति प्रिय व्यक्तिप्रति तृष्णा प्रेम रहने हुनाले सो व्यक्तिको सुख दुःखको निम्ति शोक आदि उत्पन्न हुनसक्ने हुनाले मैत्री वृद्धि पक्ष सजिलो छैन । अप्रिय पनि छैन प्रिय पनि छैन मध्यस्थ व्यक्तिप्रति आफूले मन पराउनु सन्मान गर्नु नरहेको हुनाले मन परेको सन्मान गर्नु पर्नेको ठाउँमा राख्नु एउटा गह्यो काम नै भयो । शत्रु प्रति त द्वेष उत्पन्न हुने भएकोले शुरूमा वृद्धि गर्नलाई भन नै सजिलो छैन । तसर्थ यस्ता चारजना व्यक्तिहरूप्रति पहिले मैत्री वृद्धि गर्नु हुँदैन ।

असमान लिङ्गीहरूप्रति राग उत्पन्न हुनसक्ने, मृतकप्रति वृद्धि गरियो भने अर्पणा ध्यान उपचार ध्यान लाभ गर्न नसकिने हुनाले यस्ता दुई पक्ष प्रति त बिल्कुल नै वृद्धि गर्न अयोग्य छ । तसर्थ मैत्री वृद्धि कामी व्यक्तिले 'अहं सुखितो होमि निदुक्खो = म सुखी होऊँ, दुःख रहित होऊँ' आदि भनेर आफूले आफैलाई पहिले वृद्धि गर्नुपर्दछ । आफूले आफैलाई वृद्धि गर्नु ध्यान लाभ को लागी त हुन सक्दैन ।

तर म सुखी हुन चाहेजस्तै, म दुःखी हुन नचाहे जस्तै अरू अरू सत्वहरू पनि दुःखबाट मुक्त हुने इच्छा गर्दछन्; सुखी हुने इच्छा गर्दछन् भनेर-आफूलाई साक्षी प्रमाण राखेर अरू सत्वहरूप्रति हित कामना गर्नु सुख कामना गर्नु उत्पन्न हुन सक्ने हुनाले आफूले आफूलाई पहिले (मैत्री) वृद्धि गर्नुपर्दछ ।

त्यसपछि आफूले मन पराई गौरव राख्नु पर्ने आचार्य उपाध्याय आदिहरू प्रति उनीहरूका शील, श्रुतगुण, प्रेमनीय बोलिवचन क्रियाकलाप आदि सम्माननीय, प्रसादनीय गुणहरू सम्भरेर 'एस सप्पुरिसो सुखिनो होतु, निदुक्खो = यिनी सत्पुरुष सुखी होउन्; दुःख रहित होउन्'; आदि भनेर मैत्री वृद्धि गर्नुपर्दछ । त्यसरी आफ्नो हित कामना गरी गौरवनीय सम्माननीय आचार्य आदिहरू प्रति वृद्धि गर्दै लिएको मैत्री अभ्यास प्रबल हुँदै आउँदा अतिप्रिय साथी, अप्रिय पनि नभएको प्रिय पनि नभएको मध्यस्थको व्यक्ति र शत्रुहरू प्रति फेरी फेरी क्रमशः वृद्धि गर्दै लानुपर्दछ । अभ्यास भाविता वृद्धि गरि सकेपछि मैत्री पछि शत्रु प्रति पनि चित्त पुग्ने अवस्थामा समेत शत्रु भावमा नदेखी प्रिय पुद्गलको रूपमा आईपुग्ने हुन्छ ।

असमान लिंगिक, मृतक; मैत्री वृद्धि गर्न हुँदैन त्यहाँ ।

अप्रिय, अतिप्रिय र; मध्यस्थ, शत्रु व्यक्ति पनि ।

गर्न वृद्धि मैत्रीभाव; पहिला हुँदैनन् उनीहरूलाई पनि ।

पहिला आफूलाई वृद्धि गर्नु मैत्री; त्यसपछि प्रिय, अतिप्रिय ।

मध्यस्थ, शत्रुलाई पनि; गर्नुपर्छ वृद्धि क्रमशः ।

यसरी मैत्रीलाई बारबार वृद्धि गरि रहने व्यक्तिले आफू र आफूले मन पराउने सम्माननीय प्रिय पुद्गल, अप्रिय पनि नभएको प्रिय पनि नभएको मध्यस्थ पुद्गल, शत्रु भन्ने यी चार व्यक्ति प्रति चित्त समान रूपमा रहेका छैनन् भने **सीमा सम्भेद** (=विभाजन भंग) अभू हुँदैन । ती चार व्यक्ति प्रति हितकामी भएको मैत्री चित्त समान रूपमा उत्पन्न भयो भने मात्र **सीमा सम्भेद** हुन्छ । '**सीमा सम्भेद**' भन्नुमा गाउँहरूको सिमानाबाट एउटा गाउँबाट अर्को गाउँसँग छ्यासमिस नगरी अलग सीमित गरी स्थिर भईरहे जस्तै आफू आदि

चार भावनाको पूर्व भागमा नमिसाइकन नै अलग रहेको आकारबाट स्थिर भएका सिमानाहरू नै भए । भावनाको कारणबाट ती चार व्यक्ति प्रति एकै प्रकारको चित्त उत्पन्न भएर आउँदा सीमा सम्भेद भयो भनेर भन्नु पर्दछ ।

उक्त **सीमा सम्भेद** लक्षणलाई यसरी देखाई राखेको छ । प्रिय, शत्रु, मध्यस्थ तीनजना आफूसँग एकै ठाउँमा बसिरहेको बेलामा चोरहरू आई भिक्षु एकजना दिनु भनी मागे । 'किन भनी' सोध्दा उसलाई मारेर उसको गर्दनको रगतद्वारा यज्ञ पूजा गर्नको लागी हो भनेर जवाफ दिए । त्यसबेला फलानोलाई लगे हुन्थ्यो भन्ने विचार उत्पन्न भयो भने सीमा सम्भेद अभै हुँदैन । किन नि ? कुनै एकजनालाई लिन लगाउनु त्यस व्यक्तिको अर्थ र हितलाई मन नपराउनु हुन्छ । चार मध्येमा कोही पनि दिन योग्य नदेखिने बेलामा चारैजना प्रति समान मनोवृत्ति भएको हुन्छ । उक्त अवस्थामा त **सीमा सम्भेद** गरिसकेको भईसक्ने अवस्था भयो ।

यसरी सीमा सम्भेद भई सक्नासाथ उक्त व्यक्तिले निमित्त र उपचार समाधि प्राप्त गर्नेछ । यहाँ निमित्त भने पनि पृथ्वी कसिण, आदि कर्मस्थानहरूको कारणले प्राप्त हुने प्रतिभाग निमित्त जस्ता प्रकट हुने त होइन; उपरोक्त **सीमा सम्भेद**लाई नै नीवारण रहित हुनुको कारण, उपचार ध्यान लाभको कारण हुनाले निमित्त सँग समान हुनाले निमित्त भनेर भनिएको हो । उक्त निमित्तलाई नै बारम्बार अभ्यास र वृद्धि गर्नाका कारणले गर्दा धेरै समय नवित्दै अर्पणा ध्यानमा पुग्दछन् ।

शत्रुता, शत्रु छैन

'अवेर' मा वेर-को स्वरूप मैत्रीको आन्तरिक शत्रु द्वेषलाई भनिएको छ । उक्त द्वेष नभएको जस्तो मैत्री उत्पन्न हुने गरी वृद्धि गर्नुपर्दछ भन्ने भाव हो । मैत्री-मा त द्वेषयुक्त हुँदैन; भावनाको विच-विचमा कहिलेकहीं उत्पन्न हुने वेर चेतना(= द्वेष

चित्त) उत्पन्न नहुने गरी गर्नु पर्छ भनी भनिएको छ । जस्तोसुकै भावना कार्यमा भए पनि समाधि शक्ति बलियो नभए सम्म पहिले पहिले अनुभव गरिआइएका आरम्भण प्रकट भएर आउन सक्छ । कहिलेकाहीं आफूलाई कसैले अनर्थ गरेको र अपमान गरेको शास्ति गरेको अहिले नै गरिरहेको जस्तो भई प्रकट हुन थाल्दछ । यस्तो अवस्थामा सहेर सहनै नसकिने गरी द्वेषचित्त उत्पन्न हुन सक्छ । मैत्री वृद्धि गरिरहँदा पनि बिच बिचमा **वेरचेतना** भनिने त्यस्ता द्वेष चित्त उत्पन्न हुन थाल्दा **सवेर** = द्वेष चित्तयुक्त मैत्री भनी भन्नुपर्दछ । बिच बिचमा त्यसरी द्वेष चित्त उत्पन्न नहुने गरी निरन्तर मैत्री हुनगएमा मात्र अवेर हुन्छ । तात्पर्य हो, त्यस्तो **वेर चेतना** समाधि बलियो नहुन्जेलसम्म मात्र उत्पन्न हुने हुनाले समाधि बलियो भएको भावनाले परिपूर्ण हुने बेलामा त उत्पन्न नहुने भईसकेको हुनाले **अवेर** हुने गरी वृद्धि गर्नुपर्दछ भन्ने कथनद्वारा समाधि सबभन्दा बलियो हुने अवस्थामा सम्म वृद्धि गर्नुपर्ने तथ्य निर्देशित गरिरहेको हो । यस कथनले **अवेर** उपचार ध्यान अर्पणा ध्यान युक्त मैत्रीलाई देखाईरहेको शब्द भएको तथ्य जान्न पाइन्छ ।

त्यसरी सत्वरूपप्रति द्वेष चित्त नभएको; मैत्री धातु बलियो हुनेगरी राख्नसक्नेलाई मानिसहरूले पनि प्यारो गरी देव यक्षहरूले पनि प्यारो गर्न योग्य हुने हुनाले शत्रु नरहने हुन्छ । । तसर्थ यस मैत्री चित्तलाई शत्रु नहुने अवस्थासम्म बल उत्पन्न हुने गरी वृद्धि गर्नुपर्ला भनी भनिएको हो । यस रूपमा व्यक्तिसँग शत्रुता नभएकोलाई **असप्तं मानसं** = चित्तमा शत्रुता छैन भनी भनेकोले स्थान्य-कारणूपचार भनेर मनमा लिनु पर्छ ।

टिप्पणी

यहाँ '**असम्बाधं** = संकीर्णता नभएको; **अवेरं** = द्वेष भन्ने आन्तरिक शत्रु नभएको; **असप्तं** = बाह्य शत्रु पनि नभएको; **मेत्तं मानसं** = मैत्री चित्तलाई' भनेर विशेषणको रूपमा पनि (अर्थ)

दिन सकिन्छ । अर्थकथामा ‘एवं भावेन्तो’पि च तं यथा असम्बाधं अवेरं असपत्तञ्च होति; तथा सम्बाध वेर सपत्तानं अभावं करोन्तो भावये’ भनी भनिराखेको अनुसार क्रिया विशेषण रूपमा कत्वा-राखेर अर्थ दिइआएको छ ।

जुन आकार प्रकारद्वारा असम्बाध आदि हुने हो; उक्त आकार प्रकारले वृद्धि गर्न पर्नुलाई भनिराखेको कथन अनुसार कत्वा नराखिकन ‘असम्बाधं = असंकीर्ण नहुने ठाउँसम्म र; अवेरं = द्वेष शत्रु नहुने ठाउँसम्म र; असपत्तं = शत्रु नहुने ठाउँसम्म; भावये = भाविता र वृद्धि गर्नुपर्दछ’ भनेर पनि अर्थ दिनु पर्दछ ।

९. तिष्ठं चरं निसिन्नो व; सयानो यावता’स्स वितमिद्धो ।

एतं सतिं अधिद्वेय्य; ब्रह्म’मेत्तं विहार’मिध माहु ।

(९) तिष्ठं वा = उभिर्हरहंदा वा; चरं वा = हिंडीरहंदा अथवा; निसिन्नो वा = बसीरहंदा वा; सयानो वा = सुति रहंदा वा; यावता = जहाँसम्म; वितमिद्धो = सुत्ने इच्छा हुनु उँघ्ने इच्छा हुनुबाट रहित भएको (जागा रहनु); अस्स = भई रहन्छ; अथ = उँघ्ने इच्छा रहित भएको उक्त अवस्थामा; एतं सतिं = यस मैत्रीयुक्त ध्यान स्मृतिलाई; अधिद्वेय्य = बलियोसँग अधिस्थान गर्नु पर्दछ । इध = यस बुद्ध शासनमा; एवं = यस मैत्रीले रहित नभएको ध्यान उत्पन्न भइरहनुलाई; ब्रह्मं = प्रणीत भएको; विहारं = वस्नु भनेर; आहु = तथागतहरूले आज्ञा गरिराखी सक्नुभएको छ ।

भावार्थ

उभिर्हरहंदा, हिंडीरहंदा, बसीरहंदा वा लेटिरहंदा निन्द्रा रहित भईरहने अवस्थामा मैत्री ध्यान स्मृतिलाई दरिलोसँग धारण र अधिष्ठान गर्नुपर्दछ । यस बुद्ध शासनमा यस मैत्री ध्यान स्मृतिद्वारा

बास गरिबस्नुलाई ब्रह्मविहार (=प्रणीत, श्रेष्ठ विहार) भनी तथागतहरूले आज्ञा गरिराख्न सक्नुभएको छ ।

इर्यापथ अनुसार प्रशंसा

‘मेत्तञ्च’ आदि गाथाद्वारा मैत्री भावना भाविता गर्ने बताउनुभयो । अब फेरि उक्त मैत्री भावना वृद्धि गर्ने व्यक्तिको लागी कुनै कुनै कर्मस्थानहरू जस्तै इर्यापथ नियमित छैन; आफ्नो इच्छा अनुसारको इर्यापथमा बसेर वृद्धि गर्न सकिने भाव देखाई मैत्री विहार गर्नुलाई प्रशंसा गर्नको निम्ति ‘तिट्ठं चरं’ आदि गाथा सँगै जोडेर नै बताउनुभयो ।

आसनको नियम छैन

आनापान-को विषयमा ‘निसीदति पल्लङ्गं आभुजित्वा, उजुं कायं पणिधाय’ आदि भनी पलेटी कसेर बस्न र शरीरको माथिल्लो भागलाई सोभो राख्नुपर्ने भनी निर्धारण गरी स्पष्ट रूपले बताउनु भए भैं यहाँ मैत्री भावना को लागी निर्धारण गर्नुभएको छैन; आफूलाई जस्तो सुविस्ता हुन्छ जस्तो सजिलो हुन्छ त्यस्तो इच्छा अनुसार जुनसुकै इर्यापथमा बसेर पनि वृद्धि गर्न सकिन्छ । उभेर ध्यान वृद्धि गर्दा गह्रौं भयो भने बस्ने आदि अरू अरू अवस्था फेरेर वृद्धि गर्न सकिन्छ । त्यस्तै बसेर भाविता गर्दागर्दै थकाई लाग्यो भने लेट्नु, उभिनु आदि इर्यापथ इच्छा अनुसार फेर्न मिल्ने, सकिने तथ्य ‘तिट्ठं वा’ आदि द्वारा देखाइएको छ ।

निद्रा नलागेसम्म

जुनसुकै इर्यापथमा रहेर वृद्धि गरिएको भए पनि निन्द्रा लाग्यो भने भावनामा समाधि हुन सक्दैन, तसर्थ जुनसुकै इर्यापथमा भए

पनि निन्द्रा रहित भइरहेको समय भयो भने उक्त मैत्री स्मृति अधिष्ठान गर्नु पर्दछ भनी अभिप्राय ग्रहण गर्नुपर्नेलाई 'यावता विगतमिद्धो अस्स अथ एवं मेत्ता भानसतिं अधिद्वेय्य' भनीअर्थकथामा स्पष्ट गरिराख्यो । यावता विगतमिद्धो अस्स अथ = सुत्त मन लागेकोबाट रहित भइरहेको समयमा (निन्द्रा नलागेको अवस्थामा) भन्ने अर्थ छ । तसर्थ गाथामा अर्थकथा अनुसार यावता अनियम-को नियम रूपमा अथ-लाई राखेर अर्थ दिएको छ । तावता- भनेर नियम राखि दिए पनि यावता अस्स तावता = निदाउने इच्छाबाट रहित हुन्जेलसम्म' भनेर अर्थ भएको हुनाले उचित नै रहेको छ ।

अर्को अर्थ

जुनसुकै कर्मस्थान भए पनि समाधि शक्ति बलियो नहुन्जेलसम्म निदाउने इच्छा हुनु भुल्नु उत्पन्न भइआउनु रहिरहन्छ । समाधि शक्ति बलियो भएर सामर्थ्य उत्पन्न हुने बेलामा निदाउने इच्छा हुनु भुल्नु नभई अतिव प्रसन्न पूर्वक वृद्धि गर्न सकिन्छ । यस मैत्री भावनामा पनि अभ्यासले परिपक्व भई समाधि शक्ति भएका व्यक्तिको लागी जुनसुकै इर्यापथमा भए पनि वृद्धि गर्न मन लाग्ने बेलामा निदाउने इच्छा हुनुलाई हटाई प्रसन्न पूर्वक वृद्धि गर्न सकिने हुनाले 'तिट्ठं चरं' आदि द्वारा उक्त वशीभाव सिद्ध भईरहेकोलाई देखाई रहेको हो । त्यसरी मैत्रीको क्षेत्रमा वशीभाव सिद्ध भईसकेका व्यक्तिको भावलाई देखाइएको हुनाले नै उक्त गाथाको प्रमुख अभिप्रेत अभिप्राय जुनसुकै इर्यापथमा वृद्धि गरेको भए पनि निदाउने इच्छा नगरी अधिष्ठान र वृद्धि गर्न सकिन्छ भनिएको हो ।

उक्त अभिप्राय अनुसार अर्थ दिएमा 'तिट्ठं वा = उभेर अथवा;...सयानो वा = सुतेर; यावता = जुन इर्यापथमा; एतं सतिं = उक्त मैत्री ध्यान स्मृतिलाई; (अधिद्वातुकामो = अधिष्ठान गर्ने इच्छा

भएको) अस्स = भई रहन्छ; तावता = उक्त इर्यापथमा; वितमिद्धो = रहित भएको निदाउनु र भुल्ल बाट रहित भएर; अधिदेय्य = अधिष्ठान गर्न सक्ने हुनेछ' भन्ने रहेको छ । यहाँ 'अधिदेय्य = अधिष्ठान गर्नुपर्दछ' भनेको स्थिर बनाउनको लागि नै भनिएको हो । शील समादान गरिरह्यो भन्ने बेलामा आफूसँग शील स्थिर गर्नुलाई नै भनेको जस्तै हो । अधिद्वान कुनै कुनै ठाउँमा पतिद्वापन (=स्थिर बनाउनु) अर्थ देखिएको हुनाले अधिदेय्य-मा पनि स्थिर गर्नु पर्दछ भनेर शब्दार्थ जान्नु योग्य छ ।

ध्यानलाभीले मात्र

'मेत्तानुस्सति अधिदेय्य = मैत्री ध्यानले युक्त भएको स्मृति अधिष्ठान गर्नुपर्दछ' भनेर अर्थकथाले भनिराखेको हुनाले 'तिष्ठं चरं' आदि मैत्री ध्यान प्राप्त भइसकेको व्यक्तिको निमित्त निर्देशन फल निदर्शन भनी भन्नुपर्दछ । उत्तरोत्तर 'मेत्तञ्च' आदि गाथाद्वारा मैत्री भावनालाई अर्पणा ध्यान प्राप्त हुने ठाउँसम्म पूर्ण रूपमा निर्देशन दिइसक्नु भएको हुनाले त्यसैले यस ठाउँमा मैत्री ध्यान स्मृतिलाई मात्र ग्रहण गरिराखिएको रहेछ । त्यसरी ध्यानलाभी व्यक्तिको अंश वा भाग भए पनि जुनसुकै इर्यापथमा भए पनि वृद्धि गर्नसकिने मैत्री भावना शुरूमा वृद्धि गर्ने अरू अरू व्यक्तिहरूसँग पनि सम्बन्ध भएको हुनाले ती व्यक्तिहरूले पनि आफ्नो इर्यापथमा वृद्धि गर्न सक्ने अनुमति छ ।

श्रेष्ठ विहार

श्रेष्ठ प्रणीत व्यक्तिहरूको गुण वर्णन प्रशंसाले कुनै कुनै काम काजमा अभी रुची राखी उद्योग गर्न अनुशरण गर्न मन लाग्ने हुन्छ । तसर्थ अतिश्रेष्ठ अति गौरवनीय अतिसम्माननीय बुद्ध तथागतले योगीहरूलाई आकर्षित गर्नको निमित्त मैत्रीलाई प्रशंसा

गर्न चाहनुभएकोले 'ब्रह्ममेत' आदि फेरी आज्ञा गर्नुभयो । 'ब्रह्म विहार'-मा उत्तम भएको हुनाले र द्वेषरहित भएको हुनाले ब्रह्म भनेर भन्नुपर्दछ । मैत्री बाहेकका अरू अरू कर्मस्थानहरू पूर्णरूपले व्यक्तिगत लाभको निम्ति भएका आचरणहरू हुन् । सत्त्वहरू सुखी होउन् भनेर वृद्धि गरिने यो मैत्री धेरै सत्त्वहरूको लागि अर्थ वा उपकार हुने आचरण हो । त्यसरी धेरैको अर्थ आचरण गर्नु रहेको हुनाले नै मैत्री उत्पन्न भईरहनुलाई ब्रह्मविहार (=उत्तम वास) भनी भन्नु पर्दछ ।

त्यसपछि फेरि नीवरण हटिसकेका महाब्रह्माहरूको चित्त सधैं द्वेषरहित भई पूर्णरूपले निर्मल भइरहन्छ । त्यस्तै नै मैत्रीले बास गरिरहने योगीहरू पनि महाब्रह्महरू जस्तै समान भई द्वेषरहित भइसकेका नै हुन्छन्, त्यसरी द्वेषरहित हुनु अर्थ अनुसार पनि 'ब्रह्मविहार' भनी भन्नु पर्दछ ।

चार थरी विहार

विहार = बस्नु भनेको चार थरी रहेकोले हिंइनु, उठ्नु, बस्नु, लेट्नु भन्ने बस्ने इर्यापथ भन्नु जस्तो बस्नु भएकोले इर्यापथ विहार हो । ब्रह्मलोकमा उत्पन्न हुनु, बस्नु, ध्यान समापत्तिद्वारा बस्नु हो । तसर्थ ध्यान समापत्तिलाई दिब्बविहार (=ब्रह्मासँग भएको वास) भनेर भनिन्छ । मैत्रीद्वारा बस्नु उपरोक्त अर्थ अनुसार ब्रह्मविहार भनिन्छ । आर्यहरू फल समापत्तिमा समावेश हुने बानि छ । तसर्थ फल समापत्तिलाई अरियविहार (=आर्यहरूको बस्ने वास) भनेर भन्नु पर्दछ । यी चार विहारमध्येमा ब्रह्मविहारलाई ग्रहण गराउन चाहेकोले 'ब्रह्ममेत' भनेर आज्ञा गर्नु भएको हो ।

(१०) दिट्ठिञ्च अनुपगम्म; सीलवा दस्सनेन सम्पन्नो ।
कामेसु विनेय्य गेधं; न हि जातु'गम्भसेय्यं पुनरेति ।

१०) सो = उक्त मैत्री ध्यान लाभ भईसकेका योगी पुद्गलले;
दिट्ठिञ्च = आत्मदृष्टिमा पनि; अनुपगम्म = आशक्त
नभई नटाँसिई; सीलवा = लोकुत्तर शील सम्पन्न भएका; दस्सनेन
= स्रोतापत्ति मार्गज्ञान; सम्पन्नो = सम्पन्न भएका; कामेसु = वस्तु
आरम्भण काम गुणमा; गेधं = क्लेशद्वारा मुग्ध र आशक्त हुनुलाई;
विनेय्य = छुटपुट केहि पनि नरहने गरी बिल्कुल हटाई सकेर; जातु
= निः सन्देह वास्तविक रूपले; पुन = फेरी एकपल्ट; गम्भसेय्यं =
प्रतिसन्धि वस्तुपर्ने स्थितिमा; न एति = पुग्नु परेन ।

भावार्थ

उक्त मैत्री ध्यान प्राप्त भईसकेका योगीले आफूमा आत्मदृष्टि
उपादान नरहने पारेर लोकुत्तर शील भएको स्रोतापत्ति
मार्ग ज्ञानले सम्पन्न भई वस्तु आरम्भण कामगुणमा क्लेशद्वारा
आशक्त हुनुलाई बिल्कुल हटाईसकेर साँच्चै नै फेरि एक चोटी
प्रतिसन्धि वस्तु नपर्ने भई सके ।

ध्यानद्वारा मार्ग फलमा

मैत्री भावना भाविता र वृद्धि गर्ने ढंग अर्पणा ध्यानसम्म
परिपूर्ण रूपले बताई सक्नुभयो । उक्त मैत्री भावना अर्पणा ध्यान
प्राप्तिको लागी मात्र भएकोले मार्ग फलसम्म पुग्राईदिने शक्ति अभै
हुँदैन । बुद्ध तथागतको अभिलाषा त सबैलाई मार्ग फल प्राप्त
गराउनुत नै हुनाले मैत्रीबाट माथि एक तह उक्ली आर्य हुनका निम्ति
विधि र मार्ग निर्देशित गरेर देशनालाई अन्त गर्ने चाहना
गर्नुभएकोले 'दिट्ठिञ्च' आदि द्वारा आज्ञा गर्नुभयो ।

आत्मदृष्टि ग्रहण

‘दिट्ठिसम्पदा दिट्ठिसम्पन्नो’ आदि कुनै कुनै क्षेत्रमा सम्पदा, सम्पन्नो-पदहरू अनुसार दृष्टि शब्दले सम्यकदृष्टि भनेको लौकिक ज्ञानलाई र स्रोतापत्ति मार्ग ज्ञानलाई व्यक्त गर्ने गरिन्छ । यहाँ अनुपगम्म-को स्वरूप हटाई छुटाई हटाउनुपर्ने दृष्टि भएको हुनाले मिथ्यादृष्टिलाई लिएको भन्ने स्पष्ट नै छ । मिथ्यादृष्टि-मा पनि ‘दस्सनेन सम्पन्नो’ लाई आधार मानेर मार्ग प्राप्त हुने अवस्थासम्म हटाउनुपर्ने दृष्टि भनी जान्नपाइने भएकोले आत्म दृष्टिलाई लिएको भनी ग्रहण गर्नुपर्छ । आत्म दृष्टि सबै दृष्टिहरूको मूलभूत भएको हुनाले आत्म दृष्टि भएका व्यक्तिसँग अरू कुनै पनि दृष्टि बाट पनि बिल्कुल रहित भईसके भनी भन्न नसकिने भयो; आत्म दृष्टिलाई उखेलेर फालिसकेपछि मात्र अरू कुनै पनि दृष्टि बाँकी रहँदैन ।

फेरी आत्म दृष्टि हुनेसँग यथार्थ स्वभाव रूप, नामहरू देख्नसक्ने भईरहने हुनाले रूप, नामलाई देखेमा मात्र निर्वाण देख्ने हुनाले मार्ग लाभको क्षेत्रमा रूप, नाम हरूलाई देख्नुबाट छेकीराखेको उक्त आत्म-उपादानलाई जतिसक्दो चाँडो हटाउनुपर्ने हुनाले दृष्टि-को स्वरूप आत्म दृष्टिलाई ग्रहण गर्नु समुचित रहेको छ । फेरी थप भन्छु; यहाँ मैत्री भावनाले सत्त्व प्रज्ञप्तिलाई आरम्भण गर्ने हुनाले आत्म दृष्टिसँग नजिकिएको पाइन्छ । त्यसो हुनाले मैत्री भावना बताईसक्नु भएपछि यस आत्म दृष्टिलाई हटाई काटी फाल्नको निम्ति ‘दिट्ठिं च अनुपगम्म’ भनेर बताउनुभएको हुनाले दिट्ठि-को स्वरूप अत्तदिट्ठि (=आत्मदृष्टि) लिनुपर्ने स्पष्ट नै छ ।

विपश्यना प्रदर्शन

‘दिट्ठि-द्वारा उपादिन्न र आशक्त नभई’ भन्ने ‘विपश्यना भावनाको सामर्थ्यद्वारा हटाउनुलाई भनेको हो । मैत्री ध्यान लाभी

व्यक्तिले उक्त ध्यानबाट उठी ध्यानमा भएको वितर्क, विचार आदि नाम धर्महरूलाई र ती नाम धर्महरूको आधार हृदयवस्तु आदि रूप धर्महरूलाई भाविता र प्रत्यवेक्षण गर्नुबाट नाम रूप परिच्छेद ज्ञान दृष्टि बलियो भई आउने बेलामा स्कन्धकायमा सत्त्व आत्मलाई खोज्न मिल्दैन, संस्कार रूप, नाम समूह मात्र रहेछ भनी यथार्थ रूपमा देखेको हुनाले आत्म दृष्टि मिथ्या-उपादानमा पर्नजाने छैन ।

अर्थकथामा ध्यानलाई पृष्ठभूमि गरेर विषयनामा उक्लने विधि मात्र देखाइराखेको छ । त्यसरी देखाइएको हुनाले मैत्री ध्यानलाई पृष्ठभूमि नबनाईकन नै अरू अरू प्रकट रूपले देखिएका रूप, नामहरूलाई प्रत्यवेक्षण गर्ने गर्नहुँदैन भनेर ठान्नु हुँदैन । ध्यानबाट अलग अरू अरूरूप, नामहरू भाविता गर्न मन लागेमा भाविता गर्न सकिने अवसर छ ।

त्यसपछि फेरी मैत्रीलाई अर्पणा ध्यानसम्म वृद्धि नगरीकन नै उपचार ध्यान मात्रले वा उपचार नै प्राप्त नगरीकन परित्राण रक्षा बन्धनको लागी मात्र वृद्धि गर्नु मात्रले वृद्धि गर्ने व्यक्तिहरू पनि रूप, नामहरूलाई मात्र भाविता गर्नुद्वारा आत्म दृष्टि हटाई उखेली पठाउनसक्ने भावलाई पनि अर्थकथाले प्रतिरोध गरिरहेको छ भनेर ठान्नु हुँदैन । क्षेत्र अनुसार वर्णन गरेर देखाइराखेको मात्र हो ।

विशुद्धि छवटा ग्रहण

यहाँ 'दिट्ठिञ्च अनुपगम्म' द्वारा दिट्ठि विसुद्धि (=दृष्टि विशुद्धि) लाई भन्नु पर्दछ । तर आत्म दृष्टि मार्गमा पुगेपछि मात्र निरवशेष रूपमा छुट्छ । कङ्गावितरण विसुद्धि आदि विशुद्धि पाँचैवटा नै रूप, नामहरूको कारण उत्पत्ति विनाश आकार प्रकारहरूलाई बारबार भाविता गरिरहनुपर्ने आत्मदृष्टिलाई निरवशेषरूपले हटाउनको लागि मात्र हो । तसर्थ पटिपदा जाणदस्सन विसुद्धि सम्म ती पाँचवटा विशुद्धि पनि 'दिट्ठिञ्च अनुपगम्म' द्वारा नै देखाइराखेको कुरा जान्नु पर्दछ । वङ्गवृत्ति, नेय्यत्थ नय भयो । यसमा दृष्टि विशुद्धि पाली

अनुसार सिद्धा ग्रहण गर्नुपर्ने अर्थ, सोभै जान्नयोग्य भएको अर्थ भएकोले **उजुवृत्ति, नीतत्थ** भयो । अरू-अरू विशुद्धिहरू उत्पन्न नभई मार्ग प्राप्त नहुने हुनाले उजुवृत्ति, नीतार्थ भयो । अरू अरू विशुद्धिहरू उत्पन्न नभई मार्ग प्राप्त नहुने हुनाले ती विशुद्धिहरूलाई पनि समावेश गरी ग्रहण गर्नुपर्ने, घुमाउरो किसिमले ग्रहण गर्नुपर्ने अर्थ, अभिप्राय भएको अनुसार ग्रहण गरीलिनुपर्ने अर्थ भएकोले वङ्कवृत्ति, नेय्यत्थ भनिएको हो ।

बिचको दुइटा मार्ग

‘सीलवा दस्सनेन सम्पन्नो’ दुइटा पदद्वारा स्रोतापत्ति मार्ग प्राप्त भईसकेका स्रोतापन्न पुद्गलको भाव देखाईरहेको हो । स्रोतापन्न भईसकेका व्यक्तिले उक्त भावनालाई नै वृद्धि गर्नाले सकृदागमि मार्गमा पुग्न पाउँछन् । त्यसबेला स्रोतापत्ति मार्गले हटाउन नसकिएको कामतृष्णा पातलिदै कम हुँदै जान्छ । त्यसपछि एक तह माथि उक्ली फेरी वृद्धि गर्दै लाँदा फेरि अनागामि मार्ग प्राप्त हुन्छ । त्यसबेला कामराग निरवशेष रूपले हटिई सकेको हुन्छ । तसर्थ ‘**कामेसु विनेय्य गोधं**’ द्वारा सकृदागामि, मार्ग दुबैमा पुगीसकेका सकृदागामि, अनागामि भाव देखाईरहेको छ ।

अर्थकथा भनाई

अनागामित्वमा पुगेका व्यक्तिले काम रागलाई हटाई सक्ने हुनाले यस मनुष्य भूमि सहित कामभूमि जति मध्ये कतै उत्पन्न हुने छैन । त्यसरी मनुष्य लोकमा उत्पन्न नहुने हुनाले ‘**न हि जातुगम्भसेय्यं पुनरेति** = फेरी दोहरो मातृगर्भमा प्रतिसन्धि बस्नुनपर्ने निश्चित भयो’ भनेर बताउनु भयो । मातृ गर्भमा प्रतिसन्धि बस्नु परेन भनी भनिएकोले उक्त व्यक्ति यस मनुष्य भूमिबाट च्यूत हुनगए भने शुद्धावास भूमिमा उत्पन्न भईसकेर सम्बन्धित भूमिमा नै

अरहत्त फल प्राप्त भई परिनिर्वाण हुनु हुनेछ । यसरी *अर्थकथामा* गब्भसेय्यं-लाई जलाबुज प्रतिसन्धि रूपमा लिएर यस देशनालाई अनागामि मार्ग फलद्वारा यस मनुष्य भूमिको निम्ति अन्त गर्नुभएको हो ।

एकथरी चिन्तन

तथागतको विचार अनुसार सकभर अरहत्त फलसम्म पनि सिद्ध गरिदिने इच्छा लागेको नै हुनसक्छ । यहाँ पनि उपदेश श्रोता भिक्षुहरूलाई यस जन्म अथवा यस क्षणको भित्रै अरहत्त फलमा पुग्ने गरी सिद्ध गर्नको निम्ति बताउनु भएको होला । त्यसो भयो भने ‘कामेसु विनेय्य गेधं’ द्वारा अनागामि फलमा पुग्नसम्म देखाई ‘न हि जातु गब्भसेय्यं पुनरेति’ द्वारा अरहत्त मार्ग प्राप्त भई अरहन्त भएको भाव देखाइराखिएको हो भनी ग्रहण गरियो भने तथागतको विचारसँग बढी सामीप्य हुने सम्भावना हुने हुन्छ भन्ने कल्पना हुन्छ । त्यसरी ग्रहण गरेको भए गब्भसेय्यं-लाई कसरी अर्थ दिनु पर्ला त ? ताड-पातबाट बनाइएकोलाई भैं अरू निगालो बाँस आदि का चोयाबाट बनाइएको पंखालाई समेत तालवण्ट भनी भन्दा रूढी शब्द भन्नुपरे जस्तै संसेदज, ओपपातिक, प्रतिसन्धिहरूलाई पनि गब्भसेय्य भनी ग्रहण गर्नुपर्ने यस ठाउँमा रूढी शब्दको रूपमा राखी चारैवटा प्रतिसन्धि प्राप्त गर्न सक्ने हुन्छ ।

अर्को तरिकाबाट

‘नाहं पुनपेस्सं गब्भसेय्यं’ *सुत्त निपात* (२८३) मा गब्भसेय्य द्वारा चारवटै प्रतिसन्धि लिनुपर्ने हुनाले त्यसरी प्राप्त हुने गरी *अर्थकथा* आचार्यले (*सुत्तनि. द्व. १-३६*) कल्पना गरेको रहेछ । ‘गब्भञ्च सेय्यञ्च गब्भसेय्यं’ भनेर द्वन्द्व (समास) गरिसकेपछि ‘तत्थ गब्भगगहणेन जलाबुजयोनि सेय्यगगहणेन

अवसेसा’-(सुत्तनि. द्व. १-३६) उक्त गब्भसेय्य भन्ने पदमा गब्भ-
 शब्दले बाकी प्रतिसन्धिहरूलाई व्यक्त गरिएको हो’ भनी आज्ञा
 गर्नुभएको छ । फेरी अर्को एक थरी कल्पना गरिएको पाइन्छ ।
 गब्भसेय्य प्रधान नय अनुसार भनिएको हुनाले उक्त गब्भसेय्य-
 शब्दले नै चारवटै प्रतिसन्धिलाई ग्रहण गर्नसक्ने
 भावलाई ‘गब्भसेय्यमुखेन वा सब्बापि ता वुत्ताति वेदितब्बा =
 गब्भसेय्यलाई प्रधान गर्ने हिसाबले प्रतिसन्धि सबैलाई व्यक्त
 गरिसकेको तथ्य जान्नु पर्दछ ।’ भनेर दोहरो आज्ञा गरिराख्नुभएको
 हो ।

जान्नुपर्ने अभिप्राय सहित मैत्री सूत्र नयाँ निश्चय समाप्त
 भयो ।

